R. KOVIJANIĆ, I. STJEPČEVIĆ

KULTURNI ŽIVOT STAROGA KOTORA

(XIV–XVIII vijek)

R. KOVIJANIĆ, I. STJEPČEVIĆ

KULTURNI ŽIVOT STAROGA KOTORA

(XIV–XVIII vijek)

SREDNJA ŠKOLA (GIMNAZIJA) – GRČKA SLIKARSKA ŠKOLA – GRAĐEVINARSKA ŠKOLA – KOVAČKA ŠKOLA – LJEKARI – APOTEKARI – APOTEKE

Za obitelj Lokmer
od već starog prijatelja
(od 1985.)
+ Ilija Janjić
Biskup Kotorski
Mali don Ilija

20 13/1 04.

Perast, 2003.

Biblioteka:

„Gospa od Škrpjela" – 35

Risto Kovijanić i Ivo Stjepčević
KULTURNI ŽIVOT STAROGA KOTORA

Izdavač:

„Gospa od Škrpjela" – Perast
HRVATSKA GOSPODARSKA KOMORA – Predstavništvo za CG
Kulturno zavičajno društvo „NAPREDAK" – Gornja Lastva

Za izdavača:

Don Srećko Majić

Pripremio:

Don Srećko Majić

Tiraž:

1000 primjeraka

Štampa:

„OBOD" Cetinje

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Републике
Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње

930 . 85 (497 . 16) "13/17"

КОВИЈАНИЋ, Ристо

Kulturni život staroga Kotora : (XIV–XVIII vijek / R. (Risto) Kovijanić, I. (Ivo) Stjepčević. – Perast : "Gospa od Škrpjela" ; Kotor : Hrvatska gospodarska komora ; Gornja Lastva : Kulturno zavičajno društvo "Napredak", 2003 (Cetinje : Obod). 282 str. 24 cm. – (Biblioteka "Gospa od Škrpjela" ; 35)

Tiraž 1000. - Sadržaj s nasl. str.: Srednja škola (gimnazija) ; Grčka slikarska škola ; Građevinska škola ; Kovačka škola ; Ljekari ; Apotekari ; Apoteke.
1. Стјепчевић, Иво
а) Културна историја - Котор - 14-18 в.
COBISS. CG-ID 5186576

Prvo izdanje izdao ISTORISKI INSTITUT NR CRNE GORE – ODJELJENJE ZA PROUČAVANJE CRNOGORSKOG PRIMORJA – knjiga I i II, Cetinje 1957.

Sadržaj

I.

Srednja škola (gimnazija)

Uvod 7
I. *Pogled na staru kotorsku školu* 7
II. *Osvrt na razvoj srednje škole uopšte* 9
III. *Osvrt na srednju školu kod nas* 20
I. Trinaesti i četrnaesti vijek 23
II. Petnaesti vijek 35
III. Šesnaesti vijek 48
IV. Sedamnaesti vijek 66
V. Osamnaesti vijek 77

II.

Grčka slikarska škola (XIV vijek)

Grčka slikarska škola 87
1. *Nikola Grk* 88
2. *Manojlo slikar* 90
3. *Georgije Grk* 90
4. *O drugim Grcima kotorskim* 92
5. *Živopis crkve u Bijeloj* 93
6. *Pomeni o slikama grčkih majstorau Kotoru* 93

III.

Građevinarska škola (XIV vijek)

Obrad Desislavin Gambe 97
Vita Trifunov, neimar Dečana 107
Kotorski majstori u doba Vite 122

IV.

Kovačka škola (XIV–XV vijek)

Novak kovač i izrada oružja 131
I. – *Novak kovač u narodnim pjesmama* 131
II. – *Novak kotoranin, kovač mačeva* 138
III. – *Marko Novakov, kovač mačeva* 141
IV. – *Kotorski majstori – savremenici Novaka i Marka Novakova* 150
V. – *Srednjovjekovno oružje kotorskih radionica* 160
VI – *Marko kovač – istoriska ličnost* 175

V.

Ljekari (XIV–XVIII vijek)

Uvod 183
I. – *Prve sanitarne ustanove* 190
II. – *Ljekari* 195
XIV *vijek* 195
XV *vijek* 199
XVI *vijek* 209
XVII *vijek* 214
XVIII *vijek* 224

VI.

Apotekari i apoteke (XIV–XVIII vijek)

Apotekari i apoteke 231
I. *Apotekari* 231
XIV *vijek* 232
XV *vijek* 235
XVI *vijek* 245
XVII *vijek* 251
XVIII *vijek* 262
II. Apoteke 269

I.

Srednja škola (gimnazija) (XIV–XVIII vijek)

Srednja škola (gimnazija)

Uvod

I. *Pogled na staru kotorsku školu.*

Kotorski pisani spomenici pružaju mogućnost da se kotorska gramatikalna škola prati tokom pet vjekova (XIV–XVIII). Na osnovu arhivskih podataka, dosad uopšte nepoznatih, može se utvrditi:

1) da gradska javna škola u Kotoru postoji od početka XIV vijeka, koja je, sudeći po izvjesnim okolnostima i nekim činjenicama iz drugih izvora, osnovana u XIII vijeku, za vladavine kralja Uroša ili Milutina;

2) da od tridesetih godina XV vijeka radi, neosporno, kao prava srednja škola svoga vremena, koja odgovara današnjoj gimnaziji;

3) da je u XVI vijeku cvjetala i prerasla u višu srednju školu, u vrstu liceja svoga vremena, što odgovara današnjoj višoj gimnaziji;

4) da je tokom XVII i XVIII vijeka radila više kao niža srednja škola, jer nije doživjela potrebnu reorganizaciju kao mnoge druge škole njenoga tipa.

I Dubrovnik XIV vijeka ima svoju gradsku javnu školu. Neosporno, ona je već tridesetih godina toga vijeka prerasla u srednju školu (nižu). Od godine 1434 to je očevidno viša srednja škola, koja se danas smatra za najstariju gimnaziju u našoj zemlji. Međutim, prema najnovijim podacima iz Zadarskog arhiva saznajemo da je Zadar imao, u isto vrijeme kad i Dubrovnik i Kotor, svoju srednju, gramatikalnu školu, koja se razvila iz gradske osnovne škole XIII vijeka. Sa sigurnošću se može tvrditi da su Zadar, Dubrovnik i Kotor imali gradske (opštinske) osnovne škole, pored manastirskih, u drugoj polovini XIII, a niže srednje škole, gramatikalne, prvih decenija XIV vijeka.

Iz navedenog proizlaze dva zaključka, koje treba istaći odmah na početku:

Prvo. *Kotorska srednja škola, zajedno sa dubrovačkom i zadarskom, jeste najstarija gimnazija u našoj zemlji.* To je važna činjenica za kulturnu istoriju Boke, jer je riječ o najznamenitijem kulturnom spomeniku njenom. To je važna činjenica u kulturnoj istoriji Crne Gore jer je riječ o najstarijoj školi te vrste na području srednjovjekovne srpske države, ujedinjene Zete i Raške.

Drugo. Proslavljajući 90-godišnjicu današnje gimnazije (osnovane 1864, otvorene 1865) Kotor je istovremeno proslavljao:

a) 625-godišnjicu svoje svjetovne škole koja je od 1329 bila niža srednja škola svoga vremena;

b) 525-godišnjicu svoje niže gimnazije, čiji se učeni rektori pominju od 1429 godine;

c) 450-godišnjicu više gimnazije, u kojoj se tokom XVI vijeka predavala poetika, retorika, filozofija i astronomija.

*

* *

O kotorskoj staroj školi pisao je Srećko Vulović, profesor Kotorske gimnazije, poznati kulturni radnik Boke. Svoj rad *Nastava u Boki Kotorskoj* objavio je u Programu Kotorske gimnazije za 1889–90 školsku godinu. Dao je kratak pregled istorije svih škola u Boki, i to nepotpuno. Kako se nije koristio starim sudsko-notarskim knjigama kotorskim, iako je poznavao latinski i italijanski jezik, to nije čudo što je njegov rad u pogledu kotorske škole veoma oskudan. Njegova je zasluga što je prvi dao korisna obavještenja da je ta škola postojala u Srednjem vijeku. Pravio je i proizvoljne zaključke. Iz njegova rada izlazi: da kotorska škola nije radila skoro 300 godina i da je tek krajem XVIII vijeka oživjela u jednoj privatnoj školi kratkog vijeka, koja je odgovarala današnjoj gimnaziji. O kotorskoj školi od najstarijih vremena pisao je i Anton Milošević, jedan od najstarijih danas živih kulturnih radnika Boke. Svoj rad *Škole u Kotoru*, objavljen u „Glasu Boke" za 1936–7 (br. 207–19), namijenio je široj čitalačkoj publici. Radio ga je djelimično i na osnovu arhivske građe, objavljene i neobjavljene, ali se najviše oslanjao na Vulovića, jer se ni sâm nije koristio starim kotorskim arhivom. Po Vuloviću sastavljen je članak *Kratka istorija gimnazije* u Izvještaju Kotorske gimnazije za 1930. Prilikom 75-godišnjice Kotorske gimnazije izašao je u Izvještaju za 1940 kratak pregled istorije toga zavoda. Zalazeći u davnu prošlost, pisac članka prenio je samo ono što je našao u radu Antona Miloševića. To je sve.

Kotorski arhiv baca puniju svjetlost na kotorsku srednju školu tokom vjekova, od treće decenije XIV vijeka – otkad su sačuvani pisani spomenici – pa sve do kraja XVIII vijeka, neprekidno. Proučavajući zajednički sudsko–notarske knjige kotorske već nekolike godine, mi smo bilježili podatke o kotorskoj školi na koje smo uzgredno nailazili. Uložili smo dosta napora da te podatke najzad upotpunimo, naročito prva tri stoljeća (XIV–XVI), na kojima se najviše zadržalo naše interesovanje. Potrebno bi bilo još mnogo vremena da svi podaci budu iscrpeni. Prema tome, arhivski podaci koje iznosimo nijesu sasvim potpuni, što se ponajviše odnosi na XVII i XVIII vijek. Upornim traganjem naći će se još ponešto, naročito iz privatnog života nastavnika.

Od kotorskih pisanih spomenika do 1684 sačuvani su jedino sudsko-notarski spisi, i to iz XIV vijeka samo godine 1326–37 i 1395–1400. Nedostaju i

godine prvih decenija XV vijeka – od 1401–17 i 1422–28. Znači, kotorski izvori ne mogu pružiti bogate i raznovrsne podatke o kotorskoj školi, nastavi i nastavnicima, naročito ne do 1429 godine, kao što ih pružaju dubrovački izvori o dubrovačkoj školi. To je razumljivo, jer u Kotoru nema ni traga o kakvoj staroj školskoj arhivi. U sudsko-notarskim knjigama XIV–XVI vijeka dolaze u obzir samo oni rijetki slučajevi koji su izlazili pred sud. Tek u knjigama XVII i XVIII vijeka nalazimo redovni godišnji izbor nastavnika škole, odnosno njenog upravitelja. Na zajedničkim sjednicama, Veliko i Malo vijeće birala su svake godine, obično na Đurđevdan (23 IV), gradske službenike: ljekara, apotekara, sudije, auditore, upravnika kovnice novca, zapovjednika ratne galije i druge. Tako dolazimo do imenâ nastavnikâ upraviteljâ. Kad bismo tragali još za svakim pojedinim nastavnikom, da se bolje osvijetli njegov lični život, to bi nas daleko odvelo. Htjeli smo reći: kotorski izvori, pored svega, dosta su oskudni u raznovrsnosti podataka o kotorskoj školi. Da bismo mogli govoriti o nastavi i životu škole, moramo se poslužiti objavljenim podacima o dubrovačkoj školi iz arhivske građe i raznih rasprava. Duhovni život i kulturni nivo Kotora u Srednjem vijeku bio je isti kao u Dubrovniku i Zadru. Bili su isti uslovi, iste mogućnosti i iste potrebe za školom. Osvrtanje na dubrovačku školu, i na zadarsku u XIV vijeku, znatno će doprinijeti osvjetljavanju života kotorske škole. Ali ni to nije dovoljno.

Da bi se poznale osnove stare kotorske gramatikalne škole, njen karakter i duh, da bi se što jasnije osvijetlio njen dugi građanski životni put tokom pet vjekova (1329–1797), koji istoriski pretstavlja prvi period Kotorske gimnazije, i da bi se bolje shvatio njen značaj i odredilo njeno mjesto u istoriji jugoslovenskog školstva, potrebno je učiniti letimičan osvrt na razvoj srednje škole (gimnazije) kroz vjekove.

II. – *Osvrt na razvoj srednje škole uopšte*

Riječ je o srednjoj školi koja odgovara gimnaziji. To je g r a m a t i k a l n a š k o l a, koja se može pratiti punih 25 vjekova, od VI vijeka prije naše ere do prve polovine XIX vijeka – od grčkog filozofa i zakonodavca Solona pa sve do našeg filozofa-prosvjetitelja Dositeja Obradovića, osnivača Beogradskog liceja u oslobođenoj Karađorđevoj Srbiji. Tokom vjekova, gramatikalna škola je često prerastala iz niže u višu srednju nastavu, ponekad i u višu nastavu uopšte, i doživljavala izvjesne izmjene u organizaciji, ali njena osnova i njena uloga ostale su iste – opšte obrazovanje i osposobljavanje za više nauke. U Novom vijeku naziva se i l a t i n s k o m š k o l o m (schola latina). Puna srednja škola opšteg obrazovanja u današnjem smislu javlja se tek u prvoj polovini XVI vijeka pod imenom l i c e j a, ili pod imenom g i m n a z i j e. Zapravo, liceji i prave gimnazije bili su tada, i dugo poslije svoje pojave, zavodi koji su objedinjavali nižu, srednju i višu nastavu; odnosno,

bili su djelomično srednje a djelimično visoke škole, zavodi između današnje više gimnazije i fakulteta, kao kad bi, recimo, danas bila objedinjena osmoljetka, gimnazija starijih razreda i viša pedagoška škola (sa 2–3 godine). Tako će gimnazija ostati puna tri vijeka kao tip klasične škole naslijeđene od Rimljana, koji su je preuzeli od starih Jelina. Na osnovama gramatikalne škole izgrađivana je, dakle, savremena gimnazija.

1. *Srednja škola kod Grka.*[*1] Grčke škole bile su privatni zavodi. Dijete od šeste godine vaspitavao je pedagog; od sedam godina, obično, ono je polazilo u osnovnu školu. Početni učitelj bio je gramatista (grammatistes), odnosno didaskal, o kojemu se govori u Solonovom zakonu. Učilo se: čitanje, pisanje, račun i gimnastika. Spremniji učitelj zakoračivao je u srednju nastavu, kao gramatista Dionisije, Platonov učitelj.

U svojoj satiri *Učitelj*, pjesnik Heronda (III vijek prije naše ere) opisao je jednog didaskala kojemu neka majka privodi sina koji „neće da zna za učiteljev stan", iako za njega plaća školarinu „svakog tridesetog" u mjesecu.

Srednju školu vodio je gramatik (grammatikos). Tako je prvo nazivan čovjek učen, književan, docnije obično čovjek učen u gramatici, filolog. Gramatik je sa učenicima obrađivao jezik (gramatiku sa sintaksom) i književnost. Najbolji izvori za sticanje opšte kulture bili su klasični pisci. Homer je smatran za „enciklopediju ljudske mudrosti". Po Milkoviću, „čitanje pisaca davaše često povoda da bi se tumačilo koje pitanje iz povjesti, zemljopisa, geometrije, matematike, zvjezdarstva, filozofije". Platon preporučuje da se što više uči geometrija i aritmetika. Učenje muzike i crtanje hvale Platon i Aristotel. Predavao ih je sam gramatik ili posebni učitelj.

Naročito se njegovala tjelesna kultura. Vježbe su izvođene golog tijela, po čemu se tadašnja vježbaonica zvala gimnazija. Plutarh (I vijek naše ere) preporučuje sticanje opšteg znanja u gramatikalnoj školi, poslije koje se ulazi dublje u nauku prelaskom u višu školu, školu retorike i filozofije. „Od niskih početaka – kaže Milošević – *gramatikova škola* diže se malo po malo do visine enciklopediskog zavoda... Rad gramatikov bijaše namijenjen nadasve općoj naobrazbi... i odgovarao bi humanističkoj nastavi naših sadašnjih gimnazija."

Između nastave srednje i visoke škole nije postojala granica. Nastava visoke škole odgoarala je djelomično nastavi više srednje škole, liceja i gim-

[*1] Glavnija literatura: Slavomir Milković, *O uzgoju kod Grka i Rimljana*, Program gimnazije u Splitu 1889–90; Dr Miloš Đurić, *Istorija helinske književnosti*, Beograd, 1951; Dr A. Musić, *Povjest grčke književnosti*, Zagreb, 1900; Kolman Rac, *Primjeri iz grčke književnosti*, Zagreb, 1909; Plutarh, *Atinski državnici*, prevod dr M. Đurića, Beograd, 1950; razni priručnici. Najviše smo se poslužili Milkovićevom studijom. Za ozbiljnost studije najbolje je jemstvo ime Frana Bulića, klasičara, znamenitog naučnika, koji je tada bio direktor Split. gimn. i izdao pomenuti Program.

nazije Novog vijeka. Od IV vijeka (prije naše ere), predmeti su se dijelili u dvije grupe – gramatiku, retoriku, filozofiju (I), matematiku, geometriju, astronomiju, muziku (II grupa). Te osnovne nauke nazivane su „slobodnim naukama". Tako su ih nazivali i Rimljani; tako su nazivane kroz cio Srednji vijek. Predavane su i u srednjoj i na visokoj školi.

Iz gramatikalne škole prelazilo se na visoku školu, na izučavanje retorike, filozofije i drugih humanih i prirodnih nauka. U Periklovo doba (V vijek prije naše ere) mnogo se napredovalo u svakom pogledu. U IV vijeku u Atini se već javljaju visoke škole koje se mogu smatrati pravim univerzitetima svoga vremena. „Razvitak robovlasničke demokratije – kaže dr Miloš Đurić – oborio je stari plemićko-državni poredak i doveo do vlasti široke narodne slojeve... Ne samo u imućnih nego i u širokih narodnih slojeva javlja se neodoljiva težnja za višom obrazovanošću."

Visoka škola zvala se gimnazija (gymnasion), u početku zavod za tjelesne vježbe. U nju je ulazio mladić po navršenoj šesnaestoj godini. U gimnaziju su dolazili filozofi, učeni ljudi, književnici i umjetnici da drže svoja predavanja, obavezna za visokoškolsku omladinu. Nastavnici su se dijelili na filozofe, koji su predavali u gimnaziji, i retore, odnosno sofiste, koji su skoro redovno otvarali privatne tečajeve; oni su obično putovali od grada do grada da poučavaju omladinu.

Retor je produbljavao nastavu gramatike, posvećivao pažnju retorici, književnosti, stilistici, filozofiji. Za Aristotela (IV vijek prije naše ere) učili su se još i ovi predmeti: aritmetika, geometrija, fizika, astronomija, medicina, pravo i arhitektura. U svom *Protagori* Platon govori o učitelju početnih nauka i gimnastike, o nastavniku gramatike, retorike, filozofije, medicine, prava, vajarstva i građevinarstva (Fidiju i Poliklitu). Poznata je bila retorska škola na ostrvu Rodu, koju je osnovao slavni orator Eshin.

Čuvene su bile četiri atinske visoke škole IV vijeka. Antisten, učenik retora Gorgija i pristalica Sokrata, osnovao je visoku školu u gimnaziji Kinosargu; slavni retor Izokrat, učenik Protagore i gramatika Prodika, osnovao je retorsko-filozofsku školu. Platon je otvorio gymnasium posvećen heroju Akademu, po čemu se njegova visoka škola i nazvala Akademija, čije ime živi i danas u nazivu visokih škola i najviših naučnih ustanova. Radila je devet vjekova, do 529 godine. U njoj su učili: Ciceron, Horacije, Plutarh. Iz Platonove Akademije izašao je Aristotel, najveći filozof i naučnik Starog vijeka. On je u gimnaziji posvećenoj bogu Apolonu Likeju otvorio svoju visoku školu, koja će se nazvati Likej. To ime živi i danas u nazivu liceja.

Nastojanjem Aleksandra Velikog Aleksandrija postaje najveći duhovni centar svijeta. Tokom III–II vijeka radila je tu glasovita Akademija, pored gramatikalnih i retorskih škola. Tu su učili Arhimed i Hiparh.

2. *Srednja škola u doba Rimljana.*[*2] Osvojenjem Grčke (sredinom II vijeka prije naše ere) Rimljani su primili duhovne tekovine Jelina. Preko latinskog jezika, koji postaje opšti jezik škole i pismenosti na Zapadu, stara grčka kultura postaje postepeno svojina čovječanstva. Rimljani su preuzeli od Grka srednju, gramatikalnu školu (schola grammaticae) i višu školu, gimnaziju (gymnasium), odnosno školu „slobodnih nauka", docnije akademiju (academia). Prenijeli su ih grčki gramatici, retori i filozofi. „Hiljadama grčkih književnika i umjetnika – kaže francuski istoričar Senjobos – došlo je u Rim da se nastane i otvore škole". Tu poplavu jelinske kulture okarakterisao je pjesnik Horacije riječima: „Osvojena Grčka osvojila je svoga surovoga osvajača."

Sto godina prije osvajanja Grčke Rim je imao grčku školu, svakako gramatikalnu. Osnovao je 240 godine prije naše ere Livije Andronik, Grk, osnivač rimske književnosti. Lazić kaže da je „više obrazovanje u Rimu počelo sa gramatikom" (gramatikalnom školom). Od toga vremena otvaraju se škole po provincijama... „Grčko-latinskim školama po gradovima Rimske Imperije – kaže se – nije bilo broja". Nastavnik srednje škole, g r a m a t i c u s, odnosno l i t e r a t u s, predavao je gramatiku i retoriku, tj. sve predmete tečaja „gramatike" i „retorike". Homer je čitan na grčkom, a od latinskih pisaca: Virgil, Ovidije, Ciceron i drugi. Horacije govori da mu je učitelj (gramatik) Orbilije tumačio Homera i Livija Andronika. Grčki gramatici bili su bolji od rimskih.

Rimljani su prihvatili grčku nastavu „sedam slobodnih nauka": trivium (gramatika, retorika, filozofija) i quadrivium (matematika, geometrija, astronomija, muzika). Predavane su i u srednjoj i na visokoj školi.

Gramatikalne škole bile su privatne sve do Cezara (I vijek prije naše ere). Po Svetoniju, gramatikalnu školu pohađali su ne samo dječaci nego i odrasli ljudi. Nastavnika srednje škole, gramatike, birao je u Rimu senat, a po pokrajinama gradska vijeća. Škole koje su vodili retori smatrane su velikim školama. U njima se naročito obraćala pažnja klasičnim jezicima i klasičnim književnostima. Na osnovu Plinijevih pisama Tacitu Lazić konstatuje: da je nastavnike (gramatike i retorike) plaćala država u vrijeme careva; da su pored plate imali (od opštine) stan, hranu i putne troškove i da je po gradovima bilo slavnih učitelja, ka kojima su sa svih strana dolazili u školu mladići i odrasli ljudi. „Učenici iste škole – kaže drugi pisac – bili su podijeljeni na više odjeljenja prema godinama i spremi."

[*2] Literatura: Gligorije St. Lazić, *Pogled na školu i položaj učitelja kod Rimljana*, Program Srpske vel. gimnazije karlovačke, 1894–5; A. K. Matas, *Povjest gimnazije u Dubrovniku*, Program za 1881–2; M. Žepić, *Pregled rimske književnosti*, Zagreb, 1908; Dr V. Čajkanović, Virgilije i njegovi savremenici, Beograd, 1930; Vulić-Suhotin, *Istoriska čitanka Staroga veka*. Beograd; Šarl Senjobos, *Istorija obrazovanosti*, I Beograd. 1908; Dr Vinko Lozovina, *Povjest talijanske književnosti*, Zagreb, 1909; razni Beopriručnici.

Ciceron je učio srednju školu u svom rodnom gradu, a višu u Rimu, gdje je slušao proslavljenog grčkog retora Molona, kod kojega je učio retoriku i Julije Cezar. Horacije je učio gramatikalnu školu tri godine kod grčkih nastavnika u Kremoni, a više nauke u Rimu, gdje je Ovidije svršio retoriku.

Gramatici i retori bili su naročito povlašćeni od Cezara. Od imperatora Augusta i njegovog prosvjetnog savjetnika Mecene bili su jako uvažavani i potpomagani. Vespazijan (69–79) je postavio mnoge nastavnike gramatike i retorike širom imperije. Tokom II vijeka naše ere škole su napredovale. Nastavnici više nauke nazivani su i profesorima. I oni i gramatici uživali su naročite povlastice, dobijene od cara Hadrijana (117–138). Konstantin Veliki (312–337) odredio je gramaticima i profesorima visoke plate, što je učinio i Julijan Apostata (361–3), kao i drugi rimski, odnosno vizantinski carevi do Teodosija Drugog (408–50), osnivača Carigradskog univerziteta. To je učinilo da se latinske gramatikalne škole razmnože po gradovima provincija, a naročito da se razmnože nastavnici-gramatici.

U IV vijeku bile su čuvene dvije retorske škole, u Carigradu i Atini. Carigradsku je vodio Libanije, čiji je učenik proslavljeni crkveni besjednik Ivan Zlatousti. Atinsku školu vodio je Himerije. Od njegovih učenika pročuli su se kao teološki pisci i besjednici: Gregorije Nazijanski i Vasilije Veliki, koji je sa svojim prijateljem Gregorijem pošao u kaluđere, da postane osnivač grčkog monaštva.

Povlačenje učenih ljudi u manastir nastavlja se i dalje tokom nekoliko vjekova. Crkva posvaja školu. „Hrišćanstvo je – kaže A. Musić – bilo posve prožeto asketičkim čuvstvima."

Padom Zapadnog Rimskog Carstva (476) i upadom Longobarda prosvjeta je nastradala. Ipak, mnoge škole su se održale. „Te su škole bile *škole gramatičara*" – kaže dr Lozovina. Poslije Karla Velikog javne škole, gramatikalne i retorske, postaju manastirske.

3. *Škola za Vizantiske ere.*[*3] Padom Rima (476) kulturno-prosvjetni talas vraća se ka Carigradu. Time se prelazi iz Staroga u Srednji vijek. Platonova Akademija u Atini radila je sa brojnim profesorima i brojnim naučnim predmetima. Njenim ukidanjem, sredinom VI vijeka, „zatrne posljednji tračak duha klasične starine, i zavlada potpuno knjiga kršćanska, s glavnim sijelom u Bizantu" – kaže Kolman Rac. Ista sudbina postigla je i carigradsku visoku školu – ukinuo je car Lav III u prvoj polovini VIII vijeka. Obnovio je sredinom IX vijeka brat carice Teodore, Bardije. Predavalo je na njoj oko 30 profesora; među njima učeni Fotije i slavni filozof Lav Matematičar, učitelji

[*3] Literatura (pored već navedene): *Bizantisko carstvo*, Hrvatska enciklopedija, Zagreb; Brockhaus' *Lexikon*; *životy slovanskych apoštolov Cyrila a Metoda* – Panonsko-moravske legendy, Praha, 1833; Dr. Fr. Pastrnek, *Dejiny slovanskych apostolu Cyrila a Methoda*, Praha, 1902; i dr.

prvog slovenskog prosvjetitelja, Konstantina-Ćirila, koji će postati profesor na istoj školi. Njegov prethodnik bio je Jovan Gramatik, koji je taj nadimak dobio po učenosit i nastavničkom zvanju, kao što su: Lav Gramatik, Maksim Planud Gramatik, Simeon Magistar i Toma Magistar. U pogledu nastave ipak se pošlo tragom vjekovnih tradicija – predavalo se sedam slobodnih nauka trivija i kvadrivija.

Na visoku školu prelazilo se iz gramatikalne, odnosno gramatičko-retorske škole. Poslije školovanja u Solunu, Ćiril je učio gramatikalnu školu u Carigradu. Nepoznati pisac Žitija sv. Ćirila („Panonske legende") izrično kaže: „Kad je Konstanin došao u Carigrad, predali su ga učiteljima, i poslije tri mjeseca učenja gramatike pustio se u druge nauke; upoznao se sa Homerom i geometrijom, a kod Lava i Fotija sa dijalektikom i svim filozofskim naukama: a osim ovih još i sa retorikom, aritmetikom, astronomijom i muzikom, kao i sa svim ostalim jelinskim umjetnostima"... I kad se svestrano osposobi za nastavnika, „umoliše ga da primi profesorsku stolicu i da predaje filozofiju domaćim i stranim". I češki profesor Pastrnek smatra da je Konstantin-Ćirilo bio profesor filozofije na „visokoj školi carigradskoj" i da mu je od tog vremena ostao nadimak „filozof".

U prvoj polovini X vijeka, za Konstantina Porfirogenita, visoka škola se uzdigla, da zatim opadne. Sredinom XI vijeka, za Konstantina IX, osnovana je u Carigradu filozofska i pravna visoka škola, koja se povukla u manastir, kako bi njeni nastavnici i učenici mogli da se „potpuno posvete nauci". Na njenom čelu stajao je sam Konstantin IX, u kaluđerstvu Mihailo Psel.

Za krstaških ratova kulturni centar prenosi se u Nikeju. Učenost je na visokom stupnju. Otuda je Nikeja privukla i Savu Nemanjića. U prvoj polovini XIII vijeka čuvan je Nikifor Blemad, koji predaje: retoriku, filozofiju, astronomiju, aritmetiku, geometriju, fiziku, medicinu. „Znamenita je njegova škola u manstiru Latri kod Mileta." Na tu tradiciju se dugo nadovezivalo. Sjetimo se škole grčkog filozofa Jeroteja Dendrina u Smirni, poslije one u Svetoj Gori, koja je privukla Dositeja Obradovića.

Naveli smo dva slučaja kako i visoke škole postaju manastirske. Mnogo prije toga, isti je slučaj i sa srednjom školom. Širenje i jačanje hrišćanstva, koje u Rimskoj Imperiji postaje državna vjera u IV vijeku, širenje monaštva od III vijeka, misticizma i asketskog zanosa, najzad neprosvijećenih naroda tokom IV i njihova poplava zemalja stare civilizacije tokom V i VI vijeka, organizacija crkve, pojava monaških redova i njihovo misionarstvo putem knjige i škole – sve je to učinilo da škola u prvim stoljećima Srednjeg vijeka pređe iz građanstva u manastir i pod strehu crkve.

4. *Srednja škola zapadnoevropskih naroda (XII–XIX vijek.*[*4])

Do XII vijeka uglavnom, manastirske škole bile su skoro jedine tokom ne-

[*4] Literatura (pored ranije navedene): Dr. Jozef Hendrich, *Ako sa kedysi na Slovensku študovalo*, Turč. sv. Martin, 1937; Milivoj Šrepel, *Preporod u Italiji*, Z. 1899; S.

koliko vjekova. Tada se ponovo osnivaju javne škole, gradske, docnije i državne. Tokom XIII i XIV vijeka razmnožile su se po gradovima zapadnoevropskih zemalja, čiji narodi teže da dostignu stepen obrazovanja starih Grka i Rimljana. Za školu su uzeti rimski nazivi: schola, schola grammaticae, studium, što bi prema današnjem odgovaralo osnovnoj, srednjoj i visokoj školi. Ni tada ni dugo vremena u Novom vijeku nastava nije bila striktno podijeljena po stupnju škole, nego je prerastala iz jedne u drugu, prema potrebi sredine i spremi pojedinih nastavnika. U srednjoj i visokoj školi opet se predaje sedam slobodnih nauka trivija i kvadrivija. U gradovima veće kulturne tradicije i jačih kulturnih stremljenja gradska osnovna škola brzo je prerastala u latinsku gramatikalnu školu. Preko nastave klasičnih jezika i književnosti, u njoj potpuno vlada klasični duh. U većini slučajeva to je niža srednja koja često prerasta u višu srednju školu, i u tom slučaju odgovara današnjoj višoj gimnaziji. Otuda se u Engleskoj još i danas srednja škola tipa gimnazije naziva gramatikalnom (grammar school) ili javnom (public school).

Gramatikalna škola bila je rasprostranjena po sivm kulturnijim gradovima Italije. Ona je bila uzor za školu naših primorskih gradova. „Ove su se škole – kaže Šrepel – nastojanjem pojedinih izvrsnih humanista usavršile, te su davale viši uzgoj." Iz biografija velikih italijanskih pisaca saznajemo: da je Dante (r. 1265) po navršenoj 10-oj godini učio u rodnoj Firenci: gramatiku, retoriku i dijalektiku (trivijum), matematiku, geometriju, astronomiju i muziku (kvadrijum). Učitelj mu je bio Bruneto Latini, naučnik, notar Firence, docnije notar u Parizu, protonotar u Toskani. „Slavni naučnik Bruno Latini upravljao je školom za gramatiku i retoriku u Firenci" – kaže Šer. – Petrarka (r. 1304) uči u Karpentrasu kod Avinjona četiri godine gramatiku, retoriku i dijalektiku; predavao mu je gramatik Konvenevole od Prata, Toskanac. „Bio mi je učitelj – kaže Petrarka – skoro od djetinjstva; od njega sam slušao gramatiku i retoriku." To je bila, znači, gramatičko-retorska škola. – Bokačo (r. 1313) uči gramatikalnu školu kad je napunio 11 godina.

Poslije Latinija, u Firenci je vodio jednu takvu školu Luiđi Marsiljo (1342–94), poznavalac klasičnih jezika, pretsjednik akademije učenih ljudi. Nastavio je Đovani Malpađini iz Ravene, koji je titulu magistra dobio po završenoj visokoj školi u Rimu i koji je imao učenikâ sa svih strana Italije. Iz njegove škole izašla su dva slavna nastavnika: Vitorino Ramboldoni iz Feltre i Gverino iz Verone. Bio je nastavnik u Udinama, svakako gramatikalne

Markusovszky, *Die Schule*, Geschichte der ev. Kirchengemeinde A. B. zu Pressburt, II, 1906; Dr Johan Liptak, *Geschchte des evang. Lizeums in Kesmark*, 1933; E. Portisch, *Geschischte der Stadt Bratislava*, II; Brockhaus' *Lexikon* (razna gesla); Hrvatska encikl. pod *Bolonja*; *R. Universita di Padova*, 1936; P. E. Giudici, *Storia della litteratura italiana*, Firenze, 1865; J. Šer, *Opšta istorija književnosti*, Beograd, 1863; M. Šević, *O prvim srpskim srednjim školama*, B. 1926; priručnici.

škole, i najzad postao profesor u Padovi. Karlo Marsupini (1399–1643) bio je i nastavnik i notar u Firenci poznat kao poznavalac klasičnih jezika. Čuven je bio florentinski nastavnik grčkog i latinskog jezika Anđelo Policijano (+ 1494), pozivan za rektora škole u Dubrovniku. Od grčkih nastavnika u Firenci naročito se ističe Manojlo Hrisolar, koji je tamo dospio 1396 i „osvojio sve duhove".

U Sjevernoj Italiji bile su dvije srednje škole, čuvene po svojim rektorima. One su prerastale u višu nastavu. Jedna je bila u Virgilovoj Mantovi, druga u Veroni. Prvu je vodio vrlo učeni Vitorino Ramboldoni iz Feltre (1397–1446), a drugu Gverino iz Verone (1370–1460), poznati pisac, nazvan „izvorom grčke i rimske učenosti". Iz njegove škole – kaže Šrepel – izašao je naš Ivan Česmicki, Hrvat, „slavni latinski pisac", pod imenom Janus Panonijus, kojega nalazimo pri organizaciji Podunavske akademije u Bratislavi (1464).

Da spomenemo još samo nekolike italijanske škole XV vijeka. Pisac gramatike Lorenco Vala bio je nastavnik gramatičko-retoričke škole u Rimu. Njegov učenik Leto naslijedio ga je i pročuo se. Franćesko Filelfo (+ 1481), koji je učio grčki u Carigradu, bio je nastavnik retorike u Padovi, Firenci, Mlecima. Poznati pisac Pjetro Pompanako (+ 1525) predavao je u Padovi i Bolonji. U Mlecima, pod čiju je vlast potpao Kotor (1420), bila je viša srednja škola, gramatičko-retorska. Dugo godina bio je nastavnik grčkog jezika učeni franjevac Urbano Valerijano. Andrija Navađero, drug Rafaelov, učio je u Mlecima „više nauke" kod magistra Sabelika.

Htjeli smo naročito istaći da su rektori-nastavnici mnogih gramatikalnih i gramatičko-retorskih škola bili učeni ljudi.

Latinske gramatikalne škole šire se po zemljama Zapadne i Srednje Evrope. Jedna je osnovana 1392 u Kežmarku. Vodio je rektor (rector scholae). Predavani su predmeti trivija i kvadrivija.

Padom Carigrada (1453) duhovni život prenosi se na Zapad, gdje se stvaraju naučno-prosvjetni centri. Učeni Grci preplavili su Italiju i učinili da postane kolijevka Humanizma i Renesanse. „Grčka nije propala, nego se nastanila u Italiji" – rekao je jedan učeni Italijan. Mnogi su bili gramatici, magistri i profesori i postali nastavnici srednjih i viših škola. Došlo ih je dosta i na naše Primorje. To su bili enciklopedisti svoga vremena. I ne samo Grci, nego i domaći nastavnici Italije, na Zapadu i kod nas. „Humanist za preporoda treba da je veoma učen." Oni obično prelaze iz grada u grad, kao što su radili grčki i rimski nastavnici. „Učitelji su se – kaže Šrepel – redovno namještali samo za neko vrijeme... tako da su profesori provodili skitački život kao glumci... Ovaj stalež nije trpio stalna boravišta".

Osnivaju se visoke škole i univerziteti, koji se pored studium generale ili universitas nazivaju još: gymnasium, po školama grčkih filozofa, ili academia, po Platonovoj školi. Tokom XI i XII vijeka pravne akademije u Raveni i Paviji privlačile su studente mnogih zemalja. Tamo je svakako bilo i naših Primoraca. Od sredine XIII vijeka u Salernu je radila medicinska visoka škola. Prenosom iz Ravene u Bolonju akademija je proširena sa više fakulteta. Tako je u Bolonji osnovan prvi univerzitet (1150). Osnivaju ih i drugi gradovi: Pariz, Padova 1222, Ferara 1264, Peruđa 1307, Sijena 1321, Piza 1339, Firenca 1349, Prag 1348, Krakov 1364, Beč 1365, Bratislava (Požun) 1464. Na sivm ovim univerzitetima učili su i naši ljudi Srednjeg vijeka; Kotorani i Dubrovčani najviše na čuvenom univerzitetu u Padovi, koji se nazvao i Gymnasium omnium disciplinarum, kako i danas piše na diplomama koje daje.

U Novom vijeku gramatikalna škola zove se i l a t i n s k a (schola latina), jer je nastava bila na latinskom. To je prva srednja škola koja obuhvata i osnovnu nastavu, a često prerasta u višu. U XVI vijeku, za Renesanse, „gradske škole – po riječima čehoslovačkog profesora Hendriha – nijesu se dijelile na osnovne i srednje, da bi se iz osnovne prelazilo u latinsku školu. U istoj školi počinjalo se od osnove čitanja i pisanja do dobrog poznavanja latinskog jezika riječju i pismom... Za cijelu školu bila su dva nastavnika, jedan za osnovnu, drugi za srednju nastavu".

Sedamdesetih godina XVI vijeka Šekspir je u rodnom gradu, Stratfordu, nekolike godine učio gramatikalnu školu (free grammar school), u kojoj je naučio latinski i grčki. Deset godina ranije Servantes je u Madridu učio gramatikalnu školu kod poznatog gramatika Heronima.

Za nastavnika latinske škole dolazio je čovjek koji je studirao na visokoj školi, univerzitetu, sa položenim završnim ispitom – magister artium, ili bar sa položenim ispitom prve polovine predmeta – bacalareus artium. Poslije četiri godine studija Lope de Vega (r. 1600) položio je na univerzitetu u Alkali ispit „bakaloreat" (baccalaureatus). Nastavnik gramatike, odnosno rektor gramatikalne škole, magister gramaticae, imao je, dakle, spremu visoke škole.

U latinskoj gramatikalnoj školi učilo se sedam slobodnih nauka, ali više trivija nego kvadrivija. Godine 1777 izašao je nastavni plan Ratio educatonis, koji je važio i za jugoslovenske zemlje u Austriji i Ugarskoj. Srednja škola izrično se naziva l a t i n s k o m ili g r a m a t i k a l n o m (scholae latinae seu grammaticae). Prof. Hendrih kaže da ovu gramatikalnu školu XVIII vijeka „možemo sravniti sa današnjom nižom gimnazijom", i da su „đaci trećeg razreda gramatikalne škole mogli govoriti latinski". Stariji razredi bili su poezije i retorike. Odgovarali su današnjoj višoj gimnaziji. Nastavni predmeti bili su više kvadrivija. Tako je puna srednja škola imala pet razreda – donatisti, gramatisti, sintaktisti, poete i retori. Skoro svi razredi učili su se po dvije godine. Docnije će puna srednja škola imati šest, a od sredine XIX vijeka osam razreda s maturom.

Latinska škola prerasta u višu, koja se obično naziva g i m n a z i j a. Iz nje se razvila gymnasia academica, sa predmetima više nastave. Tako se iz latinske škole u Štrazburgu razvila gimnazija Johana Šturma, kojom je od 1538 upravljao preko četrdeset godina. Ona postaje najuzorniji tip pune srednje škole Novoga vijeka, „najčuvenija srednja škola XVI vijeka" – kako kaže Milan Šević. Uređena je bila po načelima Melanhtona, „praeceptora Germaniae", koji je 1526 osnovao *gimnaziju* u Nirnbergu. Ustvari, to su bili l i c e j i, koji su sa nastavom filozofije, prava ili teologije prerastali u neku vrstu visoke škole. Po njihovom uzoru protestanti Njemačke i ostalih zemalja Srednje Evrope otvaraju gimnazije, odnosno liceje. Tako, naprimjer, pomenutu latinsku školu u Kežmarku preuzimaju protestanti 1531, da je reorganizuje Leonard Štekel, učenik Lutera i Melanhtona, pedagog evropskog glasa. Zavod se naziva gumnasiarcha, docnije liceum. U njemu je učio slavni Pavle Šafarik, a od brojnih Srba: Pavle Kengelac, Milovan Vidaković, Dimitrije Davidović i Jovan Sterija Popović. Kad je Sterija tu učio prava (1830), sve predmete na pravnom tečaju („fakultetu") predavao je samo jedan profesor. Po ugledu na ove protestantske liceje osnovane su prve srpske gimnazije.

U katoličkim zemljama isusovci su isto tako revnosni organizatori gimnazija. Oni su osnovali i držali mnoge gimnazije kod Hrvata i Slovenaca. Od kraja XVI vijeka oni svuda osnivaju gimnazije, ili ih tokom XVII vijeka preuzimaju u svoje ruke. Poznat je isusovački nastavni plan iz 1599, u koji ulazi *latinska škola*, koja ima 3–4 razreda gramatike i 2 viša (humanistička) razreda, poetiku i retoriku. Kao i protestantski licej, tako i njihova gimnazija ima tečaj od 2–3 godine filozofije, kojojm prelazi u nastavu visoke škole. Taj tečaj priznavao se za početne godine univerziteta. U Francuskoj su to liceji i koleži.

Jednu takvu latinsku školu koja se naziva gimnazijom osnovao je 1557 u Bratislavi Juraj Drašković, hrvatski ban i namjesnik Ugarske, latinski pisac, učenik univerziteta u Krakovu i Bolonji. U njoj su učili mnogi Hrvati, docnije i neki Srbi, kao Zmaj i Jovan Bošković. Kartkog vijeka bila je isusovačka gimnazija za plemiće u Bratislavi, koju je osnovao, 1573, slavni Antun Vrančić iz Šibenika, znameniti istoričar i diplomata svoga vremena, kad je tamo živio kao namjesnik Ugarske. Takve su isusovačke gimnazije na Zapadu. Kalderon je učio isusovačku gimnaziju u Madridu, Molijer i Volter u Parizu.

Srednja škola XVII vijeka ista je. Da spomenemo licej u Bratislavi, koji su pohađali mnogobrojni Srbi, od kojih: Julinac, Muškatirović, Janković-Mirijevski, organizator škola u Rusiji, Dositej Obradović, Joakim Vujić, Atanasije Stojković, Daničić, Miletić, Zmaj, Grčić-Milenko, crnogorski vojvoda Simo Popović. U tom liceju su učili: Kolar, Šafarik, Palacki, Štur, Mavro Jokaji. Osnovan je 1606, po ugledu na štrazburške škole. Na čelu je stajao magister scholae, a ubrzo gestor scholae. To je bila latinska škola, koja se od 1656 naziva i gimnazijom. Sredinom XVII vijeka imao je 8 razreda

– osnovne, srednje i više nastave. Razredi od VI–II (gramatika, sintaksa, poetika, retorika i logika) činili su punu srednju školu. Prvi, najstarij razred smatrao se tečajem više nastave, akademije, odnosno fakulteta. Predavala se filozofija, teologija i sva tri klasična jezika. Tečaj je trajao 2–4 godine. Docnije je uveden i tečaj prava. Nastavnici srednje i više nastave bili su: rektor, konrektor, docent i preceptor. Ljepši primjer škole koja je objedinjavala osnovnu, srednju i višu nastavu jeste Protestanski kolegijum u Prešovu (Istočna Slovačka). Reorganizovan 1665, imao je 10 razreda: alfabetisti, donatisti, gramatisti, sintaktisti, poete, retori, logici, filozofi, fizici i metafizici, teolozi (koji uče orijentalne jezike). Nastavnici su bili: učitelj, magistar gramatike, magistar, profesor, doktor-rektor. Docnije se sveo na licej, u kojemu su učili mnogi Srbi, među kojima Jovan Ilić, pjesnik, i Đorđe Natošević.

Poslije gimnazije i liceja dolazila je a k a d e m i j a, obično sa dvogodišnjim tečajem filozofije (kao licej) i starijim dvogodišnjim tečajem prava. Ti tečajevi nazvani su fakultetima. Godine studija u akademiji priznavane su na univerzitetima, kao što je akademija priznavala dvogodišnji tečaj filozofije i jednogodišnji tečaj prava sa liceja. Čuvena Šturmova gimnazija-akademija u Štrazburgu (od 1538) prerasla je u univerzitet 1621. Iz takve gimnazije-akademije razvio se svakako i univerzitet u Marksovom Triru, gdje je postojao licej od 1472. Takva jedna akademija radila je u Bratislavi od 1784, prenesena iz nedaleke Trnave, gdje je od 1635–1777 radio univerzitet, na kojemu je predavao Juraj Habdelić i na kojemu su učili mnogi Hrvati, među kojima i braća Nikola i Petar Zrinjski. Na bratislavskoj akademiji učili su mnogobrojni Srbi i Hrvati, od kojih: Joakim Vujić, Atanasije Stojković, Svetozar Miletić, Bogoboj Atanacković, Jovan Bošković, Kosta Trifković, Herman Bužan, Metel Ožegović, Ljudevit Vukotinović itd.

Takva je bila srednja škola i u XVIII vijeku, samo što je više ovladao svjetovni duh, duh prosvijećenog racionalizma, i što se gimnazije uzimaju iz ruku isusovaca. Da navedemo samo jedan primjer. Za rektora protestantskog liceja u Bratislavi došao je 1714 Matej Bel, naučnik evropskog glasa, član mnogih akademija i naučnih društava u Evropi. I u njegovo vrijeme nastava je na liceju bila osnovna, srednja i viša. Gimnaziski razredi bili su: donatisti, gramatisti, sintaktisti, poete i retori, i viši tečaj filozofije. Gimnaziski razredi sa tečajem filozofije svršavali su se za 8–10 godina, jer odrastao i dobar učenik mogao je da brže svrši neki niži razred nego neodrasli i osrednji. Poete i retori (II razred) učili su: poetiku, retoriku, geografiju, istoriju, logiku, grčki i jevrejski jezik, pored nastavnog latinskog. Čista matematika i francuski jezik bili su neobavezni predmeti. Najstariji razred (I), tečaj filozofije, dijelio se na teologe i svjetovnjake.

U prvoj polovini XIX vijeka bilo je kao i ranije, sa malim izmjenama. Novi školski plan od 1805 (Šedius-Lovič), koji važi i za jugoslovenske zemlje Austrije i Ugarske, uveo je 4 razreda osnovne škole, poslije kojih se pre-

lazi u *„latinsku školu*, odnosno *gimnaziju*", koja ima 5 razreda (gramatisti, sintaktisti, poete, retori, primani), sa produženjem više nastave (*„licej"*), dvogodišnji tečaj filozofije ili teologije i jednogodišnji tečaj prava. Na tečaju filozofije bratislavskog protestantskog liceja predavani su ovi predmeti: praktična filozofija, čista matematika, fizika, estetika, narodna istorija sa statistikom, psihologija, logika, metafizika, istorija filozofije, istorija literature, istorija Srednjeg i Novog vijeka, istorija crkve, enciklopedija znanosti, tumačenje grčkih i latinskih pisaca. Od 1815 ta se škola naziva nezvanično licej, zvanično *gimnazija*. Dijelila se na *osnovnu školu, latinsku školu i licealni tečaj* (in Elementarschulen, Lateinische Schulen und Lycealkurse).

Latinske škole izrično se nazivaju gimnazijama ili gramatikalnim školama (die Lateinschulen oder Gymnasien... die lateinische oder gramatische Schule). Školski program promijenio se u Austro-Ugarskoj 1841. „Škole su se dijelile na osnovne i klasične, odnosno humanističke; osnovne škole bile su seoske i gradske; klasične škole bile su dijelom gimnazije, naime gramatikalne škole (progimnazije), a dijelom liceji, u kojima su se izučavale i filozofske, pravne i teološke nauke" – kaže Markušovski.

Gramatikalna škola, dakle, nazivala se tada nižom gimnazijom, a dva ili tri najstarija razreda (poetika, retorika i logika) višom gimnazijom; licealni tečajevi „visokom školom" (Chochschule oder Lyzeum).

III. – *Osvrt na srednju školu kod nas.*[*5]

Prva škola sa nastavnim jezikom našim (staroslovenskim) bila je ona Kostantina Filozofa, tvorca glagoljice, u Višegradu Velike Moravske (863), prenesena u Koceljevu Panoniju, kod Blatnog Jezera. Kad je došao u Moravsku – kaže se u „Panonskim legendama" – Rastislav mu „predade sakupljene učenike da ih uči". I kad je prešao u Panoniju „dobio je od Kocelja oko 50 učenika." Za Metodija se kaže da je „pomagao Filozofu i učio (đake) s njim."

[*5] Literatura: – V. Jagić, *Konstantin (Ćirilo) i Metodije*, Bratstvo XVI, 1921; *Izgnanici iz Moravske*, Bratstvo XVIII; Domentijan, *Život sv. Save*, SKZ, 1933; Danilo, *Život kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, SKZ, 1935; *Biografije XV vijeka*, SKZ, 1936; P. Popović, *Jugoslovenska književ. oko sredine XII v.* Godišnjica Čupićeva, XLVI, 1937, *Sveti Sava, Rasprave*, SKZ, 1939; *Camblak i Konstantin Filozof*, Stare srpske biografije XV i XVII vijeka, SKZ, 1936; *Istorija jugoslovenskih naroda*, I, 1953; M. Vasić, Arhiepiskop Danilo II, Prilozi, VI, 1926; Branko Vodnik, *Povjest hrvatske književnosti*, I, 1913; Đ. Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, 1898; V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III, 1901; Fran Plevnjak, *Prilozi za kulturnu povjest hrvatskog svećenstva*, 1910; Milan Đ. Milićević, *Škole u Srbiji*, 1868; Živojin S. Đorđević, *Škole u Srbiji*, 1935; Dim. Ruvarac, *Pokrovobogoradične škole u Srem Karlovcima*, 1926; K. Petrović, *Istorija Karlovačke gimnazije*; V. Stajić, *Srpska gimnazija u N. Sadu*, 1949; *Škole*, Enciklopedija St. Stojanovića.

Prva naredna škola u našoj zemlji ponikla je u Ohridu krajem IX vijeka. Osnovao je Kliment, tvorac ćirilice, učenik Ćirila i Metodija, koji je tu proveo sedam godina „kao učitelj u značaju vizantiskog prava – kako kaže Jagić – i tako se nakupilo oko njega do 3.500 učenika". Naum je učinjen „njegovim zamjenikom u učiteljskom zvanju". Po riječima jednog od pisaca *Istorije jugoslovenskih naroda*, Kliment je „obrazovao dve vrste škola: za odrasle i za decu". Smatra se da se u ohridskoj školi učila gramatika i retorika. Bila je to, svakako, svjetovna (ili polusvjetovna) gramatikalna škola.

1. ***Manastirske škole***. U X vijeku bilo je više škola u oblasti Ohridskog i Prespanskog Jezera. U školi i na knjizi rade samo crkveni ljud, i škola, u duhu svoga vremena, postaje manastirska. Neke su se uzdizale do zavidne visine. Sjetimo se Hilendara, „srpskog univerziteta Srednjeg vijeka", iz kojeg su izašli naši srednjovjekovni pisci: Sava, Domentijan, Teodosije, Danilo. Prvih decenija XIII vijeka sv. Sava je otuda presadio jednu školu u Studenicu i Žiču, u kojoj, po riječima Domentijana, „učaše svoje učenike dan i noć". Sjetimo se učenog arhiepiskopa Danila II i njegove škole u Peći iz prve polovine XIV vijeka, u kojoj je postavio „crnorisce grčkog naroda... i obilno u njoj postavi grčke knjige". U njoj se učio grčki jezik i prevođene su grčke knjige. Očigledno, to je bila rana pojava Humanizma.

Iz škole bugarskog patrijarha Jeftimija izašla su dva učena naša pisca XV vijeka, Camblak i Konstantin, osnivač Resavske škole, pisac pravopisa, koji je po učenosti i nastavničkom pozivu nazivan „filozofom", „gramatikom" i „nastavnikom". Njegova škola u Manasiji bila je višeg stepena.

Najezda i duga vladavina Turaka zadavila je ćirilsku školu. Kulturni život zamire. Ipak, manje škole su se održale pri glavnim manastirima, i pri onim u kojima su radile štamparije krajem XV i tokom XVI vijeka. Izgled jedne takve manastirske škole u Srbiji, u kojoj je učio, opisao je Vuk Karadžić. Iz jedne je pobjegao Dositej Obradović i otišao u svijet za naukom. Njegoš je učio u Cetinjskom manastiru kod svetogorskog kaluđera Misaila.

Druga škola na našem jeziku ponikla je na Hvatskom Primorju, odmah poslije ohridske, ili u isto vrijeme. I nju su osnovali učenici Ćirila i Metodija. Njihovu glagoljicu prihvatili su benediktinci, koji su imali velike zasluge za školu. Glagoljaša je bilo vrlo mnogo u jedno vrijeme; godine 1527 bilo ih je na samom Krku oko 300. Jedna samostanska glagoljaška škola radila je u Sinju u X vijeku. Godine 1232 osnovana je sjemenišna škola u Čazmi, kod Zagreba. Njen upravitelj bio je učen čovjek. Sjemenišna škola osnovana je u Ljubljani u drugoj polovini XV vijeka, u Lepoglavi 1503, u Zagrebu 1564. Po riječima Vjekoslava Klaića, sjemenišne škole „dijelile su se u tri odjela: u prvom, zvanom *gramatikalna*, tumačila se latinska slovnica i skladnja (gramatika i sintaksa); u drugom, *logikalna*, predavala se retorika i logika; u trećem, *teologna*, učila se bogoslovija".

2. ***Svjetovne škole***. Jedina svjetovna škola kod Srba u Srednjem vijeku koja se može smatrati srednjom, gramatičko-retorskom, bila je beogradska škola Konstantina Filozofa, osnovana početkom XV vijeka na dvoru Stevana Lazarevića. O svjetovnoj srednjoj školi kod nas može biti govora od XIV vijeka, po ugledu na italijanske škole. To su gramatikalne škole. Prve su osnovane u Dubrovniku, Kotoru i Zadru. U Ljubljani se pominje latinska škola takođe u XIV vijeku, koja se ugasila krajem stoljeća, da ponovo oživi 1518. Gramatikalna škola osnovana je u Splitu u XV, u Hvaru u prvoj polovini XVI vijeka; u Ljubljani protestantska 1563 (koja se smatra gimnazijom), u Lepoglavi „za svjetovnu omladinu" 1582, druga 1656, koja se smatra gimnazijom.

Isusovci su otvorili latinske gramatikalne škole, odnosno gimnazije: u Ljubljani 1597, u Zagrebu 1607 (akademija 1669), u Gorici 1625, na Rijeci 1627 (od 1630 akademija), u Varaždinu 1660, Požegi poslije 1700, Mariboru 1725, u Osijeku 1766. Gimnaziju u Križevcima osnovali su pavlini 1664. Latinska škola u Senju radila je sredinom XVIII vijeka.

U Sremskim Karlovcima osnovana je slovenska gramatikalna škola 1726 (rektor Maksim Suvorov), u kojoj je za rektorovanja Emanuela Kozačinskog predavao i „magistar gramatike". Imala je šest razreda, četiri gramatikalna i dva retorska. To je bila puna gimnazija, ali se tako nije mogla nazvati, jer nije imala viši tečaj filozofije. U Beogradu je, za austriske vladavine, osnovana 1724 isusovačka četvororazredna *latinska škola*, kratkog vijeka. U Aradu je radila *gramatikalna škola* od 1729, a u Novom Sadu *pravoslavna latinska škola* od 1731–89; razrede gramatike i sintakse vodio je „magistar", a retorike i poetike rektor. Odmah poslije nje otvorena je *katolička latinska škola*, koja je 1789 dobila starije razrede, retoriku i poetiku. Od tridesetih godina XVIII vijeka radile su *latinske škole*: u Rumi, Somboru, Irigu, V. Bečkereku, V. Kikindi, Sent-andreji.

Prva *srpska gimnazija* sa tim nazivom osnovana je 1791 u Sremskim Karlovcima. To je bila puna gimnazija svoga vremena, sa šest razreda, od kojih, poslije pripravnog, tri gramatikalna razreda. Dalje su osnovane ove gimnazije: u N. Sadu 1810, u Kragujevcu 1833, Šapcu 1836, Čačku 1837, Beogradu 1839. Sve su one imale gramatikalne razrede (niže).

Da pomenemo one srednje škole u našoj zemlji iz kojih su izrasle visoke škole, najzad univerziteti. U Ljubljani je osnovan 1596 isusovački kolegijum, sa višim tečajevima teologije i filozofije, koji su prerasli u fakultete, s pravom da mogu davati diplome (kao univerziteti): bakalaureata, magistrata i doktorata; u XVIII v. imao je katedru prava, od 1762 i katedru medicine. Ukidanjem isusovačkog reda 1773 kolegijum je pretvoren u licej, koji će ubrzo dobiti filozofiju. Za Napoleonove Ilirije, licej je podignut na stepen centralne škole (univerziteta), koja je radila sa filozofskim, pravnim, medicinskim i teološkim fakultetom do 1814, kad je ponovo svedena na licej, sa filozofskim, pravnim i teološkim tečajem. Današnji univerzitet osnovan je 1924. U Zagrebu su isusovci otvorili akademiju 1662 sa teološkim i filozofskim fakultetom, koja 1669 dobija pravo univerziteta. Prenosom pravnog tečaja iz Varaždina akademija je dobila 1772 pravni fakultet. Ukinuta je 1850, a filozofski i pravni fakultet degradirani na VII i VIII razred gimnazije sa maturom. Današnji univerzitet osnovan je 1874. U Beogradu je za Karađorđa radio Dositejev Licej, koji je 1863 po drugi put podignut na stepen velike škole (akademije), sa filozofskim, pravnim i tehničkim fakultetom, da tek 1905 bude proglašena univerzitetom.

I. *Trinaesti i četrnaesti vijek*

Po ugledu na susjednu Italiju, gramatikalne škole javljaju se vrlo rano u gradovima našeg Primorja, najprije u Zadru, Dubrovniku i Kotoru, docnije u Hvaru i Splitu. Tu su one, vrlo vjerovatno, postojale i u doba Rimljana, možda i u doba Grka. Pisac istorije Dubrovačke gimnazije, Antun Matas,[1] pretpostavlja da su u Epidauru i Solinu postojale gramatičko-retorske škole u doba Rimljana i da su stanovnici staroga Epidaura mogli imati u novoosnovanom Dubrovniku jednu gramatikalnu školu (schola grammaticae, studium liberalium) po „rimskom kalupu". Pogotovo, onda, da je takvu školu u doba Rimljana mogao imati Kotor, čije ime potiče od grčkog *kata-reo* (mjesto mnogih vrela). U VII vijeku geograf Ravenjanin ga naziva *Dekadaron*, a u X-om Konstantin Porfirogenit Dekateron.[2] Jedini sačuvani spomenik koji, unekoliko, o tome govori bio bi grčki natpis na nadgrobnoj ploči retora Dionisija, nađenoj u Risnu, uzidanoj u potpornom zidu župske crkve u Prčanju. Natpis je iz II vijeka pr. n. e. Objavio ga je Niko Luković.[3] U njegovom prevodu glasi: „Dionizije Irinejev Jezeus, retor, sretno umre od 74 godine... postavlja Epiteksis, oslobođena robinja". Retorom je tada nazivan i govornik i učitelj retorike.

Kotor je jedan od prvih gradova u našoj otadžbini koji je otvorio gradsku, javnu školu, odnosno gramatikalnu školu – gimnaziju u današnjem smislu. Govorićemo o *školi*, o *nastavnicima*, o *kulturnoj sredini* u kojoj je škola radila i razvijala se; osvrtaćemo se, uporedu, na *dubrovačku* i *zadarsku školu* toga vremena, da bismo pomoću njih, putem analogije i poređenja, mogli što bolje osvijetliti život kotorske škole davnih vremena.

1. ***Škola***. Prve podatke o postojanju gradske škole u Kotoru imamo iz početka XIV vijeka. Izvjesne činjenice dovode do uvjerenja da je svjetovna, gradska škola postojala tu još u drugoj polovini XIII vijeka. „Ostala je

[1] *Povjest gimnazije u Dubrovniku*, Program gimn. 1881–2.
[2] Simo Rutar, *Starine Bokokotorske*, Izvješće Velike gimnazije u Kotoru, 1890–1.
[3] *Prčanj*, Kotor, 1937, str. 316.

uspomena – kaže Šime Ljubić – da je u Kotoru vijeće gradsko još od XIII stoljeća običavalo izabrati si javnog učitelja za krasne nauke".[4] Ovo svoje mišljenje Ljubić vjerovatno zasniva na pretstavci Kotorske opštine iz 1802, koju je Srećko Vulović naveo u svom radu *Nastava u Boki Kotorskoj*.[5] Kotorani traže od austriske vlade da se u Kotoru otvori srednja škola (gimnazija), u kojoj bi se učila gramatika, retorika, filozofija, etika i matematika; pozivaju se, pored ostalog, i na to *da je Kotor još u XIII vijeku imao svoju javnu školu*. Sama za sebe, ova skora „uspomena" na tako daleku prošlost ne bi se nikako mogla uzeti kao dokaz; u vezi s drugom činjenicom, ona se ne može odbaciti.

U Statutu grada Kotora pominje se tridesetih godina XIV vijeka sin *magistra Tome*. Iako se nigdje ne kaže da je Toma bio magistar škole, Vulović ga je na osnovu toga uzeo kao prvog poznatog učitelja u Kotoru. Pretpostavljati ili tvrditi na osnovu toga da je magistar Toma bio gradski učitelj, a ne ljekar, apotekar ili notar, koji su takođe nosili titulu „magistar", bilo bi suviše proizvoljno, jer Kotor je već tada imao svoga latinskog notara, gradskog ljekara i apotekara. Titulu *magistar* imali su i umjetnici i majstori-zanatlije, kao: zlatari, sabljari, kovači, klesari, građevinari, brodograditelji. I kada bi bio majstor-zanatlija, Toma bi se mogao zvati magistrom. Ali se onda – kao što i Vulović pravilno zapaža – skoro redovno uz naziv magistar dodavalo i zanimanje ako je riječ o zanatliji (kao napr. magister Nicolaus, pictor; magister Radoe, aurifex). U sudsko-notarskim spisima kotorskim iz 1326–37 g. nailazimo u mnogobrojnim dokumentima na ime „sina magistra Tome" i na ime „brata magistra Tome"; i nigdje se ne navodi da je Toma bio magistar škole, niti da je magistar nekog zanata, kao što se ne navodi ni na dva mjesta u Statutu kotorskom. Prema tome, magistar Toma mogao je biti ne samo učitelj, nego i notar, ljekar ili apotekar. Ali, druge činjenice govore o tome da je Toma mogao biti nastavnik škole.

Jasno je, u Statutu i u Spomenicima kotorskim riječ je o jednoj istoj osobi. Kkao se sin magistra Tome uvodi kao građanin kotorski, to bi se u prvi mah (kao što i Vulović pretpostavlja) moglo reći da je Toma bio domaći čovjek. Mi smatramo da je tu, svakako, riječ o magistru Tomi iz Ferma, kotorskom notaru 80-tih i 90-tih godina XIII vijeka. Kao notar, on je pogotovo mogao biti i nastavnik škole. Kao ljekari i učitelji gramatike i retorike, ili filozofije i astronomije, notari su imali više obrazovanja. Mnogi notari, ljekari, apotekari i nastavnici gramatike iz Italije koji su radili u Kotoru kao opštinski službenici ostali su tu s porodicom da žive na stečenim imanjima, pogotovo oni koji su odatle bili oženjeni. Otuda se sin magistra Tome pominje kao građanin Kotora.

[4] *Ogledalo književne povjesti*, II, 314.
[5] *Program* Državne velike gimnazije u Kotoru za 1889–90.

U mnogim gradovima Srednjeg vijeka notari su bili i nastavnici, kao što su magistri gramatike bili notari. Bruneto Latini (+ 1295), Danteov učitelj, upravitelj i nastavnik gramatičko-retorske škole u Firenci – da navedemo samo njega – bio je tu, u gradu velikih preteča Humanizma, Dantea, Petrarke i Bokača, gradski notar. U gradovima našeg Primorja notari su, kao učeni ljudi svoga vremena, tim prije vodili škole. Plaćala ih je opština, koja često nije mogla tako brzo i tako lako nabaviti dobrog nastavnika za svoju školu. Poznati magistar Ivan Ravenjanin, „putujući gramatik", došao je u Dubrovnik (krajem XIV vijeka) u namjeri da tu bude učitelj, a postao je notar. Docnije, gradski notar u isto vrijeme predaje u školi, postaje upravitelj škole. Godine 1362 Zagrebačka opština otvorila je javnu školu „s jednim učiteljem koji je ujedno obnašao službu bilježnika".[6]

Na osnovu izloženog, s pravom pretpostavljamo da je magistar Toma iz Ferma, kotorski notar, bio prvi poznati nastavnik gradske škole u Kotoru. U njegovo vrijeme, u drugoj polovini XIII v., gradsku školu su imali Zadar i Dubrovnik. Imali su i svoje ljekare i apotekare. Imao ih je i Kotor. Pogotovo je imao školu. Kotor tada nije ni u čemu izostajao iza Dubrovnika i Zadra. Imao je iste kulturne i trgovačke veze sa Italijom; pored toga, imao je veoma razvijene veze sa srpskom državom. Bio je njena glavna luka i vratnica svih veza sa Zapadom.

U pomenutom radu Srećko Vulović se poslužio jednim važnim izvorom. To je rukopis „Reformationes et Partes" iz 1392. Vjerovanto se radi o dopunskim propisima Statuta kotorskog. Gdje se nalazio taj rukopis, Vulović ne spominje. Iz njega navodi imena dvojice nastavnika kotorske škole iz 30-tih godina XIV v. To su: Filipo Matijev iz Osima (magister Philippus condam Mathei de Auximo), „koji je 1334 postao kotorski notar", i Anđelo iz Barlete (Angelus de Barulo), „koji je bio godine 1335 magister scholae" – kako navodi Vulović. Sa oba ova imena susrećemo se u sudsko-notarskim knjigama Kotorskog arhiva. Prvi magistar pominje se kao notar kotorski još od 1326, a drugi kao otac kotorskog apotekara. Ne treba zaboraviti da se apotekar tada redovno nazivao „magistrom", a često i notarom „valjda onaj koji je imao položene ispite na visokoj školi). Ali Vulović izričito navodi da su to bili „magistri škole". Vulović je bio ozbiljan kulturni radnik, i nemamo razloga da sumnjamo u taj njegov navod iz pisanog dokumenta XIV v.

U Dubrovnik – kao što ćemo vidjeti – vršili su ponekad nastavničku službu ne samo notari nego i ljekari. Tako je, bez svake sumnje, bilo i u Kotoru.

Prvi sačuvani spisi kotorski su iz 1326–37 g. Za sve to vrijeme notar je bio Filipo iz Osima; ali, od godine 1329–35 imao je stalno ponekog zamjenika ili pomoćnika. U prilog navoda iz rukopisa „Reformationes et Partes" go-

[6] Frano Plevnjak, Prilozi za kulturnu pov. hrv. svećenstva, str. 29.

vori činjenica; što magistar Filipo od 1335 g. nije imao više zamjenika notara, jer te godine – po navedenom rukopisu – preuzima školu Anđelo iz Barlete.

Kotorski spisi od 1338–94 nijesu sačuvani; prema tome, nedostaju izvori za kotorsku školu i njene nastavnike iz toga perioda. Škola je tada radila, nema sumnje. To je doba vladavine cara Dušana, cara Uroša i Tvrtka I; to je doba kotorskih protovestijara, doba privrednog i kulturnog napretka Kotora.

U sudsko-notarskim spisima s kraja XIV i iz prve polovine XV vijeka pominju se neke isprave koje su pisali notari druge polovine XIV v. Tako doznajemo: da je kotorski notar 1352 bio Bartolomeo iz Padove, 1371 Filipo pok. Đentulecija iz Osima, 1373 Jakobo Ambrozini iz Milana, 1382 i 1386 don Toma Teodorov, upravitelj crkve sv. Marije na Gurdiću, 1397 Vani Andriuci iz Ferma, 1398 Jakobo Ugodoniko iz Bolonje, 1400 Pjetro Ingenerio, a negdje krajem XIV vijeka Jakobo Milani iz Parme i Đovani iz Apulije.[7] Da je neki od ovih notara bio i nastavnik škole možemo s puno prava pretpostavljati.

Na osnovu pomenutog rukopisa „Reformationes et Patres" Vulović navodi kako je Malo vijeće Kotora bilo ovlašćeno 1392 da nađe i plati jednog što boljeg nastavnika gramatike koji će voditi školu (unum magistrum grammaticae pro meliori quam poterit causa tenendi scolas). To je bilo četrnaeste godine poslije strašnog požara, kada se Kotor već bio ponovo podigao i okrijepio. Vjerovatno, nastavnik je nađen, iako ga ne nalazimo u sačuvanim spisima iz 1395–1400, u koje su uvedeni samo oni slučajevi koji dolaze pred sud. Možda je Kotor već tada magistra gramatike plaćao 100 dukata godišnje, kao što govori jedan izvor iz 1424. Ukoliko Kotor tih godina nije mogao naći dobrog nastavnika škole, nastavničku dužnost vršio je svakako neki notar, a njih je, vidjeli smo, bilo više krajem XIV v.

Kotorski magistri gramatike, latinski notari, ljekari i apotekari bili su većinom iz Italije, rjeđe domaći ljudi školovani u Italiji. Oni su bili preteče Humanizma kod nas.

2. ***Nastavnici***. Pretpostavljajući da je magistar Toma iz Ferma, notar, bio prvi poznati nastavnik kotorske škole, od svih nastavnika s kraja XIII i tokom XIV vijeka bili bi nam poznati samo trojica. Jedan od njih bio je iz Ferma, drugi iz Osima, treći iz Barlete. Ova tri italijanska grada imala su tada razvijen kulturni život, u duhu svojih tradicija starogrčke i rimske kulture. Bila su to gnijezda Humanizma, koja su imala svoje školovane ljude, i davala našim primorskim gradovima: nastavnike, notare, ljekare i apotekare. U Kotoru se pominje od 1326-te ljekar Filipo iz Ferma (I, 53), koji je došao, možda, za magistrom Tomom, a od 1397-me notar Vani Andriuci iz Ferma (II, 34, 166). U Dubrovniku je bio magistar škole 1343-će Antonio iz Ferma.

[7] O ovim notarima vidi SN knj: P, 11, 34, 43, 46, 86, 166, 75, 271, 322, 354, 364, 422, 481, 401, 600; V, 524; XLVII, 287.

– Pored notara i nastavnika Filipa Matijeva, iz Osima su bili u Kotoru: ljekar Jakobo (1326), notar Đentil Đentilecijev (1332), notar Filipo Đentilecijev (1371); a iz Barlete, pored magistra škole Anđela: apotekar Đovani Anđelov, apotekar Sutek i apotekar Enriko Bonanini, sva trojica tridesetih godina (XIV v.), i magistar Paolo, zubni ljekar – berberin, kojega plaća Opština (1396). U Dubrovniku je vodio školu 1283 gramatik Rođero iz Barlete.

Grad Fermo, starodrevni Firmum, nalazi se južno od Ankone, prema Kotoru i Dubrovniku. Pominje se 264 godine pr. n. e. Obnovio ga je car August. U XV vijeku imao je univerzitet. Tu je i stari licej, čiji su temelji, možda, još iz XII ili XIII vijeka. – Osimo, rimski grad Auximum, nalazi se u samoj blizini Ankone, poznatog grada još ih IV v. pr. n. e., koji je i za doba Rimljana očuvao svoju jelinsku kulturu. U XIV vijeku, nedaleko od Osima radilo je već nekoliko univerziteta (Peruđa, Sijena, Bolonja, Ferara). Osimo se pominje kao rimsko naselje 157 g. pr. n. e. Od VI–VIII vijeka bio je to vizantinski grad. Tu su se prožimale dvije stare kulture, rimska i jelinska. – Barleta se nalazi sjeverno od Barija. U antičko doba nazivala se Barduli, u Srednjem vijeku Barulo. To je jedan od glavnih gradova Južne Italije, koji se nekada nazivao Mogna Graecia. Uticaj jelinske kulture bio je vrlo veliki. Portal romanske crkve XIII vijeka u Barleti radio je Simon Dubrovčanin; čuveni srebrni oltar u bazilici sv. Nikole u Bariju radio je 1319 građevinar Obrad Desislavin Kotoranin. Ta dva spomenika najrječitije govore o kulturnim vezama Kotora i Dubrovnika sa gradovima Južne Italije, središtima jelinsko-romanske kulture, kao i o kulturnom nivou Kotora i Dubrovnika XIII i XIV vijeka.

1. ***Magistar Toma iz Ferma***. Pominje se kao kotorski notar prvi put oktobra 1285, kada su dubrovački poslanici tražili od Kotora povratak depozita župana Dese. Dubrovnik je tražio da Kotorska opština pošalje svoga notara magistra Tomu (magistrüm Thomam notarium communis Catari). Godine 1289, prilikom osvećenja crkve sv. Nikole (u gradu), zadužbine Trifuna Buće, diplomate kralja Milutina, pominje se notar Toma iz Ferma. Dalje se pominje oktobra 1294, kada je pisao ugovor o miru između Dubrovčana i Kotorana, na kojemu se lično potpisao (Ego Thomas de Fermo, iuratus notarius.)[8]

U prvom dokumentu Toma se naziva magistrom, ali ne i u trećem gdje se sam potpisao. Prema tome, ne može se sa sigurnošću reći da je imao položene završne ispite na univerzitetu, da bi nosio dekretiranu titulu „magistar", koja je u svoje vrijeme imala značenje docnije titule „doktor". Ali prije pojave univerziteta, kao i docnije, tom titulom su oslovljavani učeni ljudi uopšte. „Magistrom" je nazivan svaki nastavnik, od učitelja do profesora univerziteta, jer je nastavnik okupljao oko sebe svoje učenike, kao majstor učenike

[8] Smičiklas, *Codex diplomaticus*, VI, 460, 675, VII, 192.

svoga zanata. Docnije, naziv označava akademski stupanj, kao što je magistar slobodnih nauka (liberalium artium magister).[9] Jan Hus bio je „magister artium liberalium". Na filozofskim fakultetima naziv „magistar", mjesto „doktor", običavao se sve do XIX v. „Magister scholarum" nazivao se glavni nadzornik ili upravitelj manastirskih i crkvenih škola. U Srednjem vijeku magistrom se nazivao i svaki onaj koji je položio završne ispite na fakultetu filozofskom, medicinskom i farmaciskom. Da li je Toma nosio titulu „magistar" po svojoj diplomi, ili kao notar, ili kao nastavnik, teško je reći.

Kao stranac koji se tu nastanio, Toma je bio opštepoznat po nazivu „magistar", a ne po imenu nepoznatog oca-stranca, koji možda nikad nije vidio Kotor. Dokad je magistar Toma bio kotorski notar, ne znamo. Po svoj prilici, u službi Kotorske opštine bio je i početkom XIV vijeka. Umro je prije 1326 g.

U prvim sačuvanim spisima kotorskim, iz godine 1326, pominje se Nikola, „sin magistra Tome", a istovremeno i njegov stric Nikola, „brat magistra Tome". Mi smatramo da je tu riječ o sinu, odnosno bratu magistra Tome iz Ferma, kotorskog notara. Oba su postali građani Kotora. Upadljivo je neobično što se brat magistra Tome ne kazuje po ocu, bratstvu, ili po zavičajnom gradu, kao što je slučaj sa domaćim ljudima, nego isključivo po bratu. Znači, njihov otac i njihovo bratstvo bili su u Kotoru nepoznati – oni su bili doseljenici, stranci; znači, magistar Toma bio je vrlo popularan. To, onda, ne može biti nijedan drugi Toma nego notar Toma iz Ferma.

Nikola magistra Tome bavio se trgovinom. Bio je oženjen iz vlastelinske kotorske porodice Abrae. Njegov šurak Matej Matijev bio je bogat; trgovao je sa Zetom i Raškom; izgleda, imao je pod zakup i neka rudna okna u Brskovu. Bogati mletački trgovac Marko Kvintanelo izjavio je pred sudom, 11 VII 1326, da su ga podmirili Nikola magistra Tome i njegov šurak Matej Abrae (Nycolaus magistri Thomasii et Matheus Abraam suus cognatus). Iste godine, Nikola bivšeg magistra Tome primio je od Petra Katene 336 perpera za 28 funti (oko 9 kg) čistog srebra, a od Trifuna Buće 900 perpera za prvo trgovačko putovanje. Iz više drugih dokumenata saznajemo da je Nikola imao nadimak „Graso" (Nycola dictus Grassus, filius olim magistri Thomasii, habitatoris Cathari). Oktobra 1326 primio je od jednog trgovca iz Milana i dvojice iz Mletaka 2460 perpera, kao njihov ulog u zajedničku trgovinu. Istog dana obavezao se jednom Kotoraninu da preda 14 funti srebra. Imao je svoje vinograde. Jedan, sa kućom, nalazio se na Mržepu, u Stolivu. To je onaj vinograd koji se pominje i u Statutu kotorskom,[10] odakle je Vulović saznao za magistra Tomu. U propisu o noćnim stražama tamo se kaže: da ljudi sa Prčanja imaju držati stražu na liniji od vinograda Nikole magistra Tome

[9] Brockhaus' *Lexikon*, pod *magister*.
[10] *Statuta civitatis Cathari*, Venetiis, 1616, str. 71.

do stražarske linije ljudi (meropahâ) Nikole Buće, protovestijara. Drugi njegov vinograd nalazio se u Tivtu. Nikola je imao i svoje dionice zemlje u Grblju. U drugoj polovini 1333, Nikola je bio sudski auditor, što se vidi iz brojnih dokumenata tog perioda. Pominje se 1336; tužio ga je Matej Cufekti da ga je oštetio za 12 funti srebra, jer mu je dao srebro koje je sadržavalo mnogo olova. Nikola se opravdao time što je to učinio stric mu Nikola, njegov zamjenik. Prisutni stric je tražio odlaganje suđenja, valjda da se nagodi s tužiteljem. Pominju se i sinovi Nikole Tomina, kojima je, 1332, zavještao neke vinograde ujak Grubo Abrae, opat crkve sv. Marije na rijeci.[11]

U isto vrijeme pominje se i Nikola, brat pokojnog magistra Tome (Nycola frater quondam magistri Thomasii). U zajednici sa Matejom Abrae, pominje se 1326 g. u nekom poslu s jednim mletačkim trgovcem. Početkom 1333 Nikola-Graso opunomoćio je svoga strica Nikolu (Nycolam barbanum suum) da naplati neke dugove. Imao je kuću u Kotoru. Sačuvan je njegov testament, pisan 30 VI 1333 pred sudijom Mihailom Bućom, bratom protovestijara Nikole. Ni tu ne navodi ime svoga oca, ni svoje prezime, ni odakle je, već se jedino kazuje po svom bratu. Moglo bi se pretpostavljati: da je rano ostao bez oca, i došao u Kotor sa svojim bratom magistrom Tomom. Zavještao je maloj braći u Kotoru 10 perpera, a svom duhovnom ocu, prezbiteru Viti (neimaru Dečana), 10 perpera, crkvi sv. Luke 5, za mise 20, a za „krivo stečeno" 30 perpera. Za izvršioce oporuke imenovao je Radu (možda suprugu) i svoga sina Tomu. Ali on je živio još nekoliko godina. Pominje se 1336 u nekom trgovačkom poslovanju s mletačkim trgovcem; obračun je izvršen pred sudijom Paskvalọm Martolovim (ocem Dušanova protovestijara Gruba). Iste godine pominje se njegov sin Toma.[12]

2) *Filipo Matijev iz Osima*. Susretamo se s njim u prvim sačuvanim spisima. Kao zakleti notar Kotorske opštine, on je pisao na latinskom prvu notarsku knjigu. „Ego Philippus quondam Mathei de Auximo, imperiali auctoritate et nunc communitatis Catari iuratus notarius" – tako se potpisao zvanično na jednom dokumentu od 21 VI 1326. Sa izvjesnim prekidima, on je stalni notar do 1337. Dokad je ostao ne znamo, jer nijesu sačuvani spisi od 1338–94. Svakako, u Kotor je došao prije 1326. Davao je zakonsku formu svim pisanim ispravama suda i Vijeća, na čelu kojih je stajao knez (comes), kojega je imenovao kralj (tada Stevan Dečanski i Dušan), i tri godišnje sudije, koje je biralo Veliko i Malo vijeće. U njegovo vrijeme pominje se vicekomes Gojislav.

Osim notarskih potpisa, sa Filipom iz Osima susretamo se tokom 1330–35 više puta kao sa zajmodavcem većih i manjih iznosa. U to vrijeme svak

[11] O Nikoli Tominu vidi: knj. 1, 2, 22, 27, 31, 36, 45, 85, 145, 262, 270, 273, 284; knj. I, sv. 2, str. 68, 99, 100, 109, 114, 126, 133, 154, 188, 203, 227, 264, 349.
[12] O Nikoli bratu Tome: 1, 25, 26, 227, 272; 1–2, 88, 303, 393.

se bavio trgovinom; bavili su se pomalo i notari, ljekari, apotekari, sudije. Godine 1334 i 1335 Filipo je oslovljavan kao magistar (magister Philippus quondam Mathei de Auximo, nunc notarius Communitatis Cathari). Tako se mogao titulisati i kao notar i kao nastavnik. Izgleda, već tada je bio građanin kotorski. Jedan od dvojice kotorskih plemića određenih da idu u Rim, da od pape traže postavljanje biskupa, nije se htio primiti te uloge. Namjesto njega i o njegovom trošku (za kaznu). Veliko i Malo vijeće izabrali su Filipa iz Osima, odredivši mu 60 zlatnih forinata za trošak.[13]

Pavle pok. Filipa iz Osima pominje se 1396 kao posjednik vinograda na Mržepu i kao kotorski građanin (II, 562).

U vrijeme notara Filipa Matijeva u Kotoru je bio kao privremeni notar od 1332–5 magistar Đentilo iz Osima (magister Gentilis de Auximo, notarius et breviator). Sto godina docnije navodi se: da je 1333 g. bio notar u Kotoru Đentilo Đentilecija Matijeva iz Osima. Otuda saznajemo kako se zvao otac i djed notara Đentila. Po djedu sudeći, Đentilo je, izgleda, bio sinovac magistra Filipa Matijeva. Otuda je bio njegov zamjenik ili pomoćnik. Godine 1371 pominje se kao kotorski notar Filipo pok. Đentila iz Osima. To je, svakako, sin notara Đentila koji je radio zajedno s Filipom Matijevim.[14]

Magistar Filipo Matijev bio je, neosporno, obrazovan čovjek, i Kotorani su imali priliku da ga koriste za obrazovanje svojih sinova. Od 1326–29, on je jedini notar kotorski. Godine 1329 i 1330 javlja se pored njega Petar Vitov Kotoranin (+ 1330), za kojega prof. Majer kaže da je bio notar kotorski 1313, 1320–4.[15] Za vrijeme njegove bolesti, i kratko vrijeme poslije njegove smrti, zamjenjivao ga je sin Marko, svećenik, koji je umro ubrzo poslije oca. Godine 1331 vršio je notarsku dužnost, pored Filipa Matijeva, Pjetro Jakobov Savinjani iz Milana, a od 1332–4 pomenuti Đentilo Đentilecija Matijeva iz Osima. Ti privremeni i povremeni notari svjedoče da je Filipo Matijev mogao biti zauzet školom od 1329–35. Od 1335–7 on sam vrši notarske poslove (knj. I, 1–2). Školu je tada vodio Anđelo iz Barlete.

3) *Anđelo iz Barlete*. Na osnovu pomenutog rukopisa „Reformationes et Partes" iz 1392 Vulović izrično kaže: da je u Kotoru 1335 godine bio „magister scholae Angelus de Barulo". U spomenicima kotorskim susretamo se 18 februara 1335 sa Đovanijem ser Anđela iz Barelete, apotekarom (Johannes, ser Angel speciarius de Barulo). Navodi se kao svjedok Pjetra Valensa iz Rima, kotorskog gradskog ljekara (I, 304). Jula iste godine, kod Đovanija *magistra* Anđela (cum Johanne magistri Angeli de Barulo) stupila je u službu Radena, kći Radoste iz Perasta, da služi njega, njegovu ženu i porodicu za šest godina, u Kotoru ili gdje bilo drugo (1–2, 269). Znači, 1335 godine

[13] Sudsko-notarska (SN) knj.; 1, 3, 130, 158, 303, 323, 331; 1–2, 119, 127.
[14] SN 1–2, 193; II, 322, 364, 481; XIV, 92.
[15] *Kotorski spomenici*, I, JAZU, Zagreb, 1951, Predgovor, 8.

bio je nastavnik škole u Kotoru Anđelo iz Barlete, koji se ovdje izrično titulište kao magistar, a apotekar njegov sin Đovani. Pominje se još jedan apotekar iz Barlete, Enrik Bonanini, koji izjavljuje, jula 1335, da je od Kotorske opštine podmiren u pogledu plate i u svemu drugom (1–2, 269). Izgleda, apotekar Bonanini napustio je Kotor dolaskom njegovog zavičajca, apotekara Đovanija Anđelova. To potvrđuje Vulovićeve navode iz pomenutog rukopisa: da je magistar Anđelo preuzeo kotorsku školu 1335. – Godine 1465 pominje se u Kotoru magistar Mateo iz Barlete, valjda apotekar (XIII, 518).

3. ***Kulturna sredina***. U XIV vijeku Kotor je glavna luka i najkulturniji grad srpske države, tada najmoćnije na Balkanu. Kroz cio Srednji vijek on je bio glavna vratnica Zete i Srbije u njihovom dodiru sa zapadnim svijetom i zapadnom kulturom, u živom svakodnevnom dodiru sa Italijom i Grčkom. Sačuvani pisani spomenici svjedoče o njegovom zavidno razvijenom privrednom i kulturnom životu. Kotor je imao tada vrlo razvijenu trgovinu, pomorsku i kopnenu, i vrlo razvijeno zanatstvo. Velike količine olova i bakra, srebra i zlata iz Brskova, Rudnika, Brvenika, Novog Brda i Trepče slivale su se u Kotor, da budu uzvraćene drugim materijalnim dobrima i kulturnim tekovinama. To je omogućilo i kulturno uzdizanje starodrevnog grada, sa kulturnim tradicijama i naslagama još od starih Jelina. Kotorani se ističu kao izvrsni organizatori privrednog života; otuda su u tom vijeku dali Srbiji i Bosni znamenite privrednike i finansijere – niz samih protovestijara i diplomata. Kotor je imao bogatu vlastelu i bogate trgovce pučane, koji su mogli školovati svoje sinove, jer su bili u stalnoj vezi sa Italijom; a tamo je već bio niz univerziteta, najstarijih i najčuvenijih, niz akademija i dosta najuzornijih viših srednjih škola, gramatičko-retorskih, sa dosta domaćih i grčkih nastavnika, učenih i čuvenih. Kotorani su išli na više studije, najviše na univerzitete u Padovi i Bolonji.

Tome Kotoru bila je potrebna jedna škola opšteg obrazovanja, kao pripremna za osposobljavanje njegovih sinova koji odlaze da uče više nauke. Kotor je tada imao sve mogućnosti. Tada je bio u svome rascvatu, – „stolni i slavni grad", kako ga naziva car Dušan. Ima svoju gradsku upravu, kneza, Malo i Veliko vijeće, sudije, svoj Statut, kovnicu i svoj novac, brodogradilište, ratne brodove, možda već i bolnicu gubavaca i sirotište; ima svoje apotekare i ljekare, fizikusa i hirurga, latinske notare, strane i domaće organizovane bratovštine, esnafske i vjerske. Imao je svoju apoteku od početka XIV vijeka, ako ne i ranije. Od jedne je sačuvano prizemlje, izgleda iz druge polovine XIV vijeka. Možda je tu radila još za vladavine cara Uroša.[16] Kotor je tada imao i slikarsku školu grčkih majstora, koji su uticali na slikarstvo Primorja, Zete i Raške. Imao je izgrađene arhitekte i vajare, koji su uticali na razvoj Raške škole; imao je brojne zlatare-umjetnike, brodograditelje, kame-

[16] Vid. *Apotekari i apoteke*.

norescе, vješte kovače oružja i alata. Među kovačima mačeva pronašli smo Novaka, kovača iz narodnih pjesama, savremenika Kraljevića Marka i kosovskih junaka. Kotor toga vremena ima svoje lijepe spomenike arhitekture i skulpture, od kojih su do danas sačuvani: katedrala sv. Tripuna s početka XII vijeka, crkva sv. Luke, zidana za Nemanje i Vukana (1195), kolegijalna crkva sv. Marije, zidana za Stevana Prvovjenčanog (1221), kao i mnoge druge građevine koje već ne postoje, kao: manastir sv. Franja na Gurdiću (čiji se temelji sa kriptom otkopavaju), zadužbina Jelene Uroševe (1286) i manastir sv. Nikole na Crnogorskom Pazaru, zadužbina protovestijara Nikole Buće (1345), na čije se temelje naišlo prilikom podizanja električne centrale. Od skulptorskih radova znamenita je oltarska trifora katedrale sv. Tripuna, uzor trifore Dečana, i ciborij katedrale iz XIV vijeka, jedan od vanredno lijepih radova svoje vrste.

Puni izraz te dozrele kulturne sredine bili su: Vita Trifunov, neimar Dečana, Obrad Desislavin Gambe (+ 1332), neimar čuvenog srebrnog oltara bazilike u Bariju, poklona kralja Milutina, Darša Melicijaka (+ 1328), rodom iz Raške, kotorski biskup, jedan od prvih latinskih pisaca našeg Primorja, Petar Gizda (+ 1400), gvardijan manastira sv. Franja. Sve ove ličnosti, iz čijeg se života dosad nije ništa znalo, susretamo u spisima Kotorskog arhiva. Melicijaka i Gizda obogatili su franjevačku knjižnicu svojim dragocjenim ličnim bibliotekama, u kojima nalazimo: Monaldijev zbornik, Ovidijeva i Lukanova djela, knjige iz oblasti astronomije i agrikulture, jednu srbulju. Treba dodati još dva učena franjevca. To su: Simon Kotoranin i Grgur Kotoranin, koji je kao papski izaslanik pregovarao s kraljem Milutinom o ujedinjenju crkava.

U toj sredini radila je i razvijala se kotorska škola.

4. ***Osvrt na dubrovačku i zadarsku školu***. Radi osvjetljavanja kotorske škole potrebno je osvrnuti se i na dvije njene vrsnice, koje su se rodile, razvijale i živjele pod istim uslovima.

1) *Zadarska škola*. „Po mišljenju Franja Račkog – kaže prof. Ljubomir Maštrović[17] – u Zadru je već u X i XI stolejću postojala javna *gradska škola*, jer se u zadarskim ispravama od godine 918 i godine 1070 pominju učitelji „gramatike" te škole (magister Constantinus i magister Gregorius gramaticus). Može se izvesti zaključak da je ta gradska škola imala i scholam gramaticae („gramatiku"), dakle početak gimnazije. Tu gradsku školu spominje za XIII stoljeće i profesor Ferrari Cupilli. Mi smatramo da tu još ne može biti riječi o javnoj gradskoj školi u X i XI vijeku. Magistar Konstantin i gramatik Gregor mogli su, kao učeni ljudi, nositi te titule a da nijesu nastavnici škole, naročito ne gradske gramatikalne škole, ako se u dokumen-

[17] *150 godina Zadarske gimnazije*, Zadar, 1954.

tima škola to izrično ne pominje. Po imenima reklo bi se da su dva pomenuta magistra bili Grci. Možda su to bili „putujući gramatici", koji su mogli raditi i u crkvenim školama. Zadarska škola XIII vijeka koju pominje Kupili mogla je biti javna gradska škola, vjerovatno u drugoj polovini stoljeća, kad se javljaju u Dubrovniku i Kotoru. Godine 1334 pominje se u Zadru nastavnik Stefan, magistar škole.[18] Na osnovu podataka iz Zagrebačkog arhiva, Maštrović navodi da je godine 1377 bio nastavnik zadarske škole („niže gimnazije") magistar Petar iz Bolonje, doktor gramatike, kojega plaća Zadarska opština, a godine 1393–7 rektor škole Petar Romancijev iz Bolonje. Krajem XIV vijeka pominje se magistar Bernard kao bivši doktor gramatike, plaćen od Zadarske opštine.

2) *Dubrovačka škola*. Kratku istoriju stare dubrovačke gramatikalne škole napisao je Antun Matas, direktor Dubrovačke gimnazije, 80-tih godina prošlog vijeka. On smatra da je gramatikalna škola bila srednja škola koja odgovara gimaziji našeg vremena. Njegov rad treba uzeti ozbiljno. On je bio član Geografskog društva u Beču i Arheološkog društva u Zagrebu. Rad je objavio u „Programu" gimnazije. U njegovom kolegiju bili su ljudi od nauke: Pero Budmani, Luka Zore i Frano Bulić.

Nesiguran je zaključak dubrovačkog pisca Lukarija, kojega citira Matas, da je u Dubrovniku već krajem XII vijeka postojala gramatikalna škola, sa lektorom kao upraviteljem i sa tri repetitora. Lukarijevo mišljenje zasnovano je na podatku koji se može odnositi na XIV vijek.

Prve podatke imamo s kraja XIII vijeka. Dr Čermošnik je objavio dokumenat iz 1283 godine u kojemu se pominje gramatik Rođero iz Barlete, i drugi iz 1300 godine u kojemu se pominje gramatik Arsenije.[19] Pretpostavljamo da su to nastavnici škole.

U Dubrovačkim spomenicima[20] našli smo više podataka o dubrovačkim nastavnicima-gramaticima iz prve polovine XIV vijeka; njih nema kod Matasa. Godine 1319 pominje se magistar škole. Vjerovatno, u toj školi je učio Stevan II Kotromanić, bosanski ban (1318–53), početkom XIV vijeka, kada se bio sklonio u Dubrovnik sa svojom majkom Jelisavetom, ćerkom kralja Dragutina. Docnije, kad je Dubrovnik ostao bez nastavnika gramatikalne škole, Malo vijeće odlučilo je, marta 1333, da se uzme u službu Nikola iz Verone, da „poučava djecu u gramatici i drugim naukama koje zna". Matas navodi da je 1343 bio nastavnik magistar Antun iz Ferma. Biće to isti magistar Antonije, doktor gramatike, izabran u Malom vijeću 1348 za nastavnika, sa godišnjom platom od 40 perpera. Godine 1345 pominje se „magistar ško-

[18] Ljubić, Listine, V, 245.

[19] *Kancelariski notar, spisi*, Spom. Dubrov. arhiva, III, 1 SAN, 108, 177.

[20] *Monumenta Ragusina*, I: 183, 233, 261, 284; II: 50, 98, 107, 254; III: 222, 279; IV: 102; V: 137, 380.

la", a godinu docnije izabran je magistar Andrija da „upravlja školama". Godine 1347 magistar gramatike Petar poučavao je „đake i djecu" (docere scholares et pueros) za godišnju platu od 33 perpera. Pored Petra, Matas navodi i magistra Jakoba iz Sijene. Godine 1350 Dubrovačka opština plaća magistru Nikoli 5 perpera stanarine, pored plate.

Matas misli da pueros označava učenike osnovne, a scholares učenike srednje škole. S tim se slažemo, jer je tada osnovna škola bila obično zajedno sa srednjom, kao i dugo poslije toga; odnosno, to je bila produžena škola. Vjerovatno, neki od ovih nastavnika gramatike bio je učitelj pitomcima cara Dušana.

Godine 1358 školu je vodio magistar gramatike Jovan iz Frijula, izabran za nastavnika srednjoškolaca (pro magistro scholarum) i učitelja osnovaca (ad docendum pueros). Naredne godine Opština mu je odredila: da od učenika donatista i starijih od donatista (Donatum et Donatum supra) prima mjesečno po dva, a od ostalih (osnovaca?) po jedan groš, uz godišnju platu od 40 perpera. Ovo rječito govori da je dubrovačka škola XIV vijeka bila sastavljena od osnovne i srednje – gramatikalne škole. Sve do XIX vijeka „donatistima" su se nazivali početnici srednje nastave, prvi razred gimnazije, koji su učili latinsku gramatiku po Donatu (u latinskoj školi, gimnaziji i liceju), a stariji od donatista bili su „gramatisti" i „sintaktisti". Magistar Jovan ponovo je izabran 1362. I naredne godine potvrđen je za nastavnika gramatike (doctorem grammaticae). Nekoliko godina docnije nastavnik je imao znatno veću platu i nagradu. Tako je 1367 Malo vijeće odredilo: da se magistru Jakobu iz Parme za „upravljanje školama" plaća godišnje 100 perpera i stanarina, s pravom da od svakog učenika koji ne uči gramatiku naplaćuje po 2 groša mjesečno, a od učenika gramatista po 3 groša.

Matas ističe: da od 1357 do 1433 nema više nikakvih podataka o dubrovačkoj školi, osim vijesti od Ivana Ravenjanina, „putujućeg gramatika", Petrarkina nasljednika na katedri retorike, nastavnika mnogih učenih Italijana, koji krajem XIV vijeka dolazi u Dubrovnik u namjeri da postane nastavnik, a postao je gradski notar. Ravenjanin prijekorno ističe da se Dubrovčani „knjigom ne bave, da žive bez učenosti, da su nepismeni". Iz ovoga bi se dalo zaključiti: da je posljednjih decenija XIV vijeka, kad su dalmatinski gradovi potpali pod vlast Ugarske, prosvjeta bila opala i da je znatno zaostajala za piščevom Ravenom i drugim gradovima Italije, kao što su: Osimo, Fermo, Feltra, Sijena itd., a da ne govorimo o Bolonji, Padovi i Firenci.

5. ***Zaključak***. Na osnovu izloženog mogu se donijeti ovi zaključci. 1) Kotorska gradska škola radila je, sva je vjerovatnoća, već u drugoj polovini XIII vijeka, kao zadarska i dubrovačka. 2) Sa sigurnošću se može tvrditi da je Kotor prvih decenija XIV vijeka imao gradsku, javnu školu. Nema sumnje, ona je svojom nastavom prerastala u srednju školu, kao što se to vidi iz podataka o dubrovačkoj školi, o učenicima donatistima i starijim od njih. 3)

Magistri notari, magistri doktori gramatike nijesu vodili osnovnu nego srednju školu. Nije car Dušan poslao u Dubrovnik grupu sinova svoje vlastele da je nauče čitati i pisati, nego da uče latinski i grčki; poslao ih je radi opšteg obrazovanja koje daje srednja škola. 4) Nastavnici XIII i XIV vijeka bili su obično notari ili magistri-gramatici, kao u Dubrovniku i Zadru. Pored redovne opštinske plate, oni su imali mjesečni prihod od svojih učenika, propisan od Malog vijeća. 5) Kotorsku školu vodio je od 1329 magistar Filipo iz Osima, dugogodišnji notar. *Otuda mi uzimamo godinu 1329 kao pouzdanu godinu rada kotorske srednje škole, jer za ranije doba nemamo sasvim pouzdanih podataka.*

II. *Petnaesti vijek*

Petnaesti vijek je doba snažnog uspona čovjeka, uspona ljudskog duha i ljudske misli, doba šireg obrazovanja, poslije srednjovjekovne zaostalosti. To je doba napretka nauke, doba pronalazaka, izuma štamparije i naglog razvitka škole. U punom jeku oživljavanja klasičnog duha i učenja klasičnih jezika i književnosti, gramatikalna škola svuda dobija poseban značaj – postaje zavod za opšte klasično obrazovanje, razumije se imućnijih društvenih slojeva. Mislimo tu i na višu gramatikalnu školu, gramatičko-retorsku, koja je davala završno osposobljavanje za univerzitetske studije.

Kao u mnogim gradovima Italije, žarištima Humanizma, kao u Dubrovniku, našem glavnom žarištu humanističkog pokreta, tako je gramatikalna škola i u Kotoru znatno napredovala u ovom vijeku.

1. ***Škola***. Važno je odmah istaći: *od godine 1429 kotorsku gramatikalnu školu možemo smatrati pravom gimnazijom za svoje vrijeme.* Ona je to, vjerovatno, postala i ranije, ali nemamo izričnih podataka prije te godine.

Odmah po ulasku mletačke vlasti (1420), Kotorska opština traži da Mleci plaćaju: providura, njegove službenike, kapetana sa pet gardista, posadu tvrđave, dva notara, opštinskog i providurovog, ljekara, apotekara, berberina (odnosno zubara) i nastavnika škole. Iz odgovora Mletačkog senata od 15 jula 1421 ne vidi se šta je u tom pogledu učinjeno. Prije toga, kotorskom providuru bila je određena godišnja plata od 600 dukata (Ljubić, *Listine*, VIII, 36, 97). Iz odgovora Mletaka na traženje kotorskih izaslanika 1446 godine vidi se: da je odobreno 200 dukata zlatnih za godišnju platu ljekara, apotekara i nastavnika škole (per medigo, per spizier, per maistro de scola... *Listine* IX, 251). Možda je još tada Grbalj plaćao Kotoru po 1 perper na kuću, od kojeg je novca Opština plaćala nastavnika škole (el maistro dela scolla), kao što se navodi u jednom dokumentu iz 1451 (*Listine*, IX, 390).

Na osnovu mletačkih izvora, Vulović navodi u pomenutom radu: da je Kotor do 1424 godine plaćao nastavnika 100 dukata godišnje, „kako se raza-

bira iz povelje od 6 svibnja rečene godine". Ističe da je to bila visoka plata, mnogo veća od svih ostalih gradskih službenika osim ljekara. Istim dekretom – kaže Vulović – mletačka vlada smanjila je platu nastavnika na 50, a docnije na 33 dukata.

Iz kotorskih arhivskih izvora saznajemo: da je Dominko Klisani bio nastavnik gramatikalne škole u Kotoru (magister scolarum grammaticarum Catari) od 1429–31. Imao je godišnju platu od 45 perpera (pored svoje svećeničke plate), a pored toga, vjerovatno, i pripisanu nagradu od učenika. Sudeći po njegovom testamentu, izgleda da je bio đak Padove. Godine 1440 pominje se rektor škole (rector scollarum) Nikola Paskvali. On je to bio i 1445. U tom međuvremenu, a možda i prije 1440, rektor škole bio je dr Nikola Jončić, Dubrovčanin, kotorski đakon. Plata nastavnika, odnosno rektora (direktora), bila je tada veća. Na traženje kotorskog izaslanika Luke Paskvali, strica pomenutog magistra Nikole, mletačka vlada odobrila je 1451 da se rektoru kotorske škole može davati godišnja plata od 55 dukata, a ne 15 dukata (45 perpera), kao tada, „kako bi Kotor imao sposobnog i učenog školskog direktora (rectorem scolarum sufficientem et doctum).[21] Kao što ćemo vidjeti, u dr N. Jončiću kotorska škola dobila je zaista učenog čovjeka. Godine 1448 nastavnik je bio Anđelo de Eskulo. Kako mu je tada isticao rok službe, na njegovo mjesto bio je predložen Božo Nikolin Paltašić. Godine 1452 pominje se kao bivši nastavnik kotorske škole magistar Vlaho iz Dubrovnika. Svakako, on je bio i rektor škole. Naslijedio ga je 1453 Trifun Siti, Kotoranin.

U to vrijeme vlastela je imala upravu u svojim rukama. Pretstavnici pučanâ, među kojima je bio i ugledni Mihailo Paltašić, tražili su 1454 u Mlecima: „da se izbor liječnika, nastavnika, apotekara i drugih gradskih časnika oduzme vlasteli i povjeri samo gradskom knezu"; to nije prihvaćeno.[22]

Šezdesetih godina pominje se kotorski svećenik Petar kao nastavnik škole, a poslije njega Anđelo iz Monte Santa, Italijan.

Vulović smatra da je uz nastavnika gramatike predavao u školi i gradski notar. To nije ničim potkrijepio. Vidjeli smo, neki notari u Kotoru i Dubrovniku bili su nastavnici i upravitelji škole; razumije se, oni su mogli biti i predavači uz rektora, odnosno redovnog nastavnika, valjda onda kad je bilo dosta đaka. S pravom se može pretpostavljati da je neki od kotorskih notara XV vijeka bio i nastavnik, jer Opština nije mogla uvijek nabaviti redovnog nastavnika, sposobnog za tu dužnost. U Kotorskom arhivu susretamo se sa imenima notara i iz prvih decenija XV vijeka, za one godine iz kojih nijesu sačuvani dokumenti, i za koje ne možemo doznati o nastavnicima škole kotorske. Pominju se ovi notari: Andreari de Esculo (1401), Thomas de Santo

[21] Dr A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, 95.
[22] Dabinović, 98.

Genesio (1406), Antonius Pucti de Actis de Santo Genesio (1417–20), Paulus de Montelparo (1420–), Francesco de Indrico (1424–), Andreas de Santo Genesio, Francesco Mengolini de Venetiis (prije 1431), Johannes Salvatoris de Luxa de Feltra (1432–59), Francesco Theotini (1464), Bernardius (1493). Najviše je poznat Đovani Luksa iz Feltre, koji je došao u Kotor u političkoj misiji, ostao tu prvo kao kaštelan kotorske tvrđave, a poslije kao gradski notar skoro trideset godina, i napisao niz sudsko-notarskih knjiga. On je bio izvrstan kaligraf, prepisivač knjiga sa inicijalima i ukrasima, koje su dostizale cijenu po 40 zlatnih dukata. Njegov rodni grad Feltra, središte povincije Beluno, nalazi se nedaleko od univerzitetskog grada Padove. To je stari rimski grad (Reta), koji je u XI vijeku pripao Mletačkoj Republici. Luksa je mogao biti učenik znamenitog učitelja retorike Ramboldinija (1379–1447), građanina Feltre, i đak univerziteta u Padovi.

Kotorski izvori XV vijeka ne pružaju nikakve podatke o nastavi. Na osnovu neposrednih izvora ne možemo znati koji su se predmeti predavali u kotorskoj školi. Svakako, nastava je bila kao u drugim takvim i sličnim školama. Gramatikalnu školu u Kežmarku vodi od 1404 „rektor škole", isto kao kotorsku. U XV vijeku u njoj su predavani ovi predmeti: gramatika, retorika, logika, aritmetika, geometrija, astronomija, muzika.[23] Znači, to je bila puna srednja škola, koja je prerastala u višu nastavu kao i dubrovačka, u kojoj su predavani isti predmeti. Smatramo da Kežmark u to vrijeme nije mogao imati školu na višem stupnju od Kotora.

2. ***Nastavnici (rektori).*** Od svih nastavnika, odnosno rektora, poznati su nam svega devetorica u ovom stoljeću, jer se u sudsko-notarske knjige još ne unose zapisnici Vijeća, koje je svake godine biralo nastavnika. Nastavnici su bili najviše svećenici, jer su oni bili školovani ljudi i mogli su se posvetiti toj službi. Mnogi od njih imali su i po dva fakulteta, teologiju sa kanonskim pravom i filozofiju. To najbolje potvrđuje i biblioteka Nikole Jončića, rektora kotorske škole. Plevnjak navodi da su sjemenišne škole u XV vijeku postale srednjim školama, i da je tada bilo dosta sjemenišnih nastavnika kod nas, naročito u Primorju, koji su učili univerzitet u Bolonji i Padovi.

1) *Dominko Klisani*. Bio je svećenik, upravitelj crkve sv. Luke; bio je i nastavnik kotorske gramatikalne škole i njen rektor (presbiter Dominicus Clisani, rector eclesie s. Luce de Cataro et magister scolarum grammaticarum Catari). On je, 6 IX 1431, opunomoćio Luku Jakovova Paskvali da isposluje kod vlasti u Mlecima da mu se isplati zaostali dio nastavničke plate. U punomoću navodi: da je bio nastavnik za vrijeme providura Balbi (1429–31) više od dvije godine, upravljajući gramatikalnom školom (regendo scollas grammaticales in Cataro) za godišnju platu od 45 perpera, i da mu je za dvije godine isplaćeno 90 perpera, ali ne za preostalo vrijeme (V, 244).

[23] Dr. J. Liptak, *Geschichte des ev. Lyzeums in Kesmark*, 1933.

Punomoće su mu potvrdili sudija Marin Biste i auditor Marin Buća-Protovestijar. Nešto ranije, Klisani se pominje zajedno s pretstavnicima kotorskog kaptola: arhiđakonom Ivanom Paltašićem, Nikolom Klisani, Trifunom Pautinovim, Marinom Jakova Paskvali, Nikolom Bućom, svećenicima, prilikom unajmljivanja crkvene kuće na Šuranju (V, 194).

Dominko je umro početkom februara 1432. Bolestan, napisao je 27 januara testament, kojim zavještava da se sahrani u sakristiji katedrale sv. Tripuna, gdje je sahranjen prezbiter Nikola Klisani. Stani, koja mu je vodila domaćinstvo, ostavio je: postelju, barku, bačve, kao i sve knjige koje su mu se nalazile u zalogu kod Marina Druška. Sve to ostavio joj je za dug, pošto ga je služila dugo godina. Iz testamenta se vidi da je sa famoznim Marinom Druškom imao neprečišćene račune. Marinu je dugovao 15 perpera, a pored toga još 25 perpera za 17 lakata čohe. Međutim, Klisani je potrošio za Marina neke novce u Padovi, preko toga što je izdržavao Marinova sina Druška o svom trošku godinu i po dana za vrijeme njegovih studija u Padovi. Učenici Padove – kaže se – plaćali su obično 40 dukata godišnje za izdržavanje. Kod Marina mu je ostao i jedan ogrtač vrijednosti 4 Balšina perpera. Dužan mu je ostao i rođak Jakša Klisani, koji je bio njegov punomoćnik, i za četiri godine ubirao prihode njegovog dijela sa imanja crkve sv. Luke; nije mu bio vratio ni 70 perpera pozajmljenih u gotovu. Ostao mu je dužan 40 perpera i svećenik Marin Jakova Paskvali, kod kojeg se nalazila njegova knjiga „Gvalfredijev zbornik", koju je kod njega bio založio za 32 groša matistar Busotus. Kod Marina Druška ostala mu je knjiga „Sv. Bonifacije". Novac na dugu ostavio je da se raspodijeli na dobrotvorne svrhe, a sve založene knjige (omnes libros qui sunt in pignore) ostavio je svećeniku Mihailu Vrakjen da ih može otkupiti, prodati, i što ostane preko namire da može dati gdje hoće. Nije zaboravio da navede svoj dug od 5 perpera svećeniku Ambroziju u crkvi sv. Nikole na Bojani. Pisanju testamenta bili su prisutni kao svjedoci: arhiprezbiter Nikola Trifunov Drago i Jakov Gavrilov Vrakjen. Za izvršioce oporuke odredio je: arhiprezbitera Nikolu, dum Mih. Vrakjen i Buća Pavlova Buću. Klisani je pisao testament svojom rukom (Testamentum mei presbiteri Dominici Clisano, canonici ecclesie s. Triphonis et cum mea manu propria scriptum). Testament je otvoren 6 II 1432 pred providurom i sudijama, u prisustvu izvršilaca oporuke, Luke Pautinova, slavenskog kancelara Stefana (Kalođuđa) i opštinskog notara Lukse (V, 449). Dominko Klisani pripadao je maloj ali uglednoj pučkoj porodici kotorskoj. Svećenik Nikola Klisani pominje se 1396 (II. 333). Biće to isti Nikola Klisani koji je bio 1413 kotorski izaslanik u Mletke.[24] Sredinom 1431 pominje se kao pretstavnik kaptola, a krajem januara 1332 kao pokojni. Biće to stric svećenika i nastavnika Dominka. Stariji Dominko Klisani, brat Nikolin, pominje se 1398 prilikom udaje svoje kćeri za Marina Golinova iz Skadra (II, 835).

[24] Nikola Ćorić, *Kotor*, 83.

Umro je prije 1420, jer se tada pominje njegov sin Jakša (pok. Dominka), koji udaje svoju sinovicu Radulu za jednog kamenoresca, dajući joj u miraz vinograde na Puču i Mržepu, srebrne naušnice i 40 perpera. Godinu docnije Jakša je putovao u Apuliju. Svoju kuću kod crkve sv. Luke prodao je, 1432, brodograditelju Stojku Vlahovu. Njegov sin Nikola naziva se Klisanić. (III, 386, 517; 295, 460; XXI, 466).

Dominko Klisani bio je čovjek knjige. To se vidi iz njegovog testamenta, u kome je najviše riječi o knjigama.

2) *Nikola Trifuna Jakovova Paskvali.* Bio je svećenik i dobar prepisivač knjiga (kaligraf). Godine 1437 pominje se kao kapelan manastira sv. Đorđa na ostrvu u Kotorskom Zalivu (presbiter Nicolaus quondam ser Tripici de Jaco, capellanus monastirii s. Georgi de Culpho). Prvog decembra te godine primio je od Trifuna Draga 58 perpera s obavezom da napiše brevijar za crkvu sv. Jakova u Kotoru (VI, 384). Decembra 1440 pominje se kao rektor škole u Kotoru (presbiter Nicolaus de Jaco quondam ser Tripici de Pasqualibus, rector scolarum in Cataro). Tada je izdao Nikoli Paltašiću priznanicu na 19 perpera kao ostatak duga za neke uzete prostorije, i založio mu platu koju prima kao upravitelj škole, počevši od januara 1441. Priznanicu su ozvaničili Bazilije Marinov Bizanti, sudija, i Marin Buća-Protovestijar, auditor (VII, 69). Notar je ovdje napravio pogrešku – uveo je Nikolu kao sina „Jakova pokojnog g. Trifuna", umjesto kao sina Trifuna Jakovova, kao što se vodi u svim ostalim dokumentima. To smo utvrdili i genealogijom koju smo izveli. Nikola je bio nastavnik kotorske škole i 1445. Sredinom decembra obavezao se da dâ Jakovu Goneli i Marku Brajkovu 56 perpera i za 28 lakata čohe. Založio im je platu koju prima kao nastavnik škole i 6 dukata koje mu duguje Slavuša, žena magistra Antonija Bela, kotorskog apotekara (IX, 558). – Sredinom februara 1446 „uvažni muž g. prezviter Nikola pok. Trifuna Jakovova Paskvali" dao je obavezu Jakobu Goneli, zastupniku male braće starog manastira sv. Bernardina iza bedema (za Mišulićem), da lično napiše veliki psaltir za hor sa antifonama i himnama za cijelu godinu, ukrašen inicijalima koji se običavaju i slovima koja se dopadaju maloj braći. Goneli se obavezuje da dâ papir za knjigu, a Paskvali da napiše psaltir do Aranđelova dne, za 112 perpera, koje notar Luksa prilaže manastiru. Pogodba je zaključena pred Trifunom Dragom, sudijom, i Dobruškom Margocijevim (Paskvali), auditorom (IX, 634). Visoka cijena ovog psaltira svjedoči da je Paskvali bio majstor-prepisivač. – Marta 1450, pred biskupom Marinom Kontareno, notarom Luksom i još dvojicom građana, Jakob Goneli iz Mletaka odrekao se u korist Nikole pok. Trifuna Jakovova svojih prava na Nikolinu kuću na Šuranju, prodatu na dražbi, koju je Goneli bio kupio za 50 dukata (X, 542).

Nikola Paskvali pripada uglednoj kotorskoj porodici vlastelinskoj, koja se u XV vijeku izjednačila prvenstvom i ugledom s porodicom Buća, Bizanti,

Bolica i Drago po bogatstvu i broju školovanih ljudi. I Nikola je bio učen čovjek. Njegov otac Trifun i stric Luka, sinovi Jakova Trifunova, bili su vrlo ugledni ljudi i često zauzimali najuglednije položaje – bili su sudije, advokati, izaslanici. Trifun se pominje 1420, prilikom ulaska mletačke vlasti, među glavnim pretstavnicima grada; od 1430–2 kao sudija i advokat. Poslije smrti brata Trifuna, Luka se još više ističe. Kao izaslanik Kotora zauzimao se za napredak škole. Imali su još jednog brata, svećenika, Marina. Njihov otac, Jakov, ističe se 90–tih godina XIV vijeka, a njihov djed, Trifun (pradjed rektora škole), u doba cara Dušana, zajedno sa svojom braćom Margom i Grubom, Dušanovim protovestijarom poslije Nikole Buće. Nikola, rektor škole, imao je brata Jakova. U doba Nikolino ističu se Trifun i Dobruško Margocijevi, sinovi Marga Trifunova, brata protovestijara Gruba. Ovu porodicu najviše će proslaviti Ljudevit Paskvali, poznati pjesnik-humanista prve polovine XVI vijeka.

3) *Dr Nikola Radašinov Jončić*. Bio je Dubrovčanin. Njegovo prezime, mislimo, dolazi od *Junije* (Junko, Jonko, Đonko). Otuda Jončić i Đončić (mjesto Junković). Iznoseći arhivske podatke o Nikolinom bratu Matku, znamenitom slikaru Kotora i Dubrovnika, dr Jorjo Tadić naziva ga *Junčić*.[25] Podaci iz Kotorskog i Dubrovačkog arhiva otkrivaju Nikolu Jončića, kotorskog đakona, docnije svećenika, rektora kotorske škole, čovjeka učena i znamenita u svom kraju.

Magistar Matko, slikar, brat đakona Nikole, bivšeg rektora kotorske škole (magister Mathicus pictor, frater diaconi Nicolai olim rectoris scolarum in Catharo), obavezao se, 11 V 1442, pred kotorskim sudom da će platiti Marinu Bući-Protovestijaru 19 groša kotorskih, kao ostatak od 20 perpera i 6 groša duga za kuću unajmljenu biskupiji (VII, 552). – Dva dana docnije, Nikola đakon, inače rektor škole u Kotoru (Nicolaus diaconus et alias rector scolarum in Catharo), opunomoćio je svoga brata, magistra Matka, slikara, da naplati neke dugove. Sa strane je napisano: da je Nikola rektor škole (VII, 427).

Prema tome, ne može se utvrditi kojih godina je Nikola Jončić bio rektor kotorske škole, prije Nikole Paskvali ili poslije njegovog prvog nastavnikovanja (1440). Ne može se utvrditi ni koliko je vremena živio u Kotoru. Njegov brat pominje se i docnije više puta kao stanovnik Kotora. Godine 1444 primio je 15 perpera, polovinu ugovorenog iznosa, za jednu pozlaćenu ikonu koju je imao da izradi za oltar crkve sv. Tripuna. Novembra 1445 magistar Matko obavezao se da naslika dvije ikone za crkvu sv. Jakova i Pavla u Kotoru, od zavjetnine Bazilija Marinova Bizanti, glavnog zapovjednika kotorske ratne galije, i da budu kao one Petra Ostojice u crkvi sv. Luke. (IX, 521). Januara 1446 magistar Matko pokojnog Radašina Jončića iz Dubrovnika, kotorski stanovnik (mgr. Matheus pictor quondam Radasini Joncich de Ragusio, habitator Cathari), izdao je Nikoli Trifunovu Bolici priznanicu na 26 dukata za odjeću (IX, 601). Prema dokumentima iz Dubrovačkog arhiva koje je objavio dr Tadić, vidi se da slikar Matko živi u Dubrovniku od 1454. Izgleda, njegov brat Nikola vratio se u Dubrovnik prije te godine. Jula 1454 Matko Radašinov Jončić (Matcho fiol Radaxin Gioncich pentor) ugovorio je da naslika veliku palu za glavni oltar crkve sv. Dominika. Nije stigao da dovrši taj rad – umro je u novembru iste godine. Zato je na ugovoru dodato decembra 1454 da obavezu prenese na sebe don Nikola Jončić (Giunzich) i slikar Vukac Rajanović. Tadić je objavio i testament slikara Matka. Izvršioci oporuke bili su njegov brat Nikola i rođak Petar. Godinu docnije, poznati dubrovački slikar Lovro Dobrićević, Kotoranin, primio je od don Nikole Jončića devet dukata, koje je njegov brat Matko bio unaprijed primio da naslika jednu ikonu za samostan sv. Đorđa kod Perasta.

[25] Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII–XVI v., I–II, SAN, 1952.

Nikola Jončić umro je u Dubrovniku od kuge između 1465-8. Sačuvan je njegov testament, pisan 10 juna 1465. Nađen je u Dubrovačkoj opštini, gdje su ga predali notar Fr. de Pavonibus i svećenik Stefan Stanisaljić. Otvoren je tek 8 X 1473. Objavio ga je Tadić u pomenutoj *Građi*.

Testament svećenika Nikole Jončića, doktora kanonskog prava (Testamentum presbiteri Nicolai Gioncich, decretorum doctoris), dragocjen je dokumenat za istoriju kotorske škole. On baca punu svjetlost na intelektualnu ličnost njenog rektora. Njegova materijalna zaostavština svjedoči o njegovom duhovnom bogatstvu. Skoro cio njegov testament sastoji se od zavještanja knjiga – počinje i završava se knjigom. Rektor kotorske škole bio je učen humanista našeg Primorja. O tome svjedoči njegov testament, koji počinje riječima: „Ego presbiter Nicolaus Gioncich, decretorum doctor"...

On je zavještao: Mihailu Uračenoviću, svećeniku, knjigu *Monolozi sv. Augustina*, pisanu na papirusu, i *Tumačenja Evanđelja*; Lucijanu Buniću *Pravila Soncina* (Regulam Soncini), pisana na pergamentu; kanoniku u Baru *Zbornik iz prava*, pisan na pergamentu, koji je pripadao biskupu manastira sv. Srđa (na Bojani). Nije naveo kome ostavlja dvije knjige *Logike*, od kojih se jedna nije nalazila kod njega (libellum in logicalibus, in quo continentur commentarium Burlei Sophismata asinina et alium libellum quem non habeo penes me). Andrija Kotruljo ostavio je neke povezane knjige (sveske); dominikanskom manastiru sv. Križa *sve knjige iz teologije, filozofije i umjetnosti* (omnes libros in tehologia et in philosophia et ad artes pertinantes); crkvi sv. Marije sve knjige *pravne* (libros legales), pod onim uslovom kako su zavještane knjige magistra Ivana Gačule, *Knjige poezije* (libros autem quos habeo in poesia) zavještao je da se prodaju i od novca da se izvrši određeno zavještanje. Lični brevijar ostavio je kanoniku kojemu odrede izvršioci oporuke.

Među zavještanim knjigama je bilo, mislimo, i njegovih spisa. To su: *Rasprave iz kanonskog prava* (unum quinternum de carta imperiali in quo sunt aliqui tractatus in iure canonico) i *Poslanice* (propovijedi) na narodnom

jeziku (unum quinternum epistolarum in vulgari), koje zavještava svećeniku Andriji Crncu (de Zarnaz); *Rasprava o braku* (Sermonem unum de nupciis).

Od tuđih knjiga kod njega su se nalazile: *Doktrinar*, svojina Lukarevića, koji je prodao za 2 dukata, prema želji Stevana Lukarevića da ih dâ za gregorijanske mise za dušu njegovih pokojnika. Svećenik Ivan Gojaković založio mu je *Novi zavjet* za pozajmljeni dukat. Sve ostale tuđe knjige koje su se kod njega zatekle izdvojio je da se predaju vlasnicima. U kući je ostavio: srebrni krst i pet odežda za mise.

Između ostalog zavještao je: crkvi sv. Vlaha 2 perpera, svećeniku Ivanu Gojakoviću 2 dukata (i oprašta mu dug), sluškinji Gojislavi dvije manje skrinje od onih u kojima je držao knjige, jednu postelju „ungariansem" i kuhinjske stvari koje joj dadne njegova majka. Sve ostalo pokućstvo ostavio je majci. Dalje je odredio: da se pošalje jedan svećenik u Rim da se pomoli za dušu oca, ako to majka dozvoli, jer ona kaže da je taj zavjet svoga muža izvršila; i da neko pođe u crkvu sv. Marije u Rekanatu, a neko dvaput u crkvu sv. Marije u Baru, da se pomoli za njegovu dušu, kao i jedan dominikanac manastira sv. Križa da pođe u Padovu, da se pomoli za njegovu dušu u crkvi sv. Antuna.

Od interesa je još jedna njegova napomena u testamentu. Smatra da nije ništa ostao dužan Andriji Kotrulju, jer ima njegovu priznanicu i svjedoke, pred kojima je Andrija obećao da će mu dati 40 dukata „kao pomoć za doktorat". Za izvršioce oporuke ostavio je: majku, notara Bartolomea i Andriju Kotrulja.

4) Anđelo de Eskulo. Poslije niza domaćih nastavnika, kotorska škola dobila je ovog Italijana. Bio je svećenik (clericus Angelus de Esculo vel Marchia, magister scolarum in civitate nostra Cathari). Kao nastavnik pominje se juna 1443, jer mu je uskoro isticao ugovoreni rok službe (DAK, UP, 203, Poz. II).

5) *Božo Nikolin Paltašić*. U navedenom dokumentu o Anđelu de Eskulo predlaže se da namjesto Anđela bude biran za nastavnika Božo Nikolin Paltašić (Natalem filium fidelissimi nostri Nicolai Paltasich), kao obrazovan (učen) čovjek (eruditum), koji i po zaslugama njegove kuće treba da bude izabran u službu grada prije nego drugi. Ne znamo da li je zaista izabran, jer nedostaju podaci. Bio je predložen sa istom platom, prinadležnostima i „prerogativima" koje je imao Anđelo, pošto to zaslužuje po svom znanju (suam scientiam). – Nikola Paltašić i njegov brat Mihailo bili su vrlo bogati. Božo se mogao školovati u kojem bilo univerzitetskom gradu Italije. Njegov brat od strica, izgleda nam, bio je Andrija Paltašić, poznati štampar u Mlecima.

6) *Vlaho Dubrovčanin*. Bio je nastavnik kotorske škole prije 1452. Ne može se utvrditi da li je bio rektor škole, ili samo nastavnik za rektorovanja Nikole Paskvali ili Nikole Jončića. Oktobra 1452 pominje se kao bivši

nastavnik kotorske škole (magister Blasius de Ragusio, olim magister scolarum in Cataro). Tada je opunomoćio svoga brata da naplati neke dugove (CXLIX, 945).

7) *Trifun Siti*. Pripadao je uglednoj kotorskoj porodici. Braća Anđel i Trifun Siti (Suti, Sciti, Sito) pominju se od 1326. Nastavnik Trifun bio je svećenik i vikar kotorski. U arhivi Kotorske biskupije čuva se njegova izjava kako je mnogo opterećen poslovima crkve, upravljanjem školama i svojim privatnim poslovima (quod quia est multipliciter occupatus in agendis ecclesie et Rectoria scolarum et suis propriis agendis), te se usljed toga odriče dužnosti vikara (BA, I, 135).

8) *Svećenik Petar*. Iz dva poziva na sud novembra 1467, kojima se poziva udova Stefana Kalođurđa, slavenskog kancelara, da odgovara svećeniku Petru, magistru škole, saznajemo o ovom nastavniku kotorske škole (XIII, 490, 495).

9) *Anđelo iz Monte Santa*. Brat pomenutog nastavnika Nikole Paskvali, Jakov Trifuna Jakovova, bio je pozvan na sud oktobra 1468 da odgovara svećeniku Anđelu iz Monte Santa, magistru škole (presbitero Angelo de Monte Santo, magistro scolarum), na neku njegovu tužbu (XIII, 641). Novembra 1475 pominje se kao bivši nastavnik gramatikalne škole u Kotoru (olim magister scolarum grammatice Catari). Tada je preko suda ustupio nekoj Dobrili što mu je vodila domaćinstvo pola kuće, koju mu je polovinu darovala Radula, žena Nikole Vučetića, o čemu je podnio ispravu od aprila 1464. Kuća se nalazila u predjelu crkve sv. Marije na rijeci (XV, 408).

3. *Kulturna sredina*. U XV vijeku, pod snažnim uticajem humanističkog pokreta, Kotor je kulturno napredovao. Privreda je i dalje cvjetala. Brodogradilišta su u Kotoru i Perastu. Kotorsko je izgrađivalo sve vrste brodova-jedrenjaka, od najmanjih skoro do najvećih. Bratovština mornara i brodograditelja imala je svoj pisani statut već 1463. Od glavnih zapovjednika ratne galije kotorske pročuli su se: Bazilije Marinov Bizanti, sin slavnog junaka iz pomorskih bitaka sa Turcima u drugoj polovini XIV vijeka; Marin Nikolin Bizanti, junak bitke pred Bojanom (1475); Bernard Nikole Ivanova Buća, učesnik pomorske bitke kod Krfa (1499); Trifun Nikole Marinova Buća, junak bitke kod Modone (1500). Pomorska trgovina bila je vrlo razvijena; kopnena sa Zetom isto tako. Pored vlastele, ističu se kao znameniti privrednici Mihailo i Nikola Paltašići, braća arhiđakona Ivana, po svoj prilici stričevi Andrije Paltašića, prvog štampara našeg roda, jednog od prvih štampara uopšte možda, učitelja Makarija Obodskog. U trgovini sa Zetom najviše se ističu braća Paltašići, Simik Brajanov, Marko Brajkov, a naročito Luka Pautinov, koji su izvozili za Zetu oružje, čohu, žito, a uvozili stoku i razne sirovine. Luka je imao veze sa zetskim vojvodom Altomanom, sa kćerima

kneza Lazara, Jelenom Sandaljevom i Oliverom (Despinom) Bajazitovom, s vojvodom Sandaljem i hercegom Stevanom.

Zanat je bio vrlo razvijen, naročito zlatarski i kovački. Od umjetnika-zanatlija ističu se Andrija Isat i Trifun Kotoranin, koji radi i u Moskvi. Od kovača naročito se ističe Marko Novaković, mačar, sin Novaka kovača iz narodnih pjesama, koji snabdijeva Zetu.

Pored pomenutog slikara Matka Jončića, u Kotoru rade istaknuti naši slikari: Lovro Marinov, Kotoranin, i Radoje Bogosaljić, Dubrovčanin, kao i Mlečić Lorenco Venecijano. U svojoj brošuri *Kotor u doba Humanizma i Renesanse*, Niko Luković navodi skulptora Jakova Kotoranina; kaže da su u Kotoru radila sredinom XV vijeka dva znamenita strana umjetnika, Johan iz Bazela i florentinski arhitekta Mikeloci Mikeloci (Michelozzi).

U Kotoru je sve više školovanih ljudi, domaćih i stranih. Sinovi Kotorana odlaze u većem broju na italijanske univerzitete radi studija. Spomenuli smo niz kotorskih notara iz kulturnih centara Italije, koji su mogli biti i nastavnici kotorske škole. Izmijenjalo se i dosta ljekara, „doktora medicine", i apotekara, uglavnom iz Italije – iz Padove, Bolonje, Mletaka, Trana. Ljekar je plaćan 100 dukata godišnje.

Pored učenog Nikole Jončića, pominje se još jedan doktor kanonskog prava, Mojsije Bufarelis, upravitelj kolegijalne crkve. Biblioteka notara Lukse,[26] Dominka Klisani i Nikole Jončića najbolji su svjedoci kulturnog života u Kotoru toga vremena. Od latinskih pisaca ističu se Kotorani Jeronom Baska, Hijacint Bolica, Nikola Majinjanin (Machinensis), rođen oko 1400, đak italijanskih univerziteta, čuven teolog i diplomata, „ponos ilirskog Primorja", kako je napisano na njegovom grobu, izaslanik pape k Stevanu Tomaševiću (1462) i k Matiji Korvinu, i Bernard Pima, okrunjen krajem XV v. pjesničkim lovorovim vijencem, što svjedoči natpis na nadgrobnoj ploči u kolegijalnoj crkvi sv. Marije. Pročuo se i Marin Bečić iz Paštrovića (1468–1526), profesor univerziteta u Padovi. Možda su svi oni bili đaci kotorske škole.

4. *Osvrt na dubrovačku i zadarsku školu.* Humanistički pokret snažno je zahvatio Dubrovnik i Zadar. To je bilo od velikog uticaja na razvoj škole. Razmnožio se bio i broj putujućih nastavnika gramatike i retorike, i nastavnika grčkog jezika poslije pada Carigrada (1453). Dok su ranije profesori dolazili iz Italije, sada mnogi naši učeni Primorci zauzimaju katedre na italijanskim univerzitetima.

U *Zadru* se već 1404 pominje rektor-profesor (rector et professor scholarum Jadre), pet godina prije pada pod mletačku vlast. Prof. Maštrović kaže: da se tokom XV i XVI vijeka pominje „više učitelja i profesora gramatike na zadarskoj školi".

[26] Vidi: *Književni rad u Boki*, Stvaranje za 1954.

U *Dubrovniku* se gramatikalna škola reorganizovala 1434 u punu srednju školu. U našoj nauci ta se godina uzima godinom rođenja Dubrovačke gimnazije, najstarije u našoj zemlji. Međutim, ona je radila kao srednja, humanistička škola (gramatikalna) i prije toga vremena. Osim toga, mi je ne možemo više smatrati jedinom najstarijom gimnazijom u našoj zemlji, poslije proučavanja u Kotorskom i Zadarskom arhivu, jer ona nije starija od Kotorske i Zadarske gimnazije.

Godine 1417, dubrovačka škola radi u Divoni. Matas smatra da su u njoj učili znameniti Dubrovčani: Dominko Galeoti, prof. univerziteta u Bolonji, Serafin Bunić i Donat Đorđić, profesori univerziteta u Padovi, Pasko Sijerković, sekretar despota Đurđa Brankovića, Ivan Stojković (Stoicius), plodni latinski pisac, čuven sa Kostničkog sabora, na kome je obarao učenje Jana Husa. Godine 1433 Dubrovnik je, tražeći „dobrog gramatika", pozivao Jakoba Alijeri iz Kremone da se primi za nastavnika s platom od 350, i stanarinom od 30 perpera. Pošto on nije prihvatio ovu ponudu, u Dubrovnik je došao 1434 Filipo Diverzis iz Luke (kod univerzitetskog grada Pize), koji je prije toga držao gramatičko-retorsku školu u Mlecima, a docnije u Luki. On je uzdigao dubrovačku školu na „učilište humanih nauka (humaniora studia)" – kako kaže Matas, što znači na stepen više srednje škole. Nosio je titulu slobodnih nauka i retorike (artium doctoris eximii et oratoris). Škola je bila u današnjoj Sponzi, na dva sprata. Matas navodi po Bruneliju: da je u donjem spratu bila dvorana" za sto i šezdeset odraslih građana, koji prema provecti aetate ne stide se na školskim klupama sjediti i pomnjivo slušati što im učitelj Filip sa visoke krasno izvezene katedre predava. Na gornjem podu podučavani su mladići svake dobi. Pošto je bio obilat broj pohađalaca, pridodat je bio onom učilištu već za Filipova učiteljovanja još jedan drugi učitelj za mlađe učenike. Ovi učitelji bili su za ono doba obilato plaćeni, 400–500 ipperpera plaće i 30 ipp. stanarine". Kaže se da su nastavnici dubrovačke škole uživali ugled i izvjesne počasti kao vlastela. Knez je lično učestvovao na pogrebu nastavnika.

Godine 1435 Veliko vijeće izdalo je pravilnik za nastavnike i učenike (Ordo pro magistris et scolaribus). Učenici su bili podijeljeni u dvije grupe, na one koji uče stvari lakše, dopisivanje u trgovačkim poslovima, i na one koji su učili „gramatiku i više znanosti". Vijeće određuje: da učitelj Đorđe poučava one učenike za dopisivanje i trgovačko računovodstvo, a Filipo Diverzis one što uče gramatiku, retoriku, logiku i filozofiju (doy magistri di grammatica, zoe magistro Filipp magistro in grammatica, retorica, logyca et filosofia). Ovaj dragocjeni dokumenat jasno govori da je dubrovačka gramatikalna škola pod rukovodstvom Diverzisa prerasla u višu srednju školu, punu gimnaziju u današnjem smislu.

Poslije Diverzisa, Vijeće je odredilo da vodi školu gradski notar Stefan Flisko iz Soncina, koji je imao titulu doktora trivijalnih nauka, tj. gramatike,

retorike i filozofije. Ostao je desetak godina. Godine 1454 Dubrovnik traži učenog magistra gramatike i retorike, uzornog čovjeka, koji će predavati i književnost, poeziju i prozu. Branko Vodnik ističe da je 1434–69 bio dubrovački notar Đovani Regin iz Feltre, poznati humanista, pjesnik.

Godine 1466 Dubrovnik poziva Fr. Sepolkra, koji je ostavio dobar glas, da ponovo preuzme školu, a 1471 povjerava školu učenome Fibrahu Modenezeru. Rektor dubrovačke škole 1477–80 bio je proslavljeni italijanski humanista Tideo Ačarini (Acciarini). – Prof. Petar Kolendić kaže: da je Ačarini, „u humanističkom zanosu lutanja, bio kod nas nastavnik u Zadru i Splitu, gdje je imao kao učenika Marka Marulića"; da je bio rektor dubrovačke gimnazije do 1483, a uz njega magistar škole Feliče Bruto, kao nastavnik pripravnog tečaja, na čije je mjesto došao Danijelo Klari iz Parme, koji je bio bijedno plaćen (docnije zamjenjivao rektora); i da je za vrijeme Ačarina učio u dubrovačkoj školi Marul Tarkaniot, carigradski Grk, poznati humanista-pjesnik, sin dubrovačkog ljekara. Decembra 1483 – kaže Kolendić – Malo vijeće izabralo je „za rektora dubrovačke humanističke škole" Andžela Policijana (Politiano) iz Florence, sa platom od 400 i stanarinom od 30 perpera, koji se nije odazvao, kao ni Bartolomeo dela Fonte, čuveni profesor univerziteta u Firenci, kojeg je Malo vijeće pozvalo za rektora gimnazije. Policijano je „vrlo značajna ličnost renesansne Firence", prevodilac „Ilijade", pisac „Orfeja", profesor klasičnih jezika na univerzitetu u Firenci; uticao je na poeziju Đorđa Držića i Šiška Menčetića.[27]

Krajem XV vijeka bio je uveden u nastavu i grčki jezik. Po padu Carigrada, Dubrovnik je primio dosta učenih Grka, među kojima je bio Dimitrije Halkokondilas. Mnogi su od njih prešli u Italiju. Od 1460 počelo se privatno učiti grčki kod učenog humaniste Ksenofona Filelfa, notara, sinovca Jovana Manojla Hrisolara, koji je u Italiji raspalio ljubav prema grčkoj knjizi. Godine 1490 bio je pozvan iz Firence Dim. Halkokondilas, rođeni Atinjanin, prvi izdavač Homera. Postao je nastavnik grčkog i latinskog jezika u dubrovačkoj školi. Ostao je svega dvije godine. Poslije njega došao je „skadarski učenjak" Marin Bećićemo (Becichemo), koji je za šest godina nastavničkog rada u Dubrovniku bio „obasut pohvalama".

Vodnik navodi da su dvojica naših znamenitih humanista bili nastavnici-rektori dubrovačke škole krajem XV vijeka. To su: Ilija Crijević, dubrovački ovjenčani pjesnik, koji je bio rektor 1497–1504 i 1510–20, i Juraj Dragišević, rodom Srbin iz Srebrnice, dubrovački franjevac, „jedan od najčuvenijih bogoslovaca svoga vremena", đak Dubrovnika, Rima, Bolonje, Firence, Padove, Ferare, Oksforda i Pariza, učitelj pape Lava X, profesor metafizike i teologije na univerzitetu u Pizi.

[27] P. Kolendić, *Izbor A. Policicijana za rektora u Dubrovniku*, Zbornik radova SAN, XVII, Inst. za proučavanje književnosti, 2, 1952.

Krajem XV vijeka, dubrovačka škola bila je na glasu. Poznati mletački štampar i naučnik Aldus Manucijus poslao je svoga sina u dubrovačku školu. Vidjeli smo da su neki njeni rektori bili znameniti humanisti, i da je Dubrovnik pozivao profesore univerziteta da vode njegovu školu. Imena njenih nastavnika-rektora svjedoče da je to bila puna srednja škola u svoje vrijeme. Iz takvih škola išlo se pravo na univerzitet. Na prelomu XV i XVI vijeka dubrovačka škola bila je prerasla u pravi licej, odnosno u vrstu akademije. U njoj su se predavali ovi predmeti: gramatika, retorika, književnost, aritmetika, fizika, filozofija, teologija, zakon (pravo), muzika, astronomija. Prema tome, njene najstarije, završne godine morale su se ubrajati u početne godine univerziteta (filozofskog, teološkog i pravnog fakulteta), koji je imao (1–2) pripravne godine sedmogodišnjih studija.

5. ***Zaključak***. Iz ovoga što smo izložili može se zaključiti:

1) Kotorsku gramatikalnu školu možemo smatrati *gimnazijom od 1429 godine.* Od tog vremena pominju se njeni magistri gramatike i njeni rektori, koji su bili učeni ljudi; pominje se *„rektor školâ"* (rector scholarum), osnovne i srednje; pominju se *osnovci* (pueri) i *srednjoškolci* (scholares). Prije te godine nedostaju podaci, jer nedostaju čitave decenije kotorskih sudsko-notarskih spisa.

2) Iz pomenutog od 1424 u kome se govori da je Kotor prije pada pod mletačku vlast plaćao magistra škole 100 zlatnih dukata (koliko se obično plaćao i ljekar), dalo bi se zaključiti da je kotorska škola i u samom početku XV vijeka bila srednja škola (niža gimnazija), kao što je bila i zadarska, čiji se rektor pominje 1397, a rektor-profesor 1404 godine.

3) U kotorskim sudsko-notarskim spisima nedostaju podaci (što je razumljivo) na osnovu kojih bi se moglo tvrditi: da je kotorska škola tokom XV vijeka prerasla u višu humanističku školu (punu gimnaziju za svoje vrijeme), kao što je dubrovačka od 1434; možda je tek krajem stoljeća imala nastavu više srednje škole, kad se dubrovačka humanistička škola razvijala u licej (akademiju).

4) Kotor XV vijeka imao je oko 3.000 stanovnika, a Dubrovnik 2–3 puta više; prema tome i broj učenika dubrovačke škole, u srazmjeri stanovništva, mogao je biti 2–3 puta veći od broja učenika kotorske škole, bez obzira što je Kotor imao onu potrebu za još jednim nastavnikom (pored rektora) kao Dubrovnik. Da li je rektor kotorske škole imao pomoćnika, ne možemo znati. Uostalom, i u drugim gramatikalnim školama jedan nastavnik predavao je sve predmete i vodio sve razrede, ne samo u tom vremenu nego i kroz dva vijeka docnije. Za doba Humanizma i Renesanse, kao i u doba Racionalizma, nastavnici su imali enciklopedisku spremu.

5) O nastavi kotorske škole, kao i zadarske, nemamo nikakvih podataka u ovo vrijeme, ali podaci o nastavi drugih gramatikalnih škola, kao Dubrovnika i Kežmarka, govore nam o tome. Dubrovačka, zadarska i kotorska škola

razvijale su se uporedo, samo što je dubrovačka uspjela da se prva razvije u punu gramatičko-retorsku školu, punu gimnaziju u današnjem smislu, i da krajem XV vijeka jedina preraste u visoku školu, akademiju svoga vremena.

6) Kotorska škola bila je tip opšte srednje škole (gimnazije) kulturnih naroda Evrope.

III. *Šesnaesti vijek*

1. ***Sredina***. U doba Renesanse Kotor je dostigao vrhunac svoga duhovnog uzdizanja. Njegov snažni kulturni uspon ometan je i konačno ukočen prodiranjem Turaka. Osvitkom XVI vijeka Turci su osvojili Grbalj, koji je pripadao Kotoru; kao feudalni posjed davao mu je 12.000 stara žita godišnje, zbog čega su u prvoj polovini XV vijeka dizane tri seljačke bune. Turci su opsjedali Kotor 1539, 1569 i 1572. Pored toga, Kotor je stradao od kuge 1503 i 1572, i od zemljotresa 1537, 1559, 1563, 1567. U trećem potresu (1563) nastradalo je 150 građana i 180 kuća. Prema jednom mletačkom izvoru iz 1555, Kotor je tada imao 750 domova i oko 4.500 stanovnika.[28]

Iako je bio okliješten od Turaka, od Grblja preko Glogovca nad Perastom, Risna, Morinja i Bijele do Hercegnovog, iako su izvori njegovog bogaćenja iz zaleđa bili uglavnom presušili, a pomorska trgovina ugrožavana, Kotor je bio još uvijek jak u pogledu materijalnog bogatstva, naslaganog od vlastele, jakih privrednika, poduzetnih trgovaca i brojnih zanatlija. To je mnogim mladim Kotoranima omogućavalo školovanje u Italiji, kolijevci Renesanse. Vlastela je bila brojna. Sredinom stoljeća Veliko vijeće zasjedalo je sa 140 članova (isključivo vlastele). Otuda je uticaj Vijeća na vođenje domaćih poslova bio još uvijek jak.

Šesnaesti vijek je cvjetno doba kotorske književnosti i kulturnog života, kao i cvjetno doba kotorske gimnazije. Kotor ima veliki broj školovanih ljudi. Njegovi učeni ljudi mogli su tada voditi jedan fakultet, akamoli srednju školu. Kotorani su najviše pohađali univerzitet u Padovi, gdje su u to doba studirali: Savonarola, Kopernik, Pjetro Bembo, Roberto Belarmini, Torkvato Taso, Dominko Zlatarić i mnogi Dubrovčani, a bili profesori: Paolo de Kastro, Prospero Alpini i Galileo Galilei. U XVI vijeku taj univerzitet je brojio po 7.000 slušalaca iz svih zemalja prosvijećene Evrope. Poslije Padove, Kotorani su najviše studirali na univerzitetu u Bolonji. Tamo je 1552 osnovan Ugarsko-ilirski kolegijum, čiji su pitomci bili i svjetovnjaci i duhovnici. Primani su poslije završene srednje škole i napunjenih 25 godina, obično. U kolegiju su ostajali po 7 godina, do završetka teologije, prava ili medicine, i do polaganja doktorata.[29]

[28] *Monumenta Slavorum... Commisiones et Relationes Venetae*, III, 68.
[29] Hrvatska enciklopedija, pod *Bolonja*.

U nauci su se istakli ovi Kotorani: Antun Bakulić, profesor univerziteta u Padovi, Trifun Bizanti (1460–1540), doktor prava i filozofije, profesor grčke i latinske književnosti na univerzitetu u Bolonji i Peruđi, docnije kotorski biskup, Nikola Bolica, profesor univerziteta u Padovi, rektor 1593, dr Jeronim Buća, državnik vojvode od Este, Ljudevit Pima, doktor prava, profesor i prorektor univerziteta u Padovi.

U Kotoru XVI vijeka živi čitavo kolo pjesnika-humanista, književno obrazovanih.[30] Pjevaju na latinskom i italijanskom, malo na narodnom jeziku. Imali su za uzor klasične pjesnike, najviše: Virgila, Ovidija, Propercija, Tibula, Petrarku. Među njima je nekoliko vrlo darovitih i snažnih. Ističu se: Bernard Pima, ovjenčani pjesnik, Ljudevit Franov Paskvalić, đak Padove, kotorski advokat, član Vijeća, jedan od najboljih naših primorskih pjesnika-humanista, Ivan Nikolin Bona-Boliris, „zvijezda Domovine", kako su ga nazivali savremenici, „genijalni pjesnik", kako kaže Apendini, kotorski sudija, advokat, član Malog vijeća Đorđe Bizanti, sudija, advokat, član Malog vijeća, blagajnik Komore. Za njima su: Frano Paskvalić, otac pjesnika Ljudevita, Nikola Čerlo, Ilija Zagurović, sudija, advokat, Vićentije Ljudevitov Buća, Frano Ljudevitov Buća, Marijan Jeronimov Bizanti, sin proslavljenog junaka od Lepanta, Kamilo Lukin Drago, član Malog vijeća, Frano Ivanov Bolica, Jeronim Pima i Vićentije Bolica-Kokoljić.

Od teoloških pisaca ističu se: magistar Dominko Buća, profesor, dominikanac, prior manastira sv. Nikole u Kotoru, prijatelj Marka Marulića, magistar Vićentije Buća, blizanac Dominka, dominikanac, provincijal Dalmacije, profesor teologije, pisac knjige „O Pjesmi nad pjesmama", Mavro Buća, arhiđakon dubrovački, poznavalac kanonskog prava, Trifun Bizanti, ranije pomenuti profesor univerziteta, kotorski biskup (1513–32), pjesnik borbe protiv Turaka, Luka Bizanti, sinovac Trifuna i njegov nasljednik na biskupskoj stolici, pjesnik, Pavle Bizanti (+ 1587), doktor civilnog i kanonskog prava sa univerziteta u Padovi, veoma ugledna ličnost u kotorskom javnom životu, sudija, advokat, član Vijeća, zatim nasljednik brata Luke na biskupskoj stolici, najzad generalni vikar u Udinama (od 1576), pravni i teološki pisac, sastavljač latinskih stihova. Ovamo spadaju: Nikola Bizanti, Anđel Paskvalić, Albert Dujmo i Tomo Bolica.

Daleko bi nas odvelo kad bismo – pored rektorâ škole o kojima ćemo posebno govoriti i pored brojnih svećenika i fratara – nabrajali školovane Kotorane ovoga stoljeća, među kojima je bilo dosta fakultetski obrazovanih. Među najuglednije građane (koji su bili sudije, advokati, članovi Malog vijeća, izaslanici, javni radnici uopšte) spadaju: Nikola, Mihailo i dr Vićentije Pelegrina, Nikola Ivanov Drago, zet Ivana Crnojevića, Nikola Marinov

[30] Vidi: *Kotorski pjesnici humanisti*, Stvaranje, sv. 1–2 za 1953.

Buća-Protovestijar, drugi zet Ivana Crnojevića, Aleksandar Ivana Marinova Buća-Protovestijar, njegov brat Ljudevit, otac pjesnik Frana i Vićentija, Buća Buća, Trifun Vićentijev Buća, sin pjesnika, Jeronim Buća biskup (1581–1604), Marijan i Trifun Mihaila Buće, Marin Buća koji je s Franom Bolicom uredio i izdao Statut kotorski (1616), Dobruško Bolica, Nikola Paskvali, brat pjesnika Frana, Vićentije Franov Paskvali, brat pjesnika Ljudevita, i Vićentije Ljudevitov Paskvali, sin pjesnika, Frano Ilijin Zaguri, otac pjesnika Iliije, Jakov, Trifun Lukin Jakonja, Franjo, Vićentije i Trifun Grubonja, Nikola Bona, Matije Bizanti, sin pjesnika Đorđa i drugi.

Između najuglednijih građana birani su glavni zapovjednici ratne galije kotorske (isključivo iz redova vlastele) od kojih se ističu: Bernard Nikole Ivanova Buća (+ 1506), učesnik bitke kod Krfa. Trifun Nikola Marinova Buća, junak od Modone (1500), stric pomenutog Ljudevita, Trifun Nikole Ivanova Buća, praunuk Trifuna Mihailova, protovestijara cara Uroša, Nikola Ivanov Buća, junak od Modone, unuk Trifuna Petrova, protovestijara Tvrtka I, Ljudevit Ivana Marinova Buća-Protovestijar (+ 1535), otac Frana i Vićentija, pjesnikâ, Luka Bernardov Drago, otac pjesnika Kamilija, Trifun Ivanov Drago, Antonije Bolica, Jeronim Franov Bizanti, slavni junak od Lepanta (1571), moreplovac za Indiju, otac pjesnika Marijana.

Posebno treba istaći Jeronima Zagurovića, sinovca pjesnika Ilije, nastavljača Božidara Vukovića i Vićentija Vukovića u izdavanju naših ćirilskih knjiga u Mlecima, kao i poznatog slikara Vićentija Katenu, koji radi u Mlecima.

Pored pomenutih Kotorana, u Kotoru su živjeli i radili mnogi obrazovani Italijani-humanisti, ljekari, apotekari, notari i drugi. Gradski ljekari su bili: Jakobo da Ponte iz Martinenga kod Milana, doktor medicine, doktor Tomazi, Đovani Batista Mangrelo, profesor medicine, Ludoviko Bucakarini iz Pergole, Frederiko Fosa iz Vićence, Lukatelo iz Feltre, doktor medicine, sa 200 dukata plate. Apotekari su: magistar Mateo, Jakobo de Pantanis, Kalimerio Afraškata iz Brižija, magistar Zuane Veneto, Đulije Tega iz Milana i Natal Đentili. Od brojnih notara da pomenemo samo Antonija de Ponte (+ 1525), sina pomenutog dr Jakoba, kotorskog fizikusa, brata znamenitog Ludovika da Ponte, nastavnika kotorske škole. U Kotoru su boravila još dva poznata italijanska humanista: Luiđi da Riva i Đovani Bembo, kotorski providur (1538–40), brat znamenitog humaniste Pjetra Bemba.

U franjevačkom ženskom manastiru Gospe od anđela (danas Kino) radila je od početka XVI stoljeća škola za vlastelinke, a u ženskom franjevačkom manastiru sv. Križa osnovna škola za kćeri pučana. Od ranije je postojala bolnica za gubavce (lazaret), a otvoren je dom za siromahe i nahodište. – Bilo je privatnih biblioteka, od kojih je svakako najveća bila biblioteka male braće u manastiru sv. Franja na Gurdiću. Manje imamo podataka o biblioteci dominikanaca u manastiru sv. Nikole na Crnogorskom Pazaru (porušen

1535 zbog opasnosti od Turaka i ponovo podignut u gradu), koji je bio rezidencija dalmatinskog provincijala, učenog Vićentija Buće.

2. ***Škola***. Kotorska škola prerasla je, izgleda, već krajem XV vijeka iz srednje niže u srednju višu školu. Kao srednja viša škola (puna gimnazija) radila je tokom XVI vijeka. Pored izvjesnih okolnosti, za to imamo i dva važna dokaza – jedan s početka a drugi s kraja stoljeća. Poznati kotorski pjesnik Ljudevit Paskvalić slavi svog učitelja grčkog i latinskog jezika, Lodovika da Ponte (Pontanus) koji mu je predavao astronomiju i astrologiju. Nastava grčkog jezika i astraonomije održavala se samo u višoj srednjoj školi, i onoj koja je prerastala u licej. Paskvalić je rođen početkom XVI vijeka; prema tome, to je moglo biti oko 1520. Poslije toga Paskvalić je studirao u Padovi.[31] Na sjednici Malog vijeća grada Kotora od 8 XI 1596 bila je ponovo određena „tarifa" školarine, po kojoj je nastavnik-rektor škole, pored svoje redovne godišnje plate, imao naplaćivati od učenika mjesečnu nagradu. Opština je plaćala nastavnika 50 dukata godišnje, po odobrenju mletačke vlade. To je bilo malo. Otuda je uvedena školarina za nagradu nastavnika. Sjednica Malog vijeća sazvana je na glas zvona i održana u palati kneza, tada providura, na čelu sa providurom i trojicom redovnih godišnjih sudija. Određene su „takse", odnosno „tarifa", po kojoj su učenici imali da plaćaju Čezaru Rici iz Rima, izabranom javnom nastavniku (elletto precettor publico). Svi oni – kaže se u odluci – koji posjećuju školu Čezara imaju plaćati mjesečno nastavnika, u protivnom on ih može otpustiti.

Prema propisanoj tabeli mjesečno je plaćao: 1) svaki učenik psaltirac i donatista dinara 5; 2) koji uči „slaganje" 8; 3) koji uči latinski, aktivne i pasivne glagole, 10; 4) koji uči latinski, opšte i deponentne glagole, 12; koji uči poetiku i retoriku (čini sastave), 15; i 6) svaki učenik koji uči logiku i filozofiju, 32 dinara (LXIX, 914–15). Ova tabela u originalu glasi:

Ogni figliuolo che legerà salterio ò Donato pagar debba al mese	d. 5
Chi imparara le concordantie	d. 8
Ogni lattinante per attivi e neutri	d. 10
Ogni lattinante per communi et deponenti	d. 12
Ogni epistolante	d. 15
Ogni discepolo che ascoltara logica et filosofia	d. 32

Godinu docnije, za Felića Rimljanina, školarina je povećana za svaki razred po 2 dinara (LXIX, 929).

Jedan perper imao je vrijednost 12 dinara (groša), a 1 dukat 3 1/4 perpera, odnosno 38–40 dinara. Prema tome, učenik nastarijeg razreda plaćao je za nastavu mjesečno skoro 3 perpera, nešto manje od 1 dukata. Od 6 takvih

[31] Dr Djuro Körbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16 stoljeća, napose u Kotoru i u Dubrovniku*, Rad, JAZ, knj. 212.

učenika nastavnik je dobijao oko 50 dukata za 10 mjeseci; od svih učenika ostalih razreda mogao je imati još toliko, ili dvaput toliko, što znači da je njegova plata, redovna i od školarine, iznosila 150–200 dukata, kao i nastavnika dubrovačke škole.

Donatisti su prvi razred gramatikalne škole, srednje klasične škole, kao i docnije gimnazije. Oni su učil latinsku gramatiku po Donatu. Starija tri razreda su gramatike i sintakse. Epistolanti su poete i retori; oni su radili latinske sastave, pisali poslanice (epistole) u stihovima, sastavljali govore; oni su učili stilistiku i poetiku, čitali klasične pjesnike, učili književnost. Logika i filozofija (kao i astronomija) učile su se u najstarijem razredu više srednje škole (šestorazredne), odnosno u „velikoj školi" na licejima, tadašnjim i docnijim, sve do sredine XIX vijeka. Razumije se, nastava u XVI vijeku nije bila diferencirana na osnovnu, srednju (nižu i višu) i visoku, niti zadugo poslije toga. U Srednoj Evropi, logika i filozofija su se tada predavale samo u punoj srednjoj školi sa tečajem više nastave. Otuda se taj licejski tečaj (razred) naziva *logika ili filozofija*.

Kotorska viša srednja škola nije se mogla nazvati gimnazijom, jer se tada tako nazivala visoka škola. Drugo je dubrovačka škola, koja je krajem XV vijeka prerasla bila u višu nastavu. Ona se u XVI vijeku nazivala „velikom školom". To je stvarno i bila za svoje vrijeme – neka vrsta liceja, odnosno akademije sa početnim godinama fakulteta, kao što su bile akademije u XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka, koje su, razumije se, imale opsežniji program nastave. Pri dubrovačkoj školi tada je radila Akademija „složnijeh" Sava Bobaljevića. Po svršenoj dubrovačkoj školi, studije na univerzitetu nijesu morale trajati 7, nego 4–5 godina, jer su se godine filozofije i prava dubrovačke škole, svakako, računale u početne godine fakulteta, kao što je rađeno i dva vijeka docnije.

Dubrovačka škola nazva se 1551 *gimnazijom* – kako navodi Matas.[32] Stariji dubrovački istoričari smatraju *gimnaziju* visokom školom, prema tome i gimnaziju dubrovačku. Crijević[33] govori (navodimo po Matasu): „kako su dubrovački mladići u inozemstvu na nauke hodili... pohađali čuvenija europejska gimnazija (et ad insigniora Europae gymnasia se conferre olim consueverunt. Hinc nonulos Parisiis, Lovanii, Romae, Boloniae, Patavii studiis vacasse atque in eisdem florentissimis gymnasiis tum divinas tum humanas litteras docuisse memoriae proditum est). Ivan Stojković navodi: da je u ono doba bio običaj u Dubrovniku da se o državnom trošku šalju mladići sposobni za više nauke u neku „glasovitu gimnaziju evropsku" (ad insigne aliquod Europae gymnasium mittere).

Matas je donio ovaj zaključak: „Opazili smo – kaže on – da po obsežnoj naukovnoj osnovi i po biranom učiteljskom osoblju još koncem XV v. ispo-

[32] *Program Velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za 1882–3.*
[33] [33] Cerva, *Viri illustres*, 1.

rađivalo se ovo učilište sa talijanskim univerzam, a sad evo (sredina XVI v.) zaslužilo je da ga se označi sa imenom grčkih filozofskih škola, kojim su u ono vrijeme univerze po Evropi označavane bile." Matas svakako pretjeruje kad kaže o dubrovačkoj gimnaziji (zajedno sa akademijom): „Ovaj gimnazij nadmašivao je tada mnoge od europskih sveučilišta."

Pišući o rektoratu Dominka Zlatarić, dubrovačkog pjesnika, na univerzitetu u Padovi, Jean Dayre[34] navodi dokumente od 1579 iz arhive univerziteta u Padovi, iz kojih se vidi da se taj univerzitet i u XVI vijeku nazivao *gimnazijom* (Magnificus et nobilis d. Domincus Slatarichius, Ragusinus, rector dignissimus novter electus magnificae Universitatis dominorum philosophorum et medicorum celeberrimi Patavini Gymnasii associatus). Profesor univerziteta Jeronim Merkulijal, doktor medicine, lektor je u pomenutoj „gimnaziji" (lectorem in dieto gymnasio loco).

Govoreći o sredini XVI vijeka, Pavle Popović[35] kaže: „Škole su bile dve. Jedna je bila u današnjoj Divoni, a druga u jednoj „opštinskoj kući blizu franjevačkog manastira; škola u Divoni zvala se „velika škola" ili „velike škole"... Po školskom zakonu od 1557 učenje je išlo do dvadesete godine života... Učila se gramatika, retorika, logika, filozofija, književnost, grčki jezik, pravo, a možda i još što. Radili su se i pisali zadaci. Govoreći o Nikoli Petreju, rektoru dubrovačke gimnazije (1538–50), Jorjo Tadić kaže: „Dubrovčani su kroz nekoliko stoljeća obraćali naročitu pažnju svojoj školi. nastojali su da im u svemu bude ravna školama u Italiji, kao prvim u svijetu."[36]

Isti predmeti učili su se i u drugim gimnazijama (licejima) kao u dubrovačkoj. Kao primjer možemo navesti protestantske liceje u Bratislavi, Kežmarku, Levoči. Levoča je dobila *gimnaziju* 1589; imala je šest razreda. Učila se: retorika, filozofija, etika (filozofija), matematika, astronomija, muzika.[37] Ta srednja škola nazvala se gimnazijom zato što je njena nastava prerastala u višu, kao u dubrovačkoj školi. Levočku gimnaziju (licej) vodio je tada rektor Leonard Koks (Cox), engleski naučnik svjetskog glasa i lovorom ovjenčani pjesnik.

Zadarska škola naziva se 1570 *gramatikalnom gimnazijom* (grammaticae gymnasium).[38] Smatramo da tu nije riječ o gimnaziji u smislu „velike škole", nego više o punoj srednjoj školi možda, gramatičko-retorskoj. Tako se mogla nazvati u to vrijeme i kotorska škola.

Podaci o kotorskoj školi sa početka XVI vijeka nedostaju. To nikako ne znači da škola tada nije radila. Privremena obustava rada morala je biti za vrijeme kuge (1503) i neko vrijeme poslije kuge. Svoga učitelja Lodovika da

[34] *La rectorat de Zlatarić a Padoue*, Prilozi, XIV, 1934.
[35] *Maroje Mažibradić*, Glas SAN, CLVI, separat, str. 13.
[36] Prilozi, XVIII (1938).
[37] Dr. Albert Pražak, *Literárni Levoča*, Carpatika, II, Praha, 1939.
[38] Lj. Maštrović, *150 godina Zadarske gimnazije*, 1954.

Ponte, Italijana, pjesnik Paskvalić diže u zvijezde, kao vrlo učena čovjeka. Poslije njega dolazi Frano Pelegrina, kotorski vlastelin, takođe učen čovjek, profesor; kao nastavnik-rektor pominje se 1526. Oba ta imena svjedoče da je kotorska škola prvih decenija XVI v. bila na visini. Osim njih dvojice poznato nam je još 12 nastavnika (rektora). Od njih su trojica ugledni Kotorani: Petar Grubonja, Vićentije Franov Paskvali, brat pjesnika Ljudevita, i Vićentije Bolica. Od ostalih domaćih ljudi jedan je bio sa Krka, drugi iz Šibenika; a od Italijana, jedan iz Barija, jedan iz Udina i dvojica iz Rima (1596–8). Bilo ih je više, ali njihovu potpunu listu ne možemo imati, jer se tek od sredine stoljeća unose u sudsko-notarske knjige zapisnici sjednica Velikog i Malog vijeća, na kojima se svake ili svake druge godine birao nastavnik-rektor škole.

Iz mletačkih arhivskih izvora imamo nekoliko podataka. Kotorski providur izvještava svoju vladu 29 XII 1528 da Kotorska opština plaća: ljekara, notara, nastavnika škole i apotekara (medigo, cancellier, mistro de scola et speciale) godišnje 300 dukata, i da prihodi Komore kotorske nijesu dovoljni da sve podmire. Iz izvještaja drugog providura, od 12 VIII 1536, sazanjemo da su mjesečne plate službenika bile ovako raspoređene u perperima: providur je dobijao 170, komornik 63, kaštelan 41, ljekar 68, notar 13, nastavnik škole (al maistro de schola) 11 perpera i 1 dinar, kancelar i tumač slavenski 14, apotekar 12, itd.[39] Vulović navodi „povelju" mletačkog dužda od 30 III 1549 iz koje se vidi: da je plata kotorskom nastavniku povećana na 50 dukata godišnje. Ali, i prema navedenom dokumentu od 1536, nastavnik je imao redovnu platu od 144 perpera godišnje, a to je 45–50 dukata (bez prihoda od školarine).

U Kotorskom arhivu našli smo nekoliko podataka o plati nastavnika. Godine 1550 Trifun Vrakjen, kotorski vlastelin, vajka se da ne može na vrijeme platiti nastavnika škole za svoje sinove koji idu u školu, jer su nastala „teška vremena". Godine 1556 izabran je ponovo za nastavnika Vićentije Bolica, sa platom od 50 dukata godišnje. Sa istom platom pominje se i nastavnik 1547, pored onoga „što dobija od biskupa". God. 1578 nastavnik prima 50 dukata iz blagajne Kotorske opštine, prema odobrenju dužda, a pored toga i plaću od roditeljâ učenikâ prema pripisanoj „tarifi" od Vijeća. Godine 1588 pominje se nastavnik sa uobičajenom godišnjom platom (50 dukata) i nagradom od đačkih roditelja, koju će propisati Malo vijeće. Iz godine 1595 imamo propisanu tabelu, koju smo naveli, koliko učenici plaćaju nastavnika, pored njegove redovne plate od Opštine. Istu redovnu platu i istu nagradu od učenika primao je, poslije toga, i gvardijan manastira sv. Franja kad je postao nastavnik-rektor kotorske škole.

[39] *Monumenta Slavorum*, VIII – *Comissiones et Relationes Venetae*, 11, 48, 112.

U pomenutom radu Anton Milošević navodi: da je biskup Pavle Bizanti, poslije kuge 1572, od koje su „pomrli mnogi svećenici i kanonici", nastojao da se otvori škola (za koju se smatra da je bila „početkom XVI stoljeća zatvorena"). I Vulović je držao da je škola bila zatvorena početkom XVI vijeka, i da više nije radila. Razumije se, škola nije mogla raditi godinu-dvije za vrijeme i poslije teške epidemije. Tu može biti riječ samo o nastojanju Pavla Bizanti da škola, koja je bila privremeno zatvorena, ponovo proradi. Vulović kaže: da Vijeće Kotora nastoji 1577 da se otvori isusovački kolegijum. Milošević tvrdi da je tada boravila u Kotoru grupa isusovaca, i da je traženo od dužda da se isusovcima dozvoli otvaranje škole, i da plata bude 100 dukata. Dužd je – kaže on – odgovorio 4 VIII 1577 da broj učitelja ne smije biti manji od četiri. Poslije kuge od 1572 škola je nastavila rad 1574. U Kotorskom arhivu pominje se te godine izabrani nastavnik škole i dalje redovno, ne samo do kraja XVI, nego do kraja XVIII vijeka. Tu se radilo samo o tome: da se u Kotor dovedu isusovci, i da im se povjeri škola, kao što im je sedamdeset godina docnije povjerena škola dubrovačka. Radilo se možda i na tome da se kotorska škola pretvori u novi tip srednje pune škole – u isusovačku gimnaziju (tadašnju), koja je obično prerastala u licej, sa višom nastavom filozofije, teologije i prava.

3. ***Nastavnici (rektori)***. Iz ovog stoljeća imamo 14 nastavnika-rektora. Njihova lista nije potpuna. Njih je bilo više, naročito u prvoj polovini stoljeća. Pretpostavljamo da je u ovom stoljeću bilo, pored rektora, i pomoćnih učitelja.

1) *Lodoviko da Ponte* (Ludovicus Pontanus). Da je bio nastavnik u Kotoru saznajemo iz pjesama Ljudevita Paskvalića. Mi te pjesme nemamo pri ruci. Poslužićemo se navedenom studijom Đura Kerblera, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16 stoljeća, napose u Kotoru i Dubrovniku*. Dr Kerbler piše opširno o kotorskom pjesniku Paskvaliću (Pasquali). „Bolje bismo poznavali Paskvalijevu mladost – kaže on – kad bismo mogli pouzdano odrediti tko je bio (magistar) Lodoviko da Ponte, ili Ludovikus Pontanus, kako ga naš pjesnik zove italijanski i latinski, jer je njegovoj uspomeni poslije smrti njegove posvetio pet soneta (Rime di verse) i dužu latinsku pjesmu od 100 heksametara, koja nosi natpis In moret Ludovici Pontani."

U prvom sonetu, na glas smrti učitelja, Paskvalić slavi „svoga Pontana" kako se pročuo u svijetu svojim spisima, koji neće nikada propasti:

Il mio Pontan, che coi lodati inchiostri
Ritratti in vive, et non caduche charte,
Del mondo ingombra ogni lontana parte,
Adorno d'altro che di perle et ostri...

Jer je Pontanus sjajni duh obdaren umom, umjetništvom i drugim milostima neba i u njegove dane nije mu bilo ravnoga na zemlji. U drugom sonetu

Paskvalić pjeva: kako se „hvale njegova raznijela po cijelom svijetu.... Od Istoka do Zapada svagdje je ime Pontanovo slavno". U trećem sonetu, Dotto Pontan, pjesnik vidi Pontana okrunjena zvijezdama, „mjesto lovora, koji ga je kitio za života na zemlji". U četvrtom sonetu žali što je smrt prije vremena ugrabila njegova Pontana; a u petom obraća se nebeskim duhovima, „koji slušaju mudre govore Pontana, i gledaju dobrotu, o kojoj se raznio glas svuda" i pita: da li je „ikada došao među njih sjajniji duh i vredniji slave od Pontanova – i ljudi na zemlji vide, po mnogim znacima, da nigdje nije bilo, niti će biti" (srećnijeg i božanstvenijeg duha):

Un piu felice, et piu divin ingegno.

U sonetu – kaže dalje Kerbler – Paskvalić navodi da je Pontanus umro u 53-oj, a u latinskoj pjesmi u 5-oj godini života. U latinskoj pjesmi pjesnik kaže: da je Pontanus umro u najljepšim godinama života; „od ljubavi se za bratom dao na daleki put preko pustog mora na ostrvo Kipar"...

Kerbler smatra: da je to „isti onaj ugledni humanista onoga vremena" Lodoviko da Ponte (Ludovicus Pontanus), pjesnik sa pseudonimom Pontico Virunio, koji je učio u Mlecima i Ferari, „učiteljovao u raznim gradovima Italije", napisao *Istoriju Britanije u šest i Istoriju Italije* u jedanaest knjiga, koji je umro 1520, ali „ne zna se gdje, u Bolonji, Trevizu ili drugdje". „S tim vijesima o životu toga Lodovika da Ponte – kaže on – podudara se više toga u pomenutim Paskvalijevim pjesmama". Kerbler izvodi ove zaključke: 1) Pontanova majka bila je Grkinja, te mu je brat mogao živjeti na Kipru; 2) Pontanus je bio „vješt grčkom i latinskom jeziku"; 3) posljednje učiteljsko mjesto bilo mu je u Kotoru, gdje je prije smrti stalno živio; 4) umro je na Kipru, a ne u Bolonji; i 5) Paskvalić je slaivo svoga učitelja (grčkog i latinskog jezika), „koji ga je upoznao naročito s tadašnjom meteorologijom, astronomijom i astrologijom".

O poznatom italijanskom humanisti Lodoviku da Ponte italijanska enciklopedija[40] daje ove podatke: da je rođen možda 1467 u Milanu, umro u Bolonji 1520, da je bio „sjajan erudit", da je bio nastavnik („precettore") sinova kneza Lodovika Sforce i da je napisao: Britanicae historia, libri I–VI; De miseria literatorum; De recondita historia Italiae, libri I–XI.

Tragajući za kotorskim učiteljem Ljudevita Paskvalića, našeg poznatog pjesnika-humaniste, u Kotorskom arhivu našli smo dragocjene podatke o Lodoviku da Ponte, o njegovom ocu, braći i sestrama. Otac Lodovikov, Jakov da Ponte, o njegovom ocu, braći i sestrama. Otac Lodovikov, Jakov da Ponte, doktor medicine, rodom iz Martinenga kod Trevilja, okolina Milana, bio je s prekidom od nekolike godine 37 ili 40 godina gradski ljekar u Kotoru, od 1483 ili 1487 do 1523. Imao je tri sina, učene ljude. Franćesko je bio doktor medicine, ljekar u Famagosti, na Kipru, Anton notar u Kotoru, Lodoviko notar na Korčuli, koji je prije i poslije Korčule živio u Kotoru. Činjenica da je Lodoviko Jakoba da Ponte imao brata ljekara na Kipru dokazuje nepobitno: *da je sin kotorskog ljekara bio nastavnik Ljudevita Paskvalića, a ne neki drugi Lodoviko da Ponte, i da se sva Paskvalićeva veličanja i uzdizanja odnose na njega.* Jakob da Ponte imao je i tri kćeri. Majka im je bila Kotoranka, iz vlastelinske porodice Paskvalić (Pasquali), bliska rođaka pjesnika Paskvalića. Ne može se znati da li mu je to bio drugi brak. Sinovi su mu mogli biti iz prvog braka, ako je tačan navod Kerblera da je Ludovikova majka bila Grkinja (?). Tako, kao što ćemo vidjeti, sve okolnosit i činjenice navode na to: da je kotorski učitelj Ljudevita Paskvalića, Ludovikus Pontanus, bio zaista onaj znameniti italijanski humanistički pisac i „lutajući" humanistički magistar.

[40] *Dizionario di cultura universale*, III, Milano.

Porodica da Ponte u Kotoru zaslužuje posebnu pažnju. O njoj smo prikupili prilično podataka. Ovdje iznosimo samo najkraće obavještenja.

Jakob da Ponte, doktor medicine, pominje se prvi put 23 februara 1487 kao gradski ljekar Kotora (eximius artium et medicine doctor dominus magister Jacobus de Ponte de Martinengo, psihicus Communitatis Cathari). Oktobra 1498 pominje se kao bivši ljekar kotorski. U jesen 1505 Jakob da Ponte ponovo se javlja kao gradski ljekar Kotora (psihicus et salariatus in Catharo), i od tog vremena stalno do smrti. Oženio se februara 1483 kotorskom vlastelinkom Nikoletom Jakova Paskvali (sinovicom pomenutog rektora kotorske škole Nikole Trifuna Jakovova). Umrla je prije 1422. Rodila mu je tri kćeri, sve tri udate u Kotoru. Najstarija, Laura, ne znamo za koga; Darija za istaknutog kotorskog vlastelina Frana Marinova Buću; Anđelika, poslije očeve smrti, za Mihaila Marinova Buću, brata Franova. Doktor Jakob imao je kuću u Kotoru i vinograde u okolini; bio je suvlasnik jednoga broda. Važan je njegov testament, koji je pisao 1 aprila njegov sin Antonio, kotorski notar. Za izvršioce oporuke i za baštinike svih svojih dobara odredio je svoje sinove: Franćeska, Antonija i Lodovika (eximium dominum Franciscum, artium et medicine doctorem, dominum Antonium et dominum Ludovicum, filios suos). Kćeri Anđeliki zavještao je miraz 500 dukata, koliko su imale i njene sestre, prema običaju kotorske vlastele. Umro je aprila 1523.[41]

Lodovikov brat Franćesko ponminje se u kotorskim spisima 1503 (Franciscus filius eximii artium et medicine doctoris domini Jacobi de Pontis). Nalazio se u Kotoru 1512. Prema testamentu brata, on je 1525 ljekar na Kipru, u Famagosti, koja je 1489 pripala Mletačko Republici.[42]

[41] Državni arhiv u Kotoru (DAK), Sudsko-notarske knjige (SN): XVII, 95, 99, 161, 169, 175, 216, 269, 292, 308, 329, 368, 666; XIX, 111; XXI, 99; XXII, 35; XXIII, 307; XXIV, 41, 107, 416; XXV, 83[a], 322–3, 360, 418, 486, 533; XXVI, 44, 46, 128, 206, 695; XXXV, 291.

[42] DAK, SN: XXIII, 157, 170; XXIV, 416; XXVI, 428.

Drugi brat Lodovikov, Antonio, pominje se 1512, prilikom javne prodaje zajedničkog broda njegovog oca (Io Antonio de Ponte per nome de mio padre miser Jacomo medego). U dva dokumenta iz 1543 pominju se notarske isprave koje je pisao Antonio da Ponte, kotorski kancelar. Prema tome, Antonio je bio kotorski notar od 1517 do smrti. Na jednom dokumentu iz 1525 potpisao se ovako: „Ego Antonius Pontanus, presbiter, apostolica auctoritate notarius et cancelarius magnifice Communitatis Cathari". Otuda saznajemo da je bio teolog (svećenik). Za poznavanje porodice važan je njegov testament, pisan 15 septembra 1525. Svom zetu Franu Bući ostavio je prsten od 5 dukata; a svom „ujaku" (al mio honorado barba), Bernardu Paskvali (bratu Nikolete), odijelo od plave svite; itd. Za izvršioca legata odredio je svoga „dragog i ljubljenog brata miser Lodovika", kojega voli „kao svoju dušu", i kojega moli da izvrši ostala zavještanja njihovoga oca, koja je djelomično izvršio u Mlecima brat Franćesko. Odredio je da njegovi univerzalni nasljednici budu njegova „uvažena i veoma draga" braća: Franćesko da Ponte, ljekar u Famagosti, i Lodoviko, notar Korčule (el mio honorado eximio et carissimo fradello miser Francesco da Ponte, medico a Famagosta, et el mio carissimo honorado et cordialissimo fradello miser Lodovico, canzelier de curzulle). Ovaj testament, koji je pisao svećenik Jovan Zafimus a potpisao Antonio lično, otvoren je 22 septembra pred sudijom Đorđem Bizanti (pjesnikom); podnio ga je sudu na ozvaničenje Ludovikus Pontanus (per dominum Ludovicum Pontanum, fratrem suprascripti testatoris.[43]

Lodoviko da Ponte pominje se prvi put 29 oktobra 1512. Tada se nalazio u Kotoru. Ivan Segon, solar Kotorske opštine, kao dužnik Jakoba da Ponte, kotorskog ljekara, izjavio je pomenutog dana pred sudom da predaje dr Jokobu, koji je otsutan, odnosno njegovim prisutnim sinovima, Franćesku i Lodoviku (... sed dominis Francisco et Ludovico eius filis presentibus), donji sprat i polovinu prizemlja kuće majstora Marka Novakova, mačara (drugo je Marko Novakov, mačar, iz prve polovine XV v.).

Lodovika pominje otac u testamentu 1523, ali se ne kaže gdje se tada nalazio. U testamentu brata Antonija 1525 i u više dokumenata do 1527 pominje se kao notar grada Korčule (egregius dominus Lodovicus de Ponte, cancelarius Communitatis Currcule). Početkom oktobra 1525 on je kao izvršilac oporuke svoga brata opunomoćio Iliju Zaguri (pjesnika) da ga zastupa pred vlastima u Kotoru, i da naplati neke dugove; krajem juna 1526 opunomoćio je svoga zeta Mihaila Marinova Buću da ga zastupa u sporu sa dumnama Gospe od Anđela. Upravo tada udala se njegova sestra Anđelika za Mihaila Buću. U bračnom ugovoru o mirazu između Anđelike i Mihaila Lodoviko se obavezao da izvrši oporuku oca i brata u pogledu sestrina miraza. Daje joj

[43] DAK, SN: XXVI, 690; XXXV, 225–50; XXXVII, 451; XXXVIII, 1035, XLI, 269, 435; XVII, 178, 287, 345.

2.000 perpera i prsten od 5 dukata. Odmah je isplatio 800 perpera u novcu, a 500 u srebru i stvarima; ostatak od 700 perpera obavezao se da plati za deset godina, po 70 perpera godišnje. Taj ugovor je sam potpisao (Io Lodovico da Ponte suprascrito scripsi de man mia propria). Međutim, on je pomenuti ostatak miraza sestrina isplatio za osam godina.

Gdje je Lodoviko živio 1528, ne znamo; možda još na Korčuli. Izvjesno je da od 1529–34 živi u Kotoru, smatran kao građanin Kotora, jer u protivnom bi se u dokumente uvodilo mjesto njegovog stanovanja. Početkom augusta 1529 „izvrsni muž" Lodoviko da Ponte (egregius vir dominus Ludovicus de Ponte, quondam excellentissimi artium et medicine doctoris domini Jacobi de Ponte), kao baštinik svoga oca, opunomoćio je Silvestra Nikolina Đurko, kotorskog građanina, da traži od vlade Krfa, ili od kapetana grada Krfa, cijeli iznos soli na osnovu obaveze Krfske komore. Septembra iste godine Frano Marinov Buća izjavio je za sebe, djecu i ženu Dariju da je od svoga šuraka (cognato) Lodovika primio 40 dukata prema zavještanju njegova brata Antonija; a istog dana da ostaje Lodoviku dužan 90 dukata. Za ovaj zajam Mihailo je založio sve vino u svojim podrumima. Oktobra 1529 Lodoviko je u ime svoje i Ivana Gabrijelova sa Korčule opunomoćio Bernarda Fugerio, „supramassarius"-a, i Jeronima de Kanali, zapovjednika broda sa pet redova vesala, da ih zastupaju pred glavnim zapovjednikom pomorstva. Marta 1530 napisao je priznanicu uime Petka Radovanovića iz Perasta, nepismenog, na 2.000 aspra koje Petko duguje Vićentiju Nikolinu Bolici. Iste godine (juna), Lodoviko je zajedno sa Đorđem Bizanti (pjesnikom) i Vićentijem Nikolinim Drago arbitar u sporu Nikole Ivanova Draga (zeta Ivana Crnojevića) sa sinovima Marka Draga oko nekih međaša. Jula 1530 Nikola Paltašić dao je Lodoviku Pontanu 150 aspra, koje je ostao dužan njegovom bratu Antoniju. U isto vrijeme Vićentije Nikolin Paskvali podmirio je Lodoviku 74 perpera, četvrti dio ostatka duga koji je dugovao s braćom Lodovikovu ocu još od 1512, prema ispravi koju je napisao Đovani Porcelo Saladinjanin (Porzello Salodiensis), zamjenik kotorskog notara. Tokom 1531 Lodoviko se pominje više puta kao arbitar-sudija u sporu Nikole Donata i Franćeska Riti, u sporu protomajstora Frana, skrinjara, gastalda bratovštine drvodjelaca i bačvara i majstora Mihaila drvodjelje, u sporu Marijana Marinova Paskvali-Urbića i Bernarda Nikole Markova Drago, u sporu Vićentija Bolice i Mihaila Buće, itd.

Od 1532 godine mi se nijesmo više sreli s Lodovikom da Ponte. Izgleda, on je sasvim napustio Kotor 1534. Na pomenutom ugovoru o mirazu Lodovikove sestre Anđelike dodato je sa strane 17 VIII 1534; da je Mihailo Marinov Buća potpuno podmiren u pogledu ženina miraza od strane svoga šuraka Lodovika da Ponte (a domino Lodovico da Ponte, eius cognato). Ova izjava učinjena je pred sudijom Ilijom Zaguri (pjesnikom). Znači, Lodoviko je bio živ 1534 (inače bi se uvelo da je pokojni, ili da je doktor Franćesko izvršio

obavezu brata). Kako je ovu obavezu Lodoviko izvršio dvije godine ranije od ugovorenog roka, pretpostavljamo da je želio da reguliše sve svoje obaveze, prije odlaska k bratu na Kipar, gdje je – po riječima našeg pjesnika Paskvalića – umro odmah po dolasku.[44]

U kotorskim spomenicima nigdje se ne navodi zanimanje Lodovika da Ponte za njegova bavljenja u Kotoru 1529–32. Izgleda, on tada nije bio u službi Kotorske opštine. Nastavnik je u Kotoru svakako prije notarske službe na Korčuli. To odgovara đačkom dobu Ljudevita Paskvalića.

Je li to poznati italijanski humanista Lodoviko da Ponte, pjesnik i pisac istorije Italije i Britanije, ili ne? Sve okolnosti govore da jeste. Jer ko može drugi biti „onaj sjajni duh", kojemu „u njegove dane nije bilo ravnog na zemlji, čija se hvala „raznijela po cijelom svijetu", čije je ime bilo „od Istoka do Zapada svagdje slavno", koji je „okrunjen zvijezdama", jer ono što je napisao neće „nikada propasti" – kako pjeva naš Ljudevit Paskvalić? To je pretpostavljao i Đ. Kerbler, iako nije imao nikakvih podataka o porodici da Ponte u Kotoru. Tim prije što je čuveni humanista L. da Ponte bio lutajući magistar – „učiteljovao je u raznim gradovima Italije".

O humanisti Lodoviku da Ponte nedostaju nam dva podatka iz italijanskih izvora: kako se zvao njegov otac, i je li zaista utvrđena godina njegove smrti, 1520, koju navodi biograf. Kerbler kaže da je „umro 1520, ne zna se gdje, u Bolonji, Trevizu ili drugdje". Kad se ne zna gdje je umro, onda se vjerovatno ne zna pouzdano ni kad je umro. Godina 1520 uzima se možda zato što se tada gubi njegov trag u Italiji. Ne zna se ni godina njegova rođenja, nego se proizvoljno uzima 1467, računajući da je prema sonetu Paskvalića umro u 53-oj godini života (1520–53=1467). Možda je proizvoljno rečeno i to da mu je majka bila Grkinja, zato što je Nikoleta Paskvali bila sa Balkana. Ako mu je majka zaista bila Grkinja, onda je rođen oko 1481 godine. Po kotorskim izvorima, Pontanus je doživio 1534 godinu. Možda je umro te godine, ili 2–3 godine docnije. Prema tome, Pontanus je mogao biti sin Nikolete Paskvali, bliske rođake pjesnika Ljudevita, koji za Pontana kaže da je „našeg roda slava". Izgleda da su i Lodoviko i Antonio bili sinovi Nikolete Paskvali, jer Antonio Nikoletina brata Bernarda naziva „svojim ujakom". Mogao se roditi u Milanu (1484–87), jer njegov otac nije u to vrijeme bio kotorski ljekar. Mogao se tamo školovati u vrmenu od 1497–1505, kad njegov otac opet nije bio fizikus grada Kotora. Ovo interesantno pitanje o identitetu ne možemo ovdje razvijati. Postaraćemo se da dođemo do potrebnih podataka iz italijanskih izvora i literature o Pontanu, da bismo pomoću kotorskih izvora rasvijetlili to pitanje, koje interesuje i italijansku nauku. Ne možemo znati da li je porodica da Ponte koja je živjela u Kotoru u srodstvu s

[44] SN XVI, 428, XXXVI, 119, 451, 537, 606; XXXVII, 537, 608–9; XXXVIII, 380; XLI, 9, 22, 36, 38, 354, 360, 362–3, 366; XLIII, 6, 106, 112, 113; XLIV, 167, 273, 277, 292.

Đovanijem Đovani Pontanom (1426–1503), astronomom, astrologom, matematičarem i filozofom, koji je bio stub Akademije učenih ljudi u Napulju; ili u srodstvu s Antonijem da Ponte (1512–97), slavnim mletačkim arhitektom; ili s čuvenom slikarskom porodicom Franćeska da Ponte-Basano (1470–1540), čiji je sin Jakopo (1510–92) slikao raspeće u katedrali sv. Tripuna u Kotoru.[45]

2) *Frano Pelegrina.* Pominje se aprila 1526 kao profesor gramatikalne škole u Kotoru (Franciscus Pelegrina ad presens grammatice professor huius magnifice Communitatis), koji je primio 1390 perpera od Frana Lukina Bolice, kao dio miraza od 1500 perpera po bračnom ugovoru (XXXVII, 583). Koliko je bio godina nastavnik ne zna se. U isto vrijeme ističe se i arhiprezbiter Frano Pelegrina. Pelegrina je nerazgranata vlastelinska porodica, koja se ističe školovanim ljudima. Vjerovatno, Franov je sin dr Vićentije, koji je 1552 izaslanik Kotora u Mletke, zajedno s pjesnikom Bona-Bolirisom, i ponovo 1557 s Nikolom Pelegrinom mlađim, koji je više puta bio godišnji sudija (LIII, 776, LV, 636).

3) *Nikola Đurko.* Potiče iz kotorske porodice. Matija i Andrija, kojima je dr Jakobo da Ponte, kotorski fizikus, svjedočio da po svojim diplomama mogu biti notari, bili su Nikoli najbliži rod. Drago Margocijev tražio je od suda, decembra 1550, da bude osuđen Trifun Vrakjen što nije platio Nikoli Đurku za učenje njegovih sinova u nauci gramatike (Nicolaus Chiurco docuit eius filios in arte grammatice). Vrakjen se izgovarao da ne može odmah podmiriti nastavnika, jer otkad su njegovi sinovi počeli ići u školu (ceperunt ire ad scholam) nastala su teška vremena, i da će mu platiti čim mogne (XLIX, 171).

4) *Petar Grubonja.* Bio je kotorski vlastelin, svećenik. Dao je ostavku na službu nastavnika u toku 1552. Povodom toga pokrenuto je pitanje da se izabere drugi nastavnik gramatike namjesto magistra Petra Grubonje (reverendo maestro prete Pjero Grubogna... LIII, 764).

5) *Vićentije Franov Paskvali.* Došao je za nastavnika poslije Grubonje. Njegov izbor je bio svečan. Na glas zvona, Veliko vijeće okupilo se 16 X 1552 u svečanoj dvorani Kneževa dvora da izabere nastavnika (un precettore di grammatica). Učestvovalo je 58 članova Vijeća, na čelu s rektorom (providurom) i sudijama: Marinom Drago i Ivanom Bona (–Bolirisom, pjesnikom), dok je treći sudija, Nikola Vrakjen, bio otsutan usljed bolesti. Sa 48 glasova protiv 9 i jednim uzdržanim glasom (valjda samog kanidata), izabran je za nastavnika Vićentije Franov Paskvali. Drugi kandidat bio je svećenik Anton Buća (15:43), koji se često pominje u kotorskim spisima; a treći, Andrea Đinizi (de Ginisi, 23:35), po svoj prilici Italijan iz Đinezija kod Osima, iz zaleđa Ankone (LIII, 764).

[45] Ivo Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 23, 85.

Poslije učiteljske službe Vićentije je (1557) izabran u Vijeću za gradskog advokata (LV, 614). Njegova su braća sudija Nikola i pjesnik Ljudevit. Njihov otac, pjesnik, bio je više puta godišnji sudija. Svi su bili akademski obrazovani ljudi.

6) *Antonio iz Barija.* U arhivi Kotorske biskupije pominje se 19 VII 1554 kao nastavnik gramatikalne škole (dominus Antonio Chiurlia Barensis ad presens Cathari preceptor puerorum in grammatica), povodom optužbe da je u školi psovao učenicima boga i svece (BA, XI (7), 803). Pominje se i u sudsko-notarskim spisima. Donato Sansono iz Barija obavezao se pred sudom, 1 III 1555, da će isplatiti Antoniju, građaninu Barija, opatije Đurlini, nastavniku u Kotoru, 20 zlatnih škuda, po 7 lira škuda, što iznosi 23 i po dukata, koji je novac Antonio dao za njegov otkup iz turskog ropstva u Risnu. Donato se obavezao da novac preda Antonijevu Bratu Sebastijanu kad stigne kući, u Bari (LIV, 277). Istu obavezu dao je Antoniju i pred kotorskim biskupom (BA, XI (7), 278).

7) *Vićentije Bolica.* Pripada bogatoj vlastelinskoj porodici kotorskoj, koja je dala dosta školovanih ljudi. Vićentije je bio svećenik, i nastavnik tri uzastopne školske godine (1555–8). Na sjednici Vijeća konstatovano je 13 X 1556: da tog dana svećenik Vićentije Bolica, nastavnik gramatike (prete Vicenzo Boliza, precettor di grammatica), navršava godinu dana službe. Za „dobro grada" bio je ponovo izabran za narednu godinu, sa godišnjom platom od 50 dukata. Iduće godine (10 X), Vijeće ga je ponovo izabralo za nastavnika gramatikalne škole sa istom platom (LV, 593, 623). Vulović kaže da je pripadao XVI vijeku, i da je napisao „Život blažene Oznae Crnogorkinje".

8) *Kornelio Franćeski.* Izabran je na sjednici Velikog vijeća 19 II 1574, poslije strašne kuge i opsade Kotora od Turaka (1572). Na početku sjednice konstatovano je: da „grad veoma potrebuje nastavnika gramatike, koji će učiti djecu dobroj nauci i dobrom vladanju" (grandissimo bisogno di un precettor di grammatica il quale in segni i putti di questa citta le bone lettere insieme con li boni costumi). Izabran je za dvije godine svećenik Kornelio (don Cornelio de Franceschi), sa godišnjom platom od 50 dukata, pored „onoga što dobija od biskupa", pošto on za to mjesto „potpuno odgovara" (LXI, 1177).

9) *Agostino iz Udina.* Njega je svakako preporučio dr Pavle Bizanti, kotorski biskup, koji je bio premješten 1576 za generalnog vikara u Udine. Na sjednici Malog i Velikog vijeća od 1 X 1578, providur i sudije predložili su za nastavnika (per precettor publico di questa cittá) fratra Augustina iz Udina da poučava omladinu kotorsku „u strahu Božjem, u dobrom ponašanju i dobrom znanju", za uobičajenu platu od 50 dukata, koju će primati od Kotorske opštine, po odobrenju dužda, i za plaću od učenika, prema ustanovljenoj „tarifi", od 6 do 8 mjeseci. Služba mu se računa do 22 X 1579. Ovaj predlog usvojila su oba vijeća, jer je „vrlo važno i potrebno da omladina Kotora ne skita, nego da bude disciplinovana, kako u dobrom ponašanju tako i u dobrom obrazovanju" (LXII, 16).

Potrebno je napomenuti da su Udine još u XIV vijeku imale čuvenu srednju školu, koju je vodio znameniti magistar Đovani Malpađini iz Ravene, docnije rektor florentinske škole i profesor univerziteta u Padovi.

10) *Kolatin sa Krka.* Izabran je u Vijeću 27 IV 1581 za nastavnika (precettor di scola padre fra Colatin da Cherso), sa 22 protiv 4 glasa (LXIV, 577).

11) *Petar Katić iz Šibenika.* I on je bio fratar. Na sjednici Malog i Velikog vijeća održanoj 6 VIII 1588 radi izbora nastavnika gramatike, koji će učiti omladinu grada, tražila se sposobna ličnost (persona atta et idonea) za dvije godine, sa uobičajenom platom od Opštine i plaćom od đačkih roditelja. Izabran je o. Petar Katić iz Šibenika (padre Pietro Catich da Sibenico), sa 21 protiv 9 glasova (LXV, 973). Franćesko Kapelo, koji prati biskupa u Split, opunomoćio je 5 VI 1590 svoga brata da od nastavnika don Petra naplati neka potraživanja (LXVI, 39). Važan je dokumenat Kotorske biskupije od 27 VII 1590 iz kojega se vidi da su kotorsku gimnaziju pohađali i klerici. Prema tome dalo bi se zaključiti: da je u Kotoru bilo i neko sjemenište, i da je javna škola bila viša gimnazija. Kao nastavnik gramatikalne škole (precettor di grammatica), Katić je došao u sukob sa svećenikom Zaguri. Spor je imao da raspravi biskup. Arhiđakon Anton Paltašić svjedoči da je biskup dao Katiću 2 talijera za klerike, a da Katić traži plaću od svih klerika koji pohađaju školu. Natal Dentali, apotekar, izjavio je da Katić nema prava da traži plaću od dotičnog klerika, koji je bio u školi samo tri mjeseca, tim prije što je on obavezan da poučava siromašne klerike kotorske za koje mu mjesečno plaća Opština (che lui era obligato d'insignar li suddetti chierici come poveri di questo luoco per li quali la Camara li pagava un tanto al mese.... BA, IX (10), 1027, 1059, 1063).

12) *Đulio Čezare Rici iz Rima.* Na zasjedanju Malog i Velikog vijeća, u svečanoj dvorani, bio je jednoglasno izabran 1 XI 1596 magistar Đulio Čezare (m. Giulio Cesare Rizzi, Romano) za nastavnika škole kao sposobna ličnost. Izabran je za jednu godinu, sa uobičajenom platom (od 50 dukata) i plaćom od đačkih roditelja, prema „tarifi i taksi", koju će odrediti providur s Malim vijećem (con salario ordinario che questa cammera fiscale e solita pagare, et con il pagamento da esserli fatto dalli figliuoli quali lisegnera giusta la tariffa e tassa che sara fatta per il soprascritto clarissimo signor proveditore et per il Minor consiglio secreto). Poslije nedjelju dana sastalo se Malo vijeće i odredilo tarifu koliko učenik, prema razredu, ima mjesečno da plaća nastavniku. Dato je pravo nastavniku da može udaljiti svakog učenika koji posjećuje školu (anderanno a scolla) kad ne plati. Sa strane ovog dokumenta dodato je 21 VI 1597 da se Čezare zahvalio na službi javnog nastavnika (LXIX, 913).

13) *Feliće Rimljanin*. Na zasjedanju oba vijeća izabran je 11 XI 1397 fra Feliće iz Rima (padre Felice Romano), prior dominikanskog manastira sv. Nikole u Kotoru, za javnog nastavnika, sa određenom godišnjom platom od Opštine i mjesečnom plaćom od đačkih roditelja prema određenoj tarifi. Njegov izbor primljen je u Malom vijeću jednoglasno, a u Velikom sa 26 glasova protiv jednog glasa (LXIX, 926).

14) *Marko Teodori*. Bio je franjevac, ne znamo odakle. Izabran je za nastavnika na sjednici oba vijeća 28 X 1599. Bio je nastojnik manastira sv. Franja u Kotoru (padre fra Marco Theodori, gvardiano de s. Francesco). I on je imao redovnu godišnju platu i plaću od đačkih roditelja (LXX, 798).

U nastavnike nijesmo ubrojili dvojicu učenih profesora teologije, Dominka i Vićentija Buću, blizance, jer nemamo potvrde da su predavali u svjetovnoj školi. Pretpostavljamo da su bili profesori klerika pri manastiru. Škola za klerike mogla je uspješno raditi za njihovo vrijeme i u dominikanskom manastiru sv. Nikole, zadužbini protovestijara Nikole. Oba brata imala su titulu *magistra*. Dominko se pominje u arhivskim spisima 1511–29 kao prior manastira sv. Nikole (XXVI, 133, 391, XXXIII, 5 XLI, 372). Magister Dominicus Buchia, dominikanac, pominje se sa priorom Jeronimom Bućom i 1557. Ne znamo da li je to stari profesor teologije ili mlađi Dominko. Vićentije se pominje 1512–39 kao provincijalac Dalmacije (XXIV, 401, 411; XLV, 699, 737).

4. ***Osvrt na škole u Dubrovniku, Zadru i Hvaru***. O školi u Zadru imamo malo podataka. Radila je u XVI vijeku svakako kao viša srednja škola (puna gimnazija). Prof. Maštrović kaže samo toliko: da se pominje „više učitelja i profesora gramatike", i da se zadarska „škola gramatike" prvi put nazvala gimnazijom 1570.

U to vrijeme radila je gramatikalna škola u gradu *Hvaru*. Branko Vodnik[46] navodi da je sredinom XVI stoljeća rector scholarum bio Jeronim Bratunčević, kojemu je Petar Hektorović posvetio svoje *Ribanje*. Bratunčeviću, koji je bio za uvođenje narodnog jezika u književnost, ispjevao je poslanicu Ljudevit Paskvalić, kao svom „davnom prijatelju", koji je „vješt latinskom jeziku kao Ciceron".[47]

Gramatičko-retorska škola u *Dubrovniku* bila je prerasla u „veliku školu". Matas uvodi važan podatak iz knjige Nikole Gučetića (N. Gozze, Governo dalla famiglia), štampane u mlacima 1589. Gučetić kaže da su učenici drugog otsjeka učili: gramatiku, retoriku, logiku i muziku, a u trećem: muziku, matematiku, astronomiju i klasičnu literaturu. Bila su tri nastavnika: rektor, pomoćni nastavnik i repetitor (rector, coadiutor, correpetitor). Gučetić je, svakako, i sam učio u toj školi.

[46] *Hrvatska književnost*, 114, 128, 138.

[47] Đ. Kerbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji*, Rad, 212.

Godine 1505 Dubrovnik je tražio za rektora Ivana Kazali iz Rima. Od 1508–23 rektorovao je Jerolim Kalva iz Mletaka, latinske pjesnik. Poslije Aug. Tremulana (1531–5), profesora klasičnih jezika, Dubrovnik traži rektora za platu od 150 dukata i 9 dukata stanarine. Od 1538–49 bio je rektor Nikola Petrejus, koji je, po prof. Tadiću, rođen na Krfu. Pavle Popović ga naziva Petrićem sa Korčule. Pored ostalog predavao je klasične jezike (književnost). Važio je za „veoma učena u grčkoj pismenosti i održavao veze sa francuskim humanistima" – kaže Tadić. Bio je rektor Savu Bobaljeviću, pjesniku, koji je iskusio kaznu „šibanja na konju". Poslije toga tražen je drugi rektor sa platom od 200 dukata. Od 1551 rektor je Đovani Musonio iz Kremone. On prvi naziva dubrovačku školu gimnazijom (rector Gymnasiii Rhacusiensis). Dotada, škola je nazivana gramatikalnom, retorsko-gramatičnom, humanističkom. Musonija kao rektora proslavlja u svom epigramu slavni portugalski pjesnik Didak Pir (Didacus Pyrrhus, pravim imenom: Jacobus Flavius Eborensis). Za Pira se kaže da je pedeset godina živio u Dubrovniku, i jedno kraće vrijeme u Hercegnovom. Kerbler navodi po Sebastijanu: da je Didak bio nastavnik dubrovačke škole; po Crijeviću: da je predavao retorima (per plures annos rethorice fuit preceptor puplicus); a po Apendiju: da je bio profesor književnosti (in qualità di professor di belle lettere). Kerbler smatra: da je Didak bio „repetitor", nastavnik latinskog i grčkog jezika sve do smrti.[48]

Poslije Musonija (1560), Dubrovnik poziva za rektora Konrada iz Mantove, poznavaoca grčke i latinske literature, koji se nije odazvao. Dubrovački notar Ivan Amalteo, čiji je brat ranije bio pomoćni nastavnik, vodio je školu dvije godine. Mjesto je ponuđeno Našinbenu de Našinbenis, koji nije pristao na platu od 230 škuda (sa stanarinom). Da bi ga sklonio, Amalteo mu je pisao: „da učitelj ima mnogo uzgrednih dobitaka, kao naprimjer dukat i dvije svijeće za razgovor pri sprovodu vlastelina, zrak zdrav, mesa, vina, ribe, voća u izobilju i vrste izvrsne i jevtine toliko da se troje čeljadi može prehraniti su 60 škuda. Kroz roditelje učenika može se s novcem korisno trgovati i bez brige. Učitelj je u društvu štovan i rado viđen, u predavanjima i zadaćom slobodan, iz odra može u školu bez ičijeg prigovora ako se nije za lekcije spravio. Horarium je lagan, po 2 ure iz jutra, 2 po podne i manje; praznika često, osim cijelog mjeseca praznika uz trgnju" (berbu vinograda). Našinbeno je došao (1561) i bio svečano dočekan. Ostao je do 1569. Pored rektora radili su: Paolo Bosi, magistar, i Antun Pelegrina, repetitor. Poslije njega došao je za rektora „gimnazije" Franćesko Serdonati, poznat kao pisac. Ostao je 12 godina. Naslijedio ga je Dominik Tati, čovjek učen.

Jedan od najznamenitijih dubrovačkih rektora bio je Kamilo Kamili (Camilli) iz Sijene ili Areca, pisac na glasu. To je posljednji rektor-Italijan (1590–6). On je profesor Ivana Gundulića, Ivana Bunića i Stijepa Đorđića.

[48] *Život i rad humaniste Didaka Pira*, Rad, 216.

Za vrijeme njegovo (1595) „jedini repetitor u cijeloj školi bio je Viktor Baselji, poznat takođe kao pjesnik, i stariji prijatelj Ivana Gundulića" – kaže prof. Dragoljub Pavlović.[49] Poslije Kamilija, rektor je postao Petar Palikuća, pisac epigrama. Svršio je rimsko sjemenište i posvetio se izučavanju filozofije i fizike. Kao nastavnik „gramatike" pominje se od 1616. Kako je broj đaka bio narastao, postavljen je, pored njega, jedan repetitor. „U nižim razredima – kaže Pavlović – predavali su repetitori, dok je rektor samo prisustvovao ispitima. U slučaju da neki učenik pokaže dovoljan napredak, rektoru je bila dužnost da ga prevede u „svoju školu", gdje će učiti „više nauke".

IV. *Sedamnaesti vijek*

1. ***Prilike***. U XVII vijeku Kotor je u opadanju, naročito od sredine stoljeća. Ošapljen od Turaka, on je stalno u opasnosti. Manastir sv. Franja, ispred južnih gradskih vrata, porušen je (1657) iz bojazni da se u njemu Turci ne utvrde. Pored toga, to je stoljeće čestih razornih zemljotresa na području Kotora i Dubrovnika. Kotor je stradao od potresa: 1608 u dva puta, 1631, 1632, 1639, a naročito 1667, 6, 21 i 23 aprila i 3 maja, kad su stradali i drugi gradovi našeg Južnog Primorja, Ulcinj, Bar, Budva, Hercegnovi, Dubrovnik. Katastrofalan je bio onaj od 6 aprila. Prema svjedočanstvu Trifuna Draga, Kotoranina, i izvještaju dvojice inženjera kojima je bilo povjereno od mletačke vlade da najhitnije izvrše opravke za obezbjeđenje grada, bilo je oko 100 mrtvih građana, toliko teže ranjenih, i 48 poginulih vojnika; od gradskih bedema porušeno je pored mora 50, pred Škurde uz brdo 103, a na vrhu utvrđenja 9 koraka; kaštel je bio sav raspukao; u gradu oko dvije trećine kuća porušeno, od kojih palata providura, radionica oružja, kasarna, stan kaštelana, stražarnica, magazini oružja, hrane i gvožđa; srušena i zatrpana glavna gradska vrata; srušen toranj gradskog časovnika, za pročelje i oba tornja katedrale i samostan sv. Duh; jako oštećene crkve: Sv. Klara, Gospa od anđela, Koleđata, Sveti Nikola sa manastirskim zgradama; po ulicama se ukazale strašne pukotine; tržište potonulo između pukotina, a obala spuštena u more; cisterne presušile; itd. Po drugom kazivanju: tri petine kuća bilo je uništeno, jedna petina oštećena da se u njima nije moglo stanovati, a samo se petina održala, uglavnom pri Gurdiću. U Dubrovniku je nastaradao cio jedan razred sa nastavnikom.[50]

Vlastela se iseljava, i postepeno degeneriše; članstvo Velikog vijeća znatno opada. Usljed toga, usljed opasnosti od Turaka i ekonomskog slabljenja, feudalno plemstvo ne pokazuje otpora prema stalnom jačanju mletačke vlasti u vođenju unutrašnjih poslova grada, kao što je pokazala u početku grupa

[49] *Stijepo Đorđić*, Glas, SAN, CLIV, 213.

[50] Jelenko Mihailović, *Seizmički karakter i trusne katastrofe Južnog Primorja*, SAN, 1947, str. 14–35.

Lampra Bolice (V, 9). Zanati su u naglom opadanju, – preuzimaju ih Mleci. Ali broj školovanih ljudi ipak ne opada. Puno je akademski obrazovanih građana, u prvom redu pravnika i teologa.

Mladi Kotorani odlaze i dalje na nauke, najviše na univerzitet u Padovi. Od 1634 Kotorani koriste dvije godišnje stipendije po 70 dukata određenih od mletačke vlade za studije na tom univerzitetu. Prema arhivskim podacima, te stipendije dodjeljivalo je Veliko vijeće Kotora, za po pet godina. Znamo da su bili ovi stipendisti: Jakov i Ivan Trifuna Paskvali 1653, Trifun Lukin Vrakjen 1656, Marijan Mihailov Buća 1663, Josip Trifunov Paskvali 1665 (namjesto umrlog brata Jakova), Marko Paskvali 1680, Trifun Vićentijev Jakonja 1684 i 1688, Trifun Nikolin Bizanti 1693, i Anton Bernardov Drago 1695.[51] Poslije zemljotresa 1667 stipendija nije dodjeljivana deset godina. Februara 1668 Kotor je odredio dva izaslanika, Mariana Buću i Vićentija Draga, da mletačkoj vladi iznesu teško stanje poslije zemljotresa, koji je „porušio 180 kuća, više crkava i zvonika, kao i pročelje crkve sv. Tripuna", i traže da se stipendije za dvojicu Kotorana na univerzitetu u Padovi za deset godina upotrijebe za opravku katedrale (CVI, 652). Ovu stipendiju mogao je dobiti pojedinac i za deset godina, kad je po završenom fakultetu želio da svrši još jedna fakultet. Godine 1684 Trifun Vićentijev Jakonja dobio je stipendiju za pet godina, i kad je u Padovi svršio nauke logike i filozofije (li studii della logica et filosofia), njegov otac traži od Vijeća 1686 da mu produži stipendiju za još pet godina, jer „želi preći na prava koja su više potrebna".

2. *Škola*. Škola je radila tokom cijelog stoljeća. Malo i Veliko vijeće birala su nastavnika radovno i poslije katastrofalnih zemljotresa. Održavanje škole bilo je u interesu plemstva, jer ona je, uglavnom, služila uzdizanju njegovih sinova i imućnije klase. Mletačka Republika bila je protiv prosvjećivanja širih narodnih slojeva, ali ne i protiv školovanja plemstva, preko kojeg je širila svoj duh i jezik. Otuda je nastojala da se više škole uče u Italiji. Dok je ranije putem širenja latinske kulture i putem škole nastojala da širi svoj uticaj, u XVII vijeku, iz bojazni od narodnog buđenja, sprečavala je razvoj škole i širenje prosvjete. Propisala je globu za onoga koji bi na sjednicama gradskog vijeća govorio našim narodnim jezikom. Docnije generalni providur Alviso Kontarini (1757–9) piše svojoj vladi: „U prvom redu, ne koristi interesima države njegovanje knjige i znanosti kod podanika niže vrste ove provincije (Dalmacije), i u javnom interesu je korisnije da ovi podanici ostanu u svojoj rođenoj jednostavnosti."[52]

U ovo stoljeće škola je, kao što smo vidjeli, ušla sa višom srednjom nastavom, sa nastavom poetike, retorike, logike i filozofije. Izgleda, kao takva nije se još dugo održala. Po svoj prilici, ona je u prvoj polovini ovog stoljeća

[51] DAK, SN: XCVII, 782; XCIX, 382; CI, 223; CV, 901; CII, 691; CXVI, 925; CXX, 552; CXXIII, 591; CXXV, 825.

[52] Miloš Milošević, *Pavo Kamenarović*, Godišnjak Pomor. muzeja u Kotoru, III (1953).

svedena na nižu gramatikalnu školu (nižu gimnaziju). O njenom opadanju nemamo podataka; sudsko-notarske knjige to ne bilježe, a ostali spisi nijesu sačuvani.

Prvi nastavnik kotorske gramatikalne škole ovoga stoljeća, Mihailo Ćizila (1601–4), bio je vrlo učen čovjek. Njegova tri nasljednika, Trifun Bolica (1604–12), Vićentije Buća (1613–15), docnije kotorski biskup, i Jeronim Bizanti (1516–17), *birani za nastavnike i lektore gramatikalne škole*, bili su učeni ljudi, svakako đaci italijanskih visokih škola. Oni su sa uspjehom mogli predavati poetiku, retoriku, logiku i filozofiju i održavati višu srednjoškolsku nastavu. To važi i za Marina (Marijana) Bolicu (1630–1), čovjeka učena i znamenita. Za ostale ne možemo isto tvrditi usljed nedostataka izvorâ. Iz ovog stoljeća poznato nam je 25 nstavnika. To su bili pretežno domaći ljudi, docnije sve sami svećenici i učeni fratri. Da li je birani nastavnik bio jedini predavač u školi, ili je imao i pomoćnog nastavnika, ne zna se.

Nastavnika su birala oba vijeća svake ili svake druge godine, skoro redovno na svom đurđevdanskom zasjedanju. Dobijao je uobičajenu platu od 50 dukata i mjesečnu nagradu od đačke školarine. Više se ne bira rektor, nego *nastavnik* gramatikalne škole (maestro, precettor di grammatica). *Magistar i preceptor* su opšti nazivi za nastavnika, u prvom redu za nastavnika gimnaziske nastave. Sredinom XVII vijeka, naprimjer, na čuvenom protestantskom liceju u Bratislavi (Požunu) niže gimnaziske razrede, donatiste (I), gramatiste (II–III) i sintaktiste (IV), vodio je *preceptor*; viši dvogodišnji razred, humanistički (V), poete i retore, vodio je konrektor. Rektor je vodio dva dvogodišnja licejska tečaja, filozofiju i teologiju, izjednačene sa početnim godinama fakulteta. Rektori i konrektori „Požunske gimnazije" toga vremena zvali su se *magistri* (profesori). Bili su đaci univerziteta Vitemberga i Jene, istaknuti pedagozi, a neki od njih i poznati pisci. Svaki nastavnik predavao je sve predmete u svojim razredima.[53] Tri nastavnika, dakle, vodila su tada punu gimnaziju (šestorazrednu) u jednom gradu od 25.000 stanovnika, političkom centru Ugarske, koju su sačinjavale: Mađarska, Slovačka, Hrvatska i Vojvodina. Sa cijele državne teritorije dolazili su učenici (protestanti i pravoslavni) u taj licej, koji je imao nesravnjeno veći broj učenika od kotorske škole, a prema tome i više nastavnika.

Sredinom XVII vijeka u visokoj školi u Prešovu (ist. Slovačka), koja je obuhvatala osnovnu, srednju i višu nastavu, podijeljenu u deset razreda, od kojih je većina trajala po dvije godine, *magistar* je bio nastavnik razreda gramatike i sintakse (III–IV), i nastavnik dva humanistička razreda (V–VI), poezije i retorike, kao i nastavnik licejskih razreda logike i filozofije (VII–

[53] Markusovszky, *Die Schule*, Geschichte der evang. Kirchengemeinde A. B. II, Pressburg, 1906.

VIII). Profesor i doktor-rektor vodili su fakultetske razrede (IX–X), fizike, matematike i teologije.[54]

Slavnoga Didaka Pira, koji je, kao što smo vidjeli, dugo godina predavao latinski, grčki i klasičnu književnost u dubrovačkoj gimnaziji sve do smrti (na početku XVII vijeka), Serafin Crijević (+ 1759) naziva *preceptorom* (precettor publico).[55]

Najbolje objašnjenje daje dubrovačka škola. Prema dubrovačkim izvrima, svećenik Petar Palikuća, Lopuđanin, vodio je punu gimnaziju početkom XVII vijeka kao *magistar*. Poslije znamenitog rektora Kamilija (1690–6), Palikuća je ostao sâm, jedini nastavnik, i žali se da ne može raditi sa preko 100 učenika bez pomoćnog nastavnika. Docnije je dobio samo jednog nastavnika. Dubrovnik je tada mogao imati isto toliko stanovnika koliko i sredinom XVI vijeka, a Kotor ne, usljed turskog pritiska. Prema izvještaju Đovanija Batiste Đustinina (Giustinino) od 8 V 1553, Dubrovnik je imao oko 30.000, dubrovačka okolina oko 25.000, a Kotor oko 4.000 stanovnika, od kojih sposobnih (za vojsku) 800, pučana 600, plemića 200.[56] Broj kotorskog stanovništva po ovom izvještaju slaže se sa izvještajem kotorskog providura sredinom XVI vijeka. Što se tiče broja dubrovačkog stanovništva, iako se slaže s brojem S. Racija s kraja XVI vijeka, on je svakako pretjeran. Velike razlike pojedinih izvora u pogledu broja stanovništva Dubrovnika navodi dr Ilija Sindik u svojoj knjizi *Dubrovnik i okolina*.[57] Smatramo da je Dubrovnik (s Gružem) u XVII vijeku imao najmanje 3–4 puta više stanovništva od Kotora. Prema tome, ne treba da nas buni činjenica što kotorsku školu, koja ima kudikamo manji broj učenika od dubrovačke, vodi samo jedan nastavnik, *magistar*, odnosno *preceptor*, kad dubrovačku višu srednju školu vodi ponekad jedan ili dva nastavnika, magistri i preceptori. Dr Dragoljub Pavlović, prof. Beogradskog univerziteta, navodi: da je Dubrovački senat uveo štednju 1624; od četiri nastavnika (više gimnazije) izabran je bio samo jedan; zadržan je Nikolaji, a otpušteni: Palikuća, Andrijan i Salvacati, vice-rektor i notar istovremeno. Tek poslije nekoliko godina, usljed velikog broja učenika, izabran je još jedan nastavnik. Da bi se zaustavilo opadanje škole, Senat je 1638 g. tražio rektora iz Italije. Tada je za pomoćnog učitelja bio postavljen još jedan repetitor (preceptor), domaći svećenik, ali samo dok se nađe rektor. Znači, i tada škola (sa preko 100 učenika) ostaje samo sa dva nastavnika. Dubrovačkom konzulu u Bolonji bilo je stavljeno u dužnost da nađe sposobnu ličnost za rektora gimnazije (personam sufficientem pro rectore gymnasii). Nađen je u Napulju. To je bio dr Đovani de Gracija, gradski ljekar, o kojem dubrovački povjerenik piše: da je „odličan filozof, prirodne i moralne

[54] Andrew Vandrák, *College of Eperjes*, Pest, 1864.
[55] Kerbler, *Život i rad humaniste Didaka Pira*, Rad, 216, str. 13.
[56] *Monumenta Slavorum*, VIII – *Commissiones et relat.* Venetae, II, 190.
[57] Iz XXXVIII knjige *Etn. zbornika* SAN, Beograd, 1926.

filozofije, najbolji humanista i retor, jedan od najuvaženijih akademika u gradu". On se obavezao da predaje moralnu i prirodnu filozofiju i retoriku u dubrovačkoj školi za platu od 300 dukata. Senat mu je dodao još 20 dukata stanarine. Godine 1639 dobio je odobrenje da može vršiti i ljekarsku praksu. Tako je vršio obje dužnosti do 1647. Dubrovačka gimnazija – kaže Pavlović – „životarila" je tako do prelaska u ruke isusovaca (1658).[58]

Opadanje kotorske škole, njeno svođenje na gramatikalne razrede (nižu gimnaziju), moglo se dogoditi u isto vrijeem kad opada i dubrovačka škola (viša gimnazija), koju će ponovo podići isusovci.

Osim notara, kao službenika Opštine, u Kotorskoj gimnaziji mogao je predavati kao pomoćni nastavnik i gradski ljekar, kao u Dubrovniku. Ljekari su mogli imati i po dva fakulteta. Godine 1620 pominje se kotorski fizikus Ferdinard Kardosi, profesor filozofije i medicine (LXXX, 375).

Akademik Jovan Radonjić[59] navodi da se 1640 g. pominje mala škola u Svetom Stefanu za učenike iz Bara, Paštrovića i Crne Gore za svećenike, radi olakšanja prelaza na uniju. Prema izvještaju Andrije Zmajevića, nastavnik je bio don Vučko Midžor, koji je svršio školu u Kotoru. Djeca su kod njega učila: čitati, pisati, italijanski jezik, vjeronauku na srpskom. Radonjić govori da je Paulin Demski, maloruski unijat grčkog obrada, držao u Kotoru dvije godine svoju školu. Plaćala ga je Kongregacija, koja ga je poslala u Peć, da u sjedištu Patarijaršije osnuje školu radi pripremanja prelaska na uniju. Kako je patrijarh bio otputovao u Carigrad, Demski se zaustavio u Kotoru na savjet papskog pouzdanika Frana Bolice. Decembra 1649 on izvještava da u Kotoru sa uspjehom drži školu, koju pohađa iz grada i okoline oko 100 učenika, za koje je nabavio knjige (uniastičko-propagandističke). Kao što se vidi, ova škola nije imala nikave veze sa redovnom gramatikalnom školom kotorskom.

3. ***Nastavnici.*** Iz ovog stoljeća poznati su nam svi ili skoro svi nastavnici. Polovina njih bili su domaći ljudi. Među njima je i nekoliko poznatih imena. Skoro svi nastavnici bili su svećenici i fratri. To je doba Katoličke reakcije.

1) *Mihailo Ćizila.* On je Kotoranin, pučanin. Bio je nastavnik kotorske škole na samom početku XVII vijeka, dvije ili tri godine. Izabran za opata manastira sv. Đorđa, Ćizila nije mogao više vršiti dužnost nastavnika. Povodom toga, oba vijeća su zasjedala 19 X 1604 da izaberu nastavnika gramatikalne škole, „za opšte dobro cijeloga grada" (un precettor di grammatica per benefficio universale de tutta questa città), namjesto M. Ćizile, koji je tu dužnost vršio „u posljednje vrijeme" (LXXIII, 1595).

[58] Dr Drag. Pavlović, *O školskim prilikama u Dubrovniku XVII veka*, Prilozi, XV, 75, 77.
[59] *Štamparije i škole Rimske kurije u Italiji i Južnoslovenskim zemljama u XVII veku*, SAN, 1949, str. 115–29.

Mihailo je mlađi brat Timoteja Ćizile, starješine manastira sv. Jakoba u Dubrovniku, docnije vikara u Ulcinju (1624), pisca rukopisnog djela Bove d'oro (o porijeklu porodice Bolica). O ovom radu pisao je Srećko Vulović u *Programu* Kotorske gimnazije (1887–8). Tu o Mihailu navodi podatke iz Farlatija (Farlati-Coleti, Illyricum sacrum, VI, 503): da je bio „muž izvrsne učenosti i pobožnosti, odličan propovjednik, kojeg je biskup Ruska mnogo cijenio, govoreći da u crkvenoj hijerarhiji nema položaja za koji Mihailo ne bi bio dostojan".[60] Timotej ga hvali kao latinskog pjesnika. Vulović kaže da je Mihailo bio opat Svetoga Đorđa kod Perasta 1602–24, i da je to bila „prva čast u Kotorskoj biskupiji", sa većim prihodima i od samog biskupa. Po navedenom podatku, on je postao opat 1604. Umro je 1646, i sahranjen u crkvi Gospe od anđela.

2) *Trifun Bolica.* Vodio je školu osam godina. Izabran je 1604. Na zasjedanju Velikog i Malog vijeća 23 IV 1605 ponovo je izabran svećenik Trifun Bolica, kanonik katedrale sv. Tripuna, za javnog nastavnika gramatikalne škole (il reverendo m. prete Triffon Bolizza per publico precettor di grammatica), jer je pokazao uspjeh na zadovoljstvo cijelog grada (LXXIII, 1602). Iduće godine, na Đurđevdan, ponovo je izabran jednoglasno za narednu godinu sa uobičajenom platom i prinadležnostima, jer je pokazao uspjeh na opšte zadovoljstvo (LXXIII, 1616). Na Đurđevdan 1609 potvrđen je i dalje za nastavnika gramatike sa dotadašnjom platom i prinadležnostima. U Velikom vijeću glasalo je za njega 26:14, a u Malom 8:2. Jedan od trojice sudija bio je Marin (Marijan?) Bolica (LXXV, 1647). Na Đurđevdan 1611 izabran je za nastavnika i lektora (precettor e lettor di grammatica) sa istom platom i prinadležnostima. Veliko vijeće izabralo ga je sa 39:8, a Malo jednoglasno. Sudije su bile: Lj. Buća, Aleks. Paskvali i poznati pravnik i pjesnik Frano Bolica (LXXVI, f. 530). Godine 1612, na isti dan, ponovo je izabran na nastavnika-lektora. U Velikom vijeću dobio je 22:25, a u Malom 8:1 (LXXVI, f. 542). Iako je presudna većina Malog vijeća, izbor u Velikom vijeću nije ga zadovoljio; – on je tražio smjenu. Zato su oba vijeća, 23 IV 1612, ponovo birala nastavnika na mjesto Bolice, kojemu je rok nastavničke službe isticao tek 22 augusta. Odlučeno je da se nađe dobar nastavnik; Bolica je ostao dalje. Krajem novembra podnio je ostavku, izjavljujući da ne može više biti nastavnik iz zdravstvenih i drugih opravdanih razloga (LXXVI, f. 548).

3) *Vićentije Buća.* Izabran je za nastavnika, izgleda, odmah po otstupanju Bolice. Docnije je bio kotorski biskup (1622–56). Veliko i Malo vijeće sastala su se 26 XII 1615 radi izbora nastavnika, pošto je istekao rok don Vićentiju Bući, nastavniku gramatike (don Vicenzo Buchia, precettor di grammatica), a bilo je potrebno odmah popuniti njegovo mjesto (LXXVIII, 474). Znači, on je prije toga bio nastavnik dvije godine.

[60] Schemtismus Dioecesis Catharensis, MCMVI, str. 54.

4) *Jeronim Bizanti*. Na pomenutom zasjedanju Velikog i Malog vijeća od 26 XII 1615, na kome je bilo prisutno 47 članova, odlučeno je da se odmah izabere pogodna i sposobna ličnost za nastavnika gramatikalne škole (precettor e lettor di grammatica). Jednoglasno je izabran za jednu godinu Jeronim Bizanti, sa dotadašnjim prinadležnostima nastavnika. Pored sudija, zapisnik je potpisao Đovani Spacijani iz Padove, kotorski notar (LXXVIII, 474). Bizanti je bio svećenik, po svoj prilici sinovac junaka od Lepanta, Jeronima Bizanta. Krajem XVI vijeka ističe se u javnom životu grada. Godine 1577 bio je već izabran za sudiju. Može se zaključiti da je svršio univerzitet u Padovi. Školu je vodio dvije godine.

5) *Frano Brajan*. Predložen od providura na sjednici oba vijeća 8 I 1617, izabran je za javnog nastavnika (prete Francesco Bragianeo) sa 29 protiv 9 glasova. Njegov prethodnik, Jeronim Bizanti, predložen od Ivana Draga, dobio je 13 protiv 24 glasa (LXXIX, 365). Jednoglasno je prihvaćen predlog: da nastavnik, pored redovne plate koju dobija od Opštine, dobija redovno i uobičajene prinadležnosti (od đačkih roditelja), koje će mu biti ograničene tarifom od Malog vijeća. Vodio je školu punih osam godina. Na Đurđevdan 1624 Vijeće je odlučilo da se nađe novi, sposoban nastavnik, pošto je Brajan (Braiano) podnio ostavku (LXXXII, f. 392).

Na njegovo mjesto bio je izabran Anđelo Borio (33:16) do 22 aprila 1625. Dva druga kandidata bili su: Zuane Fiorentino (23:26) i Vićentije Bolica-Kokoljić (14:32). Ne znamo da li je on preuzeo školu, jer je Brajano ostao na svome mjestu još jednu godinu dana (LXXXII, 392).

6) *Vićentije Duruti*. U svojoj oporuci iz 1665 Trifun Palma kaže da je zamolio svećenika Vićentije Duruti, koji mu je više godina bio nastavnik, da mu napiše oporuku (XCIX, 692). Nastavnik je mogao biti oko 1628–9 godine. Duruti je izgleda bio domaći čovjek. U XVI vijeku pominju se mnogi Duruti u Kotoru i Perastu.

7) *Oracio Neruli*. Na sjednici Vijeća od 26 III 1628 istaknuta je potreba staranja o omladini grada u pogledu obrazovanja i nauke (necessità della gioventù di questa città per ammaestramento et erunditione delle belle lettere), i da se izabere sposobna i ugledna ličnost za magistra škole za dvije godine. Stavljeno je u dužnost Franu Bolici i Jeronimu Bući da pronađu takvu ličnost (LXXXIV, 419–20). Na sjednici od 25 III 1629 izabran je Oracio Neruli (per maestro di schola Oratio Nerulli), svakako Italijan, koji je poslije godinu dana podnio ostavku, želeći da se vrati u svoje mjesto (LXXXV, f. 565).

8) *Marin (Marijan?) Bolica*. To je, mislimo, znameniti Kotoranin svoga vremena, Marin a ne Marijan (ukoliko nije nosio oba imena). U tekstu je *Marian*, ali kotorski notar često uvodi jednu istu ličnost nekad pod imenom Marin, nekad pod imenom *Marian*. Izabran je na Đurđevdan 1630, na redovnom godišnjem zasjedanju Velikog i Malog vijeća. Providur i dvojica

prisutnih sudija, Trifun Paskvali i Ivan Drago, predložili su: da se za magistra škole i opšteg nastavnika izabere „mnogo uvaženi monsinjor g. Marijan Bolica, kanonik katedrale kotorske" (maestro di scola et precettor commune il molto reverendo monsignor d. Marian Bolizza, canonico della cathedrale di questa città), „ličnost velike vrijednosti i sposobnosti" (di molta virtù et attitudine). Izabran je za dvije godine. Kako se Bolica nalazio u Mlecima, odlučeno je da ga za nekoliko mjeseci zamjenjuje drugi, dok on stigne (LXXXV, f. 565). Kad je stigao ne zna se. Vodio je školu svega godinu dana.

(Pisac poznatog spisa *Opis Skadarskog sandžakata* (1614), Marijan Bolica, nije bio svećenik. Prema tome, ovdje nije riječ o njemu). Smatramo da ovo ne može biti niko drugi nego Marin Bolica (1603–1645), svećenik, profesor retorike, pjesnik, čovjek „velike vrijednosti i sposobnosti", kako kaže Vijeće, koje računa na njegov dolazak iz Mletaka. (Ovog Marina i Marijana Bolicu, pisca *Skadar. sandžakata*, kao savremenike, mnogi su uzimali za jedno lice – kako kaže Anton Milošević). Prof. V. Štefanić piše o Marinu: da je svršio nauke na univerzitetu u Padovi, da je postao svećenik i tajnik papskog nuncija u Mlecima, „zatim se posvetio odgoju mladeži u Mlecima, dok ga nije vojvoda d'Este pozvao u Modenu (1636), gdje je bio deset godina profesor retorike u plemićkom kolegiju. Tu je bio član akademije delji Elpomeni. Pisao je na latinskom i italijanskom jeziku". Objavio je nekoliko prigodnih spisa, u Mlecima 1632 i 1634, i u Bolonji 1636. U jednom zborniku štampano je i nekoliko njegovih pjesama (v. *Hrvatska enciklopedija*). (Ljubić je ovog Marina, svećenika, identifikovao sa Marijanom Bolicom, svjetovnjakom (Dizionario). To navodi na pomisao da je Marin imao i drugo ime (Marijan).

9) *Franćesko Mangravita*. Na Đurđevdan 1631 izabran je za magistra škole (maestro di scola), sa 30 protiv 21 glas. Drugi kandidat bio je Ivan Paskvali (20:32), a treći Đovani Feis (LXXXVI, 568 f.). Kad mu je istekao ugovor, Mangravita je iduće godine ponovo izabran jednoglasno za nastavnika (precettor publico), jer se pokazao „vrlo sposoban". Potvrđen je i za školsku godinu 1633–4. Na Đurđevdan 1634 ponovo je izabran jednoglasno za jednu godinu (LXXXVI, f. 577). Prema tome, vodio je školu četiri godine.

10) *Rikardo Giraldo*. Bio je nastavnik 1635–6, od Đurđeva do Đurđeva dana (LXXXVIII, f. 482).

11) *Luka Bolica*. U tri puta, on je bio nastavnik kotorske škole punih 20 godina. Izabran je u Velikom i Malom vijeću 23 IV 1636. Poslije godinu dana biran je ponovo (don Luca Bolizza), ali za dvije godine, sa jednim glasom protiv. Godine 1639 ponovo je izabran jednoglasno za dvije godine; i opet na Đurđevdan 1641 za dvije sljedeće godine (LXXXVIII, 482, 510; LXXXIX, 642; XC, 317). Tako je završio svoj prvi sedmogodišnji period nastavnikovanja (1636–42).

Na Đurđevdan 1644 birano je pet kandidata: Luka Bolica, Trifun Drago, Ivan Paskvali, Franćesko Rodostoni, svećenici, i Pjetro Smakja. „U službu je primljen" Smakja, koji je dobio najviše glasova (29:8). On je bio Italijan, sin dugogodišnjeg kotorskog apotekara Marian Smakje (Smachia), i sâm apotekar, kao i njegova braća i sinovi (drugo je porodica Smeća-Smechia). On se, izgleda, nije htio primiti nastavničke službe, te je ponovo došao Luka Boica, koji je poslije Smakje dobio najviše glasova (21:12). Godine 1645 potvrđen je za dalje dvije godine (XCI, 93; XCIII, 556). Tako je, izgleda, biran sve do 1651. Njegov drugi period nastavnikovanja trajao je opet sedam godina (1644–51).

Bio je već u starosti kad je po treći put došao za nastavnika. Izabran je na Đurđevdan 1675 za magistra škole, sa 19 protiv 7 glasova. Drugi kandidat bio je Trifun Skura (11:17). Bolica je biran još nekoliko godina; posljednji put 1680. sa 20:14, kada su bila još dva kandidata: don Pavle Paskvali i fra Josip iz manastira sv. Duha u Kotoru (CXI, 861; CXIII, 713, CXV, 750).

12) *Franćesko Rodostan*i. Bio je svećenik. Na Đurđevdan 1643 izabran je na godinu dana za nastavnika (precettor publico), u Velikom vijeću sa 42:1, a u Malom jednoglasno; i ponovo 1643 i 1644 (XCI, 54, 72, 93).

13) *Pavle Paskval*i. I on je bio svećenik, iz poznate kotorske porodice. Došao je za nastavnika 1651, poslije Luke Bolice. Na đurđevdanskom zasjedanju 1653 izabran je jednoglasno za druge dvije odine, pošto mu je dvogodišnja služba bila istekla. Određene su mu uobičajene prinadležnosti (XCVII, 776). Jednoglasno je izabran i 1655 za dalje dvije godine (XCVIII, 825). Mislimo da je radio u školi do 23 IV 1661.

14) *Trifun Skur*a. Poznat je kao pisac. Bio je svećenik, iz Perasta. Na Đurđevdan 1661 Malo i Veliko vijeće birala su za nastavnika tri kandidata: Trifuna Skuru, Pavla Paskvali i Luku Bolicu. Izabran je monsinjor Trifun Skura za jednu godinu, sa 19 protiv 4 glasa (CI, 232). Iduće godine jednoglasno je izabran za tri godine, sa istim prinadležnostima, jer je u svojoj službi, na opšte zadovoljstvo, pokazao „izvrsnu sposobnost, zauzimanje, ustrajnu i napornu marljivost" (CII, 670). Poslije Trajana (1664–6), ponovo je došao Skura (Scurra, canonico, precettor publico). Na Đurđevdan 1667 bila mu je istekla služba za godinu dana. Tada je ponovo izabran u Velikom vijeću sa 20 protiv 2 glasa (CV, 934). Te godine nastava nije mogla biti redovna, – 6 aprila dogodio se katastrofalan zemljotres. Na Đurđevdan 1669 ponovo je izabran za dvije godine, pošto je „potpuno udovoljio svojoj dužnosti" (CVI, 662). Godine 1671 izabran je na predlog Ivana Bolice-Kokoljića (CVII, 1116), a godine 1673 ponovo za narednu godinu (CVIII, 1358). Izgleda, bio je nastavnik još jednu godinu, do 23 IV 1675.

U svom radu *Popis narodnih bokeških spisatelja* (Program Kotor. gimn. 1872–3), Vulović kaže: da je Skura bio prijatelj Andrije Zmajevića, i da je u

zborniku književnih radova, nađenom u Balovića biblioteci, zastupljen sa jednom pjesmom, koja je „tako krasna, bud glede jezika, bud glede jezgrovitih misli i pjesničke mašte". – Njegov brat bio je Vicko Skura, pjesnik *Zavidosti predobite slave*, „najljepše radnje u ovom albumu, uglađena stiha i čista „jezika" – kako kaže Vulović. Braća Skura pjevala su na narodnom jeziku.

15) *Trifun Traja*n. Bio je svećenik. Izabran je jednoglasno u oba vijeća 5 V 1664 za nastavnika škole; i ponovo na zasjedanju 2 V 1665 (CIII, 656, 667).

16) *Đovani Tabrini*. Bio je svećenik. Izabran je 1681 na jednu godinu (mistro di scola il reverendo d. Giovani Battista Tabrini), sa 16 protiv 14 glasova, dok je njegov prethodnik, Luka Bolica, dobio 14:15 (CXVI, 927).

17) *Đuzepe iz Koriljan*a. Na Đurđevdan 1683 izabran je za nastavnika fra Đuzepe Koriljanin (fra Giuseppe da Coregliano, mistro di scola), za jednu godinu (CXVII, 1240).

18) *Antonio Nadal*i. Bio je fratar. Izabran je za nastavnika 11 IV 1684, sa 14 protiv 2 glasa (CXVII, 1254).

19) *Sebastijan Grlić*. I on je fratar, sa Korčule. Na sjednici Velikog i Malog vijeća 23 IV 1686 biran je nastavnik za jednu godinu. Ljudevit Paskvali predložio je o. Sebastijana Grlića (padre Sebastiano Gherilich da Curzola), a Josip Buća o. Bernardina iz Milana. S obzirom na zadatak koji je dobio kavaljer Ivan Bolica, Vijeće je odbilo da se glasa za o. Bernardina kao reformatorskog fratra. Grlić je izabran sa 24 protiv 6 glasova (CXVII, 1288).

20) *Fra Ferdinand*o. Na predlog Marka Jakovova Paskvali izabran je na Đurđevdan 1687 za nastavnika (padre Ferdinandi, rifformato, mistro di scola) sa 21 protiv 8 glasova; drugi kandidat bio je Josip Đurmeta. Potvrđen je i iduće godine (CXIX, 560, 568). Istog dana 1689 ponovo je izabran za jednu godinu sa 26:8 glasova. Drugi kandidat bio je Zaharije Santi (CXX, 558).

21) *Petar Antonije Baranin*. Bio je fratar. Izabran je 23 IV 1690 za nastavnika (precettor di scolla padre fra Pietro Antonio Antivario), sa 24 protiv 5 glasova. Drugi kandidat bio je don Mihailo Antićević, a treći Franćesko Sudenigo (CXX, 564).

22) *Fra Faustin*. Za nastavnika je izabran na Đurđevdan 1691 jednoglasno (padre Faustin de reformati), i to za jednu godinu (CXXII, 801).

23) *Anton Fruška*. Na predlog dr Marina Vrakjen izabran je u Vijeću 23 IV 1692 za nastavnika svećenik Anton Fruška (Frusca), sa 20:12, dok je drugi kandidat, Petar Baranin, dobio 18:14 glasova (CXXII, 816).

24) *Jakov Bizanti*. On je Kotoranin, kanonik crkve sv. Tripuna. Bio je nastavnik više godina, u tri puta. Prvi put je izabran jednoglasno na Đurđevdan 1693, na predlog dr Marina Vrakjen. Sljedeće godine izabran je sa 16

protiv 2 glasa. Potvrđen je i dvije naredne godine; jednoglasno je izabran 1697 (CXXIII, 587, 587; CXXV, 818, 827; CXXVI, 687).

Poslije nekoliko godina Bizanti je ponovo nastavnik. Izabran je na Đurđevdan 1703, sa 21 protiv 4 glasa, i 1704 skoro jednoglasno. Sljedeće godine izabran je drugi nastavnik. On je ponovo biran 1710, na Đurđevdan, za jednu godinu. Izabran je sa 23 protiv 2 glasa (CXXIX, 772, 783; CXXXII, 815).

25) *Fra Donato*. Izabran je na đurđevdanskom zasjedanju Vijeća 1698 (padre Donato, riformato), sa 21 protiv 4 glasa. Bila su još tri kandidata: Jakov Bizanti, Zuane de Luka, zvani Kalabrija i Zaharija Santi. Sva četvorica su bili predloženi od po jednog člana Vijeća iz porodice Paskvali (CXXVII, 681).

4. ***Osvrt na škole u Dubrovniku i Zadru***. Prof. Maštrović navodi nastavni plan *zadarske škole* XVII vijeka, po razredima. Tu se pominju razredi gramatike, I–III, razred humanistički, retorike, logike i filozofije. Zadranin Julije Zakarija, poznati pisac i nastavnik zadarske škole toga vremena, kaže da se „zadarska gimnazija prije pojave kuge u Zadru (1649) proširila, te je brojala veći broj učenika".

Matas je završio pregled istorije dubrovačke škole. Rad je nastavio dr J. Posidel. (*Program* 1900–1). Škola je bila u opadanju, dok je nijesu preuzeli isusovci. Svećenik Petar Palikuća, sa Lopuda (+ 1647), koji je krajem XVI vijeka vodio školu, pominje se 1618 kao „učitelj gramatike u gradu". Jedan Florentinac predavao je „gramatičke nauke"; godine 1619 poučavao je odraslu djecu Kamilio Gorio iz Sijene, isusovac (scholares multos litteris humaniriobus italica latinque lignua erudiebat). Kod njega je učio Junije Palmotić. Drugi Palmotićev nastavnik bio je Ignjat Tudešić, koji je, pored retorike i humanističke nauke, predavao i filozofiju.

Isusovački kolegijum osnovan je 1658. Opština je odredila 200 dukata godišnje za školu. Medo Ranjina počeo je rad u zavodu. Iste godine predavao je retoriku o. Aleksandra Grebonij, a gramatiku magistar Mihovil Skenderić sa Rijeke. Poslije Ranjine, za rektora je došao Frano Gundulić (1620–84). Rafailo Tudešić, isusovac, bio je nastavnik i rektor skoro 50 godina. Došao je u Dubrovnik 1671 za nastavnika gramatike i retorike; poznat je kao učen čovjek. Andrija Delabela, poznat našoj nauci, preuzeo je upravu kolegija 1696.

5. ***Zaključak***. Na osnovu kotorskih izvora i prilika koje su vladale u dubrovačkoj i zadarskoj školi, može se zaključiti ovo:

1) Kotorska škola ušla je u XVII vijek kao gramatičko-humanistička, tj. kao viša srednja škola svoga vremena (šestorazredna). Kao takva mogla je raditi samo tokom prve dvije decenije. Možda je i u trećoj deceniji prerastala iz gramatikalne u humanističku, sa ponekim predmetom (kao poetikom).

2) U trećoj ili početkom četvrte decenije, u vrijeme kad je i dubrovačka škola znatno opala (da je šezdesetih godina podignu isusovci), kotorska škola, poslije Marina Boilce, bila je svakako svedena na gramatikalnu, nižu klasičnu gimnaziju. Od 1635 njeni nastavnici su samo svećenici i fratri. Primali su od Opštine uobičajenu platu (50 dukata); u početku stoljeća i plaću od đačkih roditelja prema tabeli Malog vijeća, što se docnije ne pominje.

3) Po dodjeljivanju stipendija za univerzitet u Padovi studije su trajale po pet godina, bilo filozofije ili prava, ali za one studente koji su svršili gramatičko-humanističku školu, tj. koji su poslije gramatičko-sintaktičkih razreda svršili razrede humanističke (poetiku i logiku). Inače, oni koji su svršili samo gramatikalnu školu učili su na univerzitetu u Padovi sedam godina – dvije godine humanističkih i pet fakultetskih studija. Smatramo da su đaci kotorske škole tokom XVI i početkom XVII vijeka primani na univerzitet u Padovi direktno na fakultet, sa pet godina studija; docnije, kao i u XV vijeku, imali su da studiraju sedam godina.

V. *Osamnaesti vijek*

1. Prilike. Privredni život Kotora bio je jako opao – zanati, trgovina, pomorstvo. To se vjerno ogleda u životu vlastele, koja je izumirala i raseljavala se. Išla je za blagostanjem i boljim uslovima za život. O tome rječito govore arhivski podaci. Sredinom XVI vijeka Veliko vijeće, u koje su ulazili svi punoljetni plemići, zasjedavalo je sa 140 prisutnih članova; sredinom XVII–og sa 30 prisutnih; u prvoj polovini XVIII vijeka sa 12–18, a u drugoj polovini sa 8–14 članova. Ta porazna statistika najviše se odnosi na stare, razgranate, nekad čuvene i moćne porodice kotorske, kao: Buća, Bolica, Bizanti, Drago, Paskvali, Zaguri, Jakonja, i na mnoge druge koje se više i ne pominju. Jedan popis kotorskih vlastelinskih porodica iz 1782, odnosno popis punoljetnih muških članova koji po Statutu sačinjavaju Veliko vijeće, najrječitije govori o tome. Te godine živi u Kotoru samo 9 vlastelinskih porodica sa 13 punoljetnih članova; u okolini (Perast, Tivat, Hercegnovi) 7 porodica sa 17 članova; u Zadru i Italiji 5 porodica sa 21 punoljetnim muškim članom. Od čuvene i brojne porodice Bolica nije bio više nijedan član za Vijeće, ni u Kotoru ni okolini; od Buća 3 člana u Tivtu, od Bizanti 2 člana u Kotoru i 1 u Mlecima; od Drago-Buća 2 u Kotoru; od porodice Paskvali 2 u Kotoru, 2 u Tivtu i 2 u Zadru; od Vrakjen 1 član u Kotoru, 1 u Perastu i 4 u Mlecima; od porodice Zaguri samo 1 punoljetni muški član u Mlecima. Ponajjači su novajlije Burovići, sa 7 punoljetnih članova u Hercegnovom i 1 članom na studijama u Padovi (CLXXI, 521).

Godine 1788 Veliko vijeće brojilo je svega 23 člana. Od toga broja na jednom zasjedanju prisustvovalo je samo 8 članova (CLXXV, 313).

Pomorstvo Kotora jako je opalo još u XVII vijeku, kad se uzdiglo pomorstvo Perasta. U XVIII vijeku prvenstvo u pomorstvu, u pomorskoj trgovini i blagostanju imaju Prčanj i Dobrota.

Duhovni život Kotora bio je takođe opao, ali se održao. Bilo je dosta školovanih ljudi, ponajviše u svećeničkoj i redovničkoj rizi. Imućniji građani i plemići školovali su svoje sinove u Italiji, kao i crkveni krugovi i ustanove svoje pitomce. Veliko vijeće, u kojemu vode prvu riječ: Paskvali, Vrakjen, Drago i Burovići, redovno je dodjeljivalo dvije određene stipendije (po 70 dukata godišnje) za pet godina studija na univerzitetu u Padovi; a onima koji su željeli da svrše još jedan fakultet davali su stipendiju i za drugih pet godina. U obzir su dolazili samo vlastelinski sinovi. U Arhivu smo pronašli 20 stipendista XVIII vijeka. To su: Franjo i Stefan Buća, sinovci opata Laurencija, izabrani 1703, Trifun i Ivan dr Marina Vrakjen 1709, i Ivan za drugi fakultet 1713, Alojzije dr Marina Vrakjen 1721, Jakov Trifuna Vrakjen 1728, Vićentije Antonov Drago 1733, Jakov Nikole Antonova Paskvali 1734, Serafin Antonov Drago 1737 i 1742, Anton Franov Jakonja 1744, Trifun Paskvali, sinovac Jeronima, 1746, Anton Benediktov Paskvali 1755, Marijan Alojzijev Vrakjen 1755, Nikša i Trifun Nikole Bizanti 1760, i Nikša ponovo za drugi fakultet 1765, Alojzije Burović 1766, Paskal Alojzija Vrakjen 1771, Petar i Ivan Andrija Inoćentija Burovića 1777 godine (sudsko-notarske knjige tih godina).

2. *Škola*. Škola je znatno opala. Dok su se u XVIII vijeku druge škole razvijale i uzdizale, kotorska škola poslije svoga opadanja početkom XVII vijeka nije se više podigla. Pokušaji da se dovedu isusovci, koji bi je kao u Dubrovniku podigli na stepen savremene gimnazije, propadali su. Mletačka vlada, iz političkih i ekonomskih razloga, iz svojih posebnih interesa, nije dozvoljavala da se kotorska škola uzdigne, kako bi odgovarala savremenim školama svoje vrste, savremenim i narodnim potrebama. Tako je od sredine XVII vijeka u stalnom opadanju, da u XVIII vijeku postane i ostane nerazvijena, starotipna i zakržljala. Sudsko-notarske knjige kotorske ne pružaju podatke o njenom nastavnom programu i radu. Sudeći po izboru nastavnika, po značaju koji se pridavao izboru, po plati, po fakultetski spremnim i učenim nastavnicima-svećtenicima i fratrima, smatramo da se kotorska javna škola nije nikada, ni pri kraju XVIII vijeka, svela na osnovnu. U njoj se svakako i dalje učio latinski jezik, kao i drugi predmeti gramatikalne škole. Nastavni jezik, vjerovatno, bio je italijanski, namjesto latinskog. Tako je ova škola i u XVIII vijeku ostala nižom srednjom školom. Nastavnici su birani između najučenijih svećenika i fratara, među kojima je bilo doktora teologije i filozofije, i docnijih biskupa. Oni su bili klasično obrazovani ljudi. Takvi nastavnici nijesu traženi i birani za osnovnu nastavu. Kao što ćemo vidjeti, u Kotoru su dva svećenika pri kraju XVIII vijeka otvorila privatnu srednju školu, u kojoj su pored latinskog, matematike i drugih predmeta predavali retoriku i filozofiju.

„U isusovačkoj gramatičkoj školi, što je postojala od 1729–37 (u Osijeku), redovno je jedan profesor – kaže pisac istorije Osječke gimnazije[61] –

[61] Tom Matić, *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do 1848* Rad JAZ, 257, (1937).

poučavao dva niža razreda (principia, parva), a drugi dva viša (syntaxis, grammatica)... I u obnovljenoj gimnaziji sve do ukinuća isusovačkog rada (1765–73) ostao je sistem dvojice profesora za četiri razreda, a usto je još profesor sintakse i gramatike predavao i poeziju." Tome bismo dali ovo tumačenje. Dva niža razreda bila su pripravna; trajala su 2–4 godine, prema uzrastu i uspjehu učenika; vodio ih je nastavnik koji nije bio profesor. Dva starija razreda (gramatika, sintaksa) bili su niža srednja škola, prava gramatikalna, odnosno latinska škola (niža klasična gimnazija). Svršavani su, kao i u drugim školama, obično za četiri godine; ili za tri godine, ako je drugi pripravni razred, „parva", bio razred „donatista". Kao što vidimo, jedan nastavnik (profesor) vodio je ne samo razrede niže srednje škole (gramatiste i sintaktiste) nego i jedan razred više srednje škole, razred humanistički, poete.

Slično je moglo biti i u kotorskoj školi.

Kao i kotorska, tako je u XVIII v. opala i zadarska škola, koja je od sredine XVI do sredine XVII vijeka radila kao viša gimnazija. „Zbog političke i ekonomske nesigurnosti – kaže prof. Maštrović – javno školstvo u Zadru je u XVIII stoljeću znatno oslabilo, nestalo je gimnazije, te pri kraju mletačke vladavine ostade samo stari gradski učitelj, kanonik, koji je nastavu obavljao u svome stanu, jer je gradskoj školi bila oduzeta zgrada."[62]

Drukčije je bilo sa *dubrovačkom školom*. Nju su preuzeli isusovci, spriječili njeno opadanje i reorganizovali je u tip savremene gimnazije evropske. Za razliku od Kotora i Zadra, Dubrovnik je bio slobodna republika, i grad je održao svoj prosperitet. Dubrovačka gimnazija je puna srednja škola, koja kratkovremeno prerasta u licej (s nastavom filozofije). Godine 1749 uveden je bio tečaj filozofije, koji je vodio dotadanji nastavnik retorike. Poslije isusovaca (1773), nastava je tekla i dalje po programu isusovačkih škola. Dijelila se na nižu i višu (studia inferiora et superiora). Viša nastava obuhvatala je filozofiju i teologiju, što je kratko trajalo. Niža se dijelila u pet razreda: I–III gramatički (infima, media, suprema grammaticae classis), IV humanitas, V rhetorica. Razred I imao je dva tečaja (rudimenta, principia); u posljednjem se počinjalo sa osnovama gramatike, poznavanje oblika. U II razredu učila se latinska gramatika i grčki; u III gramatika i sintaksa; u IV, dvogodišnjem, humanističkom, učila se retorika, grčka sintaksa, tražilo puno poznavanje latinskog jezika; a u V razredu učila se retorika, poezija, stilistika, latinska i grčka književnost (glavni pisci), i pravili se pismeni sastavi u stihu i prozi. Nastavni jezik je bio latinski; maternji jezik upotrebljavao se samo sa početnicima. Gramatistima i humanistima predavali su redovnici-nesvećenici, koji su se nazivali *magistrima*; bilo je i svjetovnjaka. Retorima i poetama predavali su redovnici-svećenici; to su profesori. – Poslije jezuita, u posljednjoj četvrti stoljeća, niža škola (latinska) odgovarala je današnjoj nižoj gimnaziji. Dijelila se u tri razreda: principia, grammatica, syntaxa. Učila

[62] *150 godina Zadarske gimnazije*, Zadar, 1954.

se latinska i italijanska gramatika i sintaksa, vjeronauk, svjetovna i crkvena istorija, geografija, računica; u III grčka gramatika. U višim razredima predavala se retorika, poetika i filozofija.

Iz dubrovačke škole išlo se, svakako, pravo na fakultet, sa pet godina studija. Smatramo da je to bio slučaj i sa učenicima kotorske škole XVI i prvih godina XVII vijeka. Docnije, oni su svršavali višu srednju školu, gramatičko-retorsku, odnosno gimnaziju, u Mlecima, Rimu, a najviše u Padovi, gdje su nastavljali petogodišnje fakultetske studije. Prema arhivskim podacima, godine 1709 dobili su stipendiju za univerzitet u Padovi sinovi dr Marina Vrakjen, Trifun i Ivan. Poslije pet godina, 1713, njihov djed Ivan traži od Velikog vijeća da njegovom unuku Ivanu ponovo dodijeli stipendiju, pošto je završio studije retorike i želi preći na filozofiju (avendo compito li studii della retorica brama hora passare a quali della filosofia... CXXXIII, 574). Godine 1737 dobio je stipendiju Serafin Antona Bernardova Drago; i poslije pet godina, 1742, njegov otac podnosi molbu Vijeću da Serafinu, koji je pet godina studirao (filozofiju?) na univerzitetu u Padovi, produži stipendiju, jer želi da studira i pravne nauke (CLVII, 68). Poslije toga on je studirao još tri godine i položio doktorat, jer ga već aprila 1745 vidimo u javnom životu rodnoga grada kao doktora prava (CL, 325). Iz oba navedena slučaja dalo bi se zaključiti da se tu radi o dvije (ili tri) godine pripremnih studija na univerzitetu, koje bi odgovarale višoj srednjoj školi, liceju ili gimnaziji, obavezne prije petogodišnjih studija fakulteta.

U XVIII vijeku Kotor je sve više malaksavao; malaksavala je i njegova škola. Isti je slučaj i sa zadarskom. Kotor je pokušao da svoju školu podigne na stepen gimnazije, da dovede isusovce, koji će organizovati višu srednju nastavu. Nije se u tome uspjelo. Ometale su mletačke vlasit, kojima je više išlo u račun da Bokelji pohađaju mletačke škole u Mlecima i Padovi. Anton Milošević navodi: da je Marin Drago, kotorski biskup (1688–1708), nastojao da se u Kotoru otvori gimnazija-isusovački kolegijum; da je pregovarao sa generalom isusovačkoga reda, koji je pristao da pošalje dobre nastavnike, ali je mletačka vlada to omela; da je bilo darodavaca koji su materijalno obezbijedili osnivanje kolegija (kao u Dubrovniku); i da je Drago, prije premještaja (1708), ponovo pokretao to pitanje.[63]

Arhivski izvori svjedoče da to pitanje nije pokretao sam biskup. Zauzelo se bilo Veliko i Malo vijeće. Godine 1703 pao je predlog u Vijeću: da se pošalje pretstavka duždu i papi za osnivanje kolegija (collegio o seminario) u Kotoru, u kojemu bi omladina učila bogoslovske i svjetovne nauke. Taj predlog bio je prihvaćen jednoglasno (CXXIX, 779).

Po svoj prilici, namjera je bila da se ovaj kolegijum (viša gimnazija) osnuje pri manastiru sv. Duha, samostanu franjevaca-reformista, iz čijih su redova birani najučeniji članovi, obično upravitelji, za nastavnike kotorske

[63] *Glas Boke*, br. 207 (1936).

škole. Jer godine 1704 Vinka Buća zavještava oporukom neke mise koje se imaju služiti u crkvi sv. Duha od strane svećenika koji će se nalaziti u seminaru, bilo kao nastavnici ili učenici (che vi fossero al seminario così de maestro come de studenti), kad se taj seminar otvori (CXXX, 190).

Tavoreći posljednje godine svoga života, kotorska škola ugasila se poslije pet vjekova svoga rada, zajedno sa padom Mletačke Republike (1797).

*

* *

Staru kotorsku školu imala je da nadoknadi jedna privatna srednja škola (gimnazija), koja je bila kratkovječna. „Posljednjih godina prošloga stoljeća (XVIII) – kaže Vulović – dva vrla i zaslužna kotorska kanonika, Gianuizza i Rafaelli, složnim silama otvoriše privatnu školu, u kojoj su predavali latinsku slovnicu, retoriku, filozofiju i matematiku, ali i ova škola imade kratki život... I kasnije svećenik Stjepan Pavlović, poslije kotorski biskup (1829), podučavao je privatno gimnazijalne predmete; a u najzadnja vremena i kanonik stolne crkve don Ivan Scarpa."[64]

3. *Nastavnici.* Iz ovog stoljeća poznati su nam svi ili skoro svi nastavnici kotorske škole, koji su bili i njeni upravitelji. Biralo ih je i dalje Veliko i Malo vijeće, obično na redovnom đurđevdanskom zasjedanju. Od njih 18, bilo je 11 svećenika a 7 fratara. Odakle su sve bili ne može se ustanoviti. Jedna trećina bili su Italijani; ostali su domaći ljudi, od kojih polovina Kotorani.

1) *Luka Stefani-Kalabrija.* Na đurđevdanskom zasjedanju oba vijeća 1701, na predlog providura, izabran je za nastavnika svećenik Luka Stefani, zvani Kalabrija (precettor di scola il reverendo Luca Stefani detto Calabria), sa 20 protiv 9 glasova. Drugi kandidat bio je Jakov Bizanti. Iduće godine, predložen od Jeronima Bizanti, bio je ponovo izabran sa 16 protiv 13. Bila su još dva kandidata, dr Bernard Leoni i Jakov Bizanti (CXXVIII, 1019, 1028).

Godine 1703, na Đurđevdan, izabran je Jakov Bizanti, koji je bio nastavnik 90-tih godina prethodnog stoljeća. Predložen od Ivana Draga, dobio je 21 protiv 4 glasa; dok je Stefani, predložen od providura, dobio 9:17. Iduće godine Bizanti je izabran skoro jednoglasno, a providurov kandidat, Stefani, dobio je svega 3 glasa CXXIX, 772, 783).

2) *Đondislav Kršalja.* Bio je dominikanac. Izabran je za nastavnika 23 IV 1705 (Giondislavo Crisaglia dominicano), predložen od providura, sa 15 protiv 6 glasova. Drugi kandidat bio je fra Jeronim iz manastira sv. Duha. Istog dana 1706 Kršalja je ponovo izabran sa 18 protiv 8 glasova, predložen od Bernarda Draga. Drugi kandidat bio je raniji nastavnik Jakov Bizanti, predložen od Trifuna Vrakjen (CXXX, 819).

[64] *Nastava u Boki Kotorskoj*, Program Državne gimnazije u Kotoru za 1889–90.

3) *Fra Doreteo.* Predložen od providura, izabran je 25 IV 1707 (padre Doreteo rifformato di s. Spirito). Sljedeće godine ponovo je izabran sa 23 protiv 1 glas (CXXXI, 1031, 1040).

4) *Fra Zuan od Mate.* Izabran je na Đurđevdan 1709 (padre fra Zuane dalla Mata), sa 23:5 (CXXXI, 1048).

Jednu školsku godinu, 1710–11, nastavnik je ponovo bio Jakov Bizanti (CXXXII, 815 f.).

5) *Fra Ćelzo.* Bio je upravitelj samostana sv. Duha (padre Celso, rifformato, presidente di s. Spirito). Izabran je za nastavnika sa 19 protiv 3 glasa. Dva druga kandidata bili su svećenici, Stefan Gega i Vicko Zifra. Sljedeće godine Čelzo je ponovo izabran jednoglasno (CXXXIII, 569, 574). Bio je nastavnik i dvije sljedeće godine, do 23 IV 1716. Prve godine bio mu je protivkandidat don Bernard Leoni, doktor teologije, a druge don Vicko Košović (CXXXIV, 762, 771). Dvije sljedeće šk. godine, 1716–18, ne zna se ko je bio nastavnik, možda Ćelzo. Dotična sudsko-notarska knjiga (CXXXVI) izblijedela je, te se ne mogu pročitati zapisnici Vijeća o izboru nastavnika i ostalih gradskih službenika.

6) *Bernard Vrakjen.* Bio je svećenik, više godina nastavnik kotorske škole. Potiče iz poznate vlastelinske porodice kotorske. U XVII vijeku postaje jedna od najuglednijih. U Bernardovo vrijeme ističu se tri Vrakjena, doktori prava, Marin i njegovi sinovi, Alojzije i Trifun, naučnik i pisac (v. *Prilozi za književnost*, XVIII), đak Padove kao i njegov otac, brat i sinovci Marijan i Paskal. Pretpostavljamo da je ovo prezime moglo doći od Vrake, kraja kod Skadra, odakle se rodonačelnik možda doselio, zato ga i ne pišemo Vraća, kao mnogi (prema Buchia i Smechia).

Vrakjen je izabran za nastavnika (precettor di scola) na Đurđevdan 1719, u oba vijeća jednoglasno, kao i 1720. Godine 1721 izabran je sa 21 protiv 3 glasa, 1722 sa 17:1, a 1724 sa 10:6. Na ponovnom izboru te godine (1 VI) dobio je većinu drugi kandidat. Vrakjen je ponovo bio izabran 1725, 1726 i 1727 (CXXXVII, 912, 922, 969; CXXXVIII, 762; CXXXIX, 693; 711; CXL, 786, 797).

7) *Nikola Prepisalić.* Bio je svećenik, vjerovatno Dalmatinac. Izabran je 1 VI 1724 (15:10). Drugi kandidat bio je Bernard Vrakjen, koji je bio izabran 20 januara iste godine (CXXXIX, 699).

8) *Vićenco iz Vićencije.* Italian; pripadao je franjevačko-reformatorskom redu manastira sv. Duha u Kotoru. Izabran je za nastavnika 11 V 1727 sa 10:6, a 23 IV 1728 sa 15:5. Drugi kandidat oba puta bio je Bernard Vrakjen (CXL, 804; CXLI, 777).

9) *Nikola Pensjerini.* I on je fratar (padre fra Nicolo Pensierini). Izabran je 1729. Predložen od Jeronima Paskvali, dobio je 12 protiv 11 glasova.

Drugi kandidat, dr Stefan Oljio (Oglio), docnije kotorski biskup, predložen od providura, dobio je 8:15, a treći, Bernard Vrakjen, predložen od Marina Buće, dobio je 8:13 (CXLI, 806).

10) *Srećko Vrakjen.* Izabran za nastavnika 1730 (Felice Vrachien). Vjerovatno da je ostao i dvije sljedeće godine. Na Đurđevdan 1733 izabran je jednoglasno. Potvrđen je i za godinu 1734 i 1735. Ponovo je bio izabran 23 IV 1740, sa 9 protiv 4 glasa (CXLII, 790; CXLIII, 472, 476; CXLIV, 548, 565; CXLVI, 554).

11) *Anton Paskvali.* Bio je Kotoranin, svećenik. Sa istim brojem glasova (12:2) bio je izabran na Đurđevdan 1736, 1737, 1738 i 1739. Ponovo je izabran 1742 (CXLV, 559, 564, 571; CXLVI, 562; CXLVII, 68).

12) *Nikola Kampi.* Svećenik nastavnik od 25 VIII 1744. Predložen od dr Serafina Draga, ponovo je izabran 23 IV 1745, sa 17:2. Potvrđen je 1746 i 1747 (CL, 595, 325; CLI, 422, 436). Ponovo je biran za nastavnika četiri godine uzastopce, 1755–8, svaki put jednoglasno; posljednji put 12 V 1759. Tada je bilo četiri kandidata; Kampi je bio predložen od dr Serafina Draga (4:10); kanonik Andrija Radovani (5:9), predložen od Ivana Buće; don Vlaho Kušić (3:11), predložen od Ivana Jakonje; i kanonik Anton Jakonja (3:12), predložen od Marina Buće. Na ponovnom izboru (7 VI) jednoglasno je izabran don Nikola Kampi (CLV, 630; CLVI, 446; CLVII, 367–8).

13) *Upravitelj manastira sv. Duha.* Dvije šk. godine bio je nastavnik, od 1749–51 (padre presidente di rifformati di s. Spirito). Njegovo se ime ne uvodi (CLII, 444; CLIII, 502).

14) *Vlaho Kušić.* Bio je svećenik. Izabran je jednoglasno za nastavnika na đurđevdanskom zasjedanju Vijeća 1760 (CLVIII, 398), – Ko je bio nastavnik od 1761–5 ne znamo, možda Kušić.

15) *Frano Pavlićević.* I on je bio svećenik. Biran je četiri godine uzastopce, 1766–69. Poslije dvije godine ponovo je izabran za godinu dana, i to jednoglasno (CLX, 343; CLXI, 502, 507; CLXIII, 664).

16) *Trifun Trojan.* On je takođe kanonik. Izabran je jednoglasno na zasjedanju Vijeća 23 IV 1772. Godine 1775 ponovo je izabran za jednu godinu (CLXII, 593; CLXV, 594).

17) *Đerolamo Nadali.* Bio je dugo godina nastavnik kotorske škole. I on je svećenik (canonico don Gierolamo Nadali precettor di scola). Prvi put je izabran aprila 1770; drugi put aprila 1773, poslije Trojana i Pavlićevića; 1774 izabran je sa 18 protiv 2 glasa. Zatim je jednu godinu bio opet Trojan. Poslije toga Nadali je neprekidno biran od 1776–94.*

* Sudsko-notarske knjige: CLXII, 585; CLXIII, 664, 678; CLXIV, 574, 588; CLXV, 583; CLXVI, 490, 497; CLXVII, 584, 590; CLXVIII, 470, 482; CLXX, 315, CLXXI, 523, 531; CLXXV, 313, 317, CXXVII, 318, 323; CLXXX, f. 20, 182.

4. ***Zaključak***. Sudsko-notarske knjige ne pružaju nam podatke da neposredno zavirimo u učionicu kotorske škole XVIII vijeka. Prilike u zadarskoj, dubrovačkoj i mnogim drugim srednjim školama toga vremena u pogledu organizacije i nastave, prilike koje su vladale u Kotoru, razne činjenice i okolnosti dovode do ovih zaključaka:

1) Kotorska škola, iako je bila znatno opala, radila je i u XVIII vijeku kao gramatikalna, latinska škola, starotipna. Tip te škole održao se sve do sredine XIX vijeka, i odgovarao bi „današnjoj nižoj klasičnoj gimnaziji" – kako smatra i pisac istorije Zadarske gimnazije. „I u početku XIX vijeka srednja škola se naziva latinskom ili gramatikalnom školom, čija su tri niža razreda, donatisti, gramatisti i sintaksisti, trajali po dvije godine" – kaže pisac istorije Bratislavskog liceja.

2) Pokušaji Kotorske opštine da se škola reorganizuje i podigne na stepen pune gimnazije, da odgovori višim kulturnim potrebama grada i kraja, nijesu uspjeli usljed ometanja mletačke vlasti.

3) Od mnogih gramatikalnih škola toga vremena nije se mnogo tražilo, osim dobrog poznavanja latinskog jezika, pogotovo ne ako je to bila niža srednja škola. Da navedemo samo ovaj primjer. Gramatikalnu školu u Itnu (razumije se punu) svršio je dvadesetih godina XIX vijeka znameniti engleski državnik Gledston (1809–98). Iako se za tu školu kaže da se tada u njoj „osim grčkog i latinskog malo šta drugo učilo", Gledston je poslije nje stupio na glasoviti Oksfordski univerzitet, i pokazao se odličnim učenikom. – Šta se, onda, moglo tražiti od tadašnje gramatikalne škole u Kotoru?

*

* *

Da završimo raspravu o ovom kulturnom spomeniku našeg starog grada.

Kotor je uporno održavao neprekinutu vjekovnu tradiciju srednje škole. I kad je 1797-me prestala da radi njegova petvjekovna gramatikalna škola, odmah se pojavila druga, privatna gimnazija, koja se nije mogla duže održati. Potpavši pod austrisku upravu poslije mletačke, Kotor već 1802 (po Vuloviću) traži od Beča otvaranje javne škole (publiche scuole), pozivajući se na svoju tradiciju da je još u XIII vijeku imao svoju javnu školu; a 1804 traži tri škole: osnovnu (građansku), gimnaziju i bogosloviju; i to da se u prvoj uči: čitanje, pisanje, aritmetika i latinski; u drugoj: gramatika, retorika, filozofija, etika, matematika; u trećoj: teološki predmeti. Rukovodeći se svojim političkim interesima, austriska vlada tada nije izašla u susret željama kotorskih građana.

U doba Napoleonove Ilirije Kotor je dobio svoju gimnaziju, koja je bila kratkog vijeka. Oživjela je 1864, osnivanjem današnje gimnazije.

II.

Grčka slikarska škola (XIV vijek)

Grčka slikarska škola

U kotorskim pisanim spomenicima XIV vijeka pominju se tri grčka slikara koji su živjeli i radili u Kotoru. To su: Nikola, Manojlo i Georgije. Bilo ih je više; ali sva imena nijesu sačuvana, jer od kotorskih spisa XIV vijeka sačuvano je svega petnaestak godina, 1326–37 i 1395–1400. Nedostaju spisi i s početka XV vijeka. Otuda su, uglavnom, oskudni podaci i za pomenutu trojicu grčkih slikara, za koje već zna istorija naše umjetnosti.

Grčkog slikara Nikolu pominje Jireček.[1] Na njega je naišao u sudsko-notarskoj knjizi I (1326–35) kad je radio u Kotoru i koristio se izvjesnim podacima samo iz nekolike prve knjige. I Ćorović je vrlo malo radio u Kotorskom arhivu. Naišao je na porodicu Nikole Grka, o kojoj je objavio nekoliko podataka, za koje smatra da su „za našu historiju umetnosti od dragocene vrednosti."[2] Ćorovićevi podaci nijesu potpuni. Sin Nikole Grka nije pisao „svoj testament pred ranu smrt", nego pred odlazak u Apuliju. – Slikara Manojla unio je Kukuljević u svoj *Slovnik umjetnikah jugoslavenskih* (1859) po jednom podatku iz sudsko-notarske knjige 1329–37, koja se nalazi u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu, kamo je, vjerovatno, on sam prenio 1856, kad je putovao po Dalmaciji i Italiji.[3] – Slikar Georgije se pominje u dubrovačkim izvorima.[4] – Slikara Srđu, koji je u „velikoj grupi dečanskih slikara" radio freske u Dečanima četrdesetih godina XIV stoljeća, i za kojega se misli da je „bez sumnje pictor graecus kotorske slikarske škole",[5] nijesmo našli u kotorskim spisima. Valjda zato što spisi od 1338–94 nijesu sačuvani.

Značaj kotorske slikarske škole XIV vijeka naročito se ističe u posljednje vrijeme. „Neki od glavnih pretstavnika dubrovačke slikarske škole – kaže

---

1 *Istorija Srba, II, 308.*
2 *Grčki slikari u Kotoru XIV veka,* Starinar, III, 1930.
3 *Izvještaji o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim,* Arhiv za *povjesnicu jugoslavensku,* IV, 1857.
4 Dr Jorjo Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku,* I, 1952.
5 Dr Svetozar Radojčić, *O slikarstvu u Boki,* Spomenik, CIII, 1952.

prof. Jorjo Tadić[6] radili su naizmjenično i u Dubrovniku i u Kotoru. Dobija se utisak da je Kotor bio stari slikarski centar, bogatih i snažnih tradicija, možda u početku važniji i od samog Dubrovnika. Izgleda također, da je kotorsko slikarstvo mnogo doprinijelo izgradnji i formiranju dubrovačke slikarske škole." Prof. Svetozar Radojčić dovodi u vezu freske u Banji Pribojskoj, u crkvi sv. Nikole Dabarskog, u Dečanima i Rudenici sa kotorskim slikarima, Grcima. „Glavni spomenici starog kotorskog slikarstva – kaže on – nalaze se duboko u unutrašnjosti Srbije."[7] Govoreći o majstorima starog srpskog slikarstva, Radojčić je ponovo istakao „jaku grupu grčkih slikara u Kotoru iz prvih decenija XIV vijeka, i grčke majstore koji su iz Primorja prelazili u Srbiju." Već od prvih godina XIII vijeka pored graditelja, često su – kaže on – i slikari dolazili iz Primorja. „Već za slikare Bogorodičine crkve u Studenici smelo bi se pretpostavljati da su spadali u red onih grčkih majstora koji su iz južne Italije preko našeg Primorja došli u Rašku."[8]

Interesovanje o grčkim slikarima u Kotoru poraslo je; otuda i interesovanje šta sve o njima ima u Državnom arhivu u Kotoru. Ovdje iznosimo sve pomene o njima u najstarijim sačuvanim spisima kotorskim (iz 1326–37 i 1395–1400).

1. ***Nikola Grk.*** Pominje se 1327 godine kao pokojni. Njegova porodica živjela je u Kotoru. Imao je tri sina: Stojana, Iliju i Dešinju, i kćer Ilenu. U gradu je imao kuće, u okolini vinograde i posjede. U jednom dokumentu od septembra 1333 godine pominje se neko zemljište koje je ranije držao (pod zakup) Nikola, sin Vasilije Grka (1–2, 99). Mislimo da je riječ o Nikoli slikaru.

Ilena, kći Nikole slikara, sklopila je 23 XI 1327 godine bračni ugovor o mirazu sa Domanjom bratom Pašjata (Ego Gilenna, filia Nycole pictoris...), dajući mu kuću u Kotoru koju dobiva od Bogdana Dobrenova u zamjenu za vinograd, kao i svoje djelove zemlje u Grblju. Istovremeno Bogdan Dobrenov sklapa ugovor sa Ilenom pokojnog Nikole, grčkog slikara (cum Gilenna, filiam condam Nycole pictoris Greci), dajući joj u razmjenu svoju kuću u Kotoru za njen vinograd u Levanji (pod Trojicom), koji je ranije pripadao sinovima Bogdana mlinara, a nalazi se ispod vinograda zlatara Milka. S tim je saglasan njen muž Domanja (I – 120). Oba ova ugovora sklopljena su pred sudom i svjedokom Obradom Gambe, za kojega smo utvrdili da je to Obrad Desislavin, graditelj poznatog srebrnog oltara u bazilici sv. Nikole u Bariju, poklona kralja Milutina.

[6] Cit. str. IV.
[7] Cit. str. 57.
[8] *Majstori starog srpskog slikarstva*, SAN, Beograd, 1955, str. 18, 33.

O Nikolinu sinu Stojanu (Stoyanus filius quondam Nycole Greci) imamo jedan dokumenat. Uoči svog odlaska u Apuliju, on je 1 IX 1330 ostavio pisanu oporuku. Pošto o njemu nema više pomena, vjerovatno da se tamo preselio. Svojom oporukom zavještava: da se proda vinograd u Dumidrani (blizu Prevlake), od kojeg novca da se služe službe za dušu njegova oca i dušu majke, a za 20 perpera da se nabavi putir za crkvu sv. Marije Magdalene; da se proda donja kuća u gradu, od kojeg se novca ima prirediti objed sirotinji za dušu njegova oca, a drugi za dušu njegove majke, od ostatka da se da 10 perpera njegovom duhovnom ocu Vasiliju, 6 perpera kolegijalnoj crkvi sv. Marije za nabavku odežde, 10 perpera za „nepravedno stečeno", ostatak za popisane siromahe po crkvama. Svoju gornju kuću ostavio je Mariji doživotno, poslije njene smrti đakonu Leynu, a poslije njega crkvi sv. Tripuna, čiji svećenici su za to dužni da služe po tri mise godišnje za duše njegovih roditelja, i po smrti za njegovu dušu. Stanuši je ostavio 10 perpera, a rođaku Ljuboju svoje djelove zemlje u Grblju, s obavezom da svake godine daje Stanuši po tri stara žita. Svoj spomenik (?) ostavio je crkvi sv. Tripuna (I, 149).

O Nikolinom sinu Iliji imamo više podataka. Sa Nikolom Bućom, docnije protovestijarom Dušanovim, poduzimao je krupnije trgovačke poslove. S Bućom se udružio 22 IV 1330 (Ego quidem Ellia, philius Nicolai Greci, feci societatem cum Nicola de Bucha), i primio od njega 1000 perpera mletačkih na dobit popola (I, 149).

Poslije četiri godine, 25 VIII 1334, Ilija pokojnog Nikole Grka iz Dubrovnika, građanin kotorski (Ego Elia quondam Nycole Greci de Ragusio, civis Catharensis), zadužio se kod Filipa Matijeva iz Osima, kotorskog notara, 70 perpera mletačkih za trgovačko putovanje. Istog dana Ilija pokojnog Nikole Grka obavezao se da poravna neki brijeg između svog i susjednog vinograda u Tivtu (1–2, 127, 128).

Druge godine, 21 II 1335, pominje se kuća Ilije Nikole Grka u Kotoru, koja se nalazi u susjedstvu kuće Bragoste, kuće Milgosta i Radosta i zemljišta crkve sv. Dujma (I, 306). Poslije dva mjeseca, uveden kao sin pokojnog Nikole Grka iz Dubrovnika, Ilija duguje Pavlu Trifuna Buće 74 perpera mletačka, s abavezom da ih vrati poslije putovanja (1–2, 182). – Pavle se isticao u većim trgovačkim pothvatima. Njegov otac Trifun, diplomata kralja Milutina i Stevana Dečanskog, trgovao je srebrom, olovom i zlatom iz Trepče, Novog Brda i Brskova.

Početkom 1337 godine Ilija se udružio u nekom trgovačkom poslu s mletačkim trgovcem Nikolektom Baldeli, od kojega je primio 805 perpera mletačkih, koje mu je imao vratiti poslije putovanja. Dva mjeseca docnije Ilija je dužan istom trgovcu 1.200 perpera. Rok podmire ugovoren je poslije četiri mjeseca. Izgleda, ovaj znatni iznos novca ostao je pri Iliji poslije obračuna

prvog putovanja da ga uloži za drugo putovanje. Ovdje se radilo o ulogu novca u zajedničku trgovinu, jer je nabavke vršio Ilija. U to vrijeme pominje se vinograd Ilije Nikole Grka u Filektu, pokraj vinograda ljekara Nikole (1–2, 235, 338, 343).

Treći sin Nikole Grka, Dešinja (Desimir-Desa) pominje se samo u jednom dokumentu. Pavle Trifuna Đorđića iz Dubrovnika izjavio je pred kotorskim sudom, 28 VII 1324, da duguje Dešinji pokojnog Nikole Grka iz Dubrovnika (Designe quondam Nycole Greci de Ragusio) 7 perpera mletačkih (1–2, 122). Istina ne može se pouzdano tvrditi da je ovdje riječ o sinu, a ne možda o (drugoj) kćeri Nikolinoj.

Važno je istaći da je Nikola Grk živio i radio u Dubrovniku. Otuda je i prešao u Kotor. Možda je to baš onaj Nikola slikar kojega pominju dubrovački izvori iz 1284–5, povodom njegove tužbe protiv kućne pomoćnice koja ga je pokrala.[9] Na drugom mjestu pominje se u Dubrovniku 1313 godine Kolenda, sin Nikole Grka (Colenda filius Nicole Greci).[10] Možda je to sin Nikole slikara. Ako jeste, onda je Nikola bio živ 1313, jer se tu ne pominje kao pokojni.

Sudeći po kotorskim izvorima, Nikola Grk je bio ugledan građanin, što je zapazio i Ćorović, i ugledan slikar, što unekoliko posvjedočava imanje koje je stekao, Izgleda, on je bio oženjen iz Kotora, po svoj prilici vlastelinkom. Ona mu je možda i donijela u miraz djelove zemlje u Grblju, što su naslijedila Nikolina djeca poslije majčine smrti. Odlazak (možda preseljenje) jednog Nikolina sina u Apuliju, sa kojom je Kotor tada bio u živim trgovačkim i kulturnim vezama, bilo bi možda smjelo dovoditi u vezu sa ranijom postojbinom grčkih slikara iz našeg Primorja.

2. ***Manojlo slikar.*** Neosporno, bio je Grk. Godine 1336 pominje se kao pokojni; prema tome to nije onaj Manojlo Grk, slikar (Hemanuel Grecus pictor), kojega pominju dubrovački izvori 1367 godine.[11] Pred sudom dobrih ljudi vodili su spor u Kotoru, 14 IV 1336, Sava Ivanov i žena pokojnog Manojla slikara (et uxorem quondam Manuelis pictoris) o jednom kamenu koji se nalazio ispred njihovih kuća, i o nekakvom „gajfu" koji je izradio Sava. Arbitri su presudili: da se kamen razbije, a Sava da ukloni gajf (1–2, 234) – Ovo je jedini pomen koji imamo o Manojlu slikaru. Po svoj prilici, Manojlo je preživio Nikolu slikara, bar desetak godina.

3. ***Georgije Grk.*** Pripada drugoj polovini XIV vijeka. Pominje se kao pokojni 1398. Nuce Gizda, žena pokojnog Georgija, grčkog slikara (Nuçe

[9] Tadić, cit. I, 1.
[10] *Monumenta Ragusina*, I, 22.
[11] Tadić, I, 16.

Gisda uxor quondam Georgii grecis pictoris de Catharo), poklonila je, 21 IX 1398, Juniju Mihaila Mekse svoj vinograd u Angoše, ispod vinograda Radmila Mirošića, pokraj Rudine, zemlje manastira sv. Đorđa u Zalivu (kod Perasta), s obavezom da plaća manastiru sv. Đorđa 12 perpera godišnje (II, 581).

Ovo je jedini pomen o Georgiju slikaru koji smo našli u kotorskim spomenicima, jedini možda zato što kotorski spisi od 1338–94 nijesu sačuvani. Ali, u dubrovačkim izvorima pominje se dva-tri puta od godine 1377–86. Iz dokumenta od 16 juna 1385 vidi se: da je Georgije bio slikar kotorski (ego Georgius Grecus pictor olim de Catharo), i da je njegova žena bila Nuce Gizda, od koje je dobio u miraz 200 perpera po običaju kotorskom. Iz drugog dokumenta saznajemo da je Teodor Savin iz Kotora stupio početkom augusta 1377 kod slikara Georgija Grka da uči slikarstvo za osam godina.[12] Početkom aprila 1386 Malo vijeće odlučilo je da se pred Veliko vijeće iznese pitanje službe majstora Georgija Grka, slikara.[13]

Žena Georgija Grka bila je, dakle, iz kotorske porodice Gizda, kojoj pripada Petar Gizda, mali brat, učeni gvardijan manastira sv. Franja u Kotoru, zadužbine majke kralja Milutina, s kojim se često susrećemo u kotorskim spisima. U njegovoj zaostavštini našla se 1400 godine čitava biblioteka teoloških i klasičnih pisaca, i pisaca iz oblasti prirodnih nauka.[14] Potrebno je istaći da su nastojnici manastira sv. Franja, prema tome i Gizda, održavli veze sa Zetom i Raškom.

Kao što se vidi, majstor Georgije bio je živ 1386, a pokojni 1398. Na osnovu navedenih podataka moglo bi se pretpostavljati: da je radio u Kotoru prije 1377, a možda i docnije, prije 1385, i da se negdje tih godina i oženio; da pitanje njegove službe nije povoljno riješilo Veliko vijeće grada Dubrovnika, jer se više tamo ne pominje; da se 1386 možda ponovo vratio u Kotor; i da je umro 1398 ili nekoliko godina ranije.

O Georgijevom učeniku Teodoru Savinu iz Kotora zna se više nego o njegovom učitelju. Među majstorima starog srpskog slikarstva on je zauzeo zavidno mjesto. Prof. Radojčić iznosi da se u manastiru Rudenici nalazi njegov potpis na freskama koje je radio, da su u Hilendaru nađene dvije njegove minijaturne slike, i da je ukrašavao rukopise Stevana Domestika za smederevsku biblioteku.[15] Na drugom mjestu Radojčić kaže da je Teodor Savin „podigao kotorsko slikarstvo na zavidnu visinu".[16]

[12] Tadić, I, 22, 25.
[13] Isti, 25.
[14] Vid. *Književni rad u Boki*, Stvaranje za 1954.
[15] *Majstori starog srpskog slikarstva*, str. 46.
[16] *O slikarstvu u Boki*, Spomenik, CIII, 56.

4. ***O drugim Grcima kotorskim.*** Godine 1330 pominje se Dragaja, žena pokojnog Jovana – Janja Grka (Iani Greci) , koja produžuje rok naplate duga za prodatu kuću (I 158). Sredinom oktobra 1333 Drago Bazilija Markova (Drago) unajmio je Lozi, sinu pokojnog Jovana Grka, kuću pokraj crkve sv. Marije Magdalene. Istoga dana, Loze, sin pok. Jovana Grka (ego Lose filius quondam Johannis Greci), dao je priznanicu Geriju Soderini iz Firence na 30 perpera koje mu duguje (1–2, 104).

Jovan se ne pominje kao slikar, ali nije isključeno da je to bio. Ni NIkola Grk, slikar, ne pominje se svuda kao slikar. Možda je ovaj Jovan pripadao „jakoj grupi grčkih slikara u Kotoru" prvih decenija XIV vijeka. Jednom majstoru Jovanu iz početka XIV vijeka, „autoru fresaka u crkvi sv. Dimitrija u Peći", čiji je grčki potpis tamo otkriven, Radojčić je posvetio lijepu pažnju u svom značajnom djelu o starim srpskim slikarima, ističući neke sličnosti između radova Jovanovih i bolonjskih minijaturista XIV vijeka.[17] Kao što vidimo, njegov sin imao je veza sa Florentincima. Godine 1314 pominje se u Zadru grčki slikar Klerikopulos.[18] Da li je to jedan isti Jovan slikar, pitanje je. Zna se, pojedini grčki majstori radili su u više primorskih gradova. Iz Zadra su prelazili u Dubrovnik, iz Dubrovnika u Kotor., ili obratno; iz Kotora odlazili u unutrašnjost Raške. Svakako, porodice primorskih grčkih majstora koji su radili po manastirima Raške voljele su da žive u Primorju. Nastanjivale su se u Kotoru, glavnom primorskom gradu Raške. Tu su slikari uvećavali svoja imanja, na njima su, i poslije njihove smrti, ostajale da žive njihove porodice.

Godine 1335 pominje se jedan vinograd koji je ranije pripadao Mihailu Grku (olim Micho Grechi). Vinograd se nalazio nedaleko od starog naselja Pasiglava na posjedu manastira sv. Frana, zadužbine kraljice Jelene, majke Milutinove. Dao ga je na obradu nekom Bratanu „za vječna vremena" zastupnik manastira male braće Vita Čučo (ego Vita Çuçolo procurator conventus fratrum minorum de Catharo), za kojega smo utvrdili da je to fra Vita, neimar Dečana, inače prezbiter, franjevac („trećeg" ili „prvog reda"). Izvjesne okolnosti navode na pomisao da je ovaj Mihailo mogao biti slikar, možda „majstor Milutinove slikarske škole". Mogao bi to biti „autor fresaka Lesnovske priprate" ranog XIV vijeka što se „potpisao na maču arhanđela Mihaila koji je naslikan levo pored glavnih vrata", kako kaže Radojčić: ističući da je taj Mihailo „veoma blizak Milutinovim majstorima", i da „teško će biti identičan sa starijim Mihailom koji se već 1295 u Ohridu pojavio kao zreo umetnik".[19] Taj stariji Mihailo zauzeo je vidno mjesto u istoriji starog

[17] *Majstori starog srpskog slikarstva*, 35– 6.
[18] *O slikarstvu u Boki*, str. 58; *Majstori*, 33.
[19] *Majstori*, 20–35.

srpskog slikarstva. On je, krajem XIII i početkom XIV vijeka radio u Ohridu, Prizrenu i u mnogim Milutinovim zadužbinama. Prof. Radojčić mu je posvetio naročitu pažnju, ističući utjecaj zapadnog slikarstva na njegovu grupu majstora.[20]

Godine 1333 umro je u Kotoru Konstantin Grk. Njegova kći Domaja podnijela je sudu njegov testament zajedno sa izvršiocem Konstantinove oporuke, Grgurom Gimanoi, koji je tada igrao vidnu ulogu u javnom životu Kotora, a docnije, 1351, susretamo ga kao kotorskog izaslanika k caru Dušanu u Prištinu.[21] Kosta Grk (ego Costa Grecus) ostavio je kćeri Domaji dio vinograda za miraz, a drugi dio djeci Gojše, svojim nećacima, da poslije njihove smrti vinograd pripadne crkvi sv. Tripuna. Domaji je ostavio kuću u predjelu i na zemljištu Sv. Mihaila, a nećacima svoj dio zemlje u Grblju (1–2, 92). – Kosta Grk nije bio slikar, sva je prilika, inače bi on to sam naveo u testamentu.

5. ***Živopis crkve u Bijeloj.*** „Najstariji spomenici monumentalnog zidnog slikarstva u Boki sačuvao se u Bijeloj, u crkvi Rize Bogorodice" – kaže prof Svetozar Radojčić.[22] On smatra da je taj „veoma zanimljivi živopis" iz druge polovine XIII vijeka ili prve polovine XIV vijeka. Među očuvanim freskama od velikog interesovanja za proučavanje jeste portret episkopa Danila sa grčkim natpisom. O crkvi u Bijeloj i njenom živopisu pisao je opširnije Petar D. Šerović.[23] On dokazuje da je to portret humskog episkopa Danila, docnije srpskog arhiepiskopa Danila II, koji je dolazio u Boku, možda i u pratnji kralja Milutina oko 1319 godine, kad je Danilo bio humski episkop. Šerović smatra: „da je ova crkva u Bijeloj građena i živopisana za kralja Milutina ili sina mu Stefana Dečanskog, svakako dok je Danilo II bio episkop humski sa stolicom u Stonu, dakle između 1318 i 1325 godine."

Prema tome, ovaj živopis radili su, izgleda, grčki slikari iz Kotora. Tu bi onda došli u obzir; Nikola i Manojlo, kao i Jovan Grk i Mihailo Grk, ako su i oni dvojica bili sliakri. „Za sada bi – kaže prof. Radojčić – bio suviše smeo svaki pokušaj da se freske u Bijeloj vežu za ime koga od kotorskih majstora, iako hronološki ne postoje nikakve smetnje da se kao autor uzme u obzir Nikola Grk, najistaknutiji kotorski slikar iz kraja XIII i početka XIV veka."

6. ***Pomeni o slikama grčkih majstora u Kotoru.*** Mislimo na one slike za koje se izrično kaže da su ih radili grčki slikari i na one za koje se s pravom može pretpostavljati da su njihove. Nikola Marinov Glavati zavješ-

[20] *Majstori*, 20–35.
[21] Stojan Novaković, *Zakonski spomenici.*
[22] *O slikarstvu u Boki*, str. 53–6.
[23] *Crkva Rize Bogorodice u Bijeloj u Boki Kotorskoj*, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Herc., jul-dec, 1920 (Sarajevo).

tao je 1327 da se za crkvu sv. Đorđa (na ostrvu kod Perasta) naslikaju ikone: Djevice Marije, sv. Nikole i Ivana Krstitelja (quod pignatur in ecclesia s. Georgii ymagines... I, 86). Ove ikone mogle su biti rađene u vrijeme Manojla Grka.

Staratelji imovine crkve sv. Tripuna, Marin Meksa, Petar Bugon, Mihailo Buća i Ivana Dabronov, obavezali su se juna 1331 da plate grčkim slikarima (crkve) sv. Tripuna za sav njihov rad koji će izvršiti (obligamur pictoribus Grecis sancti Triphonis eis solvere intergraliter de omni opere, quod facient ab hodierna die in ultra... I, 172). Ovaj podatak objavljen je ranije, 1938. Ispod inkarta u katedrali sv. Tripuna bila je otkrivena freska iz XIV vijeka, o kojoj je već pisano.[24] Ove freske rađene su, dakle, više godina poslije smrti Nikole Grka. Slikar Manojlo mogao je biti jedan od ovih majstora. Tada je, možda, rađena i freska sv. Nikole u katedrali, pomenuta u testamentu Marina Lekje, koji 1443 zavještava da se sahrani ispod svoda crkve sv. Tripuna, gdje je slika sv. Nikole (sub volto sci Triphonis ubi depicta est figura s. Nicolai... V, 533). Uzgredno napominjemo da su dvojica tutora katedrale održavali žive veze sa Raškom, Mihailo Buća, brat protovestijara Nikole, putovao je u Srbiju i bio zakupac srebra, olova, bakra i zlata iz čuvenih rudnika Srbije; Petar Bugon imao je svoja imanja u Brskovu, Rudniku i Brveniku, i trgovao za račun dvora.[25]

Iz tog vremena su i freske u crkvi sv. Jakova u Kotoru, rađene u vizantinskom stilu (picta pictura grecis); a isto tako i freske u crkvi sv. Nikole, zadužbini Milutinova diplomate Trifuna Buće (tota depicta picturis grecis), kao štose vidi iz dokumenata arhive Kotorske biskupije.[26] Prije kratkog vremena otkrivene su ispod inkarta tragovi fresaka u crkvi sv. Mihajla u Kotoru. Te freske su starogrčkog porijekla.[27]

Mnoge crkve i manastiri kotorski iz XIV vijeka, kojima je Kotor bio bogat, nastradali su u zemljotresima, požarima i drugim nedaćama. Dva poznata manastira izvan gradskih bedema, franjevački i dominikanski, Sv. Franjo, zadužbina Jelene Uroševe, i Sv. Nikola, zadužbina protovestijara Nikole Buće, porušeni su zbog opasnosti od Turaka. Oni su svakako bili živopisani, kao i drugi hramovi koji već odavno ne postoje. U njima su propale freske i ikone grčkih slikara, nema sumnje. Katedrala sv. Tripuna bila je ukrašena freskama. Opisujući katedralu, Ivan Bona-Boliris, kotorski pjesnik XVI vijeka, oduševljeno pjeva: da je teško nabrojiti njene živopisne slike (... labor est pictis memorare figuras).

[24] Ivo Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru* (1938), 15, 77
[25] R. Kovijanić, *Rudnici Srbije u Kotorskim spomenicima*, Nauka i priroda, VII, sv. 3 (1954).
[26] Stjepčević, *Katedrala, 57, 60, 99.*
[27] Otkrio ih Niko Luković (Cvito Fisković, *op. izdavača*),

III.

Građevinarska škola (XIV vijek)

Obrad Desislavin Gambe

Obrad Kotoranin poznat je kao neimar srebrnog oltara crkve sv. Nikole u Bariju, romanske bazilike iz XI vijeka. Po natpisu zna se da je oltar zadužbina kralja Milutina i da je izrađen pod rukovodstvom Obrada iz Kotora, sina Desislava. To je sve što se do sad znalo o ovom našem umjetniku Sredneg vijeka, nazivanom Obrad Desislav ili Desislavov.

Najstariji arhivski spomenici kotorski (iz 1326–37), pisani u doba samog Obrada Desislavina, pružaju niz podataka o ovom znamenitom Kotoraninu. Podaci su dragocjeni, iako oskudni da osvijetle lik i rad umjetnika. Tako saznajemo: o njegovom porijeklu, o njegovoj porodici, o njegovim društvenim vezama, imovnom stanju, o smrti, i još ponešto iz posljednjih godina njegova života.

I

Godine 1319 kralj Milutin je dao da se izradi oltar za kriptu bazilike sv. Nikole u Bariju, u kojoj su smještene relikvije sveca. Oltar je umjetničko djelo; veoma je skupocjen, sav od teškog srebra. Svakako, to je srebro iz naših čuvenih srednjovjekovnih rudnika, Brskova, Novog Brda, Trepče ili Rudnika. Kotorski spomenici najbolje govore koliko je srebra iz tih rudnika izvezeno preko Kotora u to vrijeme. Izradu oltara Milutin je povjerio Kotoraninu. U toj činjenici povezuju se dvije tradicije, na koje treba ukazati:

1) Milutin je u tome pošao tragom svojih prethodnika i svojih predaka, koji su iz političkih isto toliko iz vjerskih razloga činili bogate poklone ovome hramu i održavali veze s Južnom Italijom, uglavnom preko Kotora. Te veze datiraju još od dukljanskih vladara. Održavao ih je i zetski kralj Mihailo i njegov sin Bodin, čija je žena, Jakvinta, bila iz Barija. „Tesne veze između Kotora i italijanskog Barija – kaže Jireček – bile su, po svoj prilici, uzrok što je čuvena poklonička crkva sv. Nikole u apuliskom gradu tako često obasipana bogatim poklonima od strane Srba, prvi put od strane velikog župana Nemanje."[1] Osim Nemanje, poklone crkvi slali su: Jelena Uroševa, kralj Milutin, Stevan Dečanski. Car Dušan je odredio crkvi 200 perpera godišnje, što je docnije potvrdio i car Uroš.[2] Pisalo se o skupocjenim ikonoma

[1] Jireček–Radonjić, *Istorija Srba*, I, 136, 140, II, 789.
[2] Isti.

sv. Nikole – poklonima srpskih vladara. Dar Milutinov je velika ikona na drvetu, umjetnički ukrašena srebrom i zlatnim vezom, koju opisuje Beatilo, italijanski pisac iz sredine XVII vijeka. S desne strane sveca, kaže on, izrađen je lik kralja Milutina, s lijeve njegove žene Jelene. Na drugoj manjoj ikoni sveca izrađeni su likovi kraljice Jelene i njenih sinova, sa natpisima: „Rex Rrosius filius Urosii regis Serviae", „Rex Stephanus filius Urosii regis Serviae". „Memento Dominae famulae tue Helenae Dei gratia reginae Serviae, uxoris magni Regis Urosii, matris Urosii et Stephani suprascriptorum Regum. Hanc Yconam ad honorem sancti Nicolai ordinavit."[3] Prof. Đurđe Bošković posjetio je Bari 1936. Po njegovim riječima, pošao je u Apuliju „radi proučavanja analogija za spomenike naše Raške arhitektonske škole". On je utvrdio: da je na manjoj ikoni lik Milutinove majke Jelene i sinova joj Milutina i Dragutina, a ne Milutinove druge žene, kako se misli u Italiji.[4]

2. Trgovačke i kulturne veze Kotora sa Apulijom, kao i crkvene veze sa Barijem, pod kojim je dugo vremena spadala kotorska biskupija, bile su u Srednjem vijeku vrlo žive. Kotorski arhiv pruža punu potvrdu toga, naročito u pogledu trgovačkom. Još od vremena Obrada Kotoranina nalazimo u Kotoru: ljekare, apotekare, notare, nastavnike škole i majstore iz Apulije na Kotor, i preko Kotora dalje u unutrašnjost Zete i Raške.[5]

Kudikamo je važniji drugi Milutinov poklon – srebrni oltar. Latinski natpis na oltaru jedini je dosad poznati izvor koji govori o glavnom neimaru ovog umjetničkog spomenika. U natpisu se izrično navodi da „srebrni oltar", pored srebrne trpeze (menze), sačinjavaju još: „velika ikona od srebra, srebrom okovani svod nad ovim oltarom, kandila i veliki svijećnjaci od srebra"; i da su radovi izvođeni „pod rukovodstvom Obrada iz Kotora, sina Desislave, vjernog i vještog, određenog za pomenuto djelo od gore rečenog kralja" (Anno Domini millesimo trecentesimo decimo nono mense junii secunda indictione. Urosius rex Rasiae et Diocliae, Albaniae, Bulgariae et totius maritime de Gulfo Andriano a mari usque ad flumen Danubii magni, praesens opus altaris, yconam magnam argenteam et coperturam tribunalem supra hoc altare de argento, lampades, et cnadelabra magna de argento fieri fecit, ad honorem Dei ac beatissimi Nicolai eius, Obrado adstante de Catara filio de Sistava fedeli et experto, a praedicto rege super dicto opere deputato...). Dalje se navodi: da su Ruđero iz Invidije, protomajstor i Roberto iz Barula, majstor, počeli ovaj posao juna (1319) i dovršili ga krajem marta naredne godine.

Ovaj natpis više ne postoji – uništen je prilikom restauracije 1684. Prema tome, ni bitni dio oltara (trpeza) ne postoji u onom obliku kako je izrađen

[3] Antonio Beatillo de Bari, *Historia della vita dell' s. Nicolo, 1645, str. 453.*

[4] Đ. Bošković, *Ikona Dečanskog u Bariu*, Starinar, 1937, str. 55-7.

[5] Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, 1922; I. Stjepčević, *Katdrala sv. Tripuna u Kotoru*, 1938; Đ. Bošković, *Manastir Dečani*, 1941; Svet. Radojčić, *O slikarstvu u Boki, Spomenik SAN CIII, 1953.*

1319 godine. Niko Luković, koji je posjetio baziliku 1914 godine, saopštio nam je: da je „veličanstveni oltar (trpeza), sav od srebra, sačuvan u prvobitnom obliku, samo su nadodani barokni ukrasi". Po riječima Đurđa Boškovića, prepravljeni oltar „danas disharmonično deluje u mističnoj unutrašnjosti stare kripte". Kako je prvobitno izgledao ne možemo znati.[6]

Italijanski pisac Antonio Beatilo iz Barija objavio je navedeno djelo o životu sv. Nikole četrdeset godina prije restauracije kripte. Natpis na oltaru uzeli smo iz njegove knjige (III izdanje, 1645).[7] Pod naslovom: „Srebrna kapela koju je sv. Uroš, kralj Raške, dao načiniti za crkvu u Bariju nad tijelom sv. Nikole", Beatilo govori o darovima kralja Milutina. Kaže da je Uroš (Milutin) posjetio baziliku 1319 zajedno sa svojom drugom ženom, Jelenom, i tri svoja sina, Urošem, Stefanom i Konstantinom, gdje je ostao nekoliko dana, i da nije htio otputovati bez poklona. Naredio je da se pozovu „sa mnogo strana čuveni majstori" (egregii maestri). Navodi da više ne postoje kandelabri, kandila i srebrna obloga kapele iznad svečeva groba. Opisujući oltar (trpezu), Beatilo kaže da je postavljen tako da pokriva cio svečev grob, ali da se kroz mali otvor vide njegove mošti. Na zadnjoj strani bio je natpis. Trpeza je dugačka 9 i po, široka 6, a visoka 4 pedi. Na njenoj srebrnoj oblozi izrađeni su u baljerefu likovi svetaca, veći, srednji, manji, što „pretstavlja veliku umjetničku vrijednost" (molto artificio). Još su postojali tu i neki natpisi „koji se odnose na kralja i sina mu Konstantina". Velika ikona koja se uzdizala iznad samog oltara (trpeze) bila je visoka 6, a široka 14 pedi, docnije smanjena na 8 pedi. U sredini je lik sv. Nikole od 4 pedi, a sa strane lika scene iz njegova života i 13 drugih likova, Isusa, Marije i drugih svetaca. Za darodavca oltara kaže da je ostavio još 1.200 škuda godišnje za održavanje oltara, za svećenika koji svakog dana ima da se moli za njegovu dušu, a jednom godišnje da se čini svečana procesija.

Djelo Obrada Kotoranina ne postoji više u prvobitnom obliku – trpeza je prepravljena, natpis, velika oltarska ikona, teški kandelabri, kandila i srebrna obloga svoda kapele iznad groba uklonjeni, preliveni ili prepravljeni. Ostalo je tamo teško srebro kralja Milutina, ali je uklonjeno njegovo ime, natpis koji govori o darodavcu, i ime njegovog „vjernog i poslu vještog" Kotoranina, Obrada Desislavina. Obradovo djelo razbijeno je kao cjelina.

Poznata su, da znamo, dva prepisa glavnog natpisa pomenutog oltara objavljena prije restauracije 1684 godine: Dubrovčanina Mavra Orbinija iz

[6] Da li postoji kakav nacrt starog oltara ne znamo. Obratili smo se upravi bazilike u Bariju, i dobili smo, juna 1954, negativan odgovor. Nijesmo dobili ni snimak prepravljenog oltara kako danas izgleda. Na putu za Napulj, u jesen 1955, Miloš Milošević, arhivista Državnog arhiva u Kotoru, nije mogao snimiti oltar, jer je kripta bazilike bila nepristupačna usljed generalne restauracije. Dobio je samo malu brošuru o bazilici u kojoj je slika ikone sv. Nikole koju je poklonio kralj Milutin (ili Dečanski).

[7] Za vrijeme svog bavljenja u Zadru, Miloš Milošević vjerno je prepisao natpis i navedena mjesta iz Beatilove knjige.

1601[8] i Italijana Beatila iz 1645, koji je prepisao i objavio Ivan Kukuljević-Sakcinski.[9] Prepis kod Orbinija nije potpun i ne slaže se na nekim mjestima sa Beatilom. Ni Kukuljević ga nije tačno prenio iz Beatilove knjige. Nas se ovdje ne tiče cio tekst natpisa, nego samo ono mjesto o Obradu Kotoraninu.

Kod Orbinija ispušteno je ime Obrada, izgleda pogrešno pročitano kao „herede" (...herede astante de Catera filio DESIFLAVE, fideli et experto a predicto rege deputato). Nema ni tri riječi (super dicto opere) između *rege i deputato*. Ni u jednom od ova dva prepisa ime Desislave nije tačno prepisano. Kod Orbinija stoji: „filio Desiflave" (gdje je dugo gotsko s pogrešno pročitano ili složeno kao **f**), a kod Beatila (i Kukuljevića): FILIO DE SISTAVA (gdje je uzeto **t** mjesto **l** i DE odvojeno kao latinski predlog, usljed nepoznavanja slovenskih imena). Očigledno, u oba prepisa riječ je o *Desislavi*, a ne o Desislavu. Važno je istaći što natpis govori: *da je Obrad Desislavin bio određen od kralja Milutina da rukovodi radovima na ovom djelu kao čovjek pouzdan i vješt poslu.*

Ne može se utvrditi da li je Obrad bio graditelj (građevinar, konstruktor) ili zlatar. Prije bi se reklo da je bio graditelj. Možda je bio i jedno i drugo. Za njega se ne kaže u natpisu da je protomajstor ili majstor, kao što se kaže za dvojicu italijanskih majstora koji su, pod *rukovodstvom* (adstante) Obrada, radili na oltaru, vjerovatno kao zlatari (iako se u natpisu ne pominje *aurifex*). Ako Obrad nije bio zlatar, on se morao dobro razumijevati u zlatarskom zanatu, inače mu ne bi bio povjeren taj posao. U njegovo vrijeme Kotor je imao dosta zlatara – pominju se u kotorskim spisima. Bilo ih je i na glasu. Dolazili su iz Mletaka i Dubrovnika da kod njih uče zlatarski zanat više godina. Ističu se: zlatar Radoje i zlatar Savin, koji su odlazili u Srbiju. Milutin je, dakle, imao koga poslati u Bari i bez Obrada, da se on nije razumijevao u umjetničkom zlatarstvu.

Kakvi su bili pripremni zlatarski i slikarski radovi za ovaj oltar, teško je reći. Šta je, zapravo, Obradovo, a šta apuljskih majstora? Šta je izrađeno u Kotoru, u našoj zemlji, a šta u Bariju? Na ta pitanja ne daje odgovor natpis oltara. S pravom možemo pretpostavljati: 1) da su veliku oltarsku ikonu radili naši domaći slikari, odnosno grčki slikari kod nas; 2) da su tu ikonu okovali srebrom naši domaći majstori, u pvom redu kotorski zlatari, Obradovi sugrađani; 3) da su kandila i kandelabre radili kotorski majstori, jer zašto bi se naše srebro i zlato, koje je dao Milutin vuklo prijesno u Italiju, kad smo na domu imali dobrih majstora-umjetnika, u samom Obradovom Kotoru; 4) da su apuljski majstori okovali svod kapele nad oltarom (trpezom), okovali trpezu (menzu) i izradili reljefe svetaca na njoj, i da su tehnički namjestili sve djelove darovanog oltara; 5) da se sve radilo i izvodilo po zamisli, nacrtu i pod nadzorom Obrada Desislavina.

[8] *Il regno degli Slavi*

[9] Arkiv za 1857, separat: *Izvjestija o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim.*

Apendini je prvi kod nas izrekao svoj sud o Obradu Kotoraninu kao umjetniku. Smatra da je bio vajar i arhitekta od zanata, vrlo zaslužan, i da je dobio nalog od Milutina da nacrta i „izradi ovaj veličanstveni odar" (Abrado da Cattaro scultore et architetto... di disegnarne e construirne quel magnifico altare)[10] Ljubić je istog mišljenja. Smatra da je Obrad skulptor i arhitekta, da je planirao i konstruisao onaj „veličanstveni oltar (u Bariju), spomenik njegove neumrle slave".[11] Kukuljević ga naziva vajarom i graditeljem.[12] – Pored svih navedenih pohvala, nama ipak nedostaje pouzdan sud o umjetničkoj vrijednosti Obradova djela.

II

Iz kotorskih pisanih spomenika saznajemo o Obradu Desislavinu samo ponešto iz posljednjih sedam godina njegova života. Dva su važna dokumenta o njemu, na kojima ćemo se više zadržati nego na ostalima. Jedan je bračni ugovor o mirazu njegove kćeri Deke (puno ime biće Desislava, po očevoj majci). Taj dokumenat otkriva Obradovo porijeklo – ime majke i ime porodično (Obradus Desislave Gambe); odnosno otkriva samog Obrada Kotoranina, poznatog istoriji umjetnosti. U svim ostalim dokumentima navodi se samo njegovo ime i prezime, bez imena oca ili majke, po kojima se ne bi moglo znati da je riječ o Obradu Desislavinu-umjetniku. Drugi dokumenat je Obradov testament. U njemu se takođe navodi ime njegove kćeri Deke, što potvrđuje da Obrad Gambe nije niko drugi nego Obrad Desislavin. Pored toga saznajemo o datumu Obradove smrti.

Obrad Desislavin Gambe sklopio je 7 novembra 1331 ugovor o mirazu sa Grubom pokojnog Ilije, koji uzima za ženu Obradovu kćer Deku (Ego Obradus Desislave Gambe canonice contraho matrimonium cum Grube, filio quodam Elie, dans sibi filiam meam nomine Decho in suam legitimam uxorem). Obrad je dao kćeri u miraz: vinograd u Kasestrama (Kavač), pokraj crkve sv. Spasa, iznad vinograda Marina Golije (sudije), zasađen na zemlji manastira sv. Mihaila, i svoj dio tršća, zajedničkog sa zlatarom Miloslavom, u vrijednosti 325 perpera; pored toga: 50 perpera u novcu, 18 asagija zlatnih naušnica (oko 100 grama), 13 unača (skoro 400 gr) izrađenih ukosnica (zlatnih); vezenu tuniku, svilenu suknju, ogrtač od fine saje postavljen svilom i dvije gornje haljine od purpurnog velura, ukrašene (zlatnim) širitima. Ovakva ljetna haljina bila je obično postavljena svilom, a zimska tankim krznom. (I, 214).

Ovaj dokumenat dokazuje: 1) da je Obrad sin Desislave, kao što stoji i u natpisu oltara u Bariju, bez čega se ne bi moglo nikako pouzdano tvrditi da je riječ o našem umjetniku, pogotovo kad je ovo jedini dokumenat u kojemu

[10] F. M. Appendini, *Memorie spetantti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, str. 59.

[11] *Dizionario biografico*, 1852.

[12] *Slovnik umjetnikah jugoslovenskih*, 1860.

se pominje ime Obradove majke; 2) da je Obrad, po svoj prilici, vrlo rano ostao bez oca, te se kazuje po majci, koja je morala biti dobro poznata; 3) da je Obrad iz porodice Gambe, pučanske, jer njegova kći nije dobila miraz „po običaju kotorskih vlastelinki", niti se Obrad tituliše kao vlastelin; 4) da je bio imućniji čovjek, što svjedoči da je bio tražen majstor-arhitekta; 5) da je imao vinograde na metohu svetog Mihaila Prevlačkog, stolice zetskog episkopa, ustanovljene od sv. Save, upravo ispod crkve sv. Petra u Bogdašićima, na kojoj se očuvao poznati ćirilski natpis iz 1269 godine.

Na osnovu dokumenata iz tih godina sa sigurnošću se može utvrditi da je notar redovno pisao slovenska ženska imena sa nastavkom -**e** u genitivu (Brathoslave, Dragoslave, Miloslave tabernarie, za koje se iza toga kaže: dicta Brathoslava, predicta Miloslava, itd.). Muška imena, međutim, notar dosljedno piše sa nastavkom -**i** u genitivu (filius Bollislavi, Brathoslavi, Miroslavi, Pervoslavi, itd.). Ovo ističemo radi pune potvrde identičnosti Obrada Desislavina iz kotorskih spomenika i Obrada Desislavina iz natpisa oltara bazilike u Bariju.

Prve pomene o Obradu (Desislavinu) Gambe imamo u najstarijim sačuvanim spisima kotorskim. Tokom novembra 1326 godine javlja se dva puta kao svjedok, koji je tada, po propisima Statuta, uz sudiju i auditora ovjeravao notarske isprave, ugovore, dugovanja, oporuke itd. U prvom slučaju svjedoči Obrad (testis Obradi Gambe) da je Petar Vitov, ranije i docnije kotorski notar, podmirio neki dug; u drugom, Obrad Gambe je svjedok pri sklapanju ugovora đakona Abrahama, opata crkve sv. Marije na rijeci, sa nekim Medojem kojemu daje na obradu zavazda crkveni vinograd na baštini manastira sv. Mihaila Prevlačkog (I, 40, 51).

Iduće godine, krajem maja 1327, Obrad Gambe (Obrat de Gambe) kupio je vinograd od sinova Prodana iz Lastve, Radiše i Juroja, za istu cijenu po kojoj su ga oni kupili od neke Stanislave i njenog sina Tvrdoša (I, 80). Iste godine pominje se vinograd Obrada (de Gamba) u Kasestrama, na baštini manastira sv. Mihaila Prevlačkog, iznad vinograda Đurđa Prodanova iz Pasiglava (I, 70, 121). Novembra 1327 javlja se opet kao svjedok Obrad Gambe (de Gamba), prilikom sklapanja ugovora Bogdana Dobrenova i Ilene, kćeri grčkog slikara Nikole, o izmjeni kuće i vinograda, kao i o sklapanju ugovora o mirazu iste Ilene (I, 120).

Tokom tri godine poslije toga (1328–30) nemamo nikakvog pomena o Obradu. Možda je bila u pitanju njegova bolest, vjerovatnije njegova otsutnost iz Kotora radi poduzetog posla. Možda je radio tada u Peći i Dečanima u grupi kotorskih majstora sa Vitom Kotoraninom. Krajem februara 1332 Petar Bratošev Kvilešija iz Kotora izjavio je pred sudom da duguje Obradu Gambe 50 perpera (I, 245).

Prvih dana juna 1332 Obrad je umro. Sačuvan je njegov testament. Izvršioci njegove posljednje želje, prezbiter Vita, upravitelj crkve (manastira)

sv. Marije na Gurdiću, Junije Gambe i Marin Obradov Gambe, podnijeli su sudu, 8 VI 1332, Obradov testament, da se ozvaniči i unese u sudsko-notarsku knjigu. Dokumenat je mjestimično oštećen vlagom i ne može se cio pročitati. „Ja Obrad Gambe (Ego Obrattus Gambe) – tako glasi testament – činim ovu posljednju oporuku, pri zdravoj pameti i govoru. Na prvom mjestu određujem: da se da biskupu perpera 2, prezbiteru Viti... da se moli Bogu za mene; za pomene perpera 6; Stanislavi, mojoj hraniteljki (nutrice mee) i njenoj kćeri Budni perpera...; mojoj kćeri Deki (filie mee Decho) perpera 5; za sve „nepravedno stečeno" 20 perpera; kuća u kojoj stanujem pripada Palmi, jer sam od njega primio za nju novac; za mise perpera 5, izvršiocima oporuke perpera 2...; da se napravi sakristija u crkvi sv. Spasa. Dugujem Domu Bogdanovu..., takođe fra Viti (fri Vite) perpera 13, a Bratoslavu perpera 2. Za izvršioce moje oporuke određujem: prezbitera Vitu, Junija Gambu i Marina moga sina (Marinum... meum)". Svjedoci su Georgije Crneli i Toma Stanojev (I–2, 3). – Testament je ozvaničen od strane suda. Jedan od sudija, koji je potvrdio testament, bio je tada Trifun Buća, diplomata kralja Milutina i Stevana Dečanskog, jedan od najjačih privrednika Kotora i Raške. Isitče se kao trgovac srebra iz domaćih rudnika (Brskova, Novog Brda, Trepče), gdje je, izgleda, imao svoja zakupna okna. On je, recimo, mogao preporučiti Obrada Desislavina kralju Milutinu da pravi oltar u Bariju.

Obrad ne pominje svoje sinove u testamentu, niti svoju ženu, koja ga je, izgleda, nadživjela. Po sebi se razumije da su oni baštinici njegove imovine.

Obradovo povjerenje i prijateljstvo uživali su, vidi se, prezbiter Vita i Georgije Crneli. Vita je pripadao franjevačkom redu, otuda i „fra Vita". To je Vita Trifunov Čučo, neimar Visokih Dečana.[13] Crneli je išao u Srbiju i trgovao srebrom iz Trepče i Brvenika, gdje je imao svoju kuću i imanje.[14]

Iz drugog dokumenta doznajemo da je Obradova kuća u Kotoru bila palata za svoje vrijeme; njena vrijednost bila je velika. Obradovi sinovi, Marin i Petar (Marinus et Petrus, fratres, filii quondam Obrati Gambe), izjavili su pred sudom odmah poslije očeve smrti: da je Palma Ivana Damjanova od njihovog oca kupio za 400 perpera kuću sa verandom, koja je licem na ulici, ispod kuće Avrama Burde, a iznad kuće Velije, kćeri Pavla Skole (I–2, 3).

Po jednom dokumentu iz iste godine dalo bi se zaključiti da je Obrad imao više sinova. Georgije Crneli podnio je decembra 1332 tužbu protiv Marina Obradova i njegove braće (Marinum quondam Obrati Gambe et eius fratres). Na osnovu sudsko-notarske priznanice Crneli traži podmiru duga od 400 perpera. Stranke su pristale na sud dobrih ljudi. Za dvostruki iznos duga, kao što se običavalo, arbitri su procijenili za 800 perpera i ustupili Georgiju Obradove vinograde u Kasestrama sa kućom od kamena, kao i dva dijela trš-

[13] Vid. *Vita Trifunov.*

[14] R. Kovijanić, *Rudnici Srbije u kotorskim spomenicima*, Nauka i priroda, VII, sv. 3, 1954.

ča u Grâcu, Kavču (I, 282). Prema propisima Statuta kotorskog, Crneli je imao pravo da drži imanje do podmire; ako dužnici ne podmire tokom tri mjeseca, on je imao pravo da proda to imanje da naplati dug, a ostatak je morao predati vlasnicima; ali u tom slučaju morao je tražiti odobrenje od sudom „majka pomenutog Obrada" (mater dicti Obratti), govoreći da je ona „vlasnik i gospodar" imanja. Smatramo da Desislava nije bila tada živa, inače bi je Obrad pomenuo u testamentu. Biće ovdje riječ o ženi Obradovoj, odnosno majci pomenutog Marina Obradova (trebalo je da glasi: mater dicti Marini Obratti). Notar je pogriješio, uvjereni smo. Na slične greške nailazimo više puta, što se dâ utvrditi na istom ili nekom drugom dokumentu.

U pogledu porodičnog imena Obradova, unose izvjesnu pometnju tri-četiri dokumenta iz 1334–5 godine, koje je pisao drugi, privremeni notar. Augusta 1334 pominje se vinograd „Obrada zeta Gambe" (Obrati gm Gabe). Decembra 1335 izjavio je prezbiter Vita, upravitelj crkve (manastira) sv. Marije na Gurdiću, da je potpuno podmiren „od Obrada zeta pokojnog Gambe i njegovih sinova" (ad Obratto genero quondam Ganbe et eius filiis). Prema ovom dokumentu, kao i prema svim ranijim u kojima je jasno i dosljedno pisano ime Obrada Gambe, dalo bi se zaključiti da je ovdje riječ o drugom Obradu, „zetu pokojnog Gambe", koji je tada, tri godine poslije smrti Obrada Desislavina, bio živ. Ali ostala dva dokumenta to obaraju, jer se u njima taj Obrad pominje takođe kao pokojni. Georgije Crneli prodao je, januara 1335, Marinu, „sinu pok. Obrada zeta Gambe" (vendo Marino filio quondam Obratti generi (?) Gabe), vinograd koji je nekad pripadao majstoru Destamaru. Oktobra iste godine žena zlatara Grupše podnijela je prijavu protiv „Marina pok. Obrada zeta Gambe" (adversus Marinum quondam Obradi generi Gambe), žaleći se da Marin drži posadnike (kmetove) na zajedničkom imanju u Grblju, i traži dio kmetova (partem nostram hominum). Prema notarskoj ispravi ovi ljudi su pripadali isključivo Marinu, zato mu ih je sud i dosudio, a i imanje da ostane i dalje zajedničko (1–2, 125, 155, 158, 216). Vidjeli smo da je Obrad Desislavin imao sina Marina. On se već na dva mjesta pominje kao sin pokojnog Obrada Gambe, kao i u dva docnija dokumenta koja ćemo navesti. Tako ime Marina Obrada Gambe i ime Marina Obrada zeta Gambe povećava tu pometnju. Ovo pitanje ostaje nerasvijetljeno potpuno. Postoje tri mogućnosti: 1) da se govori o dva Obrada; 2) da je Obrad Desislavin Gambe bio oženjen iz porodice Gambe, što je manje vjerovatno; i 3) da je notar unio pometnju. Mi smatramo da je ovaj privremeni notar griješio u prepisivanju, jer su raniji dokumenti, za života Obrada Desislavina i odmah poslije njegove smrti, potpuno jasni, u prvom redu testament.

Od Obradove porodice pominju se još samo njegova dva sina. Njegova žena, za koju ne znamo kako se zvala i iz koje je porodice bila, ne pominje se. Ne susretamo se više ni sa njegovom kćerju, Dekom. Iz jednog dokumenta (10 VI 1331) doznajemo da je njen muž bio sin Ilije Kokje, i da je od Trifuna Buće, koji nam je poznat kao diplomata i trgovac srebra i zlata iz rudnika Raške, primio na dobit popola 566 perpera (I, 172).

Obradov sin Petar bio je arhiđakon kotorski. To se vidi iz testamenta udove Marina Gambe starijeg, koja mu ostavlja jedan perper da se moli za njenu dušu (1–2, 172).

Najviše se pominje Obradov sin Marin. Već smo naveli neke pomene o njemu. Krajem 1332 Marin Obradov i Ivan Marina Gambe (nos Marinus Obradi Gambe et Give Marini Gambe) primili su od Pavla Stankova 60 perpera na dobit, da dvije trećine dobiti pripadnu njima, a jedna trećina zajmodavcu. Poslije godinu dana Pavle je izjavio da je podmiren od Marina pok. Obrada Gambe (a Marino filio quondam Obratti de Gambe). Godine 1336 Marin Obradov (Marinus quondam Obradi Gambe) dao je priznanicu da duguje 40 perpera arhiđakonu Petru Šarani i prezbiteru Viti Čuču (de Çuçolo), upravitelju crkve sv. Marije na Gurdiću (1–2, 45, 104, 351).

Kotorska porodica Gambe bila je mala. Osim Obrada i njegovih sinova, pominju se još Junije i Marin Gambe sa sinovima. Ovaj Marin nije doživio 1332 godinu, dok Marina Obradova pratimo više godina poslije toga. Godine 1326 pominju se Marinovi vinogradi na Mulu i u Mogorišu, a 1327 njegova kuća u Kotoru (I, 28, 35, 85, 108). Godine 1332 pominje se kao pokojni. Tada su neki njegovi vinogradi u Kulinom Brdu (Lastva) i Mogorišu (Verige – Stoliv) prešli u ruke dvojice bogatih Kotorana, Petra Katene i Marina Mekse, sudije, koji su ih prodali Iliji Nikolinu Zaguri iz Bara, pretku humanističkog pjesnika Ilije Zagurovića i poznatog štampara Jeronima Zagurovića. Dio tih vinograda ostao je i dalje u posjedu njegovih nasljednika (1–2, 278). Iste godine podnesena je sudu oporuka Mare, udove Marina Gambe. Ona zavještava da se proda vinograd u Tivtu, i od tih novaca dâ 100 perpera za njenu dušu, a 1000 misa i na dobročinstva, a ostatak sinovima i kćeri. Pored ostalog, ostavlja perper đakonu Petru Obradovu, da se moli za njenu dušu, i 10 perpera svome sinu đakonu (filio meo dyacono). Izvršilac njene oporuke bio je Junije Gambe, kao srodnik. I docnije, 1335, pominju se vinogradi pokojnog Marina Gambe u Dumidrani, prema Prevlaci (I–2, 29, 295). – Sinovi Marina Gambe (starijeg) bili su: Ivan, Marko i Sergije. Pominju se marta 1336. Ivan se pominje 1332 s Marinom Obradovim. Poslije tri godine unajmio je crkvenu kuću na Šuranju od biskupskog vikara, arhiđakona Petra Šarani. Godinu docnije vidimo ga kao sudruga Trifuna Buće u trgovanju s mletačkim trgovcima. Sergije Marinov bio je đakon. Njegova majka pominje sina đakona. Da je to Sergije doznajemo iz oporuke Miroslave Nikole Krize, koja ostavlja, 1333 g., dva perpera đakonu Sergiju Gambe (I–2, 361, 45, 155, 312, 114).

Češće se pominje Junije Bogdanov Gambe, već od 1326 godine. Tokom 1336 Junije je vodio spor sa svojim zetom, Andrijom Karpaci, oko ostatka

neisplaćene prćije Junijeve kćeri. Po sudskoj presudi imao je još dati zetu: 50 perpera krstatih, ženski ogrtač od zelene saje i svilenu tuniku. Docnije, Junije se žali na svog zeta da otuđuje svoja dobra na račun ženine prćije, protivno propisima Statuta. Tada je vodio spor i sa svojim sinom Nalom (Božom), koji je tražio dio majčine prćije, i dobio vinograde na Kulinom Brdu i kuću na Šuranju. Iste godine prodao je, sa svojom ženom Belkom, dvije zemlje u Crniplatu (Tivtu) za 300 perpera. Godine 1337 Junije je udao svoju kćer Dobru za Ivana Trifuna Valova, kojoj daje u miraz: 500 perpera, 30 asagija zlata, dvije svilene tunike, i treću izvezenu zlatom. Iz toga dokumenta saznajemo da je imao brata Matiju (I, 47, 70, 274; I–2, 247, 250, 148, 318, 334).

U srednjovjekovnom Dubrovniku živjela je vlastelinska porodica Gambe. U prvoj polovini XIV vijeka pominju se: Dobro, Junije, Palma i Luka.[15] Najviše se ističe Luka, brodovlasnik, koji je trgovao sa Mlecima i Apulijom. Zavještao je maloj braći u Dubrovniku 100 perpera za izradu ikone.[16]

Da li je kotorska pučanska porodica Gambe bila u srodstvu sa dubrovačkom vlastelinskom, ne može se znati.

*

* *

Obrad Desislavin Gambe bio je ugledan kotorski građanin. Treba naročito istaći da je održavao veze sa zlatarima i trgovcima srebra i zlata iz rudnikâ Raške i da je imao veze sa umjetnicima – bio je prijatelj slikara Nikole Grka, koji je, možda, imao nekog učešća u izradi ikonâ za oltar bazilike u Bariju, poklona kralja Milutina, i prijatelj znamenitog neimara Dečana, Vite Trifunova Kotoranina, kojemu je otvarao put ka Pećkoj i Dečanskoj Bistrici.

[15] *Monumenta Ragusina*, I. II. V.
[16] Jorjo Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, I, 14.

Vita Trifunov, neimar Dečana

Ličnost velikog neimara. – Po natpisu na portalu južnih vrata manastirskog hrama u Dečanima zna se da je Visoke Dečane gradio punih osam godina (1327–35) „Frad Vita, mali brat, protomajstor iz Kotora, grada kraljeva".[17] To je sve što se dosad zna o neimaru tog monumentalnog spomenika našeg Srednjeg vijeka.

Na osnovu tog jedinog izvora o graditelju Dečana, Jireček je napisao 1911: „U jednom srpskom zapisu iz godine 1334–5 u manastiru Dečanima kaže se da je protomajstor Vita (Vitus) iz Kotora rukovodio gradnjom punih osam godina; kako se on zove 'frad' (frater) i 'mali brat', jasno je da je pripadao latinskoj manastirskoj organizaciji, po svoj prilici kao član svjetovnoga 'trećeg reda', koji beše pridodat franjevcima."[18]

U najstarijim sačuvanim kotorskim spomenicima, pisanim 1326–37, za vrijeme podizanja Dečana, mi smo otkrili neimara Vitu u ličnosti prezbitera Vite Trifunova Čučola (Čuča?), opata kotorske crkve sv. Marije na Gurdiću, odnosno manastira ženskog franjevačkog reda („drugi red"), i zastupnika male braće („prvi red") manastira sv. Franja u Kotoru (na Gurdiću). Da je to graditelj Dečana potvrđuju ove činjenice: 1) Nema drugog Vite Kotoranina koji bi mogao biti graditelj Dečana, a nemogućno je zamisliti da kotorski pisani spomenici toga vremena ne pominju tako znamenitu ličnost. 2) Prezbiter Vita bio je, po kotorskim izvorima, vrlo ugledna ličnost Kotora svoga vremena. 3) Prezbiter Vita bio je opat crkve sv. Marije na Gurdiću, koja se u kotorskim spisima pominje kao manastir monahinja franjevačkog reda. Monahinje su tada živjele najstrožijim manastirskim životom i njihova nastojnica (opatica) nije mogla vršiti nikakve javne funkcije, nego ih je vršio upravitelj (opat, rektor) crkve i manastirskih dobara. 4) Prezbiter Vita, opat, bio je zastupnik male braće manastira sv. Franja, zadužbine Nemanjića u „gradu kraljevu", koja je dobijala povlastice i darove od Nemanjića, svakako i od samih ktitora Dečana, s kojima su kotorska mala braća stajala u vezi. 5) Prezbiter Vita, opat, ne pominje se nigdje u kotorskim spisima 1328–9 godine, u vrijeme kad se najviše radilo na podizanju zidova i stubova dečanskog hrama. Ostalih godina podizanja Dečana (1327, 1330–35), Vita se pominje kao prisutan u Kotoru samo u zimskim ili poznojesenjskim mjesecima, kada su radovi na Dečanima prestajali i kada su se primorski majstori vraćali svojim domovima.

[17] Navodimo po Miklošiću: *Monumento serbica* (1895). Tako je kod Kukuljevića, *Slovnik umjetnikah jugoslovenskih*, i kod Miloja M. Vasića, *Žiča i Lazarica*, 1928, str. 78; *Arhiepiskop Danilo II*, Prilozi, VI, 251. Kod Lj. Stojanovića, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, 28, nema riječi protomajstor.
[18] Jireček – Radonjić, *Istorija Srba*, I (1952), 296.

Po kotorskim izvorima, dakle, dâ se zaključiti da je prezbiter Vita, opat Svete Marije na Gurdiću, pripadao franjevačkom redu (maloj braći), ali se ne može pouzdano utvrditi kojem je franjevačkom redu pripadao, „prvom" ili „trećem", odnosno da li je bio manastirski ili vanmanastirski franjevac.

Od osnivanja reda početkom XIII vijeka, manastirski franjevci, monasi („prvi red"), dijelili su se na laike, nerukopoložene, i prezbitere, rukopoložene (koji su bili školovani). Docnije, laik je redovno titulisan sa „brat" (fra-frater), a prezviter sa „otac". Kako je bilo uobičajeno u doba Vite, teško je reći. Kotorski notar toga doba nigdje nije upotrijebio počasnu riječ pater, te se ne vidi razlika između prezbitera-monaha i prezbitera-svjetovnjaka.

Vita Kotoranin mogao je biti monah-prebviter, kao što je i stari srpski pisac Grigorije Camblak, iguman Dečana, bio „monah i prezbiter", kako sam kaže u *Žitiju Stefana Dečanskog*. U kotorskim spomenicima Vita se često pominje kao izvršilac oporuke nekog svog sugrađanina i kao zastupnik manastira. Prema tome, reklo bi se da Vita nije monah, da nije pripadao „prvom redu", jer monasi ne vrše takve javne funkcije kao što je zastupanje pred sudom. Za Vitino doba, međutim, to još ne važi. Mali brat Franjo, lektor manastira sv. Franja (frater minorum et lector), istupao je pred sudom 1331 kao izvršilac oporuke Franja Markova Draga, što su mogli učiniti dva ostala imenovana izvršioca oporuke (I, 198). Znači, monaštvo tada nije isključivalo takvu javnu funkciju. Još jedna činjenica govori da je prezbiter Vita mogao biti monah. Nigdje se, naime, ne pominje njegovo privatno imanje, kuća ili vinogradi, kao što je slučaj sa svjetovnim svećenicima (prezbiterima nemonasima).

Prezbiter Vita, opat franjevačke crkve, mogao je biti i vanmanastirski franjevac, član „trećeg reda", kao što Jireček i pretpostavlja za neimara Dečana, „frad Vitu, malog brata". U prilog toga govorila bi ova činjenica: nigdje se u kotorskim spisima Vita ne oslovljava sa fra, osim u jednom jedinom slučaju možda, niti se kaže da je frater minor kao za pomenutog lektora Franja. Notar redovno piše „presbyter Vita" ili „dompnus Vita", što odgovara vanmanastirskom prezbiteru franjevcu i svećeniku uopšte. Ali ni to nije mjerodavno; jer ko zna kako se to običavalo u doba Vite. Možda je tadašnji notar i manastirskog i vanmanastirskog prezbitera titulisao i oslovljavao jednako. Stručna literatura (do koje smo mogli doći) ne rasvjetljava to pitanje za starija vremena. Navešćemo neka razlaganja iz opsežne italijanske crkvene enciklopedije.[19] U stara vremena (navodi se 1304 godina) – kaže se tamo – frater i monah često je značilo jedno isto, jer je „fra" bila zajednička titula za bilo kojeg samostanca, i monaha i kanonika... Kardinali i biskupi koji su pripadali nekom religioznom redu, čiji su se članovi nazivali i potpisivali sa „fra",

[19] G. Morini, *Dizionario di erudicione storico-ecclesiastica*, Venezia, 1844, vol. XXVII, 227–9.

zadržali su „fra" i kad su postali biskupi i kardinali. U mnogim hronikama – kaže se dalje – nalaze se imena pripadnika venecijanskog patrijarhata XV i prvih godina XVI vijeka; u njima se samostanska lica bilježe sa titulom „fra", a biskupi, opati i svjetovni svećenici sa titulom „don" (dompns – dominus). Kao što se vidi, tek od XV vijeka stvar se, uglavnom, precizira. Navešćemo jedan karakterističan primjer iz kotorskih spomenika s kraja XIV vijeka. Naime, kotorski biskup Bartolomej, koji je bio fratar, redovno za sebe upotrebljava „fra" (II, 418, 488, 643, itd.); međutim, notar nigdje ne upotrebljava „fra" uz njegovo ime nego redovno „dominus" ili „pater" (II, 452, 453, 627 itd.). Ovo bi išlo u prilog činjenici da je kotorski notar tridesetih godina XIV vijeka, kao i ovaj devedesetih godina, možda namjerno izostavljao „fra" ispred imena Vite i da je bio monah kao biskup Bartolomej, upotrebljavajući počasnije „dominus", za razliku od običnog fratra laika, zato što je bio prezbiter i opat.

Mišljenje Kukuljevića (*Slovnik*) da se „frad Vita kao redovnik male braće valjda u nekom susjednom manastiru bavio", suviše je proizvoljno.

Franjevački „treći red" osnovao je takođe Franjo Asiški (1221), „za ljude koji nijesu napuštali svjetovne poslove, ali koji su htjeli da žive duhovničkim životom."[20] Potvrđen je papskom bulom 1228 i 1298, koja je članovima davala velike povlastice; tako su se u „treći red" upisivali vladari, najugledniji ličnosti svjetovnog života oba pola, naučnici, pisci. Na čelu je stajao kardinal.[21] U jednoj italijanskoj enciklopediji opšte kulture[22] kaže se doslovno: „frater trećoredac (frater terziario), svjetovnjak, pridružen je jednom religioznom redu, ali ne nosi fratersko odijelo." Prema tome, trećoredac svećenik, koji je nosio svećeničku odjeću, bio je takođe frater („fra"). Graditelj Dečana, dakle, mogao je i kao „trećoredac" franjevac uklesati za sebe da je „frad, mali brat".

Osim dečanskog natpisa, ima i drugih pisanih spomenika naših iz doba Vite Kotoranina u kojima se govori o podizanju Dečana; ali nijedan od njih ne pominje glavnog protomajstora. U svojoj povelji od 1330 godine, koju je možda sastavljao arhiepiskop Danilo, Stevan Dečanski ne pominje Vitu, protomajstora hrama, ali pominje „protomajstora Georgija i s bratiom Dobroslavom i Nikolom", koji su gradili i ukrasili mnoge crkve „po srpskoj zemlji", i koji u Dečanima „trapezariju zdaše i veliki pirg nad Portom... za to im kraljevstvo i potvrdi selo Manastiric da im je i nih plemenevi v vjeki amin".[23] Na prvi pogled ispada čudno da ktitor pominje protomajstora pirga i manastirskih zgrada, a i ne pominje protomajstora manastirskog hrama, kudikamo većeg i znamenitijeg spomenika. Međutim, jasno je, protomajstor

[20] Brockhaus', „*Lexikon*", pod „Franziskaner".
[21] *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, XXVI, 170.
[22] *Dizionario di cultura universale*, Milano – Roma, pod „frate".
[23] St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država*, 648.

Đorđe i braća mu pominju se isključivo zato što im se dečanskom poveljom daje i potvrđuje selo Manastirie, podloženo metohu Dečana, kao što se pominju svi ostali mnogobrojni pripadnici manastirskog metoha, među kojima ima i zanatlija. Đorđe se tu, dakle, ne pominje kao protomajstor hrama, niti bi se pomenuo kao glavni graditelj pirga, trpezarije, igumanije i manastirskih konaka, što mu pripisuje i Camblak, nego se pominje kao posjednik metohiskog sela koje je dobio za zasluge ili za rad.

Drugi savremenik Vite, arhiepiskop Danilo, pisac „Života kraljeva i arhiepiskopa srpskih", na kojeg je Dečanski prenio staranje o podizanju manastira, ne pominje Vitu Kotoranina, a ni njegov učenik-nastavljač, takođe savremenik podizanja Dečana, u svom *Žitiju Stevana Dečanskog*, gdje se opširnije priča o samom podizanju manastira.[24] Ova dva biografa ne pominju ni protomajstora Đorđa, kao što ga ne pominje ni dečanski natpis.

Što sastavljač dečanske povelje i dva biografa-savremenika ne pominju Vitu, protomajstora Visokih Dečana, mislimo da su dva glavna razloga. Prvi je ovaj. Srednjovjekovni pisac doba feudalizma, monah, išao je za tim da istakne isključivo glavu države, vladara-ktitora, i glavu crkve, arhiepiskopa, koji je bio angažovan u gradnji vladaočeve zadužbine. Otuda su i pretjerivanja Danilova učenika i biografa o ktitorskim i protomajstorskom udjelu arhiepiskopa Danila u podizanju Banjske, Dečana i Bogorodice u Peći, zidane kad i Dečani (*Život arh. Danila*). Ali, njegovo mišljenje o Danilovoj ulozi oko podizanja Dečana izneseno u *Životu Dečanskog* dosta je realno. „Moj gospodin (Danilo) – kaže biograf – dostojno se i krepko brinuo o ovom svetom i božanstvenom hramu i za podizanje njegovo, da se, pošto je ovaj preosvećeni položio prvi osnov, trudio i za dovršenje, tako da je bio kao najamnik nekog dela toga svetog hrama." Drukčije nije moglo ni biti. Biograf je rekao samo to da je vladar prenio staranje o podizanju Dečana na svoga arhiepiskopa, čije je sjedište bilo u neposrednoj blizini, na čovjeka prosvijećena i ugledna, jedna od kulturno najizgrađenijih ličnosti iz unutrašnjosti Balkana toga vremena, s kojima je zajedno i izabrao to zaista divno mjesto za podizanje kulturnog spomenika („s blagoslovenijem gospodina mi i otca arhiepiskopa Danila"). Drugi glavni razlog što savremeni biografi ne pominju Vitu iznio je prof. Miloje M. Vasić u svojoj studiji o arhiepiskopu Danilu (*Prilozi*, VI). „Doba života i rada Danila II – kaže on – pada u vreme kad se, u grčkoj i srpskoj crkvi, pojavio silan pokret, nepomirljiva borba protiv latinske vere." Međutim, državna politika Dečanskog, kao i njegovog oca i djeda, bila je šira u odnosu prema domaćim pripadnicima zapadne crkve, i prema primorskim gradovima. To je, pored sve te borbe, omogućilo Viti Kotoraninu da snažnim razmahom dođe do punog izraza u svom umjetničkom stvaralaštvu.

[24] Izdanje Srpske književne zadruge, Beograd, 1935.

Ni drugi biograf Dečanskog, Grigorije Camblak, „monah i prezviter, bivši iguman iste obitelji" (Dečana), pišući sedamdeset godina docnije o podizanju dečanskog manastira, ne pominje protomajstora Vitu, iako je toliko vremena imao stalno pred očima natpis dečanskog portala, koji počinje imenom: Vita. U tome se rukovodio istim razlozima kojim i njegovi prethodnici.

Govoreći o podizanju Dečana, Camblak kaže kako Stevan Dečanski „reču zapovedaše da brzo dođu kamenosečci i da se postave od pomorskih grado-va načelnici zdanja toga". Očigledno, tu misli na glavnog „načelnika zdanja", Vitu Kotoranina. I nastavlja: „Prvo okolo podiže grad, dovoljno dug i širok, utvrđen čestim kulama... A načini veliku trapezariju, po zdanju najveću, umetništvom detalja, mađere i mađupnicu, ustrojeno u prostranstvo, pa načini igumaniju, neko čudesno delo dostojno povesti, i sve sazdavši po redu i lepoti pokriva mnogim olovom". Ovdje pisac misli na protomajstora Đorđa. „A pored svega ovoga – kaže dalje – on dobrolepi (Dečanski) podiže i bogolepi hram." Tu opet misli na djelo protomajstora Vite.

Ako pisci-savremenici ne govore o Viti, govori njegovo veliko djelo – kamenje („saxa loquuntur"). Monumentalna dečanska građevina, umjetnički izvedena, i njeno sliveno i izrađeno kamenje govore i o Viti i o primorskim „kamenosečcima", u prvom redu kotorskim majstorima. O njima i danas govore i savremeni im pisani spomenici njihovog grada, sudsko-notarske knjige kotorske („scripta loquuntur").

O Viti i o njegovim nepoznatim saradnicima iz primorskih grdova dosad se moglo pisati na osnovu proučavanja Visokih Dečana. Proučavajući Vitino djelo, prof. Đurđe Bošković donio je u svojoj opsežnoj studiji[25] nekoliko zaključaka o Viti-umjetniku i učinio nekoliko prihvatljivih pretpostavki o njegovom izgrađivanju. Između ostalog, on smatra: da je Vita preduzeo podizanje Dečana „kao već zreo umetnik, utvrđene reputacije, bez čega mu ovaj posao uostalom ne bi bio ni poveren", i da za njihovo podizanje imamo da zahvalimo „spregu duhovnih snaga i umetničkih iskustava arhiepiskopa Danila II i fra Vite iz Kotora. Prof. Bošković pretpostavlja: da je Vita otpočeo „svoje umetničko obrazovanje negde u Dalmaciji", i da je „svoje izvanredno bogato iskustvo" stekao, prije dolaska u Dečane, na građevinama Dubrovnika i Zadra, na putovanju po Raškoj, obilazeći stare srpske spomenike (kao Studenicu, Žiču, Sopoćane, Patrijaršiju), i na putovanju po Italiji, obilazeći spomenike Apulije, Lombardije i Toskane, od kojih neke upoređuje sa Dečanima, naročito crkvu sv. Marije u Portenovu, kod Ankone.[26] Na osnovu zaključaka da se Dečani „gotovo u potpunosti oslanjaju na zapad, na romansku i donekle na gotsku arhitekturu, sažimajući u sebi i mnoge tekovine Raške škole",[27] prof. Bošković misli: da je Vita poznavao „mnoge zapadnjačke

[25] „Manastir Dečani", I, SAN, 1941, *Arhitektura*, str. 23, 62, 119–22, 137, 196.
[26] Đurđe Bošković, *Osnovi srednjovekovne arhitekture*, Beograd, 1947, 207.
[27] Isto, 207.

spomenike", ali mnogo bolje srpske spomenike Raške škole, naročito Studenicu i Banjsku (dovršenu 1315), koju su radili Primorci, možda i sam Vita, gdje je mogao steći „svoje glavno znanje i iskustvo" (Dečani, 121–2).

Prof. Bošković ukazuje na sličnosti Dečana sa zapadnom fasadom stolne crkve u Zadru (portal rađen 1324), i prema sačuvanom bakrorezu iz 1667 na neke sličnosti stolne crkve u Dubrovniku (dovršene 1326, porušene zemljotresom). Na osnovu toga pretpostavlja: da je Vita, prije podizanja Dečana, mogao učestvovati u izgradnji katedrale, dominikanskog i franjevačkog manastira u Dubrovniku i u radovima na zapadnoj fasadi katedrale u Zadru (Dečani, 120–1). Ovu Boškovićevu pretpostavku prilično potkrepljuju kotorski pisani spomenici. Oko Vite u Kotoru bila se, za vrijeme podizanja Dečana, okupila grupa iskusnih i uglednih građevinara i klesara iz Dubrovnika i Zadra, s kojima se on možda upoznao na zajedničkom poslu u tim gradovima. Istina, na osnovu kotorskih izvora može se pretpostavljati: da su sličnosti dubrovačkih i zadarskih građevina mogli prenijeti na Dečane i Vitini saradnici, dubrovački i zadarski majstori nastanjeni u Kotoru, sa kojima ćemo se docnije upoznati.

O djelu velikog neimara. – Djelo Vite Kotoranina na Dečanskoj Bistrici nije bilo još dovršeno kad je izrečen prvi sud o njemu. Stevan Dečanski, za kojega biograf kaže da je doživio da vidi podignute zidove i „dostohvalne" stubove, piše u svojoj povelji (1330): „I sazdav ukrasih vsakimi krasotami vnuternimi i vnjišnjimi".[28] Danilov učenik, očevidac podizanja Dečana, piše nekoliko godina docnije: „I pošto je tu sabrano veliko mnoštvo umetničkih i veštih majstora, i pošto je sve spremljeno, i tako počeše zidati, da je čudno i preslavno onima koji gledaju, časne i mnogorazlične mramore čineći (klešući), i ove polažući u sazidanje takve božanstvene crkve."[29]

Dečanski iguman Camblak, poznati pisac šire kulture, stajao je udivljen pred djelom Vite Kotoranina, i sa ushićenjem napisao: „Bogolepi hram unutra ima veliku dužinu i širinu, visinu toliku da se utrđuju i oči onih koji gledaju. Drže ga stubovi od mramora izvajani, i išaran je raznim svodovima. A spolja sastavljen je mnogočudno od ustruganog mramora crvenoga i ujedno beloga, i kamenje jednoga sa drugim sačlanjeno je divno i najumetničkije... tako da se velika blagodet sija onima koji gledaju, i uvek lepota kamena i veličina daju hramu najveću krasotu, pošto je savršeno izvajan, na dostojnolepnost oniam koji su ga učinili."[30]

Pisac Karlovačkog rodoslova (od god. 1504–20) bilježi da „Dečanskaja crkvi ne obretajet se nigdeže".[31] U to vrijeme, možda, kružila je već i legen-

[28] St. Novaković, *Zakonski spomenici.*
[29] *Život kraljeva i arhijepiskopa srpskih*, SKZ (1935), 153, 155.
[30] *Stare srpske biografije XV i XVII vijeka*, SKZ (1936), 22.
[31] Vasilije Marković, *Pravoslavno monaštvo i manastiri*, 99.

da kako je graditelj namjeravao da ukrasi dečanski hram sa 24 kubeta, ali je to omela smrt Stevana Dečanskog. Tako su mislili naši stari pisci.

Ivan Kukuljević smatra da Viti Kotoraninu pripada „jedno između prvih mjesta ne samo među slavenskim nego svima umjetnicima svoga vremena, jer on postavi... narodni prekrasni spomenik, kojemu se divi i danas domaći i inostrani svijet... Svakako pripada njemu najveća slava radi ovoga rijetkoga slavenskoga umotvora."[32] I čula su se mišljenja Engleza, Francuza, Rusa, Njemaca. Englez Evans ističe Dečane kao „najotmeniju crkvenu građevinu unutrašnjosti Poluostrva".[33]

Naši stručnjaci često govore o ovoj „najvećoj srpskoj građevini Srednjega vijeka". Jedan od njih misli da se „po izradi može takmičiti sa današnjom tehnikom".[34] „Crkva – koja pretstavlja trobrodnu vasiliku – čuvena je sa svoje visine i plastične dekoracije u kamenu", kaže prof. Vl. Petković.[35] Jedan od najmlađih naših stručnjaka kaže: „Kotor je dao Vitu, majstora najmonumentalnijeg i najbogatijeg spomenika srpske srednjovjekovske arhitekture i skulpture."[36]

Najpozvaniji naši stručnjaci, Vlad. Petković i Đurđe Bošković, profesori Beogradskog univerziteta, napisali su opsežno djelo *Manastir Dečani*, koje smo već citirali; prvi istoriju, a drugi studiju o arhitekturi (knj. I), i dali bogatstvo skica i slika (knj. II). Prof. Bošković smatra: da su Visoki Dečani „majstorsko delo", da su „najveći i najmonumentalniji od sviju očuvanih srpskih i južnoslovenskih srednjovekovnih spomenika", i da njihovo „bogatstvo čine skulpture i reljefi, kojima je fra Vita ukrasio pojedine istaknutije i važnije delove". Naročito ističe umjetničku cjelinu Vitine građevine, koja „ostaje sva skladna, mirna, harmonična i snažna", i kojoj se „divimo i danas, punih šest vekova posle njenog postanka, jer u njoj osećamo izraženu meru stvaralačke snage našeg naroda".

U pjesmi *Miloš Vojinović i ban od Kotora*, naš Narodni pjesnik izražava narodni ponos Dečanima: „Ma kakva je crkva u Dečane... Ja mnim takva nema u svijetu!" U drugoj narodnoj pjesmi, *Miloš* u latinima (među rimokatolicima), taj ponos je izražen kroz usta Miloša Obilića. Nije možda slučajnost što Narodni pjesnik dovodi u Kotor Miloša Vojinovića, uzornog narodnog junaka, sestrića cara Dušana, odnosno što dovodi Miloša Obilića, najsvjetlijeg junaka narodnog ponosa, da u Vitinom gradu uporedi Visoke Dečane sa kotorskom katedralom:

[32] *Slovnik umjetnikah jugoslavenskih.*
[33] V. Marković, isto.
[34] Vl. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, 146.
[35] *Narodna enciklopedija CXC*, St. Stanojević.
[36] Jovanka Stojanović-Maksimović, *O srednjovjekovnoj skulpturi Boke Kotorske*, Spomenik SAN CIII (1953).

Jesu naše ljepše zadužbine
Od vašega Svetoga Tripuna...
Da vidite Visoke Dečane,
Da vidite, pa da se divite,
Kakovi su i koliki li su!

(Vuk, II, No 36).

Iz života velikog neimara. – Svaki podatak iz života našeg velikog neimara – o kome se dosad znalo samo toliko da je mali brat iz Kotora – dragocjen je. Kotorski pisani spomenici otkrivaju Vitu. Možemo ga pratiti samo od godine 1326–37, jer su to jedini sačuvani spisi iz XIV vijeka do 1395. Ma koliko bio dragocjen taj izvor, on nam ne pruža neko obilje raznovrsnih podataka, koji bi nam osvijetlili puni život umjetnika za tih dvanaest godina, u koje upravo spada doba podizanja Dečana. Sačuvani su samo sudsko-notarski spisi. Prema tome, u obzir dolaze samo oni slučajevi koji su izlazili pred sud. Otsustvovanje Vite iz Kotora smanjuje izdašnost pramena i tog jedinog izvora.

Ne može se ni zamisliti da kotorski spisi iz 1326–37 godine ne pominju Vitu Kotoranina, neimara Dečana. Niko drugi to ne može biti nego prezbiter Vita Trifunov Čučo (Čučolo), opat crkve sv. Marije na Gurdiću (franjevačkog manastira) i prokurator male braće manastira sv. Franja (na Gurdiću), zadužbine Jelene Uroša I, djeda ktitora Visokih Dečana. U kotorskim spisima pominje se oko četrdeset puta, preko dvadeset puta s prezimenom. Za to vrijeme izmijenjala su se tri Italijana notara. Vitino prezime pisali su različito i nedosljedno. Očigledno, Vitino prezime bilo je za stranca teško izgovoriti i napisati. To je najbolji dokaz da je Vita imao naše narodno prezime, a ne italijansko. Italijanski pisar pisao bi italijansko ime određeno i dosljedno. Ona varijacija koja navodi na italijansko prezime Cukolo ne dolazi u obzir, mislimo. Da je Vitino prezime bilo Cukolo, latinski pisar, Italijan, pisao bi ga lako i dosljednije, i drugo *c* u prezimenu ne bi nikako pisao sa sediljom (u pretežno većem broju slučajeva), kad se ko jedino piše: *co*.

Ovim nijesmo riješili pitanje kako da se izgovara Vitino prezime. Da li *s* sa sediljom treba čitati (izgovarati) kao: *č, ž, dž, z, ć* ili *c*, da li i prvo i drugo jednako ili različito? Ako odbacimo s kraja prezimena *-l -lo* ili *-li*, koje pisar Italian često nadodaje slovenskim prezimenima sličnim ovome (kao što od *Gogo* pravi Gugo i Gugello, od *Gačula* – Gaçulano), onda bi se ovo moglo čitati: *Čučo, Žužo, Džudžo* ili *Zuzo* (kao prezime Cvijete Zuzori). Ako bi se prvo i drugo *c* sa sediljom čitalo različito, onda bismo dobili još mnogo varijacija, kao: *Žučo, Zučo, Žućo* itd. Za tu grupu glasova nije bilo određenih znakova (slova); pored toga, pisar je bio nedosljedan. Za nas je najprihvatljivija varijacija Čučo (Čučalo). Ali tu ne možemo biti sasvim sigurni. U drugim slučajevima to je lako pogoditi, kao naprimjer kod imena Dražoje, koje notar piše Draçoe ili Dragioe.

Prezime Vite prinuđava na traženje sličnih imena. U kotorskim arhivskim spisima iz 1327 pominje se (samo na jednom mjestu) Pavle Čučolo (Çucolo), kao posjednik jednog zemljišta na Krepisu, u Kotoru (I, 112). Godine 1446 pominje se Nikola Radinov Čučul (Çuçul) iz Kotora, nastanjen u Trani (IX, 710), u italijanskom primorskom gradu (sjeverno od Barija), sa kojim je u Srednjem vijeku Kotor stajao u živim trgovačkim vezama. U dubrovačkim izvorima pominje se Marin Čučulo (Çuçulo), kojega Malo vijeće Dubrovnika postavlja 1312 godine za kneza Dubrovačkog Ostrvlja (Monumenta Ragusina, V, 100). U splitskim izvorima pominje se 1372 Jakov sin Čuča (filius Çuçii) kao godišnji sudija grada Splita (Codex diplomaticus, XIV, 391). Znači, takvih imena, odnosno prezimena, bilo je u XIV vijeku ne samo u Kotoru nego i u drugim gradovima našeg Primorja. Muško ime Čuč pominje se u povelji Stevana Prvovjenčanog manastiru Žiči (Mon. serbica, 12). Takođe u XIII vijeku pominje se u hrvatskim spomenicima ime Čučuk (Rječnik JAZ). Prezime Čučić vrlo je često još od XV vijeka.

Da li Vitino prezime ukazuje na mjesto odakle je ili na rod, ili je to porodični nadimak, kakvim obiluju Hercegovina i Dalmacija, teško je reći. U Srbiji, naprimjer, ima više mjesta istog imena: Čučalo, Čučulo, Čuča, Čučanac (Rječnik JAZ).

Ime Vitina oca, Trifun, ime Stana u porodici, kao i ime oca Kotoranina Nikole Čučul, Radin, svjedoče da je Vita bio Kotoranin, slovenskog porijekla. Sudeći po imenu, Vitin otac je rođen u Kotoru, i otuda dobio ime patrona grada, najrazmnoženije ime kod svih kotorskih porodica.

Prvi pomen o Viti imamo 10 augusta 1326. Mihailo Sajin predao je toga dana cijelo svoje imanje u ruke gospodina Vite Čuča (dompni Vite Çutii), rektora crkve sv. Marije kod mosta, i Gruba Paskala Martolova da mogu njim potpuno raspolagati (I, 12). – Iste godine, 3 decembra, došli su u sud „uvaženi muževi": Vita, opat sv. Marije kod mosta (na Gurdiću), i Marin, kapelan iste crkve, oba prezbiteri, sa testamentom Bogdana Bolinova iz Mrčevca (kod Prevlake), koji ostavlja crkvi sv. Marije kod mosta, odnosno na Gurdiću, vinograd u Kostanjici. Za izvršioca oporuke odredio je opata crkve sv. Marije sa klericima. Pri pisanju testamenta svjedok je bio Grgur Gimanoi, a testament su ozvaničili: sudija Marin Meksa, auditor Grgur Gimanoi i svjedok zlatar Savin (I, 57). Poslije šesnaest dana pominju se prezbiteri Junije i Vita kao izvršioci oporuke Stane udove Družina, koja ostavlja nećaku Lovru pola kuće u Kotoru i vinograd u Korvešama, a kćeri Brati svoje dionice u Grblju. Pored prezbitera Junija, Stana ostavlja za izvršioca oporuke prezbitera Vitu, svoga nećaka. Jedan od svjedoka pisane oporuke bio je i zidar Bogdan (I, 62). Iz ovog dokumenta ne može se znati da li je Vita bio sinovac, bratanić ili sestrić Stane Družinove, kao ni to da li je pomenuti Lovro bio rođak ili brat Vite. Jedna Brata bila je žena klesara Marina Gogo iz Dubrovnika, nastanjenog u Kotoru, istaknutog majstora, koji je, vrlo vjerovatno,

radio sa Vitom na Dečanima. Stana, strina (tetka? ujna?) Vitina, nije zavještala ništa svome nećaku Viti, izvršiocu njene oporuke. To bi išlo u prilog pretpostavke da je Vita mogao pripadati i „prvom redu" franjevaca.

Iduće godine, 1 oktobra 1327, prezbiter Vita, opat crkve sv. Marije kod mosta (presbiter Vita, abbas ecclesie s. Marie de ponte), podnio je sudu testament Dvine, kćeri Radovana Pribova, koja ostavlja vinograd sestri Radici, s obavezom da plaća godišnje 4 perpera crkvi sv. Marije na Gurdiću (I, 103). Prvog novembra 1327, prezbiter Vita, opat crkve sv. Marije na Gurdiću, isplatio je pred sudom mletačkom trgovcu Marku Kvintavalu 69 perpera za Mihaila Pelegrinu, Kotoranina, i time otkupio Mihailovu priznanicu na 778 perpera duga Ambroziju de Barnis iz Milana (I, 118). Iste godine, 20 juna, Nikola Marinov Glavati zavještao je manastiru male braće u Kotoru i manastiru male braće u Dubrovniku jedan prilog, biskupu i svećeniku Sergiju po 2 perpera, a po jedan perper prezbiterima: Ivanu, Boni, Pasku, Dobroslavu i Viti, da se mole za njegovu dušu; manastiru sv. Đorđa (kod Perasta) zavještao je prilog da se naslikaju ikone sv. Marije, sv. Nikole i Jovana Krstitelja (I, 86). Jasno je da ova zavjetnina nema nikakve veze sa prisustvom Vite u Kotoru.

Tek poslije dvije godine, Vitino ime javlja se ponovo u arhivskim spisima. Margarita, udova Dimitrija Saje, tražila je 17 aprila 1330 za svoju prćiju 490 perpera od Paskala Martolova i prezbitera Vite Čuča, izvršilaca oporuke njenog muža (I, 138). Ni ovaj dokumenat, jedini iz 1330 godine koji pominje Vitu, ne uslovljava Vitino prisustvo u Kotoru.

Iz godine 1331 imamo svega dva-tri dokumenta. Rusin brat Šumanov uzeo je na dobit sa bratom Branom, 3 augusta 1331, od Vite Trifunova Čučola (a dompno Vita filio Triphonis Çuçoli) 276 krstatih perpera, tako da dvije trećine dobiti pripadnu njemu, a jedna trećina Viti (I, 191). Poslije dva mjeseca podnijeli su sudu testament Marina Junijeva Bolice njegovi epitropi, Vita, rektor crkve sv. Marije na Gurdiću, Luka Junijev Bolica, Matija Abrae i Mahailo Spica (ili Spiča). Pored ostalog, Marin je ostavio: 100 perpera za radove u manastiru sv. Franja u Kotoru, 20 perpera crkvi (manastiru) sv. Marije na Gurdiću, 30 perpera crkvi sv. Marije na rijeci (Škurdi), da se napiše jedan misal, 30 perpera za radove u crkvi sv. Tripuna, a po 10 perpera crkvama (manastirima) sv. Marije na Rotacu i sv. Marije u Ulcinju. Zavještao je i 25 perpera svom duhovnom ocu, prezbiteru Viti, da se moli za njegovu dušu (I, 215). Krajem istog mjeseca, opat Vita izjavio je pred sudom da mu je Radogost Dudikov podmirio sve dugove bilo s priznanicom ili bez priznanice (I, 221). Prije bi se reklo da je ovdje riječ o dugovanjima manastiru nego Viti lično.

U godini 1332 imamo nešto više pomena o Viti. Kao rektor crkve sv. Marije na Gurdiću, Vita je, 16 II 1332, založio za 60 perpera tadašnjem sudiji Paskalu Martolovu neke prihode svoje crkve (I, 243). Početkom juna iste go-

dine, Luka Bogdana Dobrenova dugovao je prezbiteru Viti „Čukolo" (de Çuçolo), rektoru crkve sv. Marije na Gurdiću, 700 perpera (I–2,2). Ovo dugovanje može da znači i porudžbinu za manastir.

Vita je bio izvršilac oporuke Obrada Desislavina Gambe, graditelja čuvenog srebrnog oltara nad grobom sv. Nikole u Bariju, poklona kralja Milutina. Sa Obradovim sinom Marinom i Junijem Gambom, prezbiter Vita, rektor crkve sv. Marije na Gurdiću, podnio je sudu Obradov testament 8 juna 1332. Obrad je ostavio između ostalog biskupu 2 perpera, prezbiteru Viti perpera... da se moli za njegovu dušu. Pored ostalih, Obrad ostaje dužan „bratu" Viti perpera 13 (I–2, 3). – Ovaj dokumenat oštećen je mjestimično i ne može se sve pročitati. Po njemu se dâ ustanoviti da je Vita bio u Kotoru juna mjeseca. To bi bio jedini ljetnji mjesec u toku podizanja Dečana kad se pominje Vitino prisustvo u Kotoru. Uostalom, Dečani su tada već bili dozidani, i radile su se plastične dekoracije, kako misli Miloje M. Vasić (*Žiča i Lazarica*, 84). Naročito je potrebno istaći: da se ovdje prvi i jedini put pominje „fra" Vita. Da li je tu riječ o bratu Obradovu, ili o samom prezbiteru Viti, koji je franjevac „trećeg" ili „prvog" reda, ili o nekom nepoznatom monahu, teško je reći. Ako bi Obrad ovdje mislio na svoga brata, onda bi valjda bilo napisano: "fri meo", kao što se obično uvodi (ako pisar nije pri prepisu zaboravio da unese u notarsku knjigu). Ne vjerujemo da je ovdje riječ o nekom fratru laiku (manastirskom franjevcu), jer nema slučaja u notarskim knjigama kotorskim da se duguje manastirskom fratru, nego samo manastiru. Fratru se zavještava u oporuci samo novac da moli za dušu oporučitelja, ili da mu se kupi fratarsko odijelo. Prema tome, mnogo je vjerovatnije da je tu riječ o samom prezbiteru Viti Trifunovu, ili možda o bratu Obrada Gambe. U testamentima Srednjeg vijeka oporučitelj se obično po nekoliko puta vraća na jednu istu osobu kojoj ponešto zavještava. Ovdje je riječ o zavještanju „prezbiteru" Viti i o dugu „fra" Viti. Ako je tu riječ o jednoj istoj ličnosti, onda je u prvom slučaju upotrijebljeno zvanično, a u drugom intimnije oslovljavanje, što je Obrad Desislavin mogao učiniti (i notar tako napisati), jer je Vita, očigledno, bio prijatelj sa Obradom, pošto se za prvog izvršioca oporuke redovno imenuje najpouzdaniji prijatelj i ugledan građanin. Potpuno je razumljivo da je Obrad mogao dugovati svome prijatelju prezbiteru i opatu Viti. Uostalom, i sam notar često u jednom istom dokumentu oslovi istu ličnost jednom ovako, drugi put onako.

Te godine (1332) pokrivana je crkva sv. Marije na Gurdiću, te je njen rektor Vita založio, 15 novembra, Marinu Meksi sve prihode sa crkvene (manastirske) zemlje na Mulu za 50 perpera, u vezi sa pokrivanjem crkve (I–2, 41).

Za postavku da je prezbiter Vita, opat jednog franjevačkog manastira, bio mali brat „trećeg reda", važan je jedan dokumenat s kraja 1332, iz kojega se vidi da su Vita, rektor crkve sv. Marije na Gurdiću, i Grgur Gimanoi, godišnji sudija, bili zastupnici manastira male braće u Kotoru. Po odobrenju zbora

manastira sv. Franja, naročito sazvanog zbog te stvari, oni su prodali (28 XI) Trifunu Bući jednu manastirsku zemlju s kostanjicom za 125 perpera (I, 263). Za istu postavku važan je i dokumenat od 23 oktobra 1335. Kao zastupnik manastira male braće, Vita Čučolo (Ego Vita de Çuçolo procurator conventus fratrum minorum de Catharo) dao je uime manstira Bratanu nećaku Dene zavazda vinograd u Faše, koji je ranije pripadao Mihailu Grku, da plaća manastiru 3 perpera godišnje (I–2, 289). Napominjemo da je u ovom dokumentu sam Vita uveo svoje prezime, koje bi, kako nam se čini, bilo najpravilnije čitati *Čučolo* (*Čučo*). Nastavak *–lo* Vitino prezime moglo je dobiti za vrijeme Vitina školovanja i bavljenja u Italiji, gdje je on svakako proveo više vremena.

U godini 1333 ne pominje se nigdje prisustvo Vite u Kotoru. Krajem juna te godine, Nikola, brat magistra Tome (nekadašnjeg notara iz Ferma), zavještao je 10 perpera svom duhovnom ocu prezbiteru Viti, a isto toliko maloj braći, da se mole za njegovu dušu (I–2, 88).

Tri dokumenta svjedoče da se Vita nalazio u Kotoru krajem 1334. Opat i rektor Vita Čuči (Ego dompnus Vita Çutii, abbas et rector ecclesie s. Marie de Gurgite) predao je, 11 XI 1334, Trifunu Bući crkveni vinograd u Mogorišu (Stolivu) na deseti dio. Tom prilikom Buća je odredio da pola vinograda poslije njegove smrti pripadne crkvi za njegovu dušu. Toga dana, jedan posadnik Petra Katene, Nenoje, kojemu je Buća dao taj vinograd na napolicu, izjavio je da je vinograd primio od opata Vite (I–2, 141). Istoga mjeseca, Vita se pominje kao izvršilac oporuke Dome, žene Marina Pančo, Marin Golija i Vita Čuči podnijeli su sudu, 30 XI 1334, njenu pisanu oporuku, kojom, pored ostalih, zavještava svom duhovnom ocu prezbiteru Viti 5 perpera, a maloj braći 16 dinara, da se mole za njenu dušu (I–2, 142). Prije toga, 25 VII 1334, izjavio je pred sudom Marin Vrakjen da duguje prezbiteru Viti „Čukolo" 42 perpera (I–2, 122). Vita tada nije morao biti u Kotoru.

Pored pomenutog, ima još nekoliko dokumenata iz 1335 u kojima se pominje Vita. Tako, 25 maja, rektor Vita i Ivan Slanole podnijeli su lično sudu testament Ivanove majke, Brate, koja pored ostalog zavještava „gospodinu" Viti 12 perpera, da se moli za njenu dušu (I, 325). Vita Čučolo i Marin Golija, epitropi Dome Marina Panča, prodali su Medoju Dimitrijevu 3 novembra 1335 Domin vinograd u Tivtu. Istog dana, Medoje Dimitrijević dao je priznanicu „gospodinu" Viti Čučolo i Marinu Goliji na dug od 38 perpera, Vita Čučolo i Marin Golija predali su tada crkvi sv. Marije na rijeci 3 perpera, zavještana od Dome. Istovremeno, Vita Čučolo i Golija predali su Dominoj kućnoj pomoćnici, Ponici, Dominu kuću na Šuranju, ispod kuće Mileše majstora Todora, koju joj je Dome zavještala (I–2, 291, 292). Krajem decembra iste godine, rektor Vita izjavio je pred sudom da je podmiren od „Obrada zeta pok. Gambe" (I–2, 153). Mislimo treba da glasi: od zeta pok. Obrada Gambe.

Krajem januara 1336, prezbiter Vita „Čukolo" pominje se kao izvršilac oporuke Junija Kačića (I–2, 222). Sredinom februara, Marin Obrada Desislavina Gamba izjavio je da duguje arhiđakonu Petru Šarani i prezbiteru Viti Čučolo 40 perpera, koje ima isplatiti tokom tri godine (I–2, 351). Poslije mjesec dana, prezbiter Vita Čučolo i prezbiter Leune Matijev Baska podnijeli su sudu testament Georgija Crneli, koji je odredio za epitrope njih dvojicu, Luku Sisoja i svoju ženu Desu. Crneli je ostavio crkvi sv. Marije na Gurdiću 100 perpera za sakristiju, i 20 perpera prezbiteru Viti, svom duhovnom ocu, da se moli za njegovu dušu. Crneli pominje i svoju kuću u Brveniku. Svjedok njegova testamenta je prezbiter Vita, a ozvaničili su ga Marin Golija i Trifun Buća kao sudije (I–2, 351). Prezbiter Vita „Čukolo", prezbiter Leune i udova Georgija Crneli pokazali su, 3 decembra 1336, Luki Jakova Bene vinograde u Dumidrani, Tivtu i Grblju sa vlastacima koji imaju pripasti Luki poslije Desine smrti, prema oporuci Georgija. Istoga dana, prezbiter Vita „Čukolo" i ostali trojica epitropa Georgija Crneli predali su crkvi sv. Marije na Gurdiću najam kuće na Krepisu, od kojeg prihoda ima da gori kandilo u toj crkvi. Prezbiter Vita „Čukolo" i Leune Baska, zajedno sa Lukom Sisojem, uveli su u posjed vinograda na Mulu Desu pok. Georgija Crneli (I–2, 320).

Prezbiteri Vita Čučolo i Marin Drakić i Nale Prefekti, epitropi Bene Stanimira, prodali su 2 jula 1336 Blavi, udovi Draška Zoe, vinograd u Mogorišu za 100 perpera, s obavezom da plaća godišnji livel (agraticum) crkvi sv. Marije na Gurdiću (I–2, 387). Istoga mjeseca, Vita Čučolo i sudija Paskal Martolov predali su Radi, kćeri Dimitrija Saje, kuću koja je pala u dio njenom stricu Juniju i zemljište poviše vinograda u Dumidrani (kod Prevlake), zasađenih na baštini sv. Marije na Gurdiću, kao i dio zemlje u Lastvi (I–2, 393).

Sačuvano je i nešto spisa iz 1337 godine. U njima su dva dokumenta koja se tiču prezbitera Vite. Ivan Slanole izjavio je pred sudom 15 februara 1337 da duguje prezbiteru Viti Čučolo 54 perpera, koje ima isplatiti tokom četiri godine. Poslije mjesec dana, prezbiter Trifun Marinov Gačula (Gaçulano), opat i rektor crkve sv. Agate, predao je sve svoje beneficije u ruke prezbitera Vite Čučoli da njima raspolaže. Istovremeno, to su učinili Marko Drago i Drago Ivanov (I–2, 334, 341).

Kao što se vidi iz navedenih dokumenata, Vita Trifunov Kotoranin preživio je 1337 godinu. Kad je umro, ne može se znati, jer nedostaju spisi sve do 1395 godine. Ako je umro u Kotoru, što se sa puno razloga može pretpostavljati, onda je sahranjen u crkvi manastira sv. Marije na Gurdiću, ili u manastiru sv. Franja, samostanu male braće.

Kotor u doba podizanja Dečana. – Na kulturnu sredinu kotorsku u doba Vite osvrnuli smo se ranije (*Srednja škola*). „Slavni grad carstva" bio je tada u punom kulturnom naponu, duhovnom i materijalnom. Najveći duhovni domet te kulturne sredine bio je Vita Trifunov Čučo, rektor i opat franjevač-

kog manastira sv. Marije na Gurdiću. Manastir se nalazio unutra, pri samim masivnim svodovima južnih vrata grada, opasanog bedemima i utvrđenjima. Izlazilo se preko pokretnog mosta na lancima, iznad izvornog grotla Gurdića. Pri samom izlazu južnih vrata uzdizao se glavni franjevački manstir, Sveti Franjo na Gurdiću, zadužbina Jelene Uroševe. Tu, na Gurdiću, mala braća kotorska bila su usretsredila svoj duhovni život iz koga je ponikao i kome je pripadao Vita. Sudeći po Visokim Dečanima, kruni Vitina umjetničkog stvaralaštva, Vita je tada bio u starijim godinama. Poslije školovanja i putovanja, poslije svoga izgrađivanja, uzdizanja, stečenog velikog iskustva i izgrađenog ukusa u građevinarsko-vajarskoj umjetnosti, on se konačno smirio i zakotvio na Gurdiću, odakle se uputio ka Dečanskoj Bistrici. Valjda u poznoj jeseni svoga života postao je opat manastira sv. Marije na Gurdiću, i upravljao njime i njegovom imovinom. Kako je to, izgleda, već tada bio manastir monahinja franjevačkog reda („drugi red"), fra Vita je bio sigurno stanovnik manastira sv. Franja ako je bio monah („prvi red"), odnosno ako je bio manastirski prezbiter. To je mogao biti, mislimo, i kao franjevac „trećeg reda", prezbiter svjetovni.

Kad je podignuta crkva sv. Marije na Gurdiću ne zna se. Kotorski izvori govore: da joj je 1360 godine pridodata crkva sv. Lucije. Znači, to je bila manastirska crkve, jer se manastiru dodaje kapela, kao što je kapela sv. Katarine bila pripojena manastiru sv. Franja na Gurdiću. Da li je tada bio manstir monaha ili monahinja ne može se utvrditi. Mi smatramo da je to bio ženski manastir, jer su monasi živjeli u velikom samostanu. Godine 1436 pominje se kao manastir monahinja (convictus feminis heremitis).[37] U sudsko-notarskim knjigama kotorskim pominje se 1445 godine prezbiter Dragoje, rektor crkve sv. Maije i Lucije na Gurdiću, i njegov prethodnik arhiprezbiter Nikola Drago (VII, 835). Prema tome, prezbiter Vita Trifunov Čučo mogao je biti rektor i opat crkve manastira monahinja, kao i Nikola Drago, sto godina poslije njega. Oba pomenuta rektora (opata) bili su franjevci, učeni monasi „prvoga reda", prezbiter, ili svjetovni svećenici franjevačkog „trećeg reda". Sve činjenice govore da je ovo bio manastir monahinja i za vrijeme fra Vite. U njemu je mogla biti i škola vezilja, kakve je Jelena Uroševa osnivala pri ženskim manastirima. Manastir je opustio krajem XVI vijeka. Kotorski biskup je naredio da se crkva zatvori, jer su preko nje stavljeni „ratni objekti" (tormenta belica), i dalje služi za kosturnicu.[38] Ti „ratni objekti" biće nadograđeni bedemi i utvrđenja, ispod čijih se visokih i masivnih svodova danas vide tri prozora s rešetkama, možda ostaci manastira. Na temeljima te crkve i manastira Mlečići su 1769 podigli kasarnu, koja je docnije opustjela.

[37] Ivo Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 1938.
[38] Isto.

U doba Vite, Kotor je imao svoje arhitekte i skulptore, znane (kao Vita i Obrad Desislavin) i neznane. Oni su uticali na formiranje Raške škole. Poznata je bila i slikarska škola kotorska; pročuli su je grčki majstori, živopisci Dečana i dubrovačkih hramova. U tim školama učilo se po 6–12 godina. Pored toga, Kotor je imao izgrađene majstore svih zanata, naročito zlatare-umjetnike i kovače mačeva i štitova. Kod njih se učio zanat po 5–10 godina. Kao majstori kamenari i slikari, tako su i ovi drugi radili za unutrašnjost zemlje – putovali su u Zetu i Srbiju, kupovali materijal, prodavali svoje radove.

Od Vitinih sugrađana pomenućemo samo one koji su sa Vitom, prema arhivskim podacima, bili u bližim odnosima, i koji su neimaru Dečana mogli otvoriti put ka unutrašnjosti države i vladarskom dvoru. Trifun Buća, diplomata kralja Milutina i Stevana Dečanskog, bio je više puta sudija i auditor, jedan od najuglednijih i najjačih privrednika Kotora; održavao je žive veze sa Srbijom, sa dvorom i rudnim tržištima; ističe se kao zakupnik olova, bakra, srebra, i zlata. Njegov brat od strica (ili sinovac) Mihailo Buća, brat protovestijara Nikole, diplomata Dušanov, ističe se u svim tim funkcijama unutrašnjeg života grada i zemlje ne manje nego Trifun Buća. Grubo Paskala Martolova (Paskvali) bio je tada državni carinik zajedno s Nikolom Bućom, a poslije njega i protovestijar Dušanov. Njegov otac bio je jedan od najuglednijih građana, više puta godišnji sudija. Grgur Gimanoi, docnije izaslanik k caru Dušanu, Marin Meksa, Mihailo Pelegrina, Marin Junijev Bolica i Nikola Marinov Glavati, sudije i auditori, igrali su vidne uloge u životu rodnog grada. Kao i sva vlastela onoga doba Kotora, Dubrovnika i svih primorskih gradova, i oni su trgovali, ulagali velike iznose dukata u trgovačka udruženja i pothvate, organizovali trgovačku mrežu, duž Primorja, sa Mlecima, Firencom, Milanom, Južnom Italijom, a naročito sa Zetom i Raškom.

Ostali Kotorani čije je prijateljstvo, uvažavanje i povjerenje uživao Vita bili su: Georgije Crneli, član kotorskih kolonija u rudnim tržištima Zete i Raške; Matija Abrae i Mihailo Spica, zakupnici srebra i bakra u Brskovu; Radgost Dudikov, srodnik Miroslava iz Rudnika, sudrug Trifuna Buće i Georgija Crneli u unutrašnjoj trgovini; Radovan Pribov, sudrug Petra Bugona, kotorskog koloniste Rudnika i Brvenika, finansijera dvora i trgovca za račun dvora; Luka Bogdanov Dobren, sudrug Trifuna Buće i zlatara Radoja, koji poduzima trgovačka putovanja po unutrašnjosti; Medoje Šujić, sudrug istaknutih zlatara Radoja i Savina, koji za račun društva putuje „u Srbiju", kao i Savinov učenik Donat iz Mletaka.

Sve ove veze vode prezbitera Vitu, rektora i opata franjevačkog manastira sv. Marije na Gurdiću, i zastupnika kotorske male braće, ka unutrašnjosti srpske države, ka Dečanima i Peći. U svim tim vezama i poslovima nigdje nema, kao kod drugih, ličnih materijalnih koristi fra Vite. Jedini slučaj malog zajma na dobit ne tiče se njega, vjerovatno, nego crkve, ili možda rodbine.

Naročito treba istaći prijateljstvo Vite sa Obradom Desislavinim Gambom, graditeljem oltara u Bariju, poklona kralja Milutina, i prijateljstvo s Obradovim sinovima. Obradove veze sa dvorom Nemanjića, čovjekom „vjernim", utirale su put od Gurdića ka Dečanskoj Bistrici fra Viti i kotorskim majstorima – zidarima, skulptorima, zlatarima i slikarima.

Kotorski majstori u doba Vite

U doba Vite, Kotor je imao svoje kamenare (kamenoresce i zidare). Jedan naš istoričar kaže da su zidari toga vremena bili „vrlo poznati u Primorju, u Kotoru i Baru, pod imenom kamenara i klesara".[39] Jedan od današnjih proučavalaca skulptura smatra da je Boka sa Zetskim Primorjem „bila ustvari matica razvoja naše srednjovekovne skulpture, gde su gradovi Kotor i Bar bili najznatniji centri".[40] Kao i anegdota o protovestijarima-Kotoranima: „Car daje, ali Buća ne da", tako i *„majstori s mora"* žive vjekovima u sjećanju našeg naroda kao izvoditelji umjetničkog djela. Nema sumnje, na Dečanima i za Dečane radili su kotorski majstori – građevinari, klesari, slikari i zlatari. Protomajstor Vita nije mogao obići kotorske kamenare. Biograf Stevana Dečanskog govori o „velikom mnoštvu umjetničkih i vještih majstora" sabranih na Dečanskoj Bistrici. Camblak izrično kaže kako je Dečanski zapovijedio „da brzo dođu kamenosečci, i da se postave od morskih gradova načelnici." Tu svakako, u prvom redu, misli na Kotor protomajstora Vite.

Naši poznati stručnjaci slažu se u tome da su bogatu plasičnu dekoraciju Dečana, spoljašnju i unutrašnju, izradili primorski majstori.[41] To važi i za Studenicu, Sopoćane, Banjsku i Gradac. „Za zidanje i ukrašavanje kraljevskih zadužbina – kaže M. Vasić – pozivani su, dakle, dobri i vični majstori iz Primorja... Raška i potonja Srbija, bile su, u pogledu na materijalnu kulturu, upućene, uglavnom, na svoje Primorje, preko kojega su stajale u vezi s celim tadašnjim kulturnim svetom" (*Žiča*, 84, 243). Kotor je u tom pogledu odigro prvorazrednu istinsku ulogu. Vasić naročito ističe da su „za bolje i finije arhitektonske radove dovođeni, prema potrebi, majstori iz Primorja i njegovih gradova" (Žiča, 77). Među tim gradovima Kotor stoji u prvom redu.

„Jedan ovako obiman i ozbiljan rad, kao što je zidanje Dečana,... Vita nije mogao da izvede bez mnogobrojne ekipe pomoćnog osoblja" – kaže

[39] Istorija naroda Jugoslavije, I, 373.

[40] Jovanka Stojanović-Maksimović, *O srednjovekovnoj skulpturi Boke Kotorske*, Spomenik SAN, CIII (1953).

[41] Miloje M. Vasić: *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji* (1922), *Žiča i Lazarica* (1928), *Arhiepiskop Danilo* II, Prilozi, VI (1926); Vlad. Petković, *Umetnost u Enciklopediji* St. Stanojevića; *Spomenici kulture NR Srbije*, Beograd, 1953; Cvito Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*. Spomenik SAN, CIII; J. Stojanović-Maksimović, navedeno; Vlad. Petković i Đurđe Bošković, *Manastir Dečani*, I (1941).

Đurđe Bošković. On pretpostavlja: da je Vita „sve majstore klesare doveo sa sobom iz Primorja", i da su ti majstori radili na nadnicu a ne „u akord" (Dečani, 119). to bi se moglo zaključiti i po podacima iz kotorskih izvora. Nema nijednog ugovora protomajstora Dečana, fra Vite, sklopljenog u Kotoru sa nekim majstorom. On svoje saradnike dovodi i upućuje na gradilište, gdje su majstori i radnici isplaćivani neposredno, od strane povjerenika Stevana Dečanskog a docnije kralja Dušana, odnosno povjerenika arhiepiskopa Danila II, kojemu je bilo povjereno staranje o podizanju Dečana. Očigledno, protomajstor Vita, kao franjevac, nije rukovao novcem i isplatama. Po svoj prilici, svi pisani ugovori su se pravili u Peći i Dečanima, a ne pred sudom u Kotoru.

Kotorska arhitektura i skulptura imala je uticaja na Dečane. Utvrđena je puna sličnost između trifore kotorske katedrale sv. Tripuna i dvije trifore Dečana, za koje se kaže da „spadaju u red najbogatije plastično dekorisanih prozora u našoj srednjovekovnoj arhitekturi" (*Kulturni spomenici*). Isto tako i neodoljiva sličnost između ukrasnih detalja divnog svetotripunskog ciborija i mermernog oltara Dečana. To su, očigledno, prenijeli kotorski majstori, na čelu sa Vitom. Po mišljenju Vasića, to isto važi i za crkve arhiepiskopije u Peći i za sarkofag Danila II, građenih kad i Dečani. Đurđe Bošković smatra: da je fra Vita „još kao dečak morao stajati zadivljen pred crkvom sv. Tripuna i pred ostalim kotorskim hramovima, kojima se inspirisao pri svom radu u Dečanima" (*Dečani*, 120).

Savršenoj obradi kamena dečanskog hrama divio se mnogi od Camblaka do danas. „Izgleda – piše Camblak – da je lice onoga hrama jedan kamen, prečudno sastavljen veštinom da izgleda kao da je srastao u jedan, koji se javlja u neiskazanoj nekoj lepoti, tako da se velika blagodat sija onima koji gledaju, i uvek lepota kamena i veličina daju hramu najveću krasotu, pošto je savršeno izvajan kamen, na dostojnolepnost onima koji su ga učinili." To je potvrdio i jedan naš savremeni stručnjak od ukusa, A. Stevanović, koji kaže: da je „obrada kamena (Dečana) od najvećeg tehničkog savršenstva".[42]

Takvi su bili primorski majstori – saradnici Vite.

U kotorskim pisanim spomenicima toga doba (1326–37) pominje se 18 kotorskih kamenara, bez učenika koji su kod njih izučavali zanat. Među njima je jedan Baranin, tri Dubrovčanina i dva Zadranina. Od njih su neki, nema sumnje, učestvovali s Vitom u radu na Dečanima. Kotorski pisani spomenici jedini bacaju nešto svjetlosti na njihv život i rad.[43]

Majstor B r a n o j e, kamenar, stanovnik Kotora, oženio se 1326 kćerju majstora Radoste, kovača, i dobio bogat miraz; a novembra udao svoju roña-

[42] Vasilije Marković, *Pravoslavno monaštvo i manastiri*, 99.

[43] Sudsko-notarske knjige, I, str. 35, 45, 52, 62, 63, 80, 95, 109, 110, 181, 240, 253, 253, 276, 289, 300, 307, 309, 326; knj., I, sv. 2: 101, 103, 121, 180, 282, 257, 275, 322, 324, 336, 384, 361, 369, 375, 383.

ku za kovača Mihaila. Godine 1331 primio je Radoslava Gojšina iz Budve da ga uči zanatu 9 godina; a 1336 Miletu Dobrunevića iz Grâca (Bogdašići) da ga uči 6 godina. Po običaju koji je vladao, majstor je učenika hranio, odijevao i na svršetku davao mu potrebni alat. – Majstor Župan, kamenar, i njegov sin Kimo radili su decembra 1326 Marinu Goliji, sudiji. Iste godine pominje se Bogoje zidar, nećak nekog Miroša.

Kamenar Hranoje i pomenuti Bogoje ugovorili su oktobra 1327 s Marinom Meksom, sudijom, da mu naprave u prizemlju kuće: velika vrata i prozor s gvozdenim rešetkama; na prvom spratu: vrata nad stepenicama, pet prozora i jedan prozor s rešetkama; da dozidaju drugi sprat, visok 7 lakata, sa rubom okolo pročelja, pet balkonada sa po jednim prozorom i jedan prozor s rešetkama; da sazidaju treći sprat, visok 9 lakata, s potkrovljem sa dva prozora. Meksa je dao materijal, majstori radnike. Posao je imao biti svršen do juna 1328. Majstori su dobili 53 perpera (I, 109). – Ovaj majstor Bogoje biće Bogoje Ponta, koji je s Radošem Tuktasanta gradio u proljeće 1333 kuću Ani udovi Dabranova za 100 perpera. Oni su dali radnike i kamen, a ona: kreč, pijesak i armaduru.

Majstor Dražoje, kamenar, pominje se 1332 i 1333. Godine 1335 stupio je kod njega Beloje Milanović da uči zanat za 8 godina. Dražojev dobar sudrug bio je majstor Milko, kamenar. Oni su ugovorili jula 1334 sa Medojem Šujićem: da mu za 100 krstatih perpera i trubnju (peču) platna podignu kuću sa sedam prozora kakve želi. U maju 1335 primili su 53 perpera i platno. Dražoje i Milko, kompanjoni, pogodili su se februara 1335 s Marinom Mihaila Gero da mu sagrade kuću za 80 perpera. Idućeg mjeseca oni su pogodili s Markom Simonovim da mu na kući naprave četiri prozora kao one na kući Draga Marka Bazili. Decembra 1336 ugovorili su s pretstavnicima Kotorske opštine da za 60 perpera naprave kameni most preko potoka na Šuranju.

Oktobra 1333, Budoje Brajov obavezao se da služi u klesarskom zanatu 4 godine kod majstora Mileša; a istog mjeseca Radosta Bačić 7 godina kod majstora Mikoja Senovića. Bratoslav Bogojev iz Morinja stupio je kod majstora Mikoja januara 1336, da uči zanat 6 godina; a u maju Radosta Putkojev iz Dračevice kod majstora Stanoja za 7 godina.

Zastupnici manastira sv. Benedikta, svećenik Baze Paskala Martolova (brat Dušanova protovestijara Gruba Paskvali) i Marin Meksa, sklopili su juna 1336 ugovor s majstorom Petrom, zetom Radoglava, i Dragošem Ivanovim iz Bara, da cijele godine rade na manastiru za plaću od 90 perpera. Prema tome, ovo ne bi bio majstor Petar Lovrov iz Zadra, zet kotorskog ljekara Filipa iz Ferma (ako se nije oženio drugi put). Godine 1336 pominju se i dva majstora-zidara, Bogdan i Marin.

U Kotoru su radila i dva majstora-klesara iz Zadra, Petar i Anđel, sinovi majstora Lovra. Petar majstora Lovra iz Zadra, klesar, nastanjen u

Kotoru, oženio se novembra 1326 Filipom, ćerkom kotorskog ljekara Filipa iz Ferma, i dobio u miraz 140 perpera krstatih (I, 53). Anđel majstora Lovra iz Zadra, klesar, primio je oktobra 1335 Stevana Čimošijeva iz Bara na posao za godinu dana, za 9 perpera, hranu i odjeću. – Sredinom marta 1336, magistar Anđel sklopio je ugovor sa Mihailom Bućom (bratom Nikole Petrova, Dušanova protovestijara) da mu za 125 perpera sagradi u vinogradu na Puču (Škaljari) crkvu, u svemu kao crkva sv. Katarine (kapela manastira sv. Franja... I–2,361).

U studiji Cvita Fiskovića Zadarski majstori u Dubrovniku tokom XIV stoljeća (Anali, Dubrovnik, 1953) nalazimo dragocjene podatke o sinovima protomajstora Lovra iz Zadra (pok. prije 1314), istaknutim dubrovačkim graditeljima i klesarima. Nikola i Juraj radili su na velikoj crkvi dominikanaca u Dubrovniku. Petar je radio na dubrovačkoj stolonoj crkvi sv. Martina, 1325 izradio je četiri bifore za kuću Martina Jakonje u Kotoru. Godinu dana docnije vidimo ga kao stanovnika Kotora. Anđelo, koji se najviše istakao, pominje se u Dubrovniku od 1339. Godine 1341 sklopio je ugovor da gradi crkvu sv. Vlaha u Dubrovniku. Vidi se da je 1348 radio i klesao cijelu godinu dana, i odlazio na Korčulu da nadgleda rad u kamenolomima. Fisković misli da je Anđelo „izgrađivao i skulpturu, odnosno kameni građevinski ukras", i da je bio „prvi i dugogodišnji protomajstor" crkve sv. Vlaha. Kao njen protomajstor pominje se 1361 i 1368. Anđelo je imao i prisniji dodir sa poznatim dubrovačkim majstorom Mihailom Brajkovim iz Bara, koji je gradio heksafore manastira male braće u Dubrovniku. Iz ovoga se vidi da je Anđelo bio znamenit građevinar i vajar, da je došao u Kotor za svojim bratom Petrom, da je mogao biti učenik i fra Vite Kotoranina (sa kojim je vjerovatno radio na Dečanima), i da je poslije Kotora došao u prisniji dodir sa Mihailom Baraninom.

Ističu se i tri Dubrovčanina. Dvojica se pominju u Kotoru od 1327, a jedan od 1335. Novembra 1327, Radosta, kamenorezac iz Dubrovnika, primio je Šćišiju Milenova iz Rudina na izučavanje zanata za 5 godina, a februara 1332 Milata Skorinića za 7 godina.

Drugi je kamenar Milen. Oženio se februara 1327 Marom Bena Stanimira iz Kotora i dobio u miraz 44 perpera. Milen i Mara prodali su jula 1334 godine zlataru Milku zemljište pokraj kuće zlatara Radoja za 80 perpera, a aprila 1337 vodili su spor sa ženom pok. Mrgana, rođaka Marina. Februara 1336, Milen je primio na izučavanje zanata za 8 godina Viteka Radunova; a aprila iste godine Bogoje i Boganica, sinovi Radoste iz Međeđe, dali su svoga brata Lipka da uči 12 godina zanat kod „magistra Milena kamenara" (cum magistro Millen camenario). Ovaj dokumenat dokazuje da su se kotorski kamenoresci još tada nazivali *kamenari*, jer je pisac-stranac upotrijebio u latinskom tekstu naš narodni naziv.

Najznatniji od njih bio je Marko Marinov Gogo iz Dubrovnika. Početkom marta 1355, majstor Marko Gogo, kamenar, sklopio je ugovor s Mihailom Bućom (bratom protovestijara Nikole) da mu izradi četiri balkonade sa dva stuba (balconatas duarom columnarum) po 12 perpera mletačkih, i četiri druge sa po jednim stubom po 5 perpera; takođe 10 manjih balkonada po 4 i po perpera, kao što su na kući Trifuna Buće; osim toga, obavezao se da radi Mihailu za 12 perpera mjesečno, i da mu načini jedan prozor kao što je onaj Medosija prema trgu, širi za jednu ped, za 12 perpera mletačkih. Buća se obavezao da preda Marku do kraja aprila potreban kamen sa Korčule i tri radnika da mu pomažu. Brodarinu za prevoz kamena sa Korčule imao je da plati Buća majstoru čim kamen stigne. Majstor je primio unaprijed 25 perpera i obavezao se da ne radi drugom dok svrši preduzeti rad kod Buće. Krajem oktobra 1335, Marko je sklopio ugovor sa svećenikom Lukom Palma Bene da mu sazida kuću, koja će sa dva lica imati izbočeno kamenje (oklesano samo okolo), na gornjem pročelju balkonadu široku osam i po pedi, sa dva stuba, drugu balkonadu široku pet pedi i jedan prozor od tri i po pedi širok. Marko se obavezao da podigne kuću za tri pedi višu od susjedne kuće Amorela, i da napravi sve balkonade i prozore od korčulanskog kamena. Posao je pogođen za 100 perpera krstatih. Luka je imao da dâ kreč, a Marko sve ostalo. Istog dana Marko je sklopio ugovor s Trifunom Marka Baske da mu od svog materijala, osim kreča, nadozida kuću, za tri pedi višu od kuće Marka Draga. Na drugom spratu imao je da napravi dvije balkonade sa po jednim stubom, sve kao što je na kući Mihaila Buće kod pekare, i tri prozora sa lukovima od korčulanskog kamena. Rad je imao da počne u martu, a da se dovrši o Petrovu dne. Bio je pogođen za 140 perpera krstatih, sa isplatom u tri roka. Početkom decembra 1336, Marko Gogo primio je na izučavanje zanata za 10 godina Bratka Đurđine Stjepkove iz Budve. Za Bratka je jamčio zlatar Milko.

Napominjemo uzgredno da je 1337 majstor Nikola Ivanov Vekja (della Vechia) pokrivao olovom crkvu sv. Marije na rijeci, za 400 perpera, osim olova i zidarskih radova.

Od pomenutih kotorskih majstora neki su, svakako, radili i na Dečanima. Koji su to bili možemo samo pretpostavljati, sudeći po radovima koje su preduzimali i vremenu kada su radili u Kotoru. Tu bi došli u obzir: Hranoje i Bogoje, Dražoje i Milko, Dragoš Ivanov Baranin sa svojim kotorskim drugom Petrom, Anđel i Petar Lovrovi, Zadrani, a pogotovo Marko Marinov Gogo, Dubrovčanin.

Kotorski majstori mogli su izrađivati dekorativno kamenje za Dečane i u Kotoru; mogli su i na licu mjesta učestvovati u podizanju, izgrađivanju i ukrašivanju Dečana. Prof. M. Vasić smatra da su Dečani do krova bili podignuti 1330 godine. „Njegovo (protomajstora Vite) tako dugo zadržavanje na toj građevini – kaže on – objašnjava i opravdava ovaj bogati ukras na fasa-

dama Dečana, čija preciznost u izradi dokazuje da su svi ti ukrasi bili samo grubo obeleženi na neuzidanim tesanicima, i dovršavani tek pošto su tesanici bili uzidani". (Žiča, 84). I u jednom i u drugom slučaju, među primorskim majstorima koji su obrađivali dekorativni kamen, kao i među zidarima, moralo je biti Kotorana.

O zidanju Visokih Dečana postoji narodna pjesma, nekolike varijante. Njih je uporedio i komentarisao Dragutin Kostić.[44] U svim varijantama (i makedonskoj) pominje se „crveni kamen", veoma skup po svojoj vrijednosti i po prenosu, dobavljen „preko mora", što bi upućivalo i potsjećalo na crveni kamen iz Đurića u Boki, jer tu se, možda, ne misli samo na skupocjeni mermer unutrašnje dekoracije hrama, koji nije samo crven nego raznih boja. U varijanti iz okoline Dečana pominju se na prvom mjestu kotorski majstori, koje je ktitor Dečana okupio da zidaju manastir između Peći i Đakovice:

Te sakupi hiljadu majstora
Iz Kotora i iz Carigrada.

[44] *Prilozi za proučavanje narodne poezije*, V, Beograd, 1938.

IV.
Kovačka škola (XIV–XV vijek)

Kovačka škola (XIV–XV vijek)

Novak Kovač i izrada oružja

Novak kovač u narodnim pjesmama. –
Novak Kotoranin, kovač mačeva, savremenik Kraljevića Marka. –
Marko Novakov, čuveni kovač mačeva, savremenik Mojsija (Muse) Arbanasa.–
Kotorski kovači oružja, savremenici Novaka i Marka Novakova.–
Novak kovač iz narodnih pjesama istoriska ličnost.

I. – *Novak kovač u narodnim pjesmama*

Novak kovač je opjevan u narodnoj poeziji. U pjesmi *Marko Kraljević poznaje očinu sablju* pomenuto je samo njegovo ime kao velikog majstora mačeva; u pjesmi *Marko Kraljević i Musa Kesedžija* opjevan je kao treći junak epa. Obje pjesme su klasične. Za drugu važi ono što se davno reklo za pjesmu *Uroš i Mrnjavčevići*: da je mogao ispjevati „samo genije prvoga ranga".

Po prvoj pjesmi, Marko je poznao očevu sablju poslije poraza na Marici (1371). Sablja je „okovana" (srebrom i zlatom). Na njoj su „tri balčaka zlatna", u kojima su „tri kamena draga"; ona valja „tri careva grada". Na sablji su „tri slova hrišćanska":

Jedno slovo Novaka kovača,
drugo slovo Vukašina kralja,
treće slovo Kraljevića Marka.

Po drugoj pjesmi, Novak je skovao sablju (mač) Kraljeviću Marku, najvećem junaku narodnom. Tako je Novak kovač postao vrlo popularna ličnost naše narodne poezije, kao Rade neimar. Poslije dugog tamnovanja Marko vraća snagu da bi podijelio megdan s najopasnijim junakom, da bi (prema koncepciji pjesnika) Dobro pobijedilo Zlo. Ostavši bez oružja, najčuveniji megdandžija potražio je najčuvenijeg kovača mačeva u svom rodu. Najboljem narodnom junaku mora skovati mač najbolji majstor. To je Novak.

„Kuj mi sablju, Novače Kovaču,
kakvu nisi prije sakovao!"

I Marko mu da trideset dukata. Veliki majstor mačeva „zna junaštvu pravednu cijenu". Slavnom junaku skovao je sjajan mač. Marko je čekao „tri-četiri dana". Zadovoljan sabljom kojom presijeca pola nakovnja, Marko pita majstora:

„Oj, boga ti, Novače kovaču,
jesi l' ikad bolju sakovao?"

Novak odgovara:

„Oj boga mi, Kraljeviću Marko,
jesam jednu bolju sakovao,
bolju sablju, a boljem junaku,
kad s' odvrže Musa u primorje,
što sam njemu sablju sakovao,
kad udari njome po nakovnju,
ni trupina zdrava ne ostade."

Marka to razljuti, prevaren u svom očekivanju, plane i otsiječe mu ruku do ramena:

„Eto sada, Novače kovaču,
da ne kuješ ni bolje ni gore;
a naj tebe stotinu dukata,
te se rani za života tvoga."

Uvjeren da je Musa bolji junak od Marka, Novak je svjesno napravio bolju sablju „boljemu junaku", a ne boljem *čovjeku*. Opijen glasom dobrog majstora mačeva, on je svakog junaka, viteza, mjerio samo laktom junaštva, a ne i laktom pravde, dobra i opštenarodnog interesa. U svom majstorskom zanosu on je smetnuo s uma: da junaštvo Muse Arbanasa, kesedžije, od kojega „pišti ljuta sirotinja", nije „car zla svakojega", kao junaštvo Kraljevića Marka, nosioca i zatočnika dobra, narodne i socijalne pravde. Pored toga, Novak je (prema zamisli pjesnikovoj) svjesno dao bolje oružje u ruke tuđina, i to veoma opakog tuđina, na čijem srcu leži „ljuta guja", oličenje zla. I tako se ogriješio o opšteljudski i narodni ideal. Naš Narodni pjesnik takođe „zna junaštvu pravednu cijenu". Njegov Marko će proliti suze nad ubijenim Musom, i time odati priznanje junaku „boljem od sebe". Ali pobjedu treba da odnese junak „blagoradnog čuvstva", bolji čovjek – nosilac dobra, a ne bolji junak – nosilac zla. Zato Narodni pjesnik kažnjava desnicu Novaka kovača, jer se na vrhu mača iznosi pobjeda pravde ili nepravde, dobra ili zla, a ne zato što narodna duša „uživa u varvarskom činu", kako se to stalno ponavlja od Getea do naših dana. Naprotiv, svaki naš slušalac narodnog guslara, ostajući pod

dubokim utiskom, pun je plemenitog saučešća prema velikom majstoru, gotov i da osudi Kraljevića Marka, svog veoma omiljenog junaka, koji mora biti (prema pjesnikovoj zamisli izgrađivanja Markove ličnosti) ne samo neumitni sudija nego ujedno i neumitni izvršilac izrečene pravde, uime opšteljudskog dobra, radi zadovoljenja dva neprikosnovena ideala, opšteljudskog i narodnog, koje Narodni pjesnik ne odvaja jedan od drugoga. Kao svaki veliki umjetnik, naš Narodni pjesnik ne objašnjava svako zašto, on postavlja visoke ideale, opštečovječanske, u žudnjama, težnjama i stremljenju svoga naroda, temelji na snažnim etičkim principima, daje duboke uzroke (često skrivene), stvara duboke utiske i ostavlja slušaoce da razmišljaju.

*

Je li Novak kovač izmišljena ličnost? Je li to, možda, kolektivna ličnost majstorâ oružja jedne viteške epohe u odbrani slobode, naroda i otadžbine, u odbrani ognjišta, oličena u jednom s reda uzetom narodnom imenu? Ili je Narodni pjesnik ovjekovječio nekog stvarnog majstora mačeva koji je zaista postojao, čije se ime čuvalo i sačuvalo u narodnom sjećanju, kao ime protomajstora Rada Borovića, savremenika Kraljevića Marka i kosovskih junaka? Ako je postojao, kad je živio, u kojem vijeku razvoja našeg epskog deseterca? U kojem je gradu razvijenih zanata od Kotora do Soluna bila njegova čuvena radionica? Ko je bio, onda, taj popularni kovač mačeva čije je ime Narodni pjesnik vezao za ime najpopularnijeg junaka našeg epa, jednog od najvećih poslije Homerovih mitoloških heroja, za ime naše najmonumentalnije epske građevine, koja pretstavlja jednu od najgorostasnijih epskih figura svjetske narodne poezije, za ime neukrotivnog buntovnika pokorenog Balkana?

Pitanje postojanja Novaka kovača nametalo se neosporno, ima već punih sto godina, svima koji su se bavili proučavanjem naše narodne poezije, u prvom redu istoriskim proučavanjem epike. Niko, razumije se, nije pomišljao da traži upravo onog kovača koji je skovao mač Kraljevića Marka, još manje mač kralja Vukašina, ali svaki je pomišljao na onogo popularnog kovača našeg Srednjeg vijeka čije je ime sačuvalo narodno predanje; odnosno, svaki je želio da sazna dokle ide vjerodostojnost narodnog predanja, i koliko je ono pouzdano u utvrđivanju naučnih činjenica u onim slučajevima gdje nedostaju pisani izvori. Želi se pronaći pretstavnik onih koji su kovali mačeve maričkih junaka, kao što opjevana sablja kralja Vukašina i njegovog sina Marka, onih koji su kovali ubojno i zaštitno oružje (mačeve, koplja, štitove, oklope, pancire) kosovskih junaka, kao mač Miloša Obilića, Kosančića i Točice, Jugovića, Vasojević Steva, Orlović Pavla, ili „mač zeleni" Miloša Vojinovića, i pretstavnika onih koji su pravili „sablje sa očima", kao što je je ona vojvode Momčila s Pirlitora ispod Durmitora, ili „britku sablju" čojstvenoga Strahinjića Bana (istoirskog Đurđa Stracimirovića Balšića, gospodara Zete), koju kuju „dva kovača i tri pomagača, od nedjelje opet do nedjelje". Jesu li

takvo oružje zaista kovali naši srednjovjekovni majstori, ili mašta našeg Narodnog pjesnika?

Tek 1932 g. prvi put je ukazano na trag konkretne ličnosti Novaka kovača. Prilikom smrti Jovana Tomića, Vladimir Ćorović je napisao studiju o ovom našem zaslužnom istoričaru,[1] koji se ponajviše bavio proučavanjem istorije Crne Gore. Tamo gdje su nedostajali pisani izvori, Tomić je – što je dobro poznato – osporavao narodno predanje, oglušivao se o njega, osporavao u mnogim slučajevima njegovu vjerodostojnost i jednostavno ga odbacivao kao nepouzdano. Činio je to i kad se ticalo događaja novije istorije, koji su mogli biti lako sačuvani u narodnoj uspomeni, kao naprimjer bitka na Carevom Lazu (1712), koju je Tomić osporavao, bez obzira što je narodno predanje u Crnoj Gori vrlo živo, sa dosta elemenata koji nadoknađuju nedostatak pisanih izvora i koji često zadive svojom pouzdanošću u osnovi.[2] Čineći mu zamjerku u tom pogledu Ćorović je napisao ovo: „Kolektivizacija Đeme Brđanina, kako je shvata Tomić, apsolutno je neverovatna. Kao u Filipu Madžarinu, kao u Musi Kesedžiji i kao u tolikim drugim licima narodne epske poezije treba, pre svega, uvek redovno tražiti tragove neke konkretne ličnosti; kad se traži videće se da ih ima. Uzgred samo, kao primer, da rečem da narodni pevač nije uzaludno pomenuo čak ni Novaka kovača u jednoj pesmi o Marku, jer je Novak doista bio čuven kovač mačeva i pominje se u dubrovačkim beleškama."[3]

Ovaj zaključak jednog našeg istoričara nauka je rado uzela na znanje. Upoređujući epske motive u svom djelu *Ciklus Marka Kraljevića* (1935), prof. Nikola Banašević smatra: da je „izmjena", što Marko nije našao svoju sablju kao što je francuski junak Ožje našao svoj mač, učinjena „možda zbog popularnosti Novaka kovača, istoriske ličnosti prema V. Ćoroviću". U najnovijem izdanju Vukove II knjige *Srpskih narodnih pjesama* (1935) Svetozar Matić kaže o Novaku kovaču: da je to „ime možda stvarnog kovača mačeva prema zapisima dubrovačkim" (prema Ćoroviću). U svojoj *Antologiji narodnih junačkih pesama* (1954) prof. Vojislav Đurić kaže: da je Novak kovač „istoriski neodređena ličnost". To je sve.

Ćorović je nagovijesito istoriskog Novaka kovača, ali nauci nije pružio nijednu činjenicu, dokaz ili okolnost koja bi doprinijela rješenju ovog pitanja, nije naveo čak ni vrijeme kad je živio dubrovački Novak kovač, na kojega je naišao u „dubrovačkim beleškama" (!). Vjerovatno, u namjeri da se vrati na to pitanje, on nije naveo ni oznaku dokumenta. Inače, njegova zamjerka Tomiću, naučno postavljena, potpuno je opravdana. U doba Kraljevića Marka, kovačâ jednog imena moglo je biti više i u jednom istom gradu (Dubrovniku, Kotoru, Baru, Skadru, Prizrenu, Prilepu), akamoli na cijelom narodnom području tokom dugog perioda izgrađivanja našeg klasičnog deseterca. Na osnovu golog imena, bez stvarnih činjenica ili naročitih okolnosti, ne može se zaključiit za nekog Novaka kovača da je to doista onaj iz narodne pjesme. Otuda je izražena puna rezerva od strane pomenutih pisaca. Prema tome, pitanje je bilo dotaknuto, ali nepomaknuto.

[1] *Jovan Tomić*, Prilozi za književnost, XII, sv. 2-3, 1932.

[2] Na osnovu dokumenata u Državnom arhivu u Kotoru, prof. Sl. Mijušković dokazao je nepobitnost velikog turskog poraza na Carevom Lazu 1712. Rasprava objavljena u Istoriskim zapisima za 1955.

[3] *Prilozi za književnost*, XII, sv. 2–3, str. 89.

Prirodno je pretpostavljati: da je Novak kovač iz narodnih pjesama savremenik Marice i Kosova, Vukašina i Marka, Strahinjića Bana. Gdje onda da ga tražimo?

Treba ga tražiti: 1) na području gdje su postale pjesme koje ga pominju; 2) na području gdje je najviše razvijena tradicija Mrnjavčevića; 3) u postojbini naših rapsoda koji pjevaju o Mrnjavčevićima, postojbini Podrugovića, starca Milije i Raška, naših Femijâ i Demadokâ, od kojih je Vuk zabilježio pjesme: *Marko poznaje očinu sablju, Marko i Musa, Uroš i Mrnjavčevići, Ženidba kralja Vukašina, Zidanje Skadra; kao i njima srodne: Ženidba Dušanova, Miloš u latinima, Banović Strahinja, Ženidba Makasima Crnojevića.*

Pored mnogih naših istoričara, počevši s Ilarionom Ruvarcem, i Jovan Tomić je istraživao istoriju u narodnim pjesmama o Kraljeviću i ispitivao gdje su one postale. „Po mišljenju koje zastupaju najbolji poznavaoci narodnih pjesama – kaže on – izlazi da su ove pesme o Musi i Đemu i ostale o Marku Kraljeviću postale tamo (u središno-zapadnim krajevima) i odatle se širile na sever, istok i jug", postale „na terenu druge grupe pesama, i poimenice u Metohiji, u Kolašinu, u Hercegovini, u Gornjoj Bosni i Crnoj Gori". Na drugom mjestu Tomić donosi ovaj zaključak: „Teren postanka pesme Zidanje Skadra nije daleko od samog Skadra... može biti Gornja Arbanija, Crna Gora i jugozapadni dio Hercegovine, krajevi gde je jaka tradicija Mrnjavčevića".[4]

Obje pjesme u kojima se pominje Novak kovač Vuk je zabilježio od Tešana Podrugovića, iz Kazanca kod Gacka, područja stare Zete. Tamo je postojbina Mrnjavčevića; nešto docnije, možda, i ravna Zeta sa selom Mrnjacima, odakle su Mrnjavčevići u Kučima. Naša istoriska nauka smatra da je otac kralja Vukašina i despota Uglješe Mrnjan (kod Orbinija: Mrnjava, kod Lukarevića: Mrnja) koji se u našim istoriskim izvorima (*Monumenta Serbica*) pominje 1280–9 „u Trebinju u Zeti" kao kaznac (blagajnik) kraljice Jelene Uroševe, koja je za vladavine svojih sinova, Dragutina i Milutina,

[4] Jovan N. Tomić, *Istorija u narodnim epskim pesmama o Marku Kraljeviću* (Pesme o Musi Kesedžiji i Đemu Brđaninu), 1909, 21, 149, 156; Srpski knj. glasnik, XXI (1908), 305; Dr. Svet. Stefanović, *Studije o nar. poeziji*, Beograd, 1933, sr. 264. (Legenda o zidanju Skadra).

upravljala Zetom sa primorjem. Ćorović navodi: da je Uglješa bio „carski namesnik u tom kraju 1346, dok je već 1350 godine „župan u prilepskoj oblasti" bio Vukašin, čija je kći, Olivera, bila udata za zetskog i skadarskog gospodara Đurđa Balšića, koji će 1373 zavladati Trebinjem, Dračevicom i Konavlima. Marko Kraljević (1335–94) javlja se „prvi put i istoriji 1361, kao poslanik cara Uroša u Dubrovnik". Po narodnom predanju, Mrnjavčevići u Kučima, „doseljeni u prvoj polovini XV veka, vode poreklo od vojvode Gojka, brata kralja Vukašina. Gojkova se porodica iselila zbog Turaka iz Skadra u dolinu Cijevne" – kaže P. Šobajić. „Arbanas Musaki (1510) priča – navodi Jireček – da je njegov predak Andrija Musaku potukao i zarobio 'r[è] Vucasino' na brdu Peristeru između Prespe i Bitolja".[5]

Poznata je i kolijevka tradicije o Mrnjavčevićima: krajina od Pirlitora prema Durmitoru do Skadra na Bojani. Svakako, obje pjesme koje pominju Novaka kovača znali su starac Raško i starac Milia iz Kolašina. Ni u jednoj drugoj pjesmi sa područja Jugoslavije, a ni Bugarske, ne pominje se Novak kovač (osim, možda, kakve varijacije). Po pjesmama iz Makedonije, drugog, novog zavičaja kralja Vukašina, kralja Marka i despota Uglješe, sablju Kraljevića Marka kovao je Janjo iz Soluna, ili ju je Marko kupio u Carigradu. Znači, Novaka kovača treba tražiti isključivo u onom gradu koji je oružjem snabdijevao Zetu, postojbinu Mrnjavčevića, Tešana, Milije i Raška, u ono vrijeme kad se Zeta grozničavo oružala i hvatala u koštac s najezdom Turaka. Sa tog područja istoriski putevi vode nas pravo u Kotor; „na moru je od svašta majstorah", kaže Njegoš kroz usta Vuka Mandušića, junačine Markova kova, koji plače nad prebijenim džeferdarom, žudeći za dobrim majstorom-kovačem. Iz tih činjeničkih razloga treba tražiti Novaka kovača u Kotoru, a ne zato što je Marko dolazio možda u Kotor (kad je već bio u Dubrovniku), što „sve Marko pokraj mora šeće", što se Musa odmetnuo u primorje, što se Marko, po jednoj pjesmi, oženio iz Kotora, ili što je, po primorskoj legendi, oprobao svoje oružje u Kotoru – topuzom je razbio ogromnu stijenu nad Kotorom, a mačem raspolutio dugačko kamenito brdo pored te stijene.

Krajem XIV i početkom XV vijeka Kotor je bio ogromna kovačnica, arsenal ugrožene i otporne Zete. Dobija se utisak kao da je bog Hefest bio prenio svoju stolicu sa Olimpa na Lovćen, a svoje radionice sa Etne na Gurdić, vrtložni podlovćenski izvor kotorski, koji kulja iz utrobe zemlje, da u njegovom stravičnom kazanu kali ljuti čelik za mačeve, oklope i štitove naših srednjovjekovnih vitezova epa.

Nad starodrevnim Kotorom, koji ima svoju legendu o postanku, nekad grčkom naseobinom, zasnovanim na „slivu izvora" na Krepisu, podnožju

[5] Dr Lazar Mirković, *Mrnjavčevići*, 1929; Vlad. Ćorović, *Mrnjavčevići*, Enciklopedija St. Stanojevića; Petar Šobajić, *Kući*, Encikl. St. St.; Jireček-Radonjić, *Istorija Srba* (1952), I, 248.

„strme obale", i nad njegovim „strahovitim virom" Gurdićem (gurges, gorgo), na koji „silazi kći Urana i Geje", uzdiže se Pestingrad, nazivan tako i prije cara Dušana, koji je na njemu, po legendi, htio da podigne tvrdi grad, ali ga je od toga odvratila vila. U njegovoj litici je vilinski stan, „Vilnica", ispod koje je, po Prorokovića Pasištu, pasla zimi svoje stado u doba djevojaštva majka Njegoševa. Sa orlovskih visina Pestingrada pucao je nadaleko pogled znamenitog lovćenskog pastirćeta, Radivoja Tomova Petrovića. Legenda kaže da u pestingradskoj vilinskoj pećini živi crnokosa grčka vila Alkima („Snažna"), posestrima jelinskih mitskih heroja, kojima je Hefest kovao mačeve, koplja i ukrašene štitove. Biće to pomajka lovćenske i durmitorske plavokose vile, posestrime Kraljevića Marka. One dvije dadoše herkulovsku snagu Marku, kojega je vila zadojila, čiji Šarac skače sa brda na brdo. Zajednički dadoše divovsku snagu Markovom ujaku, vojvodi Momčilu, na kojega se Marko „uvrgao"; i pegazovska krila Momčilovom konju Jabučilu, koji preliječe Zetu i Jezero s Pirlitora prema Durmitoru u Skadar na Bojani, u grad Mrnjavčevića, koji ne mogaše podići bez naklonosti i pomoći vile i sopstvene žrtve u krvi, jer bez takve žrtve nikakvi temelji ne mogu biti trajni. Pirlitorskom legendom zadojio se Durmitorac Tešan Podrugović i dva Kolašinca iz Petarja i Polimlja, starac Milija i starac Raško, kao što će se lovćenskom legendom zadojiti u ranoj mladosti pjesnik Gorskog vijenca, pjesnik herojizma, mača Obilića, čiji stihovi kipte imenima grčkih mitoloških heroja i olimpiskih bogova i boginja. Kao mladi pastir, on je, od „tora ovaca", poletio na vilinskom bijelom labudu sa lovćenskom vilom „ognjezlatnih krila", svojom posestrimom, „dobrotvorkom Pravde i Slobode", da ga uvede u „prostranstvo pećine" lovćenske, koju nije pogledalo ničije oko osim sokola i gorske vile, „jal slijepca i vješta guslara" (*Zarobljen Crnogorac od vile*). – Nije nam bio cilj da ovdje stvaramo poetsku sliku radi povezivanja nekoliko legendi, kotorske, pirlitorske i skadarske, da omeđimo postojbinu Mrnjavčevića, nego radi isticanja činjenice: da se iz dodira dva narodna duha, našeg sa starogrčkim, rodila naša narodna pjesma o herojima blistavog oružja, koja je uzbudila i zadivila i najveće duhove svijeta.

Po našim arhivskim ispisima, u Kotoru je od 1395 do 1445, tokom 50 godina, radilo preko 90 kovača-majstora, među kojima 14 mačara (sabljara), 4 oklopara i 2 štitara, od kojih je jedan ukrašavao štitove crtežima, valjda sličnо onima koje je Homer vidio na štitovima trojanskih junaka, po ugledu na grčke štitare i slikare sa našeg Primorja. Tu ne ubrajamo brojne kovačke učenike i pomoćnike koji su kod pojedinih majstora izučavali zanat, često i po sedam-osam godina.

U spisima iz 1326–37 našli smo više kovača, među kojima dva mačara, po svoj prilici učenikâ domaćih Grka ili njihovih učenika. Oni ovdje ne dolaze u obzir – oni su savremenici Obrada i Vite, naših neimara, savremenici Nikole Buće. U spisima iz 1395–1400 (jer oni iz 1338–94 nijesu sačuvani)

našli smo 2 mačara, 10 kovača i 1 oklopara. Oni su savremenici Marice i Kosova, Vukašina, Marka i Strahinjića. Među njima je najugledniji No-vak, kovač mačeva. Kovača kotorskih bilo je za njegovo vrijeme mnogo više, nema sumnje; jer sačuvano je samo šest godina spisa; to je sudsko-notarska knjiga, a u nju su upisivani samo oni slučajevi koji dolaze pred sud; prema tome, ni iz tih šest godina ne možemo imati sve kovače. – U spisima iz 1419–21 i 1429–45 (preskočene godine nedostaju) našli smo ostale kovače. Tako saznajemo: da je u Kotoru, koji je tada mogao imati 3.000 stanovnika, tokom nepunih 30 godina (od kojih za sedam godina nedostaju spisi), radilo oko 80 majstora kovača, od kojih 12 mačara, 3 oklopara i 2 štitara, bez majstorskih pomoćnika. To je broj koji zadivljuje. Ovi kovači oružali su Zetu. Između svih se izdvaja i otskače svojim ugledom i svojim vezama sa Zetom Marko Novakov, mačar, sin pomenutog Novaka mačara. On je još više popularisao ime svoga oca u postojbini Mrnjavčevića, gdje su i ponikle pomenute pjesme o maču Kraljevića Marka, koji je, po narodnom predanju izraženom u tim pjesmama, skovao dosad nepoznati Novak kovač.

Potrebno je istaći: da nigdje više, osim kotorskih spoemnika, nijesmo naišli na nekog Novaka kovača Srednjeg vijeka u obimnoj objavljenoj arhivskoj građi, kao što su zbornici: *Monumenta Ragusina* (Monum. Slavorum merid.), Ljubića *Listine*, Smičiklasa *Codex diplomaticus*, Novakovića *Zakonski spomenici*, Stojanovića *Zapisi i natpisi i Stare srpske povelje i pisma*, kao ni u novijim zbornicima građe iz Dubrovačkog arhiva (Tadića, Dinića, Čremošnika i dr.), ni u brojnim studijama na osnovu podataka dubrovačkih spomenika, kao što je, naprimjer, Dragana Rolera *Dubrovački zanati XV i XVI stoljeća* (1951).

Svi istoriski putevi ka istoriskom Novaku kovaču, ovjekovječenom u narodnom epu, i sve okolnosti vode nas, dakle, isključivo u Kotor, u kojemu je u doba Kraljevića Marka izrađivao mačeve ugledni kovač-mačar Novak Kotoranin.

II. – *Novak kotoranin, kovač mačeva*

Majstor Novak, kovač mačeva, pominje se prvi put 18 novembra 1395. Izgleda, tada je već bio u starijim godinama. Godine 1419 pominje se kao pokojni. O njemu ima svega dvanaestak latinskih dokumenata, jer iz doba njegovog života sačuvano je samo šest godina spisa, 1395–1400. Prema tome, ne može se znati kad se prvi put javlja; ni godina njegove smrti. Očigledno, bio je izgrađeni majstor u vrijeme Kosovske bitke, a po svoj prilici i za vrijeme bitke na Marici. Bio je, dakle, savremenik kralja Vukašina i Kraljevića Marka.

Franjo Ivana Trifunova Buća kupio je, 18 novembra 1395, od Marina Lukina Sisoja zemlju u Mogorišu (Stoliv), pri moru, koja je sa zapadne strane graničila vinogradom Novaka mačara (cum vinea Novachi spadarii... II, 263). – Pomenuti Franjo Buća, pograničar Novakov, bio je unuk onog Trifuna Buće (bilo ih je više) koji je poznat kao diplomata kralja Milutina i Dečanskog.

Pominje se još jedan Novakov vinograd u okolini Kotora. Palotin obućara Miletina izjavio je pred sudom, 14 augusta 1396, d aje od Andrije Krezimana primio na ime miraza njegove kćeri Maruše, svoje žene, 100 perpera koji se izrađuju u Kotoru i vinograd koji se nalazi u Malenom (Verige), između vinograda Andrije i vinograda Novaka mačara (et Novachi spadarii). Pored redovnog sudije, ovu ispravu ozvaničio je kao auditor Trifun Mihailov Buća (II, 342).

Godine 1396 Novak mačar iz Kotora (Novachus spatarius de Catharo) uzeo je pod najam četiri dionice (karube) zemlje u onom dijelu Grbaljskog Polja koji je pripadao metohiji (manastira sv. Mihaila na Prevlaci – Zetskoj episkopiji). Za sve je plaćao vlasnicima dokle god su živi po dva stara dobrog žita godišnjeg najma. To se vidi iz tri ugovora od 15 maja i jednog od 6 juna. Jednu dionicu unajmio je od Loža Genazijeva, koja se nalazila u dijelu (ždrijebu) Damjana Bolice. U slučaju – kaže se u ugovoru – da Kotorska opština napusti ovaj dio Grbaljskog Polja, Novaku će pripasti druga dionica koju Ložo dobije u Polju ili gdje drugo. Po Ložovoj smrti zemlja je imala da pređe u Novakovo vlasništvo. Drugu dionicu uzeo je od Mateja Radašinova, koja se nalazila u dijelu Bakoja Nala Sergijeva; treću od Radoslava Babe, nastanjenog u Kotoru, u dijelu Nikole Trifunova Baske, a četvrtu od Petra Okata u dijelu Trifuna Anđela. Po Petrovoj smrti i ova je dionica prelazila u vlasništvo Novaka mačara (II, 305, 306, 314). Kralj Milutin podložio je Grbalj, 1306 ili 1307 godine, Kotorskoj opštini, koja ga je podijelila na 45 dijelova. Djelove je rasprodala svojim građanima, koji su ih dobijali ždrijebom; otuda su tako i nazvani. Ždrijebi su se dijelili na dionice, zvane karube (odnosno karati). Kako je vlastela bila bogata, ona je dobila skoro sve ždrijebe. Tako je Grbalj postao vrsta feudalnog posjeda kotorskog plemstva.[6]

Novak mačar pominje se više puta kao jamac mačara Bratuja, u vezi s nekim nasljeđem svoga sina Pavla. Radoslav Slijepović ili Žlijebović (Sliebovich) iz Kotora izjavio je pred sudom, 27 jula 1396, da je njegova sestra Budna darovala Pavlu Novaka mačara (Palcho filio Novachi spadarii) četvrti dio svoga miraza, vinograda i zemlje u predjelu Faše (Lastva). Petoga marta 1397 Novak mačar, građanin i stanovnik Kotora (ego Novachus spadarius civis et habitator Cathari), primio je za svoga sina Pavla četvrtinu miraza Budne, udove Nikole Vakleše. Poslije tri dana Novak jamči za mačara Bra-

[6] I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split, 1941, str. 23–6.

tuja, zvanog „Kapeleto", muža pokojne Budne, ranije žene Nikole Vakleše, jer prema propisima Statuta Bratuj posjeduje miraznu imovinu svoje žene Budne (koju je ona dobila prvom udajom za Vaklešu?). Tu imovinu, u vrijednosti 107 perpera, sud je, poslije njene smrti, dosudio Budninoj braći, Budoju i Radoslavu Slijepović. Od toga iznosa Novak je primio za sina 26 perpera i obavezao se da će u svakom slučaju isplatiti Budoju i Radoslavu ostatak od 80 perpera, tri dijela Budnina miraza, koji je prešao u svojinu Bratuja, za kojega jamči Novak. Krajem marta Radoslav je primio svoj dio, 40 perpera, a 13 maja Budoje svoj dio od mačara Bratuja, za kojega jamči Novak. Krajem marta Radoslav je primio svoj dio, 40 perpera, a 13 maja Budoje svoj dio od mačara Bratuja, za kojega je jamčio Novak mačar (II, 335, 415, 414, 422, 441). Ovaj posljednji dokumenat ozvaničio je sudija Ivan pokojnog Petra Nikolina Buće.

Novak mačar pominje se posljednji put za života 31 maja 1398. Trifun Utiko iz Kotora dao je zavazda Novaku mačaru i njegovim nasljednicima jedno mjesto za mlin sa komadićem zemlje u Levanji (pod Trojicom), ispod mlina pokojnog Mihaila Buće. Prema ugovoru, Novak je imao da o svom trošku podigne mlin do Lučina dne, zatim da nađe mlinara kojeg će plaćati od prihoda mlina; od ostatka prihoda Novaku pripada polovina za gradnju mlina, a druga polovina je zajednička, sve dok Novak namiri učinjene troškove. Poslije toga, prihod od mlina dijele Novak i Trifun međusobno na ravne dijelove. Učinjene troškove oko podizanja mlina imali su da procijene Pavle Buća i Tihoje Kosica (II, 548). Procjenitelji su birani od stranaka. Tihoje Kosica bio je zlatar kotorski, a Pavle (Bukićev) Buća, praunuk Trifuna Buće, Milutinova diplomate, bio je više puta knez slobodnoga grada Kotora u razdoblju 1391–1420. Pominje se mlin pokojnog Mihaila Buće, iznad mlina Novaka mačara, gdje i danas, pod Trojicom, na ustavama potoka Odoljena, melju mlinovi. Biće to Mihailo Perov, brat protovestijara Nikole, poznati diplomata cara Dušana, jer njegov unuk Mihailo Trifunov bio je tada živ, a godinu dana docnije postao je kotorski knez.

Ovaj šestogodišnji period 1395–1400 godine, jedini sačuvani kotorski spisi od 1338–1418, nije bogat podacima o kovačima u Kotoru; upravo, on je vrlo oskudan u pogledu obavještenja o njihovom zanatskom poslovanju. Očigledno, njihovi majstorski poslovi nijesu dolazili pred sud, da bi bili uneseni u sudsko-notarsku knjigu. Skupljeni, ovi podaci ipak kažu dosta: da je Novak Kotoranin, kovač mačeva, bio najugledniji među svima majstorima-kovačima svoga grada.

Ni sami podaci o Novaku, u pogledu naše postavke, ne kazuju mnogo; oni nas ne uvode u njegovu radionicu, ni u njegove zanatliske poslovne veze, u Kotoru, Boki, Zeti; ne pružaju nijednu činjenicu, niti ijednu naročitu okolnost na osnovu koje bi se moglo tvrditi da je to Novak kovač iz narodne poezije; moglo bi se pretpostavljati samo: 1) na osnovu toga što je radio u

Kotoru, gradu razvijenih zanata, gnijezdu čuvenih primorskih majstora, na neposrednom domaku Zete; 2) što je bio najpoznatiji, najugledniji kovač mačeva u Kotoru svoga vremena, možda i na cijelom Južnom Primorju, pa prema tome i najpopularniji. I ove dvije okolnosti idu u prilog učinjene postavke.

Da je ovo Novak kovač iz narodnih pjesama ubjedljivo će potvrditi dalji dokumenti – podaci o Novakovom sinu Marku, kovaču mačeva, i podaci o ostalim kotorskim kovačima oružja, savremenicima i saradnicima Marka Novakova.

III. – *Marko Novakov, kovač mačeva*

Novak mačar imao je dva sina: svećenika P a v l a, koji se pominje 1396 i 1419, i mačara M a r k a, koji se prvi put pominje oktobra 1419, kao sin pokojnog Novaka mačara. Marko je doživio 1450-tu, ali ne i 1458-mu godinu. Znači, Novak je jednog sina naučio mačarskom zanatu, pripremio ga sebi za nasljednika, a drugog dao na nauke (Pavle je morao biti školovan čovjek).

Ni o Marku Novakovu nemamo mnogo dokumenata – nepunih tridesetak. Iz vremena njegova života sačuvane su samo sudsko-notarske knjige, a u njima – kao što smo već rekli – nalaze se samo oni slučajevi koji su dolazili pred sud. Koliko je tek bilo poslova koji se nijesu morali sudski ozvaničiti, možemo misliti. Pored toga, nedostaju godine sudsko-notarskih spisa 1401–18 i 1422–8.

Dokumenti o Marku Novakovu su važniji od onih o njegovom ocu. Oni nam pružaju dragocjene podatke. Pored ostalog, uvode nas u Markovu radionicu, poslove i veze. To je bila Novakova radionica. Sin je naslijedio poslove oca, a svakako i dio njegovih veza. Preko gomila Markovih iskovanih mačeva i njegovih nakovanja mi možemo zagledati i u radionicu Novaka kovača.

Godine 1419 Marko je bio već izgrađeni kovač mačeva – vodio je radionicu svoga oca. Njegova kći, Radula, bila je udata za uglednog dubrovačkog zlatara; u Dubrovniku je već od 1419 živio Markov brat, Pavle. Godine 1443 prešao je u Dubrovnik i Marko, izgleda potstarost. Pominje se posljednji put 1450 godine, kao građanin Kotora a stanovnik Dubrovnika. Radula se pominje 1458-me kao kći pokojnog Marka Novakova, kovača mačeva.

I Marko i Pavle uvode se redovno kao sinovi Novaka mačara. O njima je, svakako, ostao neki pisani trag u Dubrovniku. Tako smo, vjerujemo, ušli u trag Novaka kovača iz „dubrovačkih bilježaka", na kojega je ukazao Ćorović, koji je morao negdje naići i na ime Pavla ili Marka, „sina Novaka mačara".

Pavle pokojnog Novaka mačara iz Kotora poklonio je svom bratu Marku (Paulus filius quondam Novaci spadarii. Marco filio quondam Novaci et fra-

tri ipsius) sva svoja pokretna i nepokretna dobra u Kotoru i okolini. Dokumenat je potvđren u sudu 28 okotobra 1419. Sa strane teksta napisano je ovo: „Pro Marco filio quondam Novaci spadarii cum presbitero Paulo fratre eius". Tako iz ovog dokumenta saznajemo daje Pavle Novakov bio svećenik. Istog dana Marko Novakov, mačar iz Kotora (... spadar de Catharo), obavezao se da kroz godinu dana plati 6 zlatnih dukata metačkog kova svom bratu, „gospodinu" Pavlu Novakovu, kotorskom građaninu nastanjenom u Dubrovniku (de dicta civitate habitatori Ragusii). Sa strane je napisano: „pro domino Paulo Novaci spatarii cum Marco fratre suo". U ovom dokumentu ne kaže se izričnо da je Pavle svećenik, ali na oba mjesta oslovljen je kao „dominus" ili „dompnus", kako se titulišu svećenici. Drugom ispravom Marko Novakov, mačar (spadar), obavezao se istog dana da će za osam mjeseci platiti Matiju Krezimanu 16 mletačkih dukata (III, 302). To će biti neka obaveza Pavla, ili njihovog oca, koju Marko preuzima na sebe, primajući dio Pavlove očevine. Sva tri ova dokumenta ozvaničili su sudija i auditor, Trifun Jakovov Paskvali i Pavle Buća. Ovaj Paskvali bio je, prema našem arhivskom istraživanju, sinovac Dušanovog protovestijara Gruba. Tako je Marko od 1419 godine sâm posjedovao cijelo očevo imanje u Kotoru i okolini.

O kovačkoj djelatnosti Marka Novakova imamo svega četiri-pet dokumenata; oni su dragocjeni. Svi su iz 1436 i 1437.

Najvažniji je dokumenat od 8 februara 1436. Toga dana Marko Novakov sklopio je ugovor sa Vukoslavom Bogdanovim, kovačem (Marchus Novaci cum Vocoslavo Bogodani fabro), o izradi mačeva. Vukoslav Bogdanov, kovač iz Kotora, obavezao se, jamčeći svim svojim dobrima postojećim i budućim, da Marku Novakovu, mačaru iz Kotora (Marcho Novachgi spatario de Cataro), *izradi 600 mačeva sa krstom i jabukom, dobrih i dovoljno širokih za tocilo* (fabricare enses sexcentos cum cruce te pomo mundos ad molam bonos et sufficientes); obavezao se da nikom drugom ne radi dok svrši ovih 600 mačeva. Ser Marko se obavezao da Vukoslavu plati za svaki iskovani mač po 18 groša Balšinih (ukupno 10.800 groša = oko 900 perpekoja bude, kao i dosta ugljena (carbones) za izradu pogođenih mačeva na ra); da mu da željezo (ferrum pro precio) u Dubrovniku po prodajnoj cijeni trošak kovača, pored toga, dao mu je i jednog druga (socium) koji će o Markovom trošku oštriti mačeve (molare enses). Obaveze su date pod prijetnjom kazne od 20% novčanog iznosa (sub pena de quinque in sex). Sve ono što bude napisano Markovom rukom u Vukoslavovoj poslovnoj knjizi (in quaderno) važi kao zvanična isprava, bilo da se odnosi na isporuku mačeva, isplatu novca ili prijem željeza i uglja. Svjedoci su: ser Nikola Glavati, sudija, i ser Paskoje Vladov, auditor (XIV, 521).

Drugi važni dokumenat je od 4 marta 1437. Kao što ćemo docnije vidjeti, on je rječitiji od prvoga. Ser Marko Novakov iz Kotora, mačar (ser Marcus Novachi de Catharo spatarius), primio je od Simika Brajanova iz Kotora 250

perpera kotorskih. Od dobiti polovina pripada Simiku za uloženi novac, a polovina „ser Marku za njegovu industriju i zanatski rad". Udruženje traje dok bude volja jednog i drugog ugovarača. Za 600 mačeva koje je Marko izradio u društvu sa kovačem Vukoslavom važi ono što je napisano u njihovom ugovoru od 8 februara 1436, ali dobit od svih drugih mačeva koje Marko kupi i proda ima da dijeli sa Simikom. Za svaki mač koji Marko dotjera ima da dobije po 8 groša za svoj majstorski rad, za šta ima da se prethodno naplati. Svjedoci su: ser Nikola Glavati, sudija, i ser Bućo Buća, auditor (XIV, 545). Nikola Glavati pripadao je vlastelinskoj porodici, koja je imala posjed u Grblju sa kmetovima (otuda ime selu Glavati i selu Glavatičići) i posjed s vinogradima na Prčanju (otuda lokalni naziv Glavati).

Treći važni dokumenat je od 17 maja 1437. On se, nema sumnje, takođe odnosi na izradu mačeva. Marko Novakov, mačar, primio je 321 perper od Luke Pautinova, da ih vrati do januara (1438). Ispravu su ozvaničili: Trifun Lukin Drago, sudija, i Nikola Glavati, auditor (VI, 170).

Dokumenat od 8 augusta 1436 uvodi nas u Markovu radionicu. Staratelji djece Rajka kovača, Nikola Siti i Andrija Miletin, kovač, unajmili su Marku Novakovu, kovaču mačeva, iz zaostavštine Rajka kovača nakovanj (incudem) u vrijednosti od 12 zlatnih dukata, za koji će plaćati 6 groša godišnjeg najma (VI, 8). Iz popisa Rajkove zaostavštine saznajemo da je ovaj nakovanj bio težak 170 funti (oko 70 kg). Manje vrijednosti bio je nakovanj koji je Matko Gojkov, kotorski kovač, kupio jula 1436 od Paola Montelparo, Italijana (ranijeg kotorskog notara), za 15 perpera Balšinog novca, koje mu je pozajmio ser Marko Novakov, kovač mačeva (XIV, 659).

Kuda su išle ove velike količine iskovanih mačeva za pomenute dvije godine, uvedene u sudsko-notarske knjige, i još znatno veće količine koje nisu uvedene, iskovane tridesetih godina XV vijeka, pokazaće nam Luka Pautinov i Simik Brajanov.

Nekoliko dokumenata govore o naročitom ugledu Marka Novakova. To se vidi po povjerenju koje je uživao, po društvu u kojem je sjedio.

Svojom oporukom od 23 jula 1435, Trifun Pautinov, kotorski kanonik, zavještao je, „ljubavi radi", 5 perpera svome r o đ a k u Marku mačaru (a Marcho spadar mio cusin), svojoj braći Ivanu i Miliću po 5 perpera, a bratu Luki 3 dukata da napravi zlatni prsten, koji će nositi za uspomenu; za ručak svima kotorskim siromasima 10 perpera. Braći ostavlja svoj dio očevine i majčevine (njene mirazne imovine); s njegovom tekovinom da izvršioci postupe prema oporuci, a što pretekne da razdijele siromasima. Izvršioci njegove oporuke bili su: ser Luka Pautinov, njegov brat, prezbiter Nikola Bjelan, prezbiter Sabin Žometan i ser Marko Novakov, mačar (ser Marcho fiuol de Novacho spadar... V, 678). – Izvršioci oporuke Radoslava Stankovića iz Dračevice, nastanjenog u Kotoru, napisane 1437, bili su: ser Bućo Buća, ser Luka Pautinov, Đovani Luksa, notar, Junije Radičev, ser Urban Lamprov

Bolica i ser Marko, kovač mačeva (ser Marcho spatario). Uz testament unesen je u sudsko-notarsku knjigu i popis blaga Radoslava iz Dračevice, izvršen u prisustvu: Buća Buće, sudije, Luka Pautinova, Urbana Lamprova Bolice, Žunka Radičeva, Marka Novakova, mačara, Marka Ivanova (Draga), Dobra i Alegreta Paskvali. Zapečaćena skrinja predata je na čuvanje Luki Pautinovu (V, 789).

Radoslav Gojković, kovač iz Kotora, opunomoćio je maja 1337 Marka Novakova, mačara, i Raduna Milovanova, stolara, da ga zastupaju u Kotoru u svim poslovima. Punomoće su ozvaničili Bućo Buća i Mihailo Trifunov Buća. Poslije mjesec dana zlatar Benko (Petković) iz Dubrovnika opunomoćio je ser Marka Novakova, mačara, i ser Milića Pautinova za sve njegove poslove u Kotoru. Pored sudije, ispravu je ozvaničio i Grgur Gimo (VI, 175, 199).

Od Markove imovine pominje se: kuća u Kotoru, mlin na Odoljenu (pod Trojicom) i dva vinograda, jedan u Lepetanima, a drugi na Mržepu (u Stolivu). Prvi je, možda, pomenuti očev vinograd u Verigama. Drugi je zahvatao oko 55 kvadranjola, a to je oko 5.500 čokota. Razumije se, njegova vrijednost bila je velika – prodat je za 200 zlatnih dukata.

Marko Novakov, mačar, dao je u najam, 23 maja 1436, Bogoslavu Gulkanoviću iz Levanje i Dobrelji Pribojeviću iz Lovricane (između Levanje i Kavča) da oprave ustavu mlina u Levanji i da obrade četiri kvadranjola zemlje koja pripada mlinu, a koja se nalazi između imanja Mihaila pokojnog Trifuna Buće, imanja djece Marka Vlatice i Potoka (Odoljen). Zakupci su bili dužni da dadu ljude za rad, s obavezom da mlin proradi u septembru, i da istrape i obrade zemlju, a Marko Novakov da uloži novac potreban za rad i da za svaki obrađeni kvadranjol zemlje plati po 2 perpera Balšina, ili u drugoj valuti ako se ukine Balšin novac (XIV, 611). Ovaj mlin, koji je podigao Markov otac, kupio je Markov rođak Luka Pautinov. Sredinom oktobra 1441 Luka je dao Bogiću Radoslavovu Prčiloviću, bratu mačara Novelje i mačara Radiča, mlin u Levanji, koji je kupio od Marka Novakova, mačara, u razmjenu za treći dio vinograda i zemlje u Jakidolu (Lastva), koje Bogić ima u zajednici s braćom (CXLIX, 35).

Marko Novakov imao je kuću u Kotoru. To je vjerovatno kuća očeva. Sudeći po njenoj vrijednosti, to je bila palata u svoje vrijeme. Nalazila se u blizini crkve sv. Luke, koja i danas postoji sa prvobitnim natpisom, sagrađena 1195, za vladavine „kralja" Vukana i „velikog župana" Nemanje. Kuća Stojka Vlahova, brodograditelja, koju je kupio za 80 perpera od Jakše Dominkova Klisani, što se vidi iz odnosnog dokumenta od 15 marta 1432, nalazila se između kuće Ivana Lukina Draga i kuće Marka pokojnog Novaka mačara (cum domo Marci quondam Novaci spatarii). Kupovina je oglašena u tri uzastopne nedjelje pred crkvom sv. Luke i drugim uobičajenim javnim mjestima grada, po naređenju providura Nikole Pizani i trojice godišnjih sudija,

Pavla Buće, Ivana Marinova Biste i Bazilija Marinova Bizanti (V, 460). Krajem decembra 1442, Vukašin kovač prodao je za 152 perpera Nikoli Paltašiću kuću u blizini crkve sv. Luke, pored kuće kupca, kuće ser Ivana Lukina Draga, kuće Marka Novakova mačara i kuće ser Simika Brajanova (CXLIX, 114). Knez i sudije naredili su, 22 septembra 1443, da oglasivač Živola u tri naredne nedjelje oglasi na uobičajenim javnim mjestima: da Marko Novakov, mačar iz Kotora, nastanjen u Dubrovniku (Marcus Novachi spatarius de Cataro, habitator Ragusii), namjerava da proda svoju kuću u predjelu crkve sv. Luke, koja graniči s jedne strane ulicom, s druge strane ulicom, s treće kućom majstora Stasija (Stojka Vlahova), brodograditelja, a sa četvrte strane kućom Mihaila Paltašića; kuća je od svega slobodna osim obaveze da plaća godišnje 4 perpera crkvi (manastiru) sv. Marije i Lucije na Gurdiću; ako ko polaže kakvo pravo na tu kuću, ima se, prema propisima Statuta, javiti sudu tokom tri sedmice (CXLIX, 198). Napominjemo da je opat manastira sv. Marije i Lucije bio u svoje vrijeme Vita Trifunov, neimar Dečana. Iz dokumenta od oktobra iste godine doznajemo da je Markovu kuću kupio njegov susjed Nikola Paltašić za 300 perpera. Paltašić je ostao dužan ser Marku Novakovu, mačaru, 250 perpera za kupljenu kuću, s obavezom da ga podmiri do Božića. Ispravu su ozvaničili Mihailo Pelegrina i Mihailo Glavati (X, 281).

Kao što smo vidjeli, Marko Novakov postao je stanovnik Dubrovnika 1443, ako ne koju godinu ranije. Bila su dva glavna razloga za njegovo preseljenje. Njegova udata jedinica živjela je tamo. Nemajući više poroda, u starijim godinama možda, htio je da živi sa svojim jedinim djetetom. A da li je tamo još živio i njegov brat, Pavle, ne može se znati; s prelaskom u Dubrovnik (1419) gubi mu se trag. Po prvom padu Srbije (1439), Zeta je bila još više ugrožena od Turaka; Južno Primorje isto tako. „Napredak turske vojske prema Primorju – kaže Anton Dabinović za te godine – zastrašio je u tolikoj mjeri Kotorane, da su brzo zamolili Sinjoriju, neka primi pod svoju vlast Budvu, Zetu, Arbaniju, jer će ti krajevi inače pasti u turske ruke".[7] Početak opadanja vrlo razvijenog zanatstva u Kotoru u vezi je s tim. U Dubrovniku je bilo sigurnije živjeti i skloniti stečenu imovinu. Uslovi i bolji izgledi za rad bili su tada mnogo povoljniji u Dubrovniku, gdje se bio sklonio i sam despot Đurađ Branković sa svojim blagom, pogotovo ako je Dubrovačka Republika mogla prodavati oružje za odbranu Bosne i Hercegovine. Usljed preseljenja Marko je rasprodao svoje imanje u Kotoru i okolini. Veliki vinograd u Stolivu prodala je docnije njegova kći, nasljednica njegove imovine.

Marko se pominje još nekoliko puta u kotorskim spomenicima. Od 21–28 maja 1445 tri puta mu je pisan sudski poziv da odgovori na traženja Draga Ivanova Draga, kotorskog svećenika (VII, 855, 857, 859). – Sredinom sep-

[7] A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, Zagreb, 1934, 29.

tembra 1450 pominje se njegov prodati vinograd. Luka Pautinov daje manastiru sv. Klare u Kotoru 4 groša godišnje od prihoda vinograda u predjelu crkve sv. Lovrijenca (u Lepetanima) koji je kupio od Marka Novakova, mačara iz Kotora, stanovnika Dubrovnika (CXLIX, 572). Krajem septembra iste godine Luka Pautinov odredio je za svoje punomoćnike: ser Marka Novakova iz Kotora, mačara u Dubrovniku (ser Marchum Novachi de Catharo spatarium in Ragusio), i dubrovačkog apotekara Ivana. Ovaj dokumenat potvrdili su: Marin Buća-Protovestijar, sudija, i Nikola Trifunov Bolica, auditor (CXLIX, 580).

Poslije osam godina, Marko Novakov se pominje kao pokojni. Gospođa Radula, kći pokojnog Marka Novakovića, mačara, a žena majstora Marina, zlatara iz Dubrovnika, zvanog „Fornar" (Dona radulla filia qu. marci novacovich spatarii et ux. magri marini aurificis de ragusio dicti fornarii), dala je potvrdu, 30 novembra 1458, da je primila od Dikle, žene Nikole Radonjina, službenika u Kotoru, 200 zlatnih dukata za vinograd na Mržepu, u području Kotora, oko 55 kvadranjola. Vinograd joj je prodala 9 septembra 1458, o čemu je napisao ispravu Đovani Galineta, bivši podnotar Kotorske opštine, kancelar kotorskog providura. Istog dana napisana je druga isprava (sa potpuno istim porodičnim podacima o Raduli) da Dikla ostaje dužna Raduli 25 dukata (XI, 248, 249).

Prilikom podmire, muž Radule pominje se u dva kotorska dokumenta. Radula, žena majstora Marina, zlatara iz Dubrovnika – kako se navodi – opunomoćila je 25 IX 1458 svoga muža da naplati njena potraživanja za prodati vinograd Dikli, ženi Nikole Radonjina. Deset dana docnije majstor Marin Ivanov (magister Marinus aurifex de Ragusio quondam Joannis) dao je Mihailu Glavati pravo da od Nikole Radonjina, koji je ostao dužan za vinograd, naplati 15 dukata, ostatak iznosa za marsilijanu koju je zlatar Marin kupio od Mihaila (XI, 139, 154).

Na osnovu podatka o nadimku zlatara Marina i podatka o imenu njegova oca, mi doznajemo ko je bio muž Radule Marka Novakova. Inače, to bi bilo nemoguće utvrditi, jer je u to vrijeme u Dubrovniku radilo više zlatara koji se zovu Marin (Maroje), među kojima i Marin Adamov iz Kotora, koji je umro u Kotoru 1445.

Zlatar Marin Živković (Giuchovich), sa nadimkom „Fornar", pominje se više puta u dubrovačkim izvorima. U svojoj studiji o dubrovačkim zlatarima Cvito Fisković[8] ga naziva Živković, a možda bi bilo bolje Ivanović, po ocu Ivanu (Joannes), Đivu, Dživu, Džívku.

Iz Fiskovićeva rada saznajemo da je Marin Živković bio poznat dubrovački zlatar. Imao je svoju kuću u Dubrovniku (bio je i brodovlasnik, vidjeli

[8] *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta, III–1, (Zagreb, 1949), str. 177, 187, 190, 224, 232.

smo). Godine 1444 ukrasio je vezom pokrivač nekog Cvijeta Turčinova, a 1479 izradio za Dubrovačku Republiku šest pari mjedenih kalupa za izlivanje topovskih kugla. Od njegovih umjetničkih radova pominju se pehari (kupe) koje je radio za kralja Matiju Korvina. Prilikom Korvinove ženidbe 1476, vlada Dubrovačke Republike poslala je darove, koje su ponijeli u Budim Paladin Gundulić i Nikola Palmotić. Dvojica dubrovačkih zlatara izradili su 2 srebrna pozlaćena krčaga za umivanje, po cijeni od 10 dukata po funti težine, a druga dvojica 8 srebrnih tanjira za 8 dukata po funti. Prema nacrtima koje su im odobrili trojica određenih pretstavnika Velikog vijeća, Marin Živković (Giuchovich) i Ivan Progonović, zlatari, izradili su i ukrasili 4 srebrna pehara (cuppas) sa nogama i poklopcima, dobro pozlaćene spolja i iznutra, svaki po 4 funte težine, po cijeni 11 1/4 dukata za funtu. Zlatari su imali da dobiju 180 zlatnih dukata, od kojih su 120 primili unaprijed. Za ove darove Korvin se zahvalio Republici pismom januara 1477.

Matija Korvin opjevan je u našim narodnim pjesmama, naročito njegov otac Janko Sibinjanin (Hunjadi). Opjevana je nebrojeno puta i ženidba budimskog kralja („Kad se ženi od Budima kralju"), kako u deseteračkim tako i u pjesmama dugoga stiha. U njegovim svatovima učestvuju naši epski junaci. Na svim svadbama i gozbama vladara i feudalnih velikaša nazdravlja se „zlatnom kupom", na koju Narodni pjesnik želi da skrene pažnju. Eto, takve zlatne kupe, upravo za svadbu od Budima kralja, radio je zet Marka Novakova.

*

* *

Marko Novakov bio je imućan i vrlo ugledan građanin. To je njegova majstorska svjedodžba, za koju, svakako, ima da zahvali i svome ocu, uglednom kovaču mačeva. Susretamo ga u društvu najuglednijih građana, vlastele i pučana. Oni nam govore o njegovim društvenim i poslovnim vezama. Latinski notari toga vremena titulišu kovače samo sa magistar, i to rijetko; isto tako i mačare, rjeđe sa dominus. Međutim, Marka Novakova titulišu najčešće sa ser, kao što se oslovljava samo vlastelin i u rijetkim slučajevima najugledniji pučanin (kao Mihailo Paltašić, Luka Pautinov, Simik Brajanov). Ta činjenica najrječitije govori o glasu imena Marka Novakova.

O Marku Novakovu imaju dosta da kažu njegovi susjedi, kao i nekolicina iz kruga njegovih prijatelja. Mihailo Trifunov Buća sin je protovestijara cara Uroša, unuk Mihaila Buće, diplomate i finansijera cara Dušana, brata protovestijara Nikole. Mihailo Trifunov bio je knez slobodnog grada Kotora 1399. U doba Novaka mačara i Marka Novakova igrao je vidnu ulogu u privrednom životu Kotora i njegovog zaleđa. Bućo Buća je sin Pavla Bućova, posljednjeg domaćeg kneza (1420). Pavlov djed Pavle, sin Trifuna Buće, diplomate kralja Milutina i Dečanskog, bio je 1333–4 godine jedan od zakupaca tržišta soli mladog kralja Dušana (I–2, 54). Bućo je bio sudija i

advokat grada, izaslanik Kotora ka zetskom vojvodi Altomanu, namjesniku despota. Ivan Lukin Drago i njegov brat Drago spadaju među najuticajniju vlastelu kotorsku. Njihov otac, Luka, poznat je kao izaslanik ka kralju Tvrtku (1385); poslije Tvrtkove smrti, po prestanku bosanske vlasti nad Kotorom, nalazimo ga kao kneza slobodnoga grada. Prema kotorskim izvorima, kod njegovog brata Marka pohranila je svoje blago Mara Vuka Brankovića, kći kneza Lazara (II, 640). Krajem marta 1418 Drago Lukin je pozajmio Kotorskoj opštini novac za plaćanje danka Balši III (IV, 396). Ivan Lukin bio je poslanik Kotora ka Dubrovčanima 1412, kad se Balša III, posredovanjem svoga očuha Sandalja Hranića, izmirio sa Mletačkom Republikom po osvojenju Baru i dobijanju Ulcinja i Budve (Ćorić, 79). Zajedno sa bratom Dragom Ivan je stajao na ratnoj nozi s kotorskim providurima. Braća Drago bili su u stalnoj vezi s braćom Đuraševićima (Crnojevićima), naročito za vrijeme mletačke borbe za Skadar i pripremâ Balše III da udari na Kotor. Drago Lukin bio je jemac za zetskog vojvodu Altomana (V, 183). „Porodica Drago bijaše odavna poznata zbog svojih zetskih veza" – kaže A. Dabinović.[9] – Urban Lamprov Bolica ne pominje se kao susjed Marka Novakova, ali ga vidimo u istom društvu s njim. On je u javnom životu bio među prvim građanima. Njegov otac suprotstavio se mletačkoj vlasti i osuđen je kao buntovnik na izgnanstvo i gubitak imovine (1422). Pripadao je despotovoj stranci. Po navodima A. Dabinovića, Lampro je bio mišljenja „da je bolje praviti i najmršavije ugovore sa despotom negoli podnositi očajnu zapostavljenost Sinjorije".[10] Nikola Bolica bio je izaslanik ka zetskom vojvodi Altomanu, čije je sjedište bila Podgorica. Braća Paltašići, Mihailo i Nikola, stalno se pominju u kotorskim spisima. Sa Lukom Pautinovim, bili su najugledniji pučani u Kotoru svoga vremena; spadaju među najjače privrednike kotorske. Široka je mreža i njihovog privrednog poslovanja, kopnena i pomorska. Poznati su u širokom zaleđu Kotora. Samo u tri maha, tokom godine-dvije, dali su 2.000 zlatnih dukata za olovo iz Trgovišta. Mihailo se pominje 1435 godine kao vjerovnik vojvode Sandalja, preko njegovog kotorskog carinika, a 1450 kao nabavljač čohe i ulja za hercega Stevana Vukčića. Bio je više puta izaslanik u Mletke da brani prava i interese pučana svoga grada, koje je feudalna vlastela, sada uz pomoć mletačke vlasti, stalno potiskivala i zapostavljala. Široko zaleđe snabdijevao je raznim potrebmaa, najviše solju, čohom i oružjem, naročito Zetu.

Od susjeda Marka Novakova izdvajamo Simika Brajanova, pripadnika ove zetske grupe, da je tako nazovemo. Sa Markom Novakovim on je vršio zakup mačeva; naručivao ih je i posebno kod kovača Priboja i kovača Andrije Miletina. Bio je vrlo poduzetan trgovac, brodovlasnik; trgovao je sa Mlecima, Južnom Italijom, Grčkom i Albanijom. U kotorskim spisima po-

[9] *Kotor u drugom skadarskom ratu* (1419–23), Rad, sv. 267 (1937).
[10] Isto, 192.

minje se vrlo često u živim i razvijenim trgovačkim vezama sa Zetom, sa crnogorskim plemenima. Tamo je kupovao stoku i druge sirovine, a prodavao mačeve, noževe, čohu, svilene tkanine, žito itd. Održavao je veze sa Gojčinom Đuraševićem preko njegovih carinika iz Njeguša (VII, 586). Poslije Luke Pautinova, on i Marko Brajkov najviše snabdijevaju Zetu oružjem.

Treba naročito istaći da je Marko Novakov bio rođak Luke Pautinova, s kojim ga često susretamo u prijateljskim i poslovnim vezama. U kotorskim arhivskim izvorima Luka Pautinov pominje se veoma često. Vidi se, bio je jedan od najjačih i najuglednijih privrednika kotorskih i ovih krajeva. Brodovlasnik, trgovao je sa dalmatinskim, italijanskim, albanskim i grčkim primorskim gradovima, a naročito sa Zetom, Hercegovinom i Bosnom. Bio je najpouzdaniji povjerenik ljudi iz ovih naših pokrajina. Održavao je veze sa vojvodom Sandaljem, hercegom Stevanom, zetskim vojvodom Altomanom i sa Đuraševićima-Crnojevićima. Jelena Sandaljeva, kći kneza Lazara, ranije žena Đurđa Stracimirovića-Balšića, ostavljala je nekoliko puta svoje blago kod njega (VI, 72, 475, 969). Kao njen povjerenik, Luka je imao veze i s drugom ćerkom kneza Lazara, Oliverom-Despinom, udovom sultana Bajazita, kad je 1441 boravila u Dubrovniku i Budvi (VII, 291). Vršio je diplomatske i državne poslove. Sa Rajkom Monetom, pretstavnikom despotove vlasti, i Kotoraninom Dragom Markovim Dragom, on je udarao 1426 granicu između Grblja i metohije svetog Mihaila na Prevlaci. U pregovorima za mir između despota Đurđa i Mletačke Republike u Smederevu 1435 učestvovao je i Luka Pautinov iz Kotora, jedan od potpisnika mirovnog ugovora.[11] Na čelu pretstavnika Srbije bio je veliki čelnik Radić (u narodnim pjesmama Oblačić Rade, „Đurđev vojvoda"). Godine 1437 Luka je izaslanik Kotora ka zetskom vojvodi Altomanu, za kojega je jednom prilikom (1431) bio jemac. Njegov sinovac, Matija Ivana Pautinova, bio je punomoćnik krajinskog episkopa Jovana (XI, 53).

Luka Pautinov je u velikim količinama snabdijevao Zetu: oružjem, svilenim tkaninama, skerletom, kadifom, plavom i crvenom svitom, zvanom „saja". Njegov brat Milić, kojega takođe vidimo u društvu Marka Novakova, kovača mačeva, radi to isto, sâm ili zajedno sa Lukom. Jedan Zećanin nabavio je pancir kod Milića Pautinova; Tudor Nenoja Ivanova sa Cetinja uzajmio je (1440) od Luke Pautinova novac za nabavku pancira u Kotoru; kod jednog Paštrovića koji umire u Bosni (1442) nađena je pancir-košulja u vrijednosti od 25 dukata, svojina Luke Pautinova iz Kotora (V, 183; VI, 319); itd.

Svi ovi Kotorani i njihove porodice imali su veliki interes da se Zeta održi u borbi protiv Turaka i da se ponovo uzdigne sprska država, u kojoj su njihove kuće uživale povjerenje i stekle veliki ugled i bogate materijalne izvore, u prvom redu Buće.

[11] Ljubić, *Listine*, IX, 84.

Na osnovu iznesenih podataka može se zaključiti: 1) da je Marko Novakov bio majstor na glasu; 2) da su mačevi iz njegove radionice, kao i zakupljeni mačevi iz drugih kotorskih radionica koji su prolazili kroz njegove ruke, išli uglavnom u Zetu, u crnogorska i hercegovačka plemena, što svjedoče imena trgovaca oružjem: Luke Pautinova, Simika Brajanova, Marka Brajkova, Milića Pautinova i Mihaila Paltašića, i što potvrđuje moneta za koju su mačevi prodavani, Balšin novac, kao i mnoge istoriske okolnosti; 3) da radionica Marka Novakova nije mogla odoljeti narudžbinama, naročito 1436 i 1437 godine, u vrijeme kad se Zeta, poslije borbe sa Mlečićima, suprotstavila navali Turaka; 4) da su ti mačevi, koje su pomenuti kotorski trgovci i povjerenici Zete uzimali u velikim količinama od Marka Novakova i preko njega, pronosili širom Zete i Hercegovine ime sina Novaka kovača i ime Novakovo.

Izneseni podaci omogućili su nam da se naklonimo u radionicu Marka Novakova, odnosno u radionicu samoga Novaka Kotoranina, čije je ime sačuvalo narodno predanje. Ipak, to nije dovoljno. Tu najznačajniju kovačku radionicu Kotora druge polovine XIV i prve polovine XV vijeka osvijetliće dalji dokumenti, podaci o drugim kotorskim kovačnicama oružja i njihovim brojnim majstorima, saradnicima i savremenicima Novaka kovača i Marka Novakova.

IV. – *Kotorski majstori – savremenici Novaka i Marka Novakova*

Prvi učitelji naših majstora-mačara u Kotoru bili su izgleda Grci, ili Italijani učenici Grkâ. Početkom XIV vijeka radio je u Dubrovniku mačar Jovan Grk.[12] U najstarijim sudsko-notarskim knjigama kotorskim (1326–37) pominju se 2 mačara i 11 kovača. Kovači mačeva bili su: Amadej i Petar Amadejev.[13] Sudeći po imenima, mačari su bili stranci (Italijani). Međutim, kovači su svi izreda bili domaći ljudi.[14] Oni, kao i Novak kovač, imaju svoje vinograde, uzimaju zemlje u zakup, nabavljaju kovački alat, primaju učenike na izučavanje zanata itd.

Ovi majstori ne dolaze ovdje u obzir. Pominjemo ih stoga što su bili savremenici bitke na Velbuždu (1330), u kojoj su, na čelu sa Nikolom Bućom, učestvovali svi Kotorani, kao „tjelesna garda mladog kralja Dušana, koji je tada bio namjesnik u Zeti".[15] S pravom pretpostavljamo da su o bedricama

[12] *Monumenta Ragusina*, V, 98.
[13] Sudsko-notar. knjiga I–2, 63, 65; 109, 175, 368; 319, 324.
[14] I, 12, 21, 35, 90; I–2, 91, 99, 120.
[15] Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države*, Cet. 1948, str. 24.

kotorskih oklopnika na Velbuždu visili i mačevi ovih kotorskih majstora, kakve vidimo na freskama Visokih Dečana. U doba Dušanovo kovački zanat u Kotoru bio je razvijen, nema sumnje. Broj majstora bio je svakako veći od broja koji smo naveli. Sačuvani pisani spomenici oskudni su podacima te vrste.

Kovački zanat u Kotoru naročito je cvjetao krajem XIV i u prvoj polovini XV vijeka, upravo u doba Novaka kovača i Marka Novakova. Samih majstora u tom periodu ima preko 90, rekli smo. Njihova imena, klasična slovenska imena, govore da su svi oni bili ljudi našeg naroda, iz Kotora sa okolinom i kotorskog zaleđa, uglavnom. Zahvatiti rad svih kovača Novakova i Markova vremena, to je predmet posebnog rada. O njima smo prikupili iscrpne podatke, i o njima će biti govora na drugom mjestu.[16] Ovdje ćemo se zadržati samo na onom njihovom radu i onim njihovim vezama koje doprinose osvjetljavanju postavljenog pitanja.

1. ***Mačari***. Od savremenika Novakovih pomenuli smo već Bratuja mačara. Nijesu bili samo oni dvojica kovači mačeva, Novak i Bratuj; bilo ih je svakako više. Najistaknutiji je bio Novak. Nekolike sačuvane godine spisa iz perioda od osamdesetih godina (1338–1417) oskudne su u podacima te vrste.

Spisi iz vremena Marka Novakova sačuvali su više imena mačara. Poslije Marka Novakova najviše se ističe Tošoje Đurđević. Na dva mjesta titulisan je sa „ser", jedini od svih mačara i kovača osim Marka Novakova. To je svjedočanstvo o njegovom ugledu među savremenicima. Godine 1430 kupio je od jednog Buće vinograd za 180 i kreditirao jednog građanina sa 190 perpera. Imao je još dva vinograda i dvije kuće u Kotoru. Vinograd u Tivtu sa posjedom prodao je za 500 perpera. To je svjedočanstvo o njegovom zanatu. Njegove dvije kćeri udale su se za zlatare u Dubrovniku, kao i kći Marka Novakova, jedna za Benka Petkovića, prijatelja Marka Novakova, druga za zlatara Aleksija (Dimitrovića). Prvoj kćeri dao je u miraz 100 dukata; prilikom udaje druge kćeri Tošoje se pominje kao Dubrovčanin nastanjen u Kotoru (VII, 47). U sporu sa jednim dužnikom 1434 on je za arbitra izabrao Luku Pautinova, a njegov dužnik Marina Trifunova Buću (XIV, 238). Davao je Balšin novac na dobit; dugovao je Mihailu Paltašiću; imao je neraščišćenih računa s kovačima Dobrašinom i Bogićem. Vukašin kovač tražio je od njega (1443) da mu vrati đerdane nabavljene u Drobnjacima, pravljene „na slovenski način" (VII, 678).

Radič mačar pominje se 1421 kao jemac dvojice Riđana koji kupuju čohu u Kotoru. Bio je suvlasnik lađe zajedno s Marinom Trifunovim Bućom. Njegovu kuću na Krepisu kupio je (1435) Luka Pautinov za 37 perpe-

[16] Zato ovdje nema potrebe pretrpavati tekst navodima mnogobrojnih stranica sudsko-notarskih knjiga za sve korišćene podatke iz njih.

ra; docnije, Luka mu je unajmio drugu za stanovanje. To su dokazi njihovog zajedničkog poslovanja.

Radonja Vukotić (Vocotich) pravio je mačeve zajedno s kovačem Andrijom Miletinim u vrijeme otpora Zete. Početkom septembra 1436 on je ugovorio s Andrijom da zajedno rade mačeve (laborare enses), koji će biti oštreni na tocilu majstora Andrije. Andrija je imao da mačeve kuje, da pravi jabuke, krsnice i branike (na balčaku), korice i sve ostalo. Radonja je imao da sve te „crne" (nigras) mačeve koje Andrija iskuje, za godinu dana dotjera, udesi, usjaji, napravi zvijezde i stavi kožu na nožnice, s obavezom da za godinu dana ne može uzimati nikakav drugi posao. Radonja je za rad imao da dobije od Andrije po 1 zlatni dukat za svakih 7 mačeva dovršenih. Unaprijed je primio 10 perpera u Balšinom novcu (VI, 13). Godine 1442 ostao je dužan Pavlu Trifuna Lukina Bolici 5 zlatnih dukata za kupljeno željezo (VII, 559). Godinu docnije kupio je kod obućara Pribislava 11 ustrojenih koža za 2 perpera, 7 groša i 15 folara (CXLIX, 138). Mačari su kupovali kožu za kožnice, obično kod obućara.

Treba naročito istaći da su udruženi majstori Radonja i Andrija sklopili ugovor za zajedničku izradu mačeva iste godine kad je Marko Novakov poručio 600 mačeva kod kovača Vukoslava Bogdana.

Vukoslav Žometanović (Vocoslavus-Vocle) pominje se četrdesetih godina. Imao je kuću u Kotoru. Nabavljao je kožu za nožnice mačeva i prodao je obućaru Nikoli 3 ustrojene teleće kože za 10 perpera (IX, 180). Februara 1445 ostao je dužan Simiku Brajanovu, trgovcu sa Zetom, 14 perpera za mačeve (IX, 264). Iste godine vođen je spor oko nekih neprodatih mačeva. Kovač Andrija Miletin, tada stanovnik Bara, bio je dao Vukoslavu mačaru nekoliko mačeva da ih proda i novac dâ Danilu Marinovu Drušku za podmiru duga od 100 dukata. Na mačevima su bili razni znaci (in dictis ensibus erant diversa signa). Kako Vukoslav nije prodao pomenute mačeve, to ih je Druško tražio za podmiru duga (VII, 851).

Ivan Jurković pominje se 1442. Biće to Žunko, odnosno Živko Jurkov iz Dračevice, koji se pominje više puta. Juna 1443 mačar Ivan imao je da vrati sinovima Urbana Draga tri krive sablje (semitarias) koje su mu date da ih proda (VII, 632). Dva brata mačara, Novelja i Radič Prčalović (Novelus et Alegretus Radoslavi Perçalovich de Catharo), sinovi Radoslava iz Kotora, pominju se, prvi 1442 a drugi 1444, kao Kotorani nastanjeni u Veneciji. Svakako, oni su ranije radili u Kotoru, jer su tada svoju očevinu rasprodali ili ustupili svojoj braći, Radonji i Bogiću, koji su živjeli u Kotoru. Od ostalih mačara pominju se: Radoslav 1445, Mileša 1449, Ivaniš Miladinović 1458, Trifun 1460 godine.

2. ***Kovači.*** Od kovača koji su bili savremenici Novaka mačara sačuvano nam je svega desetak imena iz 1395–1400 (ostale godine nijesu sačuvane).

Ni to nije mali broj u pogledu jednovremenosti. Pominju se: Bratoslav, Bogoje, Miloš, Đuro, Martin, Petar, Stojko Tolanović, Dapko Kodanović, Radman i Radin Tomaševići. Kao i Novak mačar, oni su skoro svi imali svoje kuće u Kotoru i vinograde u okolini. Miloš „gvožđar" (ferrarius) stanovao je 1399 na Krepisu i plaćao stanarinu 12 perpera (II, 166). Jedan podatak uvodi nas u kuću kovačâ Novakova vremena. Kovač Đuro (Giuro faber) udao je kćer Mandu za Belana Medojevića iz Bara, građanina i stanovnika Kotora, i dao joj u miraz: 50 perpera gotovine, gvarnakiju (gornja haljina postavljena svilom ili krznom, slična ćurdiji) sa frizom vezenim od zlata, novu tuniku vezenu zlatom, 4 para srebrnih naušnica težine 5 unči i „toke" težine 4 unče (II, 605). Samo dva-tri podatka uvode nas u kovačku radionicu iz vremena Novaka mačara. Kod Petra Baranina, čiji će sin, Ostojica Petrov Ribica, poslovati docnije sa Simikom Brajanovim, stupio je novembra 1398 na izučavanje zanata za 8 godina Milin Radina Prosarića iz Kotora, kojega je majstor bio obavezan da hrani i odijeva i na kraju otsluženog roka da mu da alat: nakovanj (incudem) vrijednosti 10 perpera, dva čekića (malea), veliki i mali, dva para „antinaglora" (antinaglorum) i dva mijeha (vollea... II, 602). Napominjemo da se Stipik Ribica pominje 1378 u nekom službenom poslu protovestijara Grupca Kotoranina,[17] za kojega smo utvrdili da je to Grubo Paskvali, protovestijar Dušanov. Iste godine, u decembru, stupio je kod majstora Radina Tomaševića da uči zanat Đon Medojević iz Lopata (Gion Medoyevich de lopate) za 5 godina (II, 622). Biće to kovač Đon koji docnije radi u Kotoru. Majstor Stojko kupio je 1397 godine nakovanj za 36 perpera i ostao dužan Marinu Bizanti (II, 482), za kojega znamo da je bio „glasovit pomorski kapetan", glavni zapvojednik kotorske ratne galije za vladavine cara Uroša, kneza Lazara i Tvrtka Prvog. Proslavio se u mnogim pomorskim borbama protiv Turaka od Maričke do Kosovske bitke; učesnik je u mletačko-ugarskom ratu protiv Turaka (1378–9) i pobjednik Đenovljana na Jadranu. To je otac Bazilija Bizanti, s kojim se za vrijeme Marka Novakova susretamo kao sudijom, advokatom i glavnim zapovjednikom kotorske ratne galije.

Od kotorskih kovača-savremenika Marka Novakova sačuvano nam je oko 60 imena, bez pomoćnika i kovačkih učenika. Ni njihov broj ne može biti potpun. Kovači su tada imali svoju četvrt u gradu (contrata fabrorum), koja se uglavnom nalazila između crkve sv. Luke, kolegijalne crkve sv. Marije i crkve sv. Martina (danas sv. Ane). Sve tri ove crkve postoje i danas. Tu su se nalazile njihove radionice; tu su mnogi od njih imali i svoje kuće. I Novak mačar imao je tu svoju kuću; vjerovatno i svoju radionicu. Kotorski kovači imali su tada, nema sumnje, i svoju esnafsku bratovštinu (confraternitas fabrorum), kao što su je imali dubrovački kovači još od XIV vijeka. Osim religioznih, u Kotoru su tada postojale tri bratovštine za koje zna-

[17] *Monumenta Ragusina*, IV, 179.

mo: bratovština mornara možda još od IX vijeka, bratovština mesara i bratovština obućara, koja se pominje u kotorskim spisima 1398, a njen statut 1430 (XI, 396).

Kao i mačari, kovači su većinom imali vinograde u okolini i kuće u Kotoru, siromašniji na Krepisu, u gornjem dijelu grada, a bogatiji u središtu, između vlastelinskih kuća i palata, kao što je bila kuća Novaka mačara i Marka Novakova. Vinograde i kuće kupovali su ili dobijali u miraz.

Preko popisa ostavštine kovača Ostoje Dapkovića, pokojnog 1431, i kovača Ratka Novakovića, pokojnog 1434, možemo ući u kuću srednjovjekovnog kovača kotorskog. Tu nalazimo od posteljine: pokrivače, čaršave („lencune") i navlake; od pokućstva: srebrne zdjele, trpeze, skrinje, crvene i plave zavjese, rupce, stolnjake („tavaje"), velike i male, s resama i bez resa; od odjeće: košulje, razne tunike, bijele, crvene i plave, s rukavima i bez rukava, s pucadima i bez pucadi, bijele i plave „fuštanje", fuštanje od „terlize", cipele, maramice, marame vezene svilom i zlatom, ženske svilene marame za glavu; od nakita: zlatno i srebrno prstenje i brojne ženske srebrne naušnice, ženski srebrni pojas, srebrnu pucad, srebrni naprstak. U zaostavštini Ratka nađen je kovački alat i mač (V, 570). Kod Ostoje je nađeno: nakovanj, mač, korice za mač, srebrni krst, 104 zlatna dukata gotovine i 168 perpera kod njegovih dužnika. On je zavještao da se sahrani pored oca i majke u crkvi sv. Jakova i Filipa; ženi Luciji svu njenu miraznu imovinu, sestri Mili zlatni prsten, kućnoj pomoćnici Dobri 22 perpera, dva para srebrnih naušnica i 20 srebrnih pucadi. Zavještao je da se deset siromaha odjenu „rašom". Svu imovinu ostavio je sinovima, Stevanu i Ivanu, s kojima ima biti ravnopravno u nasljeđu dijete ako mu je žena ostala trudna. U slučaju da njegova djeca ostanu bez nasljednika, zavještava da imovinu njihovu naslijede djeca brata Dobruška i djeca sestre Mile (V, 431). Iz njegovog testamenta vidi se da je imao tješnjih veza sa Simikom Brajanovim, jer se pominje nezakonita kći pok. Nikole Simikova.

Dom Novaka mačara, odnosno Marka Novakova, bio je svakako puniji od doma kovača Ratka, i tako bogat, ako ne i bogatiji, kao dom kovača Ostoje. Mačarski zanat u to vrijeme bio je unosan i jako cijenjen. Mačari su spadali u prvi red zanatlija, iznad kovača. Živjeli su na visokoj nozi. To se može reći naročito za „ser" Marka Novakova.

O ugledu kovača toga vremena svjedoči i grob kovača otkopan ovoga ljeta na groblju manastira sv. Franja na Gurdiću. Kovač je sahranjen u oltaru hrama, pored vlastele. Na nadgrobnoj ploči isklesan je kovački amblem – na jednoj strani nakovanj sa čekićem, a na drugoj samo nakovanj, oba u okviru štita, kao grbovi vlastele. Između ova dva amblema, u sredini ploče, uklesano je ime kovača, koje se ne može pročitati, jer su slova mnogo otučena. Po svoj prilici, grob je s kraja XIV ili iz prve polovine XV vijeka.

Kotorski kovači bili su iz grada i okoline; bilo ih je iz zaleđa. Kovač Gojša bio je iz Zete (Goisa de Genta), možda jedan od onih zanatlija koji su se povlačili ispred najezde Turaka. Mislimo, njegov sin je Nikola Gojšić, kotorski kovač iz druge polovine XV vijeka. Bjeloš Radanović je iz Grblja, Milić Ratković iz Tivta, Radašin Trković iz Lastve, Milan Ivanović iz Đurića, Ratko Tolanović iz Morinja (valjda brat pomenutog kovača Ostoje Tolanovića), Nikola Gojković-Žičimaj, Srijedan Žičimaj i Stevan kovač bili su iz Perasta, a kovač Đon iz Lopata.

Neki kovači kotorski išli su četrdesetih godina da rade u druga mjesta. Andrija Miletin radi u Baru, Obrad u Budvi, a Momčilo Vukašinov odlazi (1445) u Hercegnovi, da tri godine radi (oružje) za hercega Stevana Vukčića (CXLIX, 923).

Bolji kovači kovali su mačeve („crne"); to je bio kov prve ruke, poslije koje je dolazila ruka majstora mačeva, da ih dotjera, usavrši i usjaji. Uzimali su pomoćnike kao i mačari, ne samo nevještije nego i vještije od sebe.

Rekli smo, govorićemo samo o onim kovačima koji nas uvode u svoju radionicu, organizovane poslove i veze, da bismo bolje osvijetlili zanatski rad i doba Novaka kovača iz narodnih pjesama.

Vukoslav Bogdanov (Vocoslavus Bogodani) kovao je mačeve za Marka Novakova (1436), koji ih je, kao što smo vidjeli, mačarski dotjerivao. Novembra 1435 Vukoslav je ugovorio s Milićem Pautinovim da mu izradi 12 mačeva sa krsnicom i jabukom, da budu dobri i „dovoljno široki za tocilo", za cijenu od 16 perpera, koje je primio unaprijed. Obavezao se da sedmično iskuje po 4 mača (XIV, 467). Andrija Miletin kovao je „crne" mačeve i davao ih 1436 mačaru Radonji Vukotiću da ih dovrši. Iste godine primio je od Marina Druška, koji se naročito ističe u trgovini sa Mlecima, 40 dukata da ih uloži u trgovinu svoga zanata na zajedničku dobit (VI, 19). Godine 1434 napravio je Miliću Pautinovu 12 dobrih mačeva sa krsnicom i jabukom za posrebravanje (XIV, 192). Početkom januara 1437 Andrija se obavezao Simiku Brajanovu da mu za 12 zlatnih dukata izradi 16 mačeva, bez nožnica. U pogledu kovačkog i mačarskog zanata, mačevi su morali biti dobro izrađeni (aptatos tam de fabro quam de spatario). Svake nedjelje imao mu je izraditi po jedan mač, tako da sa izradom mačeva bude gotov do Uskrsa (VI, 88). Andrija je bio oženjen ćerkom Miladina Meknića, kotorskog veletrgovca željezom (VI, 62), koji se 1421 pominje kao kovač (III, 375).

Očigledno, mačevi koje su ovih godina kovali Vukoslav i Andrija išli su u Zetu, kao oni Marka Novakova. O tome nepobitno svjedoče imena Milića Pautinova, Simika Brajanova i Miladina Meknića, koji je, kao i prva dvojica, bio razvio trgovačke veze sa Zetom.

Vukašin Bogdanov (Vocasinus, Bocasinus), možda brat Vukoslava Bogdanova, poslovao je s Bazilijem Marinovim Bizanti, sudijom i zapo-

vjednikom kotorske ratne galije, kojemu je pri jednom obračunu ostao dužan 65 dukata (V, 995). Docnije se pominje (1452) ostatak njegova duga Stevanu Kalođurđu, slovenskom kancelaru i prevodiocu u Kotoru (XI, 929). Priboje kovač bio je povezan sa Lukom Pautinovim, rođakom Marka Novakova, i Simikom Brajanovim, dvojicom prvih trgovaca oružja prodavanog Zećanima. Od Luke je uzimao željezo. Stanovao je u Simikovoj kući, koja je ranije bila njegova. Godine 1431 primio je od Simika 300 perpera na dobit popola, s obavezom da bez Simikova pristanka s tim novcem (odnosno sa izrađevinama za taj novac) ne može trgovati izvan Kotora (VI, 190). Lješko Grčanović pominje se prvi put 1421. To je istaknuti majstor. Poslovao je s Lukom Pautinovim. Pri jednom obračunu 1438 ostao mu je dužan 150 perpera za kupljeno željezo, odnosno, Luka ga je zadužio sa toliko željeza da za njegov račun izrađuje oružje i drugo (VI, 427). Iz njegove radionice išle su 1431 izrađevine za grčki Pirgos (IV, 181). Iste godine pominje se njegov dug Marinu Drušku u zamašnom iznosu od 340 perpera, i to kao „ostatak duga za kupljeno željezo" (V, 235); po ondašnjoj cijeni to je oko 5.600 funti željeza. Miroje Milačević je imao trgovačkih veza sa Nikolom Paltašićem, što znači i sa njegovim bratom Mihailom. Poslije obračuna 1445, ostatak njegova duga Paltašiću iznosio je 22 dukata (VII, 896). Poslovao je i sa Lukom Pautinovim; u njega je uzimao željezo (VI, 476), svakako da mu vrati u kovačkim izrađevinama. Godine 1442 primio je od Simika Brajanova 120 perpera da uloži u zajedničku trgovinu; izvozili su konje za Apuliju (VII, 454). Njegove izrađevine prodavane su u Draču. Primao je učenike na izučavanje zanata. Radoslav Trković iz Nikšića (Radoslavus Therchovich de Nagosta), s dozvolom svoga očuha, Pribina Radonića iz Onogošta, stupio je marta 1438 u službu kod majstora Miroja za 6 godina, s obavezom da pošteno radi u njegovoj radionici (in apotheca). Majstor se obavezao da ga hrani, odijeva i obuva i da mu na kraju otsluženog roka dâ: 10 perpera i kovački alat, 2 čekića, veliki i mali, par kalupa itd. (VI, 444). Ostoja Kuštić poslovao je s Milićem Pautinovim, što znači i sa njegovim bratom Lukom, i s Milojicom Paltašićem, trgovcem željeza (V, 62, 97). Vjerovatno, njegov brat je kovač Ratko Kuštić. Miladin Novaković poslovao je s Nikolom Paltašićem (VI, 52). Primao je u službu radnike, valjda pomoćnike u radionici. Tako je novembra 1436 stupio kod njega u službu Radonja Dobričević iz Dubrovnika za dvije godine, a maja 1437 Radan Milončević iz Bjelopavlića (de bello pavlovich), od 18 godina, da radi pet godina (VI, 74, 162). Miladin je promijenio zanat – pominje se četrdesetih godina kao pekar (olim faber nunc fornarius.. VII, 77). Miladinov brat je Ratko (Radašin) Novaković, o čijoj zaostavštini je već bilo govora. On je poslovao s Milojicom Paltašićem, kod kojega mu je ostao založen jedan mač dok mu izradi 7 pogođenih noževa. Poslovao je i s Miladinom Meknićem, kojemu je ostao dužan 40 Balšini perpera (V, 591). Novak Dapković je vjerovatno otac Miladina i Ratka Novakovića. Pominje se kao kovač 1421.

Njegova kći Dobrila naslijedila je kuću pekara Bogdana (III, 459), s kojim je bio u nekom srodstvu. Izgleda, Bogdanovu pekaru naslijedio je Miladin Novaković, kovač, docnije pekar. Novakova udova, Vesela, prodala je 1436 za Balšin novac svoju kuću u Kotoru, pokraj kuće sinova protovestijara Ivana Buće (VI, 38). Dva brata kovača, Dobruško i Ostojica Dapkovići-Kodanovići, sinovi kovača Dapka Kodanova, bavili su se i trgovinom koža. Godine 1421 pominje se 280 koža i 400 lakata sukna koje šalju za Apuliju za nabavku žita (III, 295, 519). Možda je i od ovog žita išlo nešto za crnogorska plemena. Tri brata kovača, Miobrat, Žometik i Bjeladin Medojevići, bili su poslovno povezani sa Simikom Brajanovim i Markom Brajkovim (VI, 50, 530). Miobrat je bio osumnjičen da je, u jednom sukobu Kotorana s Njegušima 1446, ustrijelio Novaka Brajkova Novakovića (IX, 622). Milin Ivanović sklopio je ugovor s Đulijanom Lauredano iz Venecije, nastanjenim u Kotoru, da mu Đulijan dâ 1.300 funti željeza u polugama po 6 i po perpera za 100 funti, a Milin da mu svake večeri preda izrađene predmete: viljuške (pirones), ključeve i drugo (V, 233). Od ostalih kovača da pomenemo još samo dvojicu – Ljuboja Božikovića i Matka Jurova, koji su poslovali s Markom Brajkovim, Simikom Brajkovim i Mihailom Paltašićem (VI, 108, 311; VII, 386, 682).

3. ***Oklopari***. Za vrijeme Novaka mačara pominj se (1399) oklopar Bogoje (Bogloe coraçarius), kod kojega je bila založena „tavaja" nekog Trifuna (II, 166). Iz testamenta njegove udove, Stanislave, saznajemo da je ukopan u groblju manastira sv. Franja na Gurdiću, koje se počelo otkopavati prije dvije godine. Ona zavještava (1436): kućnoj pomoćnici Radici sve pokućstvo, dvije trubnje platna i sve vuneno i laneno sukno, a svećeniku koji će služiti gregorijanske mise za njenu dušu srebrni poslužavnik (V, 719). Marin Ratković iz Kavča pominje se 1435 kao posadnik Marina Ivanova Buće-Protovestijara. Njemu i Novaku Batiglaviću Buća je unajmio zavazda mlin i zemlju pod Mrčevim Brdom (XIV, 305). Augusta 1437 staratelji dobara manastira sv. Franja, određeni od Velikog vijeća, Geórgije Gimo i Urban Marinov Bolica, uz pristanak male braće, fra Simona iz Zadra, gvardijana, fra Frana iz Kotora, manastirskog vikara, fra Antona iz Dubrovnika, kapelana crkve sv. Klare, fra Marina iz Konavlja i fra Martina iz Zadra, sakupljeni na glas zvona, dozvolom Pavla Kontareno, kneza i kapetana Kotora, Trifuna Lukina Draga, Buća Pavlova Buće i Bazilija Marinova Bizanti, redovnih godišnjih sudija, unajmili su zavazda Marinu Ratkoviću, okloparu iz Kavča, posadniku Marina Buće (Marino Ratichovich coraçario de Cavatio, coloni ser Marini quondam ser Johannis de Buchia protovistiarii), zemlju pomenutog manastira ispod Kavča pri potoku, čiji su pomeđaši: Marin Buća-Protovestijar, Drago Lukin Drago i Mihailo Pelegrina. Godišnji najam iznosio je tri stâra žita (VI, 247). I docnije se oklopar Maroje pominje kao posadnik (homo) Marina Buće (VIII, 44). Maja 1469 pozivan je nekoliko

puta na sud da odgovori potraživanjima nasljednikâ pokojnog Mihaila Paltašića, kao napoličar Paltašićeva vinograda (XIII, 724). Radovan Okušić iz Kavča (Radovanus Okusich corazarius) prodao je 1443 Jakobu Augustinovu de Eskulo, mletačkom trgovcu u Kotoru, za 22 perpera četvrtinu mlina u Kavču, ispod Bogdašića (CXLIX, 195). Vlaho Petrojević iz Lastve, nastanjen u Hercegnovom (magister Blasius de lastua de cataro coraçarius habitator ad castrum novi), primio je 23 augusta 1452 preko Maroja Orlačića iz Dubrovnika, nastanjenog u Hercegnovom, 100 zlatnih dukata od hercega Stevana Vukčića, za tri godine bez interesa, s obavezom da tri godine stalno radi u Hercegnovom svoj okloparski zanat (laborare de sua arte), da izrađuje oklope kako bude zahtijevao vojvoda Stevan, (herceg) sv. Save i Bosne (dux Stephanus sci Sabe et bosine). Za svaki izrađeni oklop dobijao je 8 zlatnih dukata (omnes coratias quas faciet dictus magister Blasius pro ducati octo auri singula caratia). Za 100 dukata primljenih od hercega, za majstora Vlaha jamčili su: svećenik Anton Marinov Druško, Leonardo Augustinov (de Eskulo) i Stevan Petrojević, brat majstora Vlaha (CXLIX, 922).[18]

Kao mačari i kovači, oklopari su uzimali pod najam zemlju, vinograde i mlinove. Razumije se, oni lično nijesu zemlju obrađivali – obrađivali su je o svom trošku, možda i članovi njihove šire porodice. Nastojali su da se obezbijede žitom, koje se u nerodnim godinama mnogo potraživalo, naročito od strane crnogorskih plemena, i koje se teško dobavljalo i dovozilo po skupoj cijeni.

Kotorski izvori otkrivaju nam da su kotorski oklopari druge polovine XIV i prve polovine XV vijeka bili domaći ljudi. Međutim, u Dubrovniku toga vremena bili su stranci. Po Roleru, oklopar Matije iz Perađe obavezao se 1404 Dubrovačkoj opštini da tokom četiri godine izradi 100 oklopa sa šlemovima po 8 perpera i 100 strijela, da popravi 100 starih oklopa po 5 perpera i napravi 100 „jarčeva" po 4 perpera. Od Opštine je dobio 60 dukata (30 dinara dukat) za godinu. Unajmio je kovača Medojevića da mu radi u radionici. Drugi oklopar bio je Đovani iz Fabrijana, sjeveroistočno od Perađe; on je unajmio kovača Petra Gojčinovića iz Konavlja da mu radi „danjunoću" za 25 perpera godišnje. Godine 1464 dubrovački oklopar bio je Bartolomej iz Janjine, 1502 Georgije iz Verone, a 1506 Marin iz Dubrovnika.

4. ***Štitari***. U vrijeme Marka Novakova radila su u Kotoru dva štitara – jedan je pravio samo štitove, drugi štitove i kalpake (šlemove), koje je ukrašavao crtežima. Vuk štitar (Vocatius stitarius de Cataro) prodao je, marta 1433, za 60 perpera Brajku Mikoloviću iz Većeg Brda (Lepetane) dva dijela vinograda što su mu darovali neki seljani, kao što se vidi iz isprave koju je 1382 pisao don Tomo Todorov, bivši nastojnik crkve (manastira) sv. Marije

[18] Ovaj dokumenat objavljen je u cjelini 1934. (I. Stjepčević, *Lastva*).

na Gurdiću, tada kotorski notar (V, 524). Po datumu isprave dalo bi se zaključiti da je štitar Vuk bio savremenik Novaka mačara. – Radoje Dragosaljić bio je „slikar i majstor kalpaka i štitova". Vučić Vučetić s Drijena (sdriena), iz okoline Dubrovnika, od 14 godina, stupio je 6 augusta 1437 kod majstora Radoja (cum Radoe Dragosalich pictore et magistro coffanorum et scutorum)[19] u službu za 6 godina, s obavezom da će slušati majstora u svemu što naredi, u kući i izvan kuće, i da neće učiniti ništa štetno i sramotno. Majstor se obavezao da će ga za njegovu službu hraniti, odijevati i obuvati kako dolikuje, i da će ga naučiti što bolje može svom štitarskom, šlemarskom i slikarskom zanatu (ipsum instruere sua arte scutorum, coffanorum et pictoris), a po isteku ugovorenog roka službe da će mu dati: 10 perpera, odjeću vrijednosti 15 perpera, po jednu glavnu alatku svoga zanata i po jedan drveni kalup za kalpak i štit (unum caput cuiuslibet instrumenti sue artis coffanorum, scutorum et pictoris et lignamen pro uno coffano et uno scuto... VI, 231).

5. ***Snabdijevanje željezom***. Kotorske kovačke radionice snabdijevale su željezom kotorski trgovci, najviše: Luka i Milić Pautinovi, Simik Brajanov, braća Paltašići, Miladin Meknić, Marko Brajkov, Laurencije Mihailov Buća, Matije Bizanti, Marin Druško i Toma Bakojev, kao i trojica mletačkih trgovaca nastanjenih u Kotoru. Napominjemo da je i Toma Bakojev prodavao čohu i oružje Zećanima; zajedno sa Simikom Brajanovim, on je maja 1435 dao Jovanu Radunovu iz Njeguša i Vukoslavu Radojkoviću iz Čeklića 230 Balšinih perpera da pođu u Zetu, kupe stoke i dotjeraju u Kotor (XIV, 389). Željezo se plaćalo po 6 perpera za 100 funti (oko 33 kg), ili po 6 i po perpera u šipkama – funta 22 folara (pare).[20] Ali, bilo je željeza mnogo skupljeg; to je moralo biti neko naročito dobro i lijepo željezo. Jednu šipku takvog željeza od 1 funte i 8 unči kupio je na prodaji mačar Vukoslav za 1 perper, 5 groša i 15 folara – skoro perper za funtu. Željezo se kupovalo za gotovinu i na veresiju. U pisanim spomenicima zabilježena su samo dugovanja za željezo. Sudeći po tome, najviše se željeza potrošilo 1435–8 godine, u vrijeme grozničavog oružanja Zete. U te četiri godine zaduženje samo dvanaestorice kovača za željezo iznosi oko 2.000 perpera (skoro 34.000 funti), od kojih su se najviše zadužili: majstor Vukašin na 860 perpera, majstor Lješko skoro 400, a majstori Andrija, Radman i Priboje po 100 perpera. U zaostavštini Miladina Meknića nađeno je 1438 godine neprodatog željeza 3.660 funti.

Kotorski trgovci kupovali su željezo vjerovatno u Veneciji. Roler kaže: da su Dubrovčani „bolje željezo kupovali u Veneciji, a bakar u Carigradu".

[19] *Dubrovački zanati XV i XVI stoljeća*, str. 93 (Zagreb 1951).
[20] Perper = 12 groša; groš = 30 folara.

Kotorski spomenici govore da je Kotor u velikim količinama nabavljao bakar iz Srbije, kao olovo, srebro i zlato.

6. ***Kovački alat***. Savremenik Novaka mačara, kovač Stojko, kupio je 1397 godine nakovanj za 36 perpera. Marko Novakov, vidjeli smo, uzeo je u najam 1436 godine iz zaostavštine Rajka kovača nakovanj vrijednosti 12 zlatnih dukata. Njegov savremenik, majstor Miladin Novaković, prodao je jedan svoj nakovanj od 170 funti težine (unam suam incudem feream ponderis librarum CLXX) za 36 perpera (VI, 155). Znači, sva tri ova nakovnja bila su iste cijene, i približno iste težine. Po svoj prilici, to je bila vrsta ponajvećeg i ponajboljeg nakovnja toga vremena. Pominju se manji i jevtiniji – jedan je vrijednosti 10, drugi 15, treći, koji je pripadao mačaru Ivanu, 22 perpera. Marko Novakov plaćao je unajmljeni nakovanj 6 groša godišnje; međutim, drugi kovači mnogo više. Ostoja Kuštić unajmio je 1437 nakovanj za 4 perpera i 6 groša, a Matko Jurov od brodograditelja Dabišina Radinovića za 3 perpera i 6 groša godišnje. Pominje se i drugi alat: veliki čekić, mali čekić, tocilo, mijeh, kalup za štit, kalup za šlem. Novak Bratinović kupio je iz zaostavštine Miladina Meknića 2 čekića za 4 groša. Jedan mijeh vrijednosti 10 perpera dao je majstor svome učeniku.

Iz navedenog proizilazi: da je *nakovanj Novaka mačara – Novaka kovača narodnih pjesama – bio težak oko 60 kilograma, vrijednosti 12 zlatnih dukata*. Kako je izgledao može se vidjeti na otkopanoj grobnici kovača u oltaru hrama manstira sv. Franja u Kotoru.

V. – *Srednjovjekovno oružje kotorskih radionica*

„U planinama starog Ilirika nikada nije prestalo svakodnevno nošenje oružja" – kaže Jiereček.[21] Zato u starodrevnom Kotoru nikada nije prestajalo svakodnevno kovanje oružja sve do novijih vremena. I kad je vatreno oružje potisnulo iz upotrebe mnogo staro, Kotor je zadugo bio poznat sa svojih radionica za izradu, opravljanje i okivanje oružja. Vuk Karadžić navodi pjesmu iz Crne Gore u kojoj se ratnik obraća svojoj pušci da ga ne iznevjeri ognjem, a on joj se zavjetuje:

Kako pođem Boci u Kotoru
Oću tebe divno opraviti,
U srebrne lame udarati! (Rječnik, kod *lame*).

U drugoj pjesmi junaci igraju kolo pred Kotorom, nad njime kruži soko, i oni mu govore da sleti na njih: „Na oružje pozlaćeno" (Vuk, V, br. 469).

[21] *Istorija Srba*, II, 249.

Mnogi naši primorski gradovi bili su odvajkada poznati sa svojih kovačnica, kao mnogi primorski gradovi Italije, u prvom redu na glasu Venecija. Od XIII vijeka, kovački i zlatarski zanat cvjetao je naročito u Kotoru, Dubrovniku i Zadru. Postali su čuveni kod nas sa izrade dobrog i lijepog oružja i umjetničkih izrađevina od srebra i zlata. „U primorskim gradovima – kaže Jireček[22] – živjeli su mnogi strani majstori... Behu to najviše Italijani. Pored njih javljaju se i Grci kao oružari (spadarii)". U svojoj knjizi *Srpska feudalna vojska*, bogato ilustrovanoj srednjovjekovnim oružjem, major Nikola Stijepović kaže ovo: „Postojale su razne vrste zanata, ali primarnost je održao kovački. Najpopularniji su bili oni (majstori) koji su pravili oružje... Ono što su pravili tadašnji kovači bilo je zaista kvalitativno dobro i toliko ukusno u estetskom pogledu da im se često divimo i mi danas. To su bili u svoje vreme pravi virtuozi svoga posla... Gradske zanatlije u unutrašnjosti sve više su se ugledale na one u primorskim gradovima... Sigurno je da je domaće oružje jednim delom se proizvodilo kod nas, a delom uvozilo".[23] Jireček navodi: da su Dubrovčani 1323 nudili kralju Milutinu 200 oklopa za 2.000 perpera; da je Toma Pavla Tomina[24] iz Kotora (pominje se i u kotorskim spomenicima) dovezao 1329 iz Mletaka u Dubrovnik za Srbiju: 50 šlemova, 10 verižnih ogrlica, 10 pari verižnih rukavica i 25 pari oklopa za noge; da su Mlečići nekoliko puta dopustili caru Dušanu da uveze do 500 komada šlemova, oklopa, oklopa za noge, verižnih ogrlica, štitova i verižnih rukavica; i da je konjska zaštitna oprema kod nekih velmoža bila ukrašena srebrom i zlatom.[25]

1. ***Burni događaji i velika potreba za oružjem u doba Novaka mačara i Marka Novakova.*** Ne samo u stalnim i bjesomučnim međusobnim borbama feudalaca o vlast i oružanim okršajima sa neprijateljima-zavojevačima koji su se odigravali u bližem zaleđu, nego i u velikim istoriskim i sudbonosnim bitkama ogledalo se oružje kotorskih radionica – na Velbuždu i Kosovu, a vjerovatno i na Marici i Rovinama. U svim krvavim događajima na području Zete i Hercegovine od kraja XIV i tokom XV v. bilo je dosta mačeva iz radionice Novaka mačara i Marka Novakova: „Kad počinje da izdiše oronuli feudalizam u Raškoj i Zeti – kaže major Stijepović – susrećemo pokušaj ojačavanja oružanih snaga i prikupljanja zadnje snage da se oružano odupre feudalnoj Turskoj." Po kosovskoj katastrofi Turci brzo napreduju; 1393-će već su gospodari Skadra. Poslije dvije godine Skadar je povratio Đurađ Stracimirović-Balšić, da ga naredne godine preda Mlečićima radi odbrane. Zeta je strahovito ugrožena i pritiješnjena. Oktobra 1399 Dubrovčani javljaju vojvodi Radiču Sankoviću:

[22] Isto, 170.
[23] *Srpksa feudalna vojska*, Beograd, 1954, str. 67-76.
[24] Toma Pavla Tomina Drago (+ 1331), poslanik Stevana Dečanskog k Dubrovčanima.
[25] *Istorija Srba*, II, 107, 115, 249.

„Imamo za glase, jer se Turci kupe u Srblie na Zetu i drugojde."[26] Imajući Turke na leđima, nastala je krvava borba između Đurđa Stracimirovića i Radiča Crnojevića, koji je 1395 opsjedao samostalni Kotor.[27] Skadarska oblast buni se protiv mletačke vlasti 1399, i Turci napadaju Skadar. Balša III sa majkom Jelenom ustaje protiv Mlečića, i 1405 osvaja Drivast i skadarsku oblast, koja se bila ponovo pobunila protiv Mlečića. Marta iste godine Dubrovčani odgovaraju Jeleni i Balši da im, na njihovo traženje, ne mogu poslati oružje.[28] U namjeri da napadne i zavlada Kotorom, vojvoda Sandalj prebacuje Dubrovčanima 1412 godine što dopuštaju Kotoranima da im uvoze oružje iz Dubrovnika. Dubrovčani odgovaraju: da njihovi majstori imaju privilegiju da prodaju oružje kome hoće; da je i svaki Bošnjak mogao kupiti i iznijeti oružja koliko hoće; da su Kotorani tražili žita, oružja i jednu „lumbardu", ali da su ih ovog puta odbili u pogledu oružja, jer ga sami potrebuju. Uskoro Dubrovčani „otvoriše širom vrata svoga grada i Kotoranima i Sandalju" – kaže Nikola Ćorić.[29] Kotor je pomagao Balšu III, od kojega je bio ugrožen i plaćao mu tribut; pomaže Đuraševiće-Crnojeviće kad se Balša 1419 spremao na osvajanje Kotora; pomaže Sandalja Hranića, od kojega je prilično zavisan, plaća mu tribut i carinu soli, kao docnije i njegova nasljednika hercega Stevana. Nekoliko godina vodi se rat za Skadar (1419–23) između Balše i Mlečića. Balša im oduzima Drivast; oni njemu Budvu. Napao je 1421 i Kotor, u kojemu je mletačka vlast od 1420.

Ostavljajući Zetu u nasljeđe svome ujaku despotu Stevanu Lazareviću, Balša umire 1421. „Ujedinjenje Srbije i Zete – kaže dr Ivan Božić[30] – trebalo je da postane stvarnost. Međutim, Mlečani su odmah, pored Drivasta, poseli Bar i Ulcinj i počeli da okupljaju oko sebe arbanaska plemena, arbanaske i zetske feudalce, od kojih su Crnojevići i do tada bili na njihovoj strani". Konstantin Filozof kaže za despota Stevana: „Uzevši svu svoju vojsku pođe na Arbanase." Za despota Stevana kaže dr Antun Dabinović[31]: da je „dojahao u Zetu i tamošnji narod redom je prišao na njegovu stranu". Na čelu despotove vojske, Đurađ Branković opsjedao je Skadar sa 8.000 konjanika i zadržao se tamo do 1426; despotova vojska stiže u Primorje, i sva okolina Kotora nalazi se u despotovim rukama. Mlečići se obraćaju sultanu Muratu (1422) da despot digne opsadu Skadra. Primirjem u Svetom Srđu na Bojani (1423), kojom se prilikom pominje i vojvoda Vojin Jugović, despot je dobio Drivast, Bar, Budvu i Prevlačka solila, Mlečići Skadar, Lješ i Ulcinj; Grbalj je pripao ponovo Kotoru. Crmničani traže od Kotora pomoć protiv Turaka. Gospodari

[26] Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*; I, 384, 1952.
[27] Sl. Mijušković, Nekoliko podataka o Radiču... Ist. zapisi, VIII.
[28] Lj. Stojanović, I, 384.
[29] *Kotor do 1420*, 81.
[30] *Balšići*, Enciklopedija Jugoslavije.
[31] *Kotor u drugom skadarskom ratu (1419–23)* Rad, 257.

katunskih plemena i lovćenskog planinskog čvora, Đuraševići-Crnojevići, ustaju protiv despota Đurđa. Grbalj diže bunu protiv kotorske vlastele (1431). Tridesetih godina, potpomognuta od Mlečića, Zeta se okreće protiv Turaka, koji stalno ugrožavaju i napadaju mletački Skadar. Po padu Smedereva (1439), Đurađ bez uspjeha traži oslonca na Zetu. Po obnovi Srbije 1444, Zeta je protiv Turaka; jedni su za despota, drugi su za Đuraševiće-Crnojeviće, koje pomaže mletačka vlast u Kotoru. Stevan Crnojević pobijedio je 1452 despotovu vojsku pod zapovjedništvom vojvode Altomana, despotovog namjesnika u Zeti. Četrdesetih i pedesetih godina Đurađ Kastriot Skenderbeg vodi borbu protiv Turaka za slobodu Albanije.

Kotor je oružao sebe i svoje područje, jer je ugrožavan i napadan. Da Grbalj nije imao oružja, ne bi mogao tokom dvije decenije prve polovine XV vijeka dizati tri seljačke oružane bune. Kotor je kovao oružje za Zetu, Hercegovinu, Srbiju i Bosnu. Za vrijeme Novaka mačara i Marka Novakova kovao je oružje za Balšiće i Đuraševiće-Crnojeviće, za Sandalja Hranića i Stevana Vukčića, za Stevana Lazarevića i Đurđa Brankovića, za Mlečiće i njihove saveznike, jedno vrijeme sjeverne Arbanase. Kotorski majstori i kotorski trgovci prodavali su oružje nekad javno a nekad tajno, prema političkim prilikama u kojima se Kotor nalazio. Zato ni u sačuvanim spisima nema uvijek podataka o kovanju oružja i prodaji crnogorskim plemenima. Možda su i kotorski majstori, kao dubrovački, imali privilegiju da prodaju oružje kome hoće, ali do ulaska mletačke vlasti.

Uvijek, u svakoj prilici, bilo za ovog ili onog, Kotor je kovao oružje za Zetu, odnosno za crnogorsko-hercegovačka plemena, najviše ona susjedna. I najviše za borbu protiv Turaka, na koju misli Narodni pjesnik kad pjeva o maču Kraljevića Marka i Novaka kovača.

U kotorskim spomenicima u doba Novaka i Marka Novakova pominju se sve vrste glavnog srednjovjekovnog oružja, osim topuza (buzdovana, šestoperca). U zaostavštini pomenutog Ivana Lukina Draga potpisana je 1425 godine čitava viteška oprema, procijenjena na 200 perpera (preko 60 zlatnih dukata). Navodi se: „pancir od čelika veoma dobar, rukavice, šlem, sablja gospodska veoma dobra, nekoliko mačeva, oklop na zglobove, koplja, lukovi, tobolac za strijele, postavljeno sedlo i strijele (pançiera una molto bona d'azalo e lii braçalii e meza-chapa e sabgla una molto bona da signor, spade pareche, tarze, clançe, archii contarchazii, sele de chavalo furnide e balestre... IV, 637). Smatramo da su sve ove vrste oružja izrađivane u Kotoru u to vrijeme. Prvih decenija XV vijeka mnogobrojne kovačke radionice kotorske nabavljale su velike količine željeza. Najviše je trošeno za izradu oružja, koje je mnogo potrebovala Zeta, naročito padom Skadra 1393, gubitkom skadarskih radionica, kojih je svakako bilo.

2. ***Kotorsko oružje***. Od zaštitnog oružja u Kotoru su se kovali oklopi, štitovi i šlemovi, ali nema pomena da su izrađivane pancir-košulje sa oko-

vratnicima i verižne rukavice. Vjerovatno, ranije su nabavljane u Veneciji, docnije pravljene i kod nas. U vrste oružja domaće proizvodnje major Stijepović ubraja pancir-košulje, štitove i šlemove, „koji dobijaju kod nas čak i originalnu formu koja je poznata na strani".

1) *Panciri* se pominju u doba Marka Novakova – pomenuti pancir Ivana Draga 1425. Medoš Obriječević iz Grâca (Medos Obriechevich de Gradaç), iz Lješanske Nahije, i njegova braća Nikola i Petar ostali su dužni, 1431, Miliću Pautinovu 56 perpera kotorskih za čohu, pancire i gotovinu (pro panno, panceriis et denariis ab eo receptis), s obavezom da ga podmire za mjesec dana, poslije prvog putovanja (V, 249). – Iste godine, Radič Grubačević, glavni vojvoda Paštrovića (Raditius Grubacevich vaivoda Pastrovichiorum principalis), i Luka Pautinov, njegov jemac, obavezali su se dati Pjetru iz Asta, opštinskom plaćeniku u kotorskog tvrđavi, 60 perpera ostatka za pancir, pogođen 56 perpera (V, 200). – Tudor Nenoja Ivanova sa Cetinja ostao je dužan, 1 septembra 1440, Luki Pautinovu 14 perpera, koje je dao za njega brijaču Alegretu za pancir (una panceria... VII, 13). – Izvršioci oporuke Marina Druška, trgovca željeza, oružja i čohe, i njegovi sinovi, Anton i Danilo, sporazumjeli su se 1441 sa Radoslavom Gradisaljićem iz Drobnjaka (cum Radoslavo Gradisalich de Drobgnacis) da Radoslav podmiri 100 perpera duga u rokovima, a pancir, koji je kupio od Marina za 19 perpera, poslije prvog putovanja (VII, 187). – Kotorskom sudu podnesena je oporuka Radiča („Alegreta") Petrovića iz Paštrovića, koju je pisao marta 1442 u Bistrici fra Nikola iz Galdakovine (?), Bosanske biskupije, Radičev ispovjednik. Radič navodi da se kod njega nalazi pancir-košulja sa okovratnikom (camisa una idest panceria de ferro cum collarino) vrijednosti 25 dukata (preko 75 perpera), koja pripada Luki Pautinovu iz Kotora (VII, 574). – Milat Ivankov, obućar, zadužio se 1443 kod Luke Pautinova 20 perpera za pancir i strijelu (pro una panzeria et una balista), koje mu je Luka prodao (X, 216). – Uzgredno pomenimo neke pancire za koje bi se reklo da nijesu pravljeni u Kotoru. Nikola Đurko sa Krita (De Candia) opunomoćio je 1443 Dabišina Tipkovića da od Alekse Bečića uzme arapski (?) pancir (unam suam panzeriam arabi) vrijednosti 18 dukata, koji mu je pozajmio minule godine (X, 211). – Iste godine, Georgije Prima, Kotoranin, punomoćnik Đovanija Perma iz Mleteka, primio je od Nikole Grempšića, pomorskog kapetana, 6 pancira koje mu je dao kaštelan Šibenika da ih preda Georgiju (X, 84).

2) *Oklopi* su izrađivani u Kotoru. Kotorski majstori išli su u Hercegnovi da ih prave za hercega Stevana po 8 dukata komad, uz druge povlastice. Kotorski oklopi išli su daleko u unutrašnjost. Prvi redovi vojske Stevana Dečanskog na Velbuždu bili su oklopnici. Učestvovao je i odred dobro naoružanih Kotorana. Na njima su se sijali oklopi kotorskih majstora, kao i na mnogim kosovskim junacima. Oklopi su – kaže major Stijepović – „ulivali strah kako svojom neprobojnošću, tako i svojim sjajem... U bici na Velbuždu ogroman strah kod bugarskih vojnika izazvao je odblesak oružja, a takođe i na Kosovu Polju, gdje su Lazarevi oklopnici najviše pali Turcima u oči, i bili im glavna briga... U sredini srpske vojske nalazio se knez Lazar sa pješadijom i 3.000 oklopnika". Po turskim izvorima, Bajazit je pobio „mnoge srpske vitezove nepokretne u njihovim oklopima". Na Rovinama, Stevan Lazarević „tri puta je pokušavao da sa svojih 5.000 oklopnika probije obruč koji se sve više stezao oko Bajazita" – kaže Stijepović (72, 142).

3) *Štitovi* su takođe pravljeni u Kotoru, vidjeli smo. To je bilo „najčešće odbranbeno oružje". Bilo ih je okruglih i dugih (štitastih). „U staroj srpskoj državi – kaže Sima Trojanović[32] – dugi štitovi bili su važna vojnička oprema". Vidimo ih na freskama naših starih manastira ukrašene crtežima. U doba Marka Novakova radio je u Kotoru „slikar štitova". Pored ornamentike, urezivao je svakako i grb dotičnog vlastelina, velmože, ime viteza i inicijale svoga imena. Šafarik i Ruvarac navode da je rod Hrelje (Ohumčevići) imao svoj vlastelinski grb sa orlom raširenih krila, i da je taj grb Relja (Krilatica) imao „na šlemu i štitu".[33] Car Dušan je dobijao štitove izrađene „na slavenski način" – kaže Stijepović. Zeta je imala svojih štitara, vjerovatno. Štitari u Lješanskoj Nahiji dobili su možda po njima svoje ime. Kotorski štitari bili su mnogo bolji majstori, razumije se.

4) *Šljemove* su pravili kotorski štitari, vjerovatno i oklopari. Pomenuti „slikar štitova" ukrašavao je i šlemove kao štitove. Kako su izgledali vidi se na srednjevjekovnim freskama, popularisanim crtežima arhitekte Deroka.

Narodni pjesnik opisuje epske junake u zaštitnom oružju. Istoriski vjerno ističe koji je rod oružja preovlađivao u velikim bitkama. Krvava Marica pronosi „konje i kalpake"; Vasojević Stevo polazi na Kosovo i oblači „pancijer-košulju"[34]; Vuk Branković zaveo je za Goleš 12.000 „ljutog oklopnika". U pjesmi dugog stiha Bogišićeve zbirke, *Kad je poginuo knez Lazar i Miloš Obilić na Kosovu*, bugarštici iz Boke, pjeva se da je Miloš „oklopljen i pod njime konjic dobar". Nalazeći se u opasnosti, Turci mu metnuše ispred konja „štite i sablje britke", te mu se „po njima konjic dobar potaknuo". U narodnoj pjesmi iz područja Durmitora, *Pogibija Palva Orlovića i Steva Vasojevića* (Luburić), Kosovka djevojka je iz krvave Sitnice ugrabila „kalpak i čelenku, svu od srme i čistoga zlata"; na kalpaku je „knjaževa biljega". Vasojević Stevo uzvikuje: „Ova kapa Boška Jugovića!" U istoj pjesmi opisuje se kalpak Vasojević Steva na kome je „čekrkli čelenka", iz čelenke „šipke od čelika", koje padaju na ramena „da junaka od mačeva brane". U pjesmi *Ženidba Maksima Crnojevića*, Maksim ima „pozlaćeni štitak". Dovedena djevojka, Venecijanka, proklinje Maksima: „Od koplja ti gradili nosila, / A od štita grobu poklopnice!"

[32] *Oružje*, Enciklopedija St Stanojevića.
[33] Халанскій, *Южнославянская сказанія о Кралевичѣ Маркѣ*, Varšava, 1893, str. 165.
[34] Andrija Luburić, *Orlovići*, 1939, 41.

5) *Strijele* su bile domaći proizvod. Iako se u sačuvanim spisima kotorskim nigdje izričnо ne navodi, željezne strelice na vrhu strijele (šipke) pravili su svakako kotorski kovači. Izgleda da ih je pravio i kovač Miobrat Medojević. Pomenuti Ivan Drago imao je tobolac sa strijelama. U sukobu Njeguša sa Kotoranima 1446, jedan Njeguš je poginuo od strijele. Umir je izvršio sud dobrih ljudi, po dvanaestorica izabranih kmetova s obje strane, koji su utvrdili da ga nije ustrijelio kovač Miobrat (IX, 622). U Kotoru je svakako bilo strelara i lukara koa u Dubrovniku. Petar Božinović, Vlatko Stjepanović i Dabišin Ginović iz Ćeklića ugovorili su janaura 1431, uime svoje i svojih seljana, sa Đulijanom Lauredano, mletačkim trgovcem u Kotoru, da mu za dvadeset dana donesu sve motke za lukove strijele (omnes fustes a balistis) koje se mogu naći, dobre i dovoljne da se od njih mogu napraviti strijele (faciendis balistis). Motke mladika morale su biti duge 6 pedi, a debljine koliko zahvata ruka Marina Roga, dodavši dva Marinova prsta tamo gdje je drvo deblje, odnosno tri prsta gdje je tanje. Za svakih 10 komada imali su dobiti po 8 groša Balšinih. Ćeklići su se obavezali da neće nikome drugome prodati nijedno drvo za luk pod prijetnjom kazne od 20 perpera (V, 16). Poznato je da su se lukovi pravil od tisovine. Tisa raste u Ćeklićima.

Godine 1431 pominju se strijelci (baliste) kotorske tvrđave, Simeon Bulja (Bugla) i Bartolomeo de Špilinger (Spilinger), koji su imali po 30 perpera plate (IV, 57). Kotorski kaštelan bio je tada Đovani Luksa (de Luxa), docnije dugogodišnji kotorski notar. Ne možemo utvrditi da li je ovdje riječ o strijelcima luka ili strijelcima baliste, naprave za bacanje kamene kugle. – Deset godina docnije, 1441, pominje se bivši strijelac kotorske tvrđave (olim balista in castro Cathari), Gregor iz Sankt-Laurencija, koji opunomoćava magistra balista Nikolu Rico (Riço magistrum balistarum) da naplati 32 perpera od Bogića Bjelanovića (VII, 75). Biće ovdje riječ o majstoru balista (naprave) ili o starješini balista-strijelaca kamenom kuglom, tim prije što su posrijedi Italijani i Njemac.

U boju na Rovinama (1394), u kojemu je poginuo Kraljević Marko, strijelci vojvode Mirčete obasuli su Turke „sa svih strana kišom strijela" – kaže major Stijepović (140). Anonimni pisac bugarske hronike piše: „Ibo vzduhu ne mošči zreti se (međusobno) ot mnoštva strjeli".[35] U doba despota Stevana i Đurđa – kaže Jireček – „vojska je bila sastavljena od plemića, seljaka, pastira, najamnika, najviše konjanika i strelaca" (I, 429). „I Mrkojevići su kod Bara 1550 napadali otrovnim strelama" – kaže Trojanović.

O strijeli toga doba govori narodno predanje u pjesmi i priči. U svom Rječniku Vuk Karadžić je zabilježio predanje o pogibiji Kraljevića Marka: da ga je „negdje u selu Rovinama ubio nekakav karavlaški vojvoda Mirčeta

[35] Dr. Mih. Dinić, *Hronika Sen-Dinskog kaluđera kao izvor za bojeve na Kosovu i Rovinama*, Prilozi, XVII (1937).

zlatnom strijelom u usta, kad su se Turci bili sa Karavlasima". Miloš Obilić ustrijelio je kroz prsten „od zlata jabuku" u Kotoru; a Miloš Vojinović u „Leđanu gradu latinskome". U svatovima Đurđa Smederevca, Obilić u Dubrovniku „uze strelu za zlatnu tetivu, / Ustrijeli na kuli jabuku" (Vuk, II). Kad se Marko „nadstreljuje" sa Alil-begom (Vuk, II), beg Konstantin donosi Marku „strijelu tataranku", u kojoj su „devet belih sokolovih pera". Janko Sibinjanin na prevaru je ustrijelio Đurđevog vojvodu Kajicu strijelom koja je „na zmijinom jedu nakaljena" (Vuk, II). U pjesmi *Ženidba kralja budimskoga* (Matica hrv. I, 73), Sibinjanin Janko bježi sa Kosova (1448) poražen (u narodnom predanju: „Prošao kao Janko na Kosovu"), i naumi da usputno obljubi sestru Banović Sekule. Da bi mu otvorila vrata dvora, on se pretvara da je Sekule, da dolazi po zaboravljene „ljute strjele" svoje. „Ja bez strjela neću na Kosovo" – kaže on. – Junak biti strjele ne nositi / Nit je bilo niti može biti; / Da bez strjela u Kosovo dođem / Bilo bi mi i rug i sramota".

6) *Koplja* se pominju u Kotoru 1425. Izrađivali su ih kopljari; željezni ili čelični vrh koplja radili su kovači. *Helebarda* (pola sjekira pola koplje) bila je izgleda tradicionalno oružje kotorsko. „Svake godine na Trifundan – kaže Sima Trojanović – nose ih (helebarde) mornari u Kotoru, kao na dan svoga pira i istoriske uspomene još iz 809 godine". Za vrijeme Novaka mačara koplje je mnogo upotrebljavano. U boju na Rovinama „toliko slomleno bist kopji besčislno mnoštvo" – kaže pomenuti anonimni hroničar bugarski. Dugo je koplje ostalo u upotrebi. Rovinski piše „da su skadarskog sandžak-bega 1604 na Lješkopolju ranili Crnogorci kopljem" (Trojanović).

U našim epskim pjesmama narodnim najviše su opjevani mač i koplje. Za Boškom Jugovićem polazi na Kosovo vojska na alaje, „sve konjici pod bojnim kopljima". Na Kosovu su se slegla koplja „kao čarna gora". Kosovski junaci, Obilić, Jugovići, Srđa Zlopogleđa, Banović Strahinja, Jurišić Janko i drugi, bore se kopljem, nabijaju Turke na koplje, i bacaju u Lab i Sitnicu. Gdje je poginuo knez Lazar, „tu su mnoga koplja polomljena". Kraljević Marko skoro uvijek nosi koplje preko ramena, i dijeli megdane kopljem, i sa Musom Arbanasom; a kad umire, „bojno koplje prebi nasedmoro", da mu ne bi dopalo turskih ruku. U svatovima Maksima Crnojevića: „bojna koplja kao čarna gora".

7) *Noževi* su mnogo upotrebljavani odvajkada. U svojoj povelji Prizrenskoj episkopiji Stevan Dečanski kaže: „A kto pohiti mač ili nož da plati kraljevstvu mi vraždu."[36] Svaki Crnogorac je potrebovao nož – i oni su ih nabavljali iz Kotora. Vlatko Nikolić iz Ćeklića ostao je dužan 1432 Ljepoju Bubaniću iz Kotora 22 perpera i 7 groša za željezo, platno i noževe (pro ferro, fustanes et cortelesiis... V, 365). Kovač Ratko Novaković ostao je dužan Marojici Paltašiću 7 noževa (V, 591). Simik Brajanov kupio je 1438 iz zaos-

[36] St. Novaković, Zakonski spomenici, 641.

tavštine Miladina Meknića 45 noževa (cortelese) po 8 groša i 15 folara, svega 35 perpera, 10 groša i 15 folara (V, 849). Godine 1475 Radič Milojević iz Njeguša, podanik Ivana Crnojevića, ušao je u Kotor sa skrivenim nožem ispod gunja i ubio jednog kotorskog građanina, koji je bio u mletačkoj službi. Izvan gradskih bedema čekala ga je i osiguravala naoružana družina (XVI, 371).

8) *Sablje* se pominju u kotorskim spomenicima tek prve polovine XV vijeka. U zaostavštini Ivana Lukina Draga našla se 1425 „veoma dobra gospodska sablja (sabgla). Godine 1443 pominju se tri krive sablje koje je imao mačar Ivan Jurković da vrati sinovima Urbana Draga (VII, 632). Jireček navodi da se „kriva turska sablja" (ensis turchus sive savia) javlja u sprskoj vojsci teku doba despota Đurđa.[37] Po dr Jovanu Radonjiću,[38] turski pisac Sad-ed-din govori kako je turska vojska napala juna 1438 Skenderbega, i da su na njega „sablje padale kao na onoga koga kamenuju".

U to vrijeme kotorski mačari mogli su zaista kovati i sablje, prema uzoru koji su imali. Prema tome i Marko Novakov. Kod Narodnog pjesnika mač je obično identifikovan sa sabljom, koju pominje u događajima kad još nije bila kod nas u upotrebi.

9) *Mačevi* su kovani u Kotoru odvajkada, od grčkih vremena, jer mač je bitno i nerazdvojno oružje svakog junaka i ratnika od davnih vremena Staroga vijeka. Homer pjeva u Ilijadi o mjedenim mačevima. Paris ima „mač sa srebrnim klincima mjeden". O njegov šlem prebio se Menelajev „s klincima srebrni mač" (Pjev. III). U pogledu izrade oružja slovenski Kotor nastavljao je tradiciju grčkih majstora. Zajedno sa herojem i konjem heroja, mač postaje omiljeni predmet epa, i predmet legende – od mača mitološkog heroja Perseja, mača cara Davida i Aleksandra Velikog do mača „sa očima" pirlitorskog vojvode Momčila, kosovskog mača Miloša Obilića i mača Kraljevića Marka, kojim rasijeca brdo nad Kotorom.

Mačevi kotorskih kovača ogledali su se na Velbuždu (1330), i svakako na Kosovu (1389). Vrlo je vjerovatno, na Kosovu je bilo i mačeva Novaka Kotoranina. „Mačevi zasijaše kao vatrene luče... mač udari o mač, ćorda o ćordu; od zveke mačeva i štropota udaraca, kao i od vike i hajkanja lipsaše u gori zveri" – kaže turski hroničar (Stijepović, 136). „A kad je bio blizu – kaže Konstantin Filozof za Obilića na Kosovu – iznenada pojuri i zari mač u toga samoga gordoga i strašnoga samodršca." Na prvi glas o srpskoj pobjedi na Kosovu, Florentiska opština čestita Tvrtku I. „Srećna i presrećna ona četa dvanaestorice zaverenih velmoža, koji, probivši neprijateljske čete i kamile naokolo vezane, mačem otvoriše sebi put, do Muratova šatora dopreše. Sreća nad ostalima i onaj koji vođu tolike sile, jurnuvši mu mač u grlo i skut (bok), junački umori."[39]

[37] *Istorija Srba*, II, 417.
[38] *Đurađ Kastriot Skenderbeg*, Spomenik SAN, XCV.
[39] Dr. Mih. Dinić, *Dva savremenika o boju na Kosovu*, Glas SAN, 187.

O kovanju mačeva u Kotoru za doba Novaka mačara i Marka Novakova iznijeli smo sve što se moglo naći u sačuvanim pisanim spomenicima kotorskim. Državne nabavke oružja za Zetu vršene su preko poznatih trgovaca od povjerenja – i oni su činili isporuke mačeva u velikim količinama. Pojedinačno, Crnogorci su kupovali mačeve od kotorskih kovača neposredno, za gotovinu (i o tome ne može biti pomena u spisima), ili posredno, od kotorskih trgovaca oružja. U sudsko-notarske knjige bilježena su samo njihova dugovanja za mačeve, noževe i čohu (plavu i crvenu saju) što su kupovali kod trgovaca koji su primali Balšin novac, ulažući ga za sirovine u Zeti. Da bi razvili što veću trgovinu i stekli što šire poznanstvo, trgovci su im i oružje prodavali na poček. Ovdje navodimo samo nekoliko primjera.

Živko Radmilović i Hrs Dupončević iz Njeguša i Grubač Pavlović iz Bjelopavlića (Zivichus Radmilovich, Chers Duponcevich de Negusiis et Grubatius Pavlović de bieloo paulovich) zadužili su se 1 decembra 1434 kod Simika Brajanova 158 perpera za čohu, mačeve i gotovinu (pro panno, ensibus et denariis), s obavezom da ga podmire o Božiću (XIV, 250). Radoslav Živković iz Ćeklića ostao je dužan 1437 g. Tomi Bakojevu 28 perpera za željezo, mačeve i gotovinu (VI, 395). Bogoslav Monković iz Kotora zadužio se kod Marina Trifuna Marinova Buće 11 perpera Balšinih za 2 mača koje mu je prodao (XIV, 212), a koji su svakako odneseni u Crnu Goru. Miočin sa Luštice kupio je iz zaostavštine Meknića mač za 1 perper i 8 groša. Jakov Kapseta iz Bara ostao je dužan 1443 g. Marku Balbi, mletačkom trgovcu u Kotoru, 13 dukata za oružje (pro armis) koje mu je prodao (X, 294).

Kotorski mačevi imali su na ručici krst (krsnicu), dolje jabuku, sa strane branik (nakrsnicu, parir). „U doba Nemanjića – kaže major Stijepović – postojali su mačevi dvoručnjaci, koji su bili teški. Pri dnu ručice (balčaka) imali su jednu metalnu kuglu, koja je služila da pri zamahu mač ne isklizne iz ruke. Obično se zamahivalo obema rukama" (str. 77).

Cijena mačeva bila je različita, prema kovini i izradi. Simik Brajanov kupio je iz zaostavštine Meknića 8 mačeva po 30 groša, svega 20 perpera. Kovač Andrija izradio je Simiku za 12 dukata 16 mačeva osim branika (ili korpe-cestiliis). Kovač Vukoslav obavezao se Marku Novakovu da iskuje 600 mačeva po 18 groša, koje je Marko imao da dovrši. Za mačarski rad na tako iskovanim „crnim" mačevima Marko je računao Simiku Brajanovu, udioničaru u zajedničkom zakupu mačeva, 8 groša po komadu. – Znači, izrada običnog mača, masovno kovanog, iznosila je oko 2 i po perpera.

Za mačeve su pravljene korice (nožnice), obložene prerađenom kožom, obično telećom, kao što smo vidjeli kod mačeva koje su zajednički izrađivali kovač Andrija i mačar Radonja. U zaostavštini kovača Ostoje nalazio se mač sa koricama (unam vaginam cullterorum... V, 431). Pravljene su, izgleda, i korpe za mačeve. Trojanović kaže: „Mačevi sa korpama nalaze se u XVI veku, i zvani su katkad slovenski, jer su ih nosili Hrvati".

Izrada običnog mača trajala je više dana, a izrada naročito izrađivanog i skupocjenog – i cijelu sedmicu možda. Kovač Andrija Miletin ugovorio je s Milićem Pautinovim da mu izradi 16 mačeva, svake nedjelje po jedan (VI, 88); a kovač Vukoslav Bogdanov da mu izradi 12 mačeva s krstom i jabukom, po 4 mača nedjeljno (XIV, 467). Vidjeli smo, Andrija i Vukoslav radili su mačeve u zajednici sa mačarem. Neosporno, Vukoslav je ove mačeve davao mačaru da ih dovrši; samo u tom slučaju mogao je za 6 dana izraditi 4 mača. Pored toga, majstori su imali svoje pomoćnike, – za oštrenje, za glačanje, na mjehovima. Ranije smo pomenuli naročitog pomoćnika koji „oštri mačeve na tocilu". – Tako, na jednom maču radila su više dana obično po dva majstora, kovač i mačar, i po dva-tri pomagača (ne računajući majstore koji su ukrašavali i okivali). Prema tome, Narodni pjesnik nimalo ne pretjeruje kad kaže za mač (sablju) Strahinjića Bana:

Kovala su sablju dva kovača,
dva kovača i tri pomagača,
od nedjelje opet do nedjelje,
od čelika sablju pretopili,
u ostricu sablju ugodili.
(Vuk, II, 43).

Pored običnih mačeva za vojsku, izrađivani su skupocjeni mačevi za vojskovođe, feudalce, vlastelu, od osobito dobrog čelika, naročito izvođeni i ukrašavani. Gdje bi ako ne u Kotoru onog vremena? „Feudalac je – kaže major Stijepović – gledao do sitnice da mu je mač lepo i čvrsto sakovan, pa ako nije u svemu urađeno prema njegovoj želji kovač je stradao. Nešto uslijed težnje za većom zaradom, a nešto uslijed straha, oni su veoma brižljivo pravili oružje, zbog čega su smatrani za najveštije zanatlije. To je uslovilo da je među kovačima vršena diferencijacija, jer pravljenje oružja nije poveravano svakome kovaču" (str. 67). Prirodno, u viteškom dobu mnogo se polagalo na oružje. Otuda je bilo izvrsnih mačara, koji su pravili majstorski izvedene mačeve, „da im se često divimo i mi danas", kao što je slučaj sa srednjevjekovnim mačem u Perastu.

U ovo vrijeme, kao što je poznato, pravljeni su d u g i mačevi, umjesto kratkih i širokih. Peraški mač je dug. Kosovski junaci imali su duge mačeve. Takve su radili kotorski mačari. Narodni pjesnik pjeva za Obilića: „Sablja mu se po kaldrmi vuče". Isto kaže za Kosančića i Toplicu. Trojanović govori o z e l e n o m m a č u (od čelika). Kovani su svakako i u Kotoru. Pominje se dobri čelik za mačeve kotorskih radionica. Kaljeni čelik dobija plavičastozelenkastu boju. Narodni pjesnik pjeva za Jug-Bogdana i Jugoviće: „Krvave im ruke do ramena, / A zeleni mači do balčaka"; pjeva o zelenom maču Miloša Vojinovića, odnosno „staroga Vojina", istoriske ličnosti, o zelenom maču Oblačića Rada i Novaković Gruja (Vuk, II).

Kaljenju čelika i oštrenju mačeva morala se poklanjati velika pažnja, jer je junak mnogo držao do oštrine svoga mača; inače, majstor je mogao stradati od samovoljnog feudalca, kao što je, po Narodnom pjesnku, nastradao Novak kovač. U Kotoru se pominju naročiti pomagači za oštrenje; mačar zahtijeva od kovača da kuje mačeve „dobre i dovoljno široke za tocilo". Pjevajući o dobrom junaku, Narodni pjesnik pjeva i o njegovom „maču plamenome", odnosno „britkoj sablji". Moralo je biti izvanredno dobrih i oštrih mačeva, da su izazivali divljenje. I o njima se pričalo. Otuda u epskim pjesmama mač koji siječe kamen i gvožđe. Kraljević Marko presijeca mačem pola, a Musa cio nakovanj. Mačem Filipa Madžarina, Marko je kroz Filipa dohvatio: „Na vratima mermerna kamena, / I njega je pola presjekao." Po makedonskoj narodnoj pjesmi, Marko kupuje u Carigradu oštru sablju, „šćo mi sečit drevja i kamenja" (Stojković, 44). Sablja navalija vojvode Prijezda siječe: „Drvo, kamen i studeno gvožđe". Istina je, čvrsti i oštri srednjovjekovni mačevi od „ljutoga čelika" zasijecali su kamen i gvožđe. Epski i legendarni junak mora imati epski i legendarni mač. Peraški mač je legendaran – kruži legenda da je pripadao legendarnom Zmaj-Ognjenom Vuku. Ako igdje u našoj zemlji, mačevi epskih pjesama kovali su se u Kotoru i Dubrovniku, najpoznatijim gradovima našega Primorja u mačarskom zanatu, koji su se ugledali na Veneciju, i međusobno se takmičili i međusobno izmenjivali svoje odlične majstore. Tako je Dubrovčanin Tošoje Đurđević kovao mačeve u Kotoru, a Kotoranin Marko Novakov u Dubrovniku.

3. ***Ukrašavanje i okivanje mačeva***. Kao što su ukrašavani štitovi i šlemovi, tako su ukrašavani i mačevi – ornamentikom, grbovima, figurama, inicijalima. Gravirane grbove, figure i složenije crteže pravili su, mislimo, drugi majstori. U Kotoru je bilo „slikara štitova".

Kotorski mačari urezivali su m o n o g r a m e, nema sumnje. Na mačevima koje je kovač Andrija dao mačaru Vukoslavu da ih proda bili su r a z n i z n a c i (diversa signa). Biće to monogram mačara, ili monogram mačara i kovača koji su zajednički izradili mač. Trojanović kaže: da su „srpski nožari i sabljari uvek udarali dagmu (pečat)" na produženi jezičac sa oštrice u balčak. „Sablja pod muhurom" iz narodne pjesme *Izbavljenje Fatime djevojke* Šaulićeve zbirke (I, 524) dala je povoda Tih. Đorđeviću da dâ svoje objašnjenje.[40] „Muhur na sabljama – kaže on – mogao bi biti marka, pečat, monogram koji bi označavao ime onoga čija je. Ili bi mogao biti onoga ko ju je kovao." Đorđević navodi primjere za oba slučaja – sablju okovanu na kojoj je „ime Jovanovo" (Vuk, VI, str. 451), i sablju kralja Vukašina, odnosno Markovu, na kojoj je: „jedno slovo Novaka kovača". Treba istaći da je ovdje riječ o „primorcu Jovu", iz Šibenika, zaručniku sestre Ilije Smiljanića. Ograšiću Aliji, koji se pretvara da je njen zaručnik, ona odgovara: da mu neće otvoriti vrata

[40] *Sablja pod muhurom*, Prilozi za prouč. nar. poezije, III, 43 (1936).

Dok ne vidi sablju okovanu,
I na njojzi ime Jovanovo.
Vuk, VI, No 66.

U pjesmi Marko i Arapin, iz okoline Gacka (Vuk, II), Marko je dobio od cara sablju okovanu, sa tri zlatna balčaka: „i među njima carev pečat stoji". U narodnoj priči Vrčićeve zbirke (br. 240), *Marko i Hercegovac*, govori se kako je Hercegovac „ćerao vino iz Primorja", javio mu se u planini Marko, koji čeka u pećini zgodu: da pojaše Šarca i svoju „pod mohurom ćordu izvadi". I po narodnoj pjesmi Vukašinova sablja ima monogram od „tri slova hrišćanska", po kojima ju je Marko poznao. Narodni pjesnik hoće naročito da istakne: kako je Novak kovač – pretstavnik mačara svoje epohe – stavljao na mač i ime svoje i ime vlasnika mača. Peraški mač nosi ime junaka-vlasnika. Znači, Narodni pjesnik nije to izmislio.

Za feudalce Zete, Hercegovine, Bosne i Srbije, ktoorski mačari su pisali inicijale ćirilske. To su ta „hrišćanska slova". Ako su Novak mačar, Kotoranin, ili Marko Novakov, mačar, kovač Vukoslav ili kovač Vukašin, ili mačar Vukoslav, urezivali inicijale svoga imena na zajednički iskovanim mačevima, onda eto kombinacija tih slova iz narodne pjesme. Narodni pjesnik ih uzima, prirodno, na svoj način, proizvoljno. Za njega je glavno ime junaka epa i ime popularnog kovača (mačara) koji pripadaju jednoj epohi, jer on ne dijeli vrijeme na vjekove, nego na epohe. On i tako kaže istorisku istinu sačuvanu u narodnom predanju.

Kotorski mačari su svakako ukrašavali ručice mačeva – kovanjem, izlivanjem. Mjesto jabuke radili su glave životinja – zmaja, vuka, orla ili sokola, zmije, lava. U pjesmi Markova opklada, iz Primorja (okoline Kačićeve Makarske), pjeva se kako Marku sijeva mač (ćorda), „a bili se soko na jabuci".[41] U pjesmi Marko, stric i sinovac (Stojković, 454), iz Srbije, Kraljević Marko ima „sablju zmijoglavu", koja se ogleda sa sabljom „mletačkinjom" Zmaj-Ognjenog Vuka, koju je kovalo u Mlecima „trideset kovača" i „trideset pomagača" za „tri mjeseca dana". U oči tako izrađenih glava na ručici mača stavljano je drago kamenje. Otuda: „u Momčila sablja sa očima" u Ženidbi kralja Vukašina, koju je Vuk čuo od hajduka Stojana iz Hercegovine i starca Raška iz Kolašina. Objašnjavajući taj stih, Svetozar Matić navodi: da je Halanski vidio u muzeju u Harkovu „tursku sablju iz XIV veka sa takvom šarom".[42] Trojanović kaže: da se „sablja sa očima" nosila u boj od uroka. U našim starim spomenicima[43] pominje se prsten „s očcem zmajevim", koji je pripadao Jeleni Đurđa Stracimirovića-Balšića, kćeri kneza Lazara, koja je pohranjivala svoje blago u Kotoru. Prema tome, bilo je i mačeva „sa očima". Znači, narodni pjesnik nije ni to izmislio.

[41] Sreta Stojković, *Kraljević Marko* (zbirka), 260 (Beograd, 1922).
[42] *Srpske narodne pjesme*, Vuk, II, izdanje 1953, str. 661.
[43] Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, 395 (izdanje SAN).

Kotorski mačar Radonja pravio je z v i j e z d e na mačevima koje je kovao Andrija kovač. Mislimo da su to bile gravure. Peraški mač ima gravirani grb – orao raširenih krila. To može da bude i državni grb, kao što je, po narodnoj pjesmi, šlem Boška Jugovića imao „knjaževu biljegu" (Luburić). I na kotorskim mačevima bilo je, vjerovatno, graviranih grbova. Bilo je mačeva koji su imali „na oštrici graviranog vuka" – kako kaže Trojanović. Zvali su se „vukovci".

Okivanje mačeva srebrom i zlatom radili su zlatari. U Kotoru je u XIV i XV vijeku bilo izvrsnih majstora-zlatara. Feudalac je mnogo polagao na sjaj svoga oružja i odijela, i sjaj opreme svoga konja. Imao je i srebra i zlata. Srednjovjekovni rudnici Srbije i Bosne bili su bogati zlatom i srebrom, koje su feudalci pribrali za sebe. U odnosu prema srebru, zlatno nije bilo tako skupo – zlatni dukat nešto više od tri srebrna perpera. Za 36–40 perpera mogao se dobiti kilogram srebra. Šta je to pretstavljalo za jednog feudalca da baci na uzdu svoga konja? Još manje je žalio da okuje srebrom, zlatom i pozlatom ručicu i korice svoga mača. Otuda onoliki sjaj srednjovjekovnog oružja u našim narodnim pjesmama. Narodni pjesnik naročito negdje to uveliča, ali u osnovi drži se istoriske istine. Kao što slikar freske ili vajar spomenika uveličava figuru čovjeka i konja nekoliko puta da bi se mogla sagledati u prirodnoj veličini iz prostorne daljine i ostavila snažan utisak, tako i Narodni pjesnik-umjetnik uveličava epskog junaka, njegovu snagu, snagu i sjaj njegova oružja, da bi se sagledali iz vremenske daljine kroz vjekove. Otuda u buzdovanu Kraljevića Marka „četrdeset oka ladna gvožđa, / Dvadeset oka lepa čista srebra / I šest oka žeženoga zlata" (Turci u Marka na slavi, Vuk, II). Otuda je sablja (mač) kralja Vukašina, na kojoj je ime Novaka kovača, onako okovana zlatom i dragim kamenjem, što smo naveli odmah u početku; zato u varijaciji iste pjesme, koju je Vuk čuo od jednog Bosanca i od samog Podrugovića, Marko daje za očinu sablju, kojoj se divi „malo i veliko", trista dukata, a za njene „kore" i „gajtane" po trista dukata. U pjesmi *Kad se Marko prepanuo*, iz Boke, pjeva se da je budimski kralj dao Marku sablju okovanu: „Svu u srmi i u čistu zlatu, / Iz balčaka tri sindžira zlatna, / A u njima tri kamena draga", kojom može posjeći Turčina „pod oklopom i pod pancijerom". Stavljanje dragog kamenja u okovane balčake bila je obična stvar. Otuda Miloš Obilić savjetuje knezu Lazaru da ne krasi Ravanicu dragim kamenjem, jer će ga Turci povaditi, „udarat' ga sabljam' u balčake". U narodnim pjesmama vrlo često se pominje „sablja okovana" i „na balčaku od zlata jabuka". Isto tako često se pominje okovana „sablja mletačkinja". Smatramo da se tu velikim dijelom podrazumijevaju okovani mačevi rađeni u Kotoru.

Kotorski mačevi okivani su srebrom i zlatom i ukrašivani dragim kamenjem, kao i mnogi drugi predmeti na koje nailazimo u kotorskim pisanim spomenicima. Peraški mač je okovan srebrom, pozlatom i dragim kame-

njem. Vidjeli smo, kovač Andrija radio je Miliću Pautinovu mačeve sa jabukom za okivanje srebrom (XIV, 192). Vuk Pršutović iz Prijepolja, oblasti Mileševa (Vouch Persutovich de Priepoglie de contrata s. Sabe), izvršio je 1450 obračun sa Nikolom Metika zlatara iz Kotora za sve poslovanje, samo je još Vuk imao da preda mač Nikoli (CXLIX, 615). Svakako, ovdje može biti riječ o okivanju mača.

4. ***Mačevi Novaka Kotoranina i Marka Novakova***. Kakvi su bili reprezentativni mačevi Novaka mačara i njegova sina? I Novak i Marko bili su na glasu. Taj glas stekli su po najboljim mačevima koji su u to doba bili izrađivani u zemlji. Smatrmao da su njihovi mačevi bili kao stari peraški mač ili sasvim slični njemu, izuzev ručice koja je kod peraškog mača mogla biti docnije izmijenjena.

Peraški mač se mnogo pominje. O njemu je dosta pisano, i raspravljano više puta. Uporno se tvrdilo: da je to mač srpskog despota Vuka Brankovića (1471–85), u pjesmi Zmaj-Ognjenog Vuka, i da ga je Perastu poklonio hrvatski ban Petar Zrinski, kad je posjetio grad poslije poznate pobjede Peraštana nad Turcima 15 maja 1654. U svom studioznom članku, koji je izašao u Narodnoj starini za 1924, Petar D. Šerović obara to mišljenje. Sudeći po dobro pročitanom ćirilskom natpisu, on smatra da mač nije pripadao Vuku Grguroviću-Brankoviću već Vukši Stepanoviću, „čije je ime urezano na peraškom maču", a koji je „živio negdje u XV stoljeću i to, po svoj prilici, u našim južnim krajevima, gdje se to ime često javlja, a sudeći po grbu na maču, bio je vlasteoskog roda". U vezi s tim Šerović navodi: „da se 1430 godine spominju sinovi vlastelina trebinjskog vlasteoskog plemena Ljubibratića". Smatra da je natpis na maču mogao biti urezan u XV vijeku, poslije 1410 godine, kad se mjesto Vlk i Vlkša počinje pisati Vuk i Vukša. Šerović donosi ovaj opis: „Mač je dug 99 cm (ručica 14, oštrica 85), a širok 5 cm, te je prema vrhu sve uži. Oštrica mu je sakovana od dobra čelika, a ručica mu je od kosti, urešen dragim kamenjem i srebrom okovana. Korice su mu od tvrdog drveta, obavijene finom crnom kožom spolja i srebrom okovane. Na oštrici, blizu ručice mača, s jedne je strane urezan grb: dvoglavi (bijeli) orao bez krune, ispod kojeg je slovo *P*, a za njime je urezan vodoravno, uz hrbat mača, slijedeći starosrpski natpis", itd.

Znači, peraški mač Vukše Stepanovića, koji je mogao biti izrađen u nekoj kotorskoj ili dubrovačkoj radionici, može biti pretstavnik kotorskih reprezentativnih mačeva kakve je izrađivao Novak mačar, Marko Novakov i njihova škola. Peraški mač mogao bi zaista biti dostojan Zmaj-Ognjenog Vuka, ili Kraljevića Marka, Banović Strahinje i Iva Crnojevića.

Narodni pjesnik opjevao je oružje i odijelo Zećana – mač i odijelo Đurđa Stracimirovića-Balšića, Ivana Crnojevića, Đurđa (Maksima) Crnojevića i njegovih svatova (*Ženidba Maksima Crnojevića*):

Na junake dibu i kadifu
I crvenu čohu sajaliju,
Što od vode (krvi?) čoha crvenija,
A od sunca čoha rumenija,
A na glave kalpak i čelenke,
Na junake meneviš-dolame...

Kao opis mača Banović Strahinje, tako je i ovaj opis odijela Zećana (potpuno isti kao i opis odijela Banović Strahinje) istoriski vjerno prikazan. Mjesto Ivanova sina Đurđa, Narodni pjesnik je uzeo Maksima. Time nije izmijenio suštinu stvari. Dao je istoriski tačne psihičke osobine Zećana, što je Cvijić naročito istakao u svojim proučavanjima violentnog tipa Dinarskih Srba (*Govori i članci*, I). Od krvavog obračuna između Đurđa Stracimirovića-Balšića i Radiča Crnojevića do Đurđa Crnojevića bilo je više međusobnih borbi, sličnih „žabljačkoj tragediji" i „pokolju do istrage" u ovoj pjesmi – kako to naziva Cvijić. Narodni pjesnik ih je zgrnuo ujedno, i prikazao istoriski vjerno.

Mačevi koji su planuli u rukama violentnih Zećana – svatova Maksima Crnojevića pred Žabljakom, diba (skerlet) i kadifa, crvena čoha sajalija, „meneviš" (Mavene) dolame – sve je to isto bilo na Crnogorcima, svatovima, koji su 1490 – prema kotorskim izvorima (XI, 52) – sačekali Đurđa i Jelisavetu na Trojici kod Kotora. Kotorani su tada mogli poznati na Zećanima one iste mačeve i noževe koje je kovao Novak i njegov sin Marko sa brojnom kovačkom družinom kotorskom, i istu onu saju, crvenu i plavu, onaj skerlet i kadifu koju su, zajedno sa mačevima i noževima, prodavali Zećanima Luka i Milić Pautinovi, srodnici Marka Novakova, braća Paltašići i Simik Brajanov, prvi susjedi i prijatelji Marka Novakova, mačara.

VI. – *Novak kovač – istoriska ličnost*

U pjesmi Marko Kraljević i Musa Kesedžija opjevan je najljući dvoboj našega epa – bori se najveći narodni junak i nenadmašni megdandžija sa junakom većim od sebe. I Kraljeviću Marku i Musi Arbanasu skovao je mač Novak kovač, najbolji i najčuveniji majstor. Oba junaka su istoriske ličnosti. Nad mrtvim Musom Marko se zaplakao; time je pravi junak odao priznanje da je pogubio „od sebe boljega". Narodni pjesnik htio je istaći: da su Arbanasi veliki junaci, i da je Marko (odnosno naš narod) pravedan i istinoljubiv, što se u takvim slučajevima ispoljava samo kod pravog junaka i pravog čovjeka. Narodnom pjesniku stalo je do istoriske istine.

1. ***Istoriska ličnost Muse Arbanasa***. Kao što su istoriske ličnosti: Leka Dukađinac, Leka Zaharije i Đurđe Kastriot – opjevani u našim narodnim pjesmama – tako je i Musa istoriska ličnost. Narodni pjesnik ovdje ni-

pošto ne misli na Musu Bajazitova, koji se bori za prijesto, i kojega je „pomagao despot Stevan Lazarević", kako smatraju neki istoričari, nego isključivo misli na Arbanasa (arbanaški narod), na junaka kojega je rodila „ljuta Arnautka", koji je služio „cara u Stambolu", kao Kastriot-Skenderbeg, pa se „odmetnuo" i poveo borbu. To može biti Skenderbegov vojvoda Mojsije (Musija), onaj koji se stvarno bio odmetnuo i dugo vremena vodio uspješnu borbu protiv Turaka, na koga ukazuju Ilarion Ruvarac (*Dvije studentske rasprave*) i Halanski (str. 500), i o kojemu pjeva Kačić-Miošić: „Po imenu Mojsiju vojvodu, / srpski, pobre, Musu Arbanasu". On se sukobljavao sa srpskim despotima, Stevanom Lazarevićem i Vukom Brankovićem, nasljednicima Balšića zemalja, Zete i Sjeverne Albanije. Mnogo je manje vjerovatno da Narodni pjesnik tu misli na Andriju Musaki, despota Berata, tasta Balše II Balšića, gospodara Zete, Skadra i Valone, koji je Musaki – kako navodi Jireček – potukao i zarobio kralja Vukašina na brdu Peristeru u Makedoniji.

Po Narodnom pjesniku „brat Musin" je Đemo Brđanin, s kojim Marko dijeli tolike megdane. Za njega Jovan Tomić i drugi misle da je to Jegenpaša (Jeđem, Gin, Đemo), odmetnik od sultana s kraja XVII v. Mislimo da i njega treba tražiti među ličnostima ranijih vjekova, bliže Marku i Mojsiju Arbanasu. Junakâ s imenom Gin-Đemo bilo je u Sjevernoj Albaniji. U kotorskim spomenicima pominje se 1332 Đin, Gin Dukađinac iz Skadra (Gin, Guin de Duccadin... I–2, 22, 34). Možda je i Đemo savremenik Leke Dukađinca ili Đurđa Kastriota; odnosno, možda je i on, kao Mojsije, savremenik Kraljevića Marka.

2. ***Istoriski događaj kao podloga pjesme o Marku, Musi i Novaku kovaču***. Pri pregledu oružanih borbi u zaleđu Kotora u vrijeme Novaka mačara i Marka Novakova nameće se jedna neodoljiva pretpostavka. Nama se čini: *da je Narodni pjesnik u „odmetanju u primorje" Muse Arbanasa oličio odmetanje Sjeverne Albanije od Zete, od posljednjeg Balšića i despota Stevana, koji je morao priznavati vrhovnu vlast otomanskog cara, borbu Arbanasa protiv despota, koji je naslijedio Sjevernu Albaniju od svoga sestrića, Balše III, njihovo odmetanje u primorje, k Mlečićima, s kojima despot vodi borbu za Skadar, Drivast i primorske gradove*. Istina, borba za Skadar počela je još za života srpskoga kralja Marka Vukašinova Mrnjavčevića (Kraljevića Marka), ali središni događaj je onaj za koji Konstantin Filozof kaže: da despot Stevan „uzevši svu vojsku pođe na Arbanase". To je ono vrijeme za koje istoričar veli: da su Mlečići „počeli da okupljaju oko sebe arbanaska plemena i arbanaske feudalce" (kojima je pripadao i vojvoda Mojsije-Musa Arbanasa). Jer i sa te strane došao je državni jak udar – otcjepljenje, raspad. Taj događaj iz doba najvećih nedaća, važan u nizu pokosovskih tragičnih događaja, ostao je takođe duboko urezan i trajan u narodnom sjećanju. Na sva ta „odmetanja" narod je bacio prokletstvo, od Đurđa Stracimirovića-Balšića (Banović Strahinje), koji Radiča Crnojevića,

feudalca-odmetnika, naziva „prokletim rušiocem otadžbine", do Njegoša koji grmi: „Velikaši, proklete im duše, / na komade razdrobiše carstvo". To je Njegoš izvadio iz narodne duše, skinuo sa usana naroda. Kao tumač svih istoriskih zbivanja koja se nose u narodnoj duši i pamćenju, naročito onih iz najkobnijih i najtragičnijih vremena koja su uslovila kult Obilića, Narodni pjesnik baca prokletstvo na onoga „ko ne dođe u boj na Kosovo", na „prokletog Vuka Brankovića", pa i na „Musu prokletog", pretstavnika odmetnika Sjeverne Albanije. „Stari Crnogorci su vrlo slični plemenima severne Albanije, koja su uvek smatrali kao svoja... i kad pomenu srpske zemlje, oni u njih računaju i „pô (polovinu) Albanije" – kaže Jovan Cvijić.[44] Otuda se to „odmetanje" Sjeverne Albanije, gubitak Skadra, tako duboko dotaklo duše naroda stare Zete. Borba Crnogoraca za Skadar 1912, ulazak i gubitak Skadra 1913, psihološki posmatrano, najbolje svjedoče koliko je bila jaka ta tradicija. Nije postojala težnja za osvajanjem tuđeg, nego naprosto neodoljiva želja za povratak „svoga", razgarana tradicijom vjekovima.

Iz navedene pretpostavke izlazi druga. U kazni Novaka kovača, kojemu Kraljević Marko otsijeca ruku, izraženo je možda ogorčenje naroda Zete prema Kotoru, koji je tada, nalazeći se pod mletačkom vlašću (od 1420), stvarno kovao oružje tuđinu, Mlečićima, koji su držali Skadar i okolne gradove, i okupljali protiv despota „oko sebe arbanaska plemena i arbanaske feudalce", za koje je Kotor, kao mletačke saveznike, takođe kovao mačeve (oružje). Jer Narodni pjesnik ne dijeli, niti može dijeliti, vrijeme Novaka mačara i Marka Novakova, kao što ne dijeli vrijeme Kraljevića Marka, Đurđa Stracimirovića, despota Stevana, despota Đurđa, Đurđa Kastriota (1410–68) i njegovog vojvode Mojsija. Identifikujući vrijeme, on je, prema narodnom predanju, identifikovao Novaka kovača i njegovog sina Marka, koji je za vrijeme toga događaja („Musina odmetanja") bio stvarni pretstavnik mnogobrojnih i čuvenih kotorskih kovača.

3. ***Vjerodostojnost crnogorsko-hercegovačkog narodnog predanja***. Nigdje nije tako živo narodno predanje kao na području stare Zete, i nigdje nije toliko pouzdano kao tu. Ono se umnogom temelji na činjenicama, ili na odjeku istoriskih događaja, kodenzujući njihovu suštinu. Nijedno iole važnije predanje sa ovoga područja ne smije biti prenebregnuto ili jednostavno odbačeno, kao što je u mnogim slučajevima činio Jovan Tomić. „Nigde toliko ne znaju za svoje pretke, nigde ih toliko ne vole, ne poštuju i ne misle o njima kao u ovoj zoni" – kaže Cvijić.[45] Naš znameniti naučnik misli tu u prvom redu na cnogorsko-hercegovačka plemena, na zonu kolijevke Mrnjavčevića tradicije, na postojbinu svoju, Vuka Karadžića i Tešana Podrugovića, od kojega je Vuk zabilježio pjesmu o Kraljeviću Marku i

[44] *Jedinstvo i psihički tipovi dinarskih južnih Slovena*, Govori i članci, II, 132 (Beograd, 1921).
[45] *Dinarsko-planinski psihički tip*, Govori i članci, II, 83.

Musi Arbanasu, kojima je skovao mačeve Novak kovač, da ih ukrste u tjesnacu „tvrda Kačanika", gdje se nijesu mogli razminuti u herojskom naponu snage i odvažnosti.

Kad je uoči Balkanskog rata (1910–11) Jovan Erdeljanović zbirao bogatstvo narodnog predanja za svoje poznato djelo *Stara Crna Gora*, on je zabilježio toliko predanja koja sežu do XV ili XIV vijeka, do Kosova, Kraljevića Marka i Muse Arbanasa. Zabilježio je mnoga nabrajanja predaka po 10–12 pa čak i po 13–15 pasova; a od kapetana Bogdana Martinovića iz Bajica 18 pasova – od 1910 pa do Kosova, do Orlovića Pavla. Tako, naprimjer, zabilježio je predanje o starosjediocima Njeguša (Zalaza): Hrsu, Drugu i Gaču, koje je izgledalo vrlo nepouzdano, i o doseljenicima u doba Ivana Crnojevića: Heraku i Rajiču; o Marku Ćekliću koji je otišao u Carigrad sa Stankom Crnojevićem, poturčio se, vratio se u zavičaj i raširio muslimanstvo, koje će dovesti do Badnjeg večera, opjevanog u *Gorskom vijencu*. Zabilježio je predanje o Nenoju, pradjedu Martina Bajice (oca pet Martinovića iz Gorskog vijenca), koji se doselio na Cetinje. Bogdan Martinović znao je i za oca Nenojeva, Ivana.

Prikupljajući podatke o crnogorskim plemenima u Državnom arhivu u Kotoru, mi smo naišli na mnoge potvrde crnogorsko-hercegovačkog narodnog predanja. Neka svjedočanstva o vjerodostojnosti narodnog predanja ovih krajeva prosto zadivljuju. Imamo pomene o Hrsovićima, Drugovićima, Gačevićima, Herakovićima i drugim iz XV vijeka, o sinovima poturice Marka, o Tudoru Nenoja Ivanova sa Cetinja, koji kupuje pancir u Kotoru 1440 godine, u vrijeme Marka Novakova, mačara, što znači da je Ivan bio savremenik Kosova.

Takav slučaj potvrde narodnog predanja koji iznenađuje jeste i Novak kovač.

4. ***Zaključak***. Na osnovu svih istoriskih činjenica i okolnosti iznesenih u raspravi, možemo donijeti ove osnovne zaključke:

1) Poslije poraza na Marici, pogibije dvojice Mrnjavčevića, kralja Vukašina i despota Uglješe, u vrijeme naglog prodiranja Turaka od Marice do Kosova, Zeta se morala naglo i masovno oružati. Po kosovskoj katastrofi, ona se oružala grozničavo. U to vrijeme Kotor je ogromna kovačnica oružja. Zeta je upućena na tu veliku snabdjevačku oružnicu. Sa velikim nestrpljenjem dinarske violentnosti očekivala se svaka porudžbina, sa velikim oduševljenjem i nadama dočekivala se svaka isporuka. Tako su se kotorski majstori oružja pročuli širom postojbine Mrnjavčevića, koji su državnom idejom povezali Durmitor i Šar-Planinu, Skadar i Prilep. Kao najugledniji među kotorskim kovačima, najviše se morao pročuti Novak mačar. Otuda je njegovo ime postalo vrlo popularno.

2) Marko Novakov bio je najugledniji i najčuveniji kovač mačeva u Kotoru svoga vremena, prema tome i jedan od najčuvenijih u zemlji. Njegovim mačevima naoružani su čitavi odredi Zećana u događajima koji su bili preokupirali sve duhove i koji su se duboko urezivali u dušu naroda, da ostanu trajni u narodnoj uspomeni. Tako je Marko još više popularisao ime svoga oca, Novaka, čuvenog kovača mačeva za Kosova i pada Skadra u turske ruke.

3) Kao što je narodno predanje sačuvalo ime neimara Rada Borovića, istoriskog protomajstora Ljubostinje, čelnika Moravske građevinarske škole iz druge polovine XIV vijeka, ovjekovječene Ravanicom, Manasijom, Kalenićem, Ljubostinjom, Lazaricom i drugim spomenicima, tako isto je moglo sačuvati i ime kotorskog majstora Novaka kovača, savremenika Rada neimara.

4) Narodni pjesnik iz Mrnjavčevića postojbine vezao je za ime najgorostasnije građevine, za Mrnjavčevića tvrdi Skadar na Bojani, ime najpopularnijeg narodnog građevinara, Rada neimara. Tako isto, sasvim prirodno, Narodni pjesnik istog kraja vezao je za ime najgorostasnijeg i najpopularnijeg narodnog junaka, Kraljevića Marka, Mrnjavčevića, ime najpopularnijeg narodnog kovača, Novaka mačara iz Kotora, savremenika Kraljevića Marka i Strahinjića Bana.

5) Jedino kotorski Novak mačar može biti Novak kovač iz narodnih pjesama.

6) Novak kovač je rječiti primjer potvrde vjerodostojnosti narodnog predanja crnogorsko-hercegovačkih plemena.

7) Kotorski pisani spomenici konačno su riješili pitanje istoriske ličnosti Novaka kovača iz narodnih pjesama.

V.
Ljekari
(XIV–XVIII vijek)

Ljekari

Uvod

O ljekarima staroga Kotora nije se dosad skoro ništa znalo. U jednom dokumentu iz 1411 godine koji je objavio Stojan Novaković u Zakonskim spomenicima srpskih država govori se o plati dvojice ljekara i jednog apotekara u Kotoru. Kotor je tada bio nezavisan grad, s domaćim knezom na čelu uprave. O njega su se otimali Balša III Balšić i Sandalj Hranić. Uznemiravan od strane Đuraševića-Crnojevića, samovoljnih gospodara lovćenskog područja, koji su upadali u njegove grbaljske posjede, Kotor je zatražio okrilje Mletačke Republike. S jedne strane rasla je opasnost za feudalne posjede, a s druge strane opasnost od turske poplave. Stari grad okretnih diplomata i razvijenog trgovačkog čula predviđao je događaje. U svojim zahtjevima od 11 aprila 1411, Kotorska opština traži, pored ostalog, da joj se u slučaju uspostavljanja mletačke vlasti zagarantuje prihod od gradske carine u iznosu od 1.800 perpera, da se plaćaju: dva ljekara, internista i hirurg, apotekar, berberin i dva notara, knežev i opštinski (duo medico, unus phisicus, alius curisicus, unus spetiarius, unus barberius et duo cancellarii, unus pro rectore, alius comunitatis). Ovaj dokumenat, prenesen iz Ljubićevih *Listina*, Novaković je propratio pretpostavkom: da su Kotorani postavili Mletačkoj Republici ove zahtjeve „držeći se u tome, po svoj prilici, svojih starih prava i običaja". I zaista, Kotor je sto godina prije tih zahtjeva imao dva ljekara, internistu i hirurga, apotekara i berberina-zubnog ljekara.

Iz Statuta Kotora vidi se da grad 1418 godine nije mogao davati redovnu platu noćnim stražarima i ljekaru. Zato je donesena odluka da se ukinu sva ograničenja o sađenju vinove loze, kako bi se povećali opštinski prihodi od vina.[1] Po ulasku mletačke vlasti, Kotorska opština traži (1421) da može, pored ostalih službenika, plaćati iz državne blagajne: ljekara, apotekara i berberina.[2]

---

[1] Dr. Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoljeća*, SAN, 1950, str. 61.

[2] Ljubić, *Listine*, VIII, 36, 97 (Monumenta Slavorum merid.).

U Statutu Grblja, za koji se smatra da potiče iz 1427 godine, objavljenom u Novakovićevim *Zakonskim spomenicima*, član 102 glasi: „Koji bolesnik umre ispod ruke ljekara, da ga nema kuća mrtvoga ni najmanje krvničiti, nego platiti i njega i ljekarije." Svakako, tu je riječ o gradskom ljekaru Kotora i o ljekovima gradske apoteke. To će potvrditi i jedan naš arhivski podatak. Kotor je od 1420 potpadao pod vlast Mletaka, a Grbalj pripadao Kotorskoj opštini do pada pod tursku vlast 1497 godine.

Godine 1446 mletačka vlada je odobrila Kotorskoj opštini 200 zlatnih dukata godišnje da plaća ljekara, apotekara i nastavnika škole (per medigo, per spizier, per maistro de scola).[3]

Prema mletačkim izvorima, prvi dosad poznati ljekar kotorski bio je Đovani Fideli (el qual medego nostro sie maistro Zan Fedel, fisico et cyroycho), koji je služio Kotoru 1446 godine. Njegova plata iznosila je 105 dukata.[4] Godine 1454 kotorski izaslanici građana-pučana tražili su od mletačke vlade da pučani biraju ljekara, apotekara, nastavnika škole i druge gradske službenike, a ne vlastela, u čemu nijesu uspjeli.[5]

To je sve, koliko nam je poznato, što se dosad znalo o ljekarima našeg starog grada.

Međutim, najstariji sačuvani spisi Kotorskog arhiva govore: *da je Kotorska opština od 1326 godine držala u svojoj službi po dva ili tri ljekara – internistu, hirurgu i berberina-zubara. Pouzdano se može tvrditi: da je Kotor imao svoga gradskog ljekara i u drugoj polovini XIII vijeka, kao i Dubrovnik*, čiju su istoriju zdravstvene kulture obradili dr Risto Jeremić, medicinski pisac, i dr Jorjo Tadić, istoričar. Prema tome, *Kotor spada među one naše gradove koji su prvi imali gradskog ljekara i apotekara, gradsku apoteku i gradsku srednju školu.*

Gradski ljekar Dubrovnika (Guillemus physicus Raynaldi de Esculo) pominje se prvi put 1282 godine.[6] Osvitkom XIV vijeka, 1302, Dubrovnik je imao tri opštinska ljekara, internistu Ričarda iz Salerna (magister Riccardus de Salerno, medicus fisicus) i dva hirurga, magistra Mertaka i magistra Marka (medicus plagarum, cirologus), pored zubnog ljekara, berberina Donata Verkatricija, koji se prvi put pominje 1282.[7] Od toga vremena, u službi Dubrovačke Republike stalno se nalazi po jedan ili dvojica internista i hirurga, po jedan ili dva berberina. Pored državnih, bilo je i privatnih ljekara. Gradski ljekar Zadra pominje se prvi put 1303 godine (magister Andreas physicus, habitator in Jadra.[8]

[3] *Listine*, IX, 251.
[4] Isto,
[5] A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, 98 (Zagreb, 1934).
[6] Dr. Gregor Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi*, SAN, 1923, 91.
[7] Dr. Risto Jeremić–Dr. Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, II, Beograd, 1939.

U XIII i XIV vijeku Kotor ni u čemu ne izostaje iza Dubrovnika i Zadra, ako i ne prednjači. S pravom se može pretpostavljati: da su Kotor, Dubrovnik i Zadar imali svoje ljekare i prije 1282, samo za Dubrovnik nemamo podataka prije te godine, za Zadar prije 1303, a za Kotor prije 1326, jer raniji spisi nijesu sačuvani. Znači, ova tri naša primorska grada dolaze u red onih gradova Evrope koji su, poslije gradova Italije, prvi imali svoje gradske ljekare.

Kotor je imao svoga gradskog ljekara još u doba rimske vladavine. U neposrednoj blizini grada, na Zlatnim Njivama u Dobroti, nedavno je otkopana nadgrobna ploča s grčkim natpisom koji u prevodu glasi: „Lucijus Luskus Eukarpus, vrijedni opštinski ljekar, koji je vršio praksu pohađajući bolesnike, napravi sebi."[9] Teofilakt Simokata, grčki pisac VII vijeka, pominje misiju ljekara Teodora u slovenskim zemljama, a splitski arhiđakon Toma (1201–68) daje podatke „o prvom školovanom liječniku u Hrvatskoj".[10] Jireček navodi dva „starosrpska ljekara", Prvoslava iz 1298 (Pervoslavus medicus), koji se u dubrovačkim izvorima pominje 1281, i Menču Baranina (Mença Antibaranus, medicus), iz 1330. Prije nego je postao gradski ljekar Dubrovnika (1323), čuveni medicinski pisac Guljelmo Varinjana, sin profesora medicine na univerzitetu u Bolonji, bio je 1319–20 lični ljekar hrvatskog i bosanskog bana Mladena Šubića. U službi mladoga kralja Dušana nalazio se, oko 1333 godine, ljekar Antonije (magister Anthonius, physicus salariatus ipsius domini regis). Đurađ Branković je imao ličnog ljekara oko 1429, Italijana, magistra Anđela Muada (physicus domini Georgii Volchi, magnifici domini Rassie et Albanie), koji se pominje u dubrovačkim izvorima u vezi sa njegovim bavljenjem u Beogradu. U to vrijeme radio je u Srbiji ljekar Jeronim iz Firence, a poslije njega, 1437–9, dr Jakobo Protonotar iz Mesine, internista, koji je tamo poginuo.[11]

Dr Jeremić i dr Tadić navode u svojoj knjizi sva putovanja dubrovačkih gradskih ljekara koje je dubrovačka vlada slala u Zetu, Srbiju i Bosnu, većinom o trošku Dubrovačke Republike, da liječe tamošnje vladare i visoke feudalce. Magistar Egidijus dvaput je išao u Srbiju da liječi Stevana Dečanskog, 1324 i 1329 godine. Albertino Kamurata iz Padove šiljan je nekoliko puta u Zetu, jednom da liječi Balšu II Balšića (1385) i tri puta da liječi Đurđa Stracimirovića-Balšića (1387–9). Išao je nekoliko puta i u Bosnu, 1392–5, da liječi vojvodu Vlatka Vukovića, vojvodu Radoslava Pavlovića i kralja

[8] Ljubić, *Listine*, I, 204.
[9] I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 65.
[10] Mirko Dražen Grmek, *Izvori za proučavanje povjesti medicine kod Hrvata do XIII stoljeća*, Anali Historiskog instituta u Dubrovniku, 1954, str. 17, 19.
[11] Jireček–Radonjić, *Istorija Srba*, I, 309; II, 313–15; Jeremić–Tadić, naved. djelo.

Dabišu, kojega je liječio još jedan dubrovački državni ljekar, Đovani de Papia iz Ankone, hirurg. Godine 1403 Đurđa Stracimirovića liječio je i drugi dubrovački ljekar. Po svoj prilici, to je bio dr Jakobo Salgerijev iz Padove, internista. Magistar Danijele Pasinis iz Verone dobio je oktobra 1407 odobrenje i tromjesečno otsustvo od dubrovačke vlade da ide u Srbiju radi liječenja despota Stevana Lazarevića. Sa despotovim zastupnicima, Gradićima, sklopio je ugovor na četiri mjeseca za mjesečnu nagradu od 80 zlatnih dukata ili 11 funti čistog srebra. Magistar Đovani Antonijev iz Ankone, hirurg – „meštr Žovan iz Jakina", kako ga naziva srpski pisar – išao je po nalogu dubrovačke vlade nekoliko puta u Zetu da liječi Balšu III Balšića, gdje se zadržavao po nekoliko mjeseci, u jesen 1417 i u proljeće 1418. Internista Bartol Skorcalupis iz Plombina išao je više puta o trošku Dubrovačke Republike u Bosnu (1412-25) da liječi kraljicu, vojvodu Vukmira Zlatonosovića, vojvodu Sandalja i kralja Tvrtka II. Dugogodišnji dubrovački internista, magistar Tomazo de Papia iz Ankone, „meštr Tomaz sin meštra Živana", kako ga naziva srpski pisar, išao je u Lješ da liječi Ivana Kastriota (1426), a u svojoj dubokoj starosti u Bosnu, 1458, da liječi Vladislava Hercegovića-Vukčića. Kristoforo Banazijev iz Padove, dobro plaćeni dubrovački fizik, išao je 1443 da liječi Jelenu Sandaljevu, kćer kneza Lazara. Magistar Georgije Span iz Lješa, prvo kotorski, a zatim dubrovački gradski ljekar, internista i hirurg, išao je pet-šest puta (1445–51) na dvor hercega Stefana Vukčića da liječi članove njegove porodice. Po svoj prilici, on je bio određen 1449 da o trošku Republike pođe u Crnu Goru, da liječi vojvodu Gojčina Đuraševića-Crnojevića.

Berberi-zubari, koji su pored vađenja i liječenja zuba, puštanja krvi i liječenja rana vršili i manje hirurške operacije i obdukcije, tretirani su kao i ljekari. U svim zemljama tih vremena oni su „cenjeni kao i lekari – kaže dr Vladimir Stanojević.[12] Tako je bilo i kod nas, u Kotoru, Dubrovniku i drugim primorskim gradovima. Kao ljekar, apotekar i notar, tako je i berberin imao titulu „magistar". „Smrtna kazna za vlastelina – kaže dr I. Sindik raspravljajući o odredbama Kotorskog statuta – bila je otsecanje glave, dok je za ostale građane bila vešanje. Pri tome su lekar, notar, apotekar i berberin bili izjednačeni sa vlastelom."[13] Tako je, valjda, bilo i u Dubrovniku. „U toku nekoliko stoljeća oni su u Dubrovniku vršili važnu ulogu" – kažu dr Jeremić i dr Tadić.[14] Magistar Pjetro iz Bolonje, berberin (Petrus barberius de Bononia), koji je u službi Dubrovnika i Kotora proveo skoro pedeset godina, 1358–1404, nazivan je medikom i hirurgom. Magistar Paolo iz Barlete, berberin (magister Paulus berberius de Barulo), išao je u Bosnu 1390 da liječi dubrovačke poslanike. Magistar Bogoje, hirurg i berberin (cirugicus et barbatonsor), primljen je 1391 u državnu službu Dubrovnika za godišnju platu

[12] *Istorija medicine, 1067.*
[13] *Komunalno uređenje Kotora*, 123.
[14] Nav. djelo, II, 127.

od 100 dukata. Magistar Herak sa Luštice, koji je primljen u službu Dubrovnika 1425, bio je ljekar-berberin (medicus et barberius). Dubrovačka vlada slala ga je 1460 godine u Zetu da liječi nogu Stevanu Crnojeviću. Vlatko Hercegović-Vukčić poslao je 1464 u Dubrovnik Radoja Mičevića da nauči „brijati i liječiti". Pavle Nikolin Đurašević iz Prištine učio je u Dubrovniku, 1506–8 godine, berbersko-hirurški zanat (artium barberiorum et cyrurgie) kod Franka Radosaljića, bererina i hirurga. Pavle Babović pratio je u Carigrad dubrovačkog poslanika Marina Marojice Kabožića, koji ga u svojim izvještajima naziva: „medikom, protofizikom, barberinom ili doktorom". Dubrovački berberin Marko Feri išao je 1706 da liječi bosanskog pašu. Berberin Đovani Matejev dobio je 1788 godine odobrenje da svakodnevno vrši praksu u dubrovačkoj bolnici, u kojoj su liječili fizici i hirurzi, a godine 1794 dubrovačka vlada dala je stipendiju berberinu Ivanu Boni da studira hirurgiju u Italiji.[15]

Ljekari su dolazili iz Italije ne samo u doba Humanizma i Renesanse nego i tokom XVII i XVIII vijeka. Domaćih ljekara bilo je vrlo malo, berbera-zubara nešto više. Od 70 opštinskih ljekara, bez privatnih ljekara i berbera-zubara, koji su, prema našim arhivskim podacima, služili u Kotoru od Stevana Dečanskog do pada Mletačke Republike, od 1326 do 1797, bilo je svega 4 Jugoslovena – Marin Baranin (1332), Kotoranin Ivan Mednić (1538), Hvaranin Tomo Milat (1622) i Dubrovčanin Franjo Graso (1623). Ovamo bi se, možda, mogao ubrojiti i dr Mihailo Anđelo Salamoni (1645), Bračanin, koji je, sudeći po prezimenu, bio jevrejskog porijekla. Dr Gregorije Kristijanopulo (1755) bio je Grk, a David Ribero (1616), koji je služio i u Dubrovniku, bio je Jevrej. Svi ostali kotorski ljekari za koje znamo bili su Italijani, iz Ferma, Osima, Rima, Bolonje, Padove, Barlete, Trana, Napulja, Venecije, Feltre, Milana itd. Italija je dugo vremena snabdijevala ljekarima i apotekarima mnoge evropske gradove. Od 230 ljekara koje Jeremić i Tadić navode da su radili u Dubrovniku od 1280–1808 godine, u državnoj ili privatnoj službi, bez berbera-zubara, bilo je preko 180 Italijana, a svega dvadesetak Slovena.

Prvi kotorski ljekari bili su, nema sumnje, učenici čuvene medicinske škole u Salèrnu i univerziteta u Bolonji i Padovi, kao i ljekari drugih naših primorskih gradova. Na osvitku XIV vijeka, dva dubrovačka ljekara bili su iz Salerna. Godine 1361, dubrovački knez, sudije i vijećnici stavili su u dužnost Mihailu Kabožiću da u Salernu nađe dobrog ljekara-internistu i uputi ga u Dubrovnik.[16] Godine 1413 ugarski kralj Vladislav „potvrdio je povlastice koje su dotle uživali ljekari salernske škole u Mađarskoj".[17] Po riječima našeg poznatog medicinskog pisca dr Vladimira Stanojevića, „Salerno je

[15] Jeremić–Tadić, 125–43; Dr. Stojanović, 1060, 1067.
[16] Dr. Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, I, 53.
[17] Dr. V. Stanojević, *Istorija medicine*, 248.

steklo toliku slavu, da su njegovi lekari bili najčuveniji u Evropi". Bio je „utočište i mecena čuvenih lekara iz sviju krajeva ondašnjeg sveta". Tu je već u IX vijeku postojala medicinska škola, koja se razvila iz škole benediktinskog manastira, podignutog krajem VII vijeka. Osnovali su je: Jevrej Helinus, Grk Pontus, Arabljanin Adele i Latinin Salernus. Reorganizovana je 1050 godine. To je prvi medicinski fakultet uopšte. „napajajući se s početka antičkim znanjima, a kasnije arapskim, medicinska škola u Salernu – kaže dr Stanojević – dospela je u XII veku do svoga vrhunca. Usvojivši metode grčkih medicinskih škola, na ostrvu Kosu i u Aleksandriji... njeni lekari bili su čuveni i traženi na svima stranama, sve do Mađarske i Engleske".[18]

Pored učenika Salerna, prvi ljekari naših primorskih gradova bili su učenici Bolonje i Padove. U Dubrovniku se tokom XIV vijeka izmijenjalo pet ljekara rodom iz Padove. „Među najstarijima i najzaslužnijima za unapređenje medicine bili su univerziteti u Bolonji, Padovi, Monpelјeu, Parizu, Oksfordu i Kembridžu" – kaže dr Stanojević. On navodi dalje: da je Bolonjski univerzitet (osnovan 1150) već početkom XIII vijeka počeo obrađivati medicinu, da uskoro postane „najčuveniji medicinski fakultet"; da su taj univerzitet proslavili čuveni hirurzi, obnavljači hirurgije; da je na njemu od 1260 godine predavao slavni ljekar, upoređivan sa Hipokratom, Tadeo Alderoti, Florentinac, profesor Dantea; i da je 1310 godine u Bolonji bilo oko 15.000 studenata.[19]

Univerzitet u Padovi osnovan je 1222. Pročuo se po profesoru medicine Pjetru Albanu (1250–1316), koji je boravio u Carigradu radi usavršavanja u grčkom jeziku, da bi se upoznao sa originalnim djelima Hipokrata i Galena. Univerzitet u Padovi privlačio je ne samo studente iz svih zemalja Evrope već i velike intelektualce, među kojima je bio i Dante.[20]

Osim Salerna, Bolonje i Padove, kotorski ljekari učili su u Napulju i Ferari, na univerzitetima osnovanim u XIII vijeku, i u Peruđi, Sijeni, Pizi i Firenci, na univerzitetima osnovanim u prvoj polovini XIV vijeka.

*
* *

Za bolje poznavanje zdravstvene kulture staroga Kotora i Zetskog Primorja potrebno je dati izvjesna uvodna obavještenja iz istorije medicine uopšte. Nije to teško učiniti – pred nama je opsežna Istorija medicine od dr Vladimira Stanojevića.

Nastava na medicinskom fakultetu trajala je 56 mjeseci. Fridrih II, rimsko-njemački car, izdao je 1240 naredbu: „da niko ne sme pristupiti uče-

[18] *Istorija medicine*, 241–5.
[19] Isto, 265.
[20] Isto, 267.

nju medicine dok pre toga tri godine ne pređe nauku logike... to učenje (medicine) mora trajati pet godina, za koje vreme ima se obučiti u hirurgiji." U XVI vijeku kandidat medicine mogao se upisati na univerzitet kad je, po završenoj školi opšteg obrazovanja, po završenim razredima logike (u današnjem smislu više gimnazije), položio prijemni ispit pred univerzitetskom komisijom. Prve godine učila se „logika" i „filozofija", a ostale četiri godine medicinske nauke. Po završenim studijama i položenom ispitu, kandidat je dobijao diplomu ljekara. Mnogi ljekari drugih zemalja odlazili su radi usavršavanjana italijanske univerzitete, u Padovu, Bolonju, Paviju, Pizu, Feraru, Rim, pošto su – kako kaže dr Stanojević – „italijanski univerzietet i italijanska kultura u to vreme bili vodeći u Evropi". U XVII vijeku medicinske nauke produžene su na osam godina. Ljekarski stalež do X vijeka popunjavali su uglavnom Grci, Saraceni i ljekari durgih „istočnjačkih naroda", a od XI vijeka „hrišćanski lekari najpre Italijani".[21]

Hirurgija je obnovljena u Salernu. Anatomsko sekciranje leševa, radi sticanja prakse, tu je rano počelo. U Bolonji se ta praksa uvodi oko 1300 godine, u Padovi 1341, u Firenci 1388, Sijeni 1427, a zatim na univerzitetima u Peruđi, Đenovi, Ferari, Pizi, Paviji i Veroni. Bolonjski univerzitet proslavili su dvojica čuvenih hirurga, Ugo Borgonjone iz Luke (u blizini Pize) i njegov sin Teodorik (1205–98[22]).

Medik ili fizik bavio se unutrašnjim, a *hirurg* spoljnim bolestima. Fizik je u XIV vijeku imao naučnu titulu: „magister physicus" ili „magister medicus", a u XV: „doctor artis medicinae", „doctor in physica", „artium et medicinae doctor". Titula hirurga bila je: „medicus plagarum" ili „chirurgus", koja se, izopačena, različito izgovarala i pisala. U dubrovačkim slovenskim spomenicima medici se nazivaju: *ljekari*, a njihov posao: *liječenje*.[23]

Stalež berbera rano je ojačao. Berberi u Francuskoj postigli su ravnopravnost sa ljekarima još 1311 godine. „Iz toga reda berbera – kaže dr Stanojević – ponikla je ne samo francuska hirurgija na čelu sa berberinom-hirurgom Ambrozom Pareom u XVI veku, već i zubno lekarstvo na čelu s berberinom-dentistom Fransoa Fošarom u početku XVIII veka".[24]

Najstrašnije zarazne bolesti bile su *lepra* (guba) i *kuga*. Prva se širila i razmnožavala, a druga s vremena na vrijeme pustošila u zemljama koje su trgovale sa Istokom. Počevši od XIV vijeka, kuga se sve češće širila iz Italije u susjedne zemlje, tako da je postala „najstrašniji bič za sve narode Zapadne Evrope". Strahovito je bješnjela sredinom XIV i krajem XV vijeka. Godine 1630 i 1631 ona je pokosila u Italiji oko 1,000.000 stanovnika, u samoj Mle-

[21] *Istorija medicine*, 264, 281, 323, 977–8.
[22] Isto, 267, 621.
[23] Isto, 1067; Jeremić–Tadić, 137.
[24] Isto, 911.

tačkoj Republici oko 500.000, a u gradu Milanu oko 86.000. Rasprostranjena u Srednjem vijeku, „epidemija lepre se skoro ugasila" u XVII vijeku.[25]

U borbi sa zaraznim bolestima, u prvom redu sa leprom i pustošnom kugom, preduzimane su izvjesne sanitetske mjere i osnivane sanitetske ustanove. Tako su u Srednjem vijeku ponikla prva *skloništa za gubavce* (leprozoriji), prva *skloništa i lječilišta za siromahe*, prvi *karantini*. Italija je u tome bila prva. Potstrek za osnivanje bolnica dao je sv. Benedikt i benediktinski red u VI vijeku. Otuda su u Italiji ponikle i prve svjetovne bolnice.[26]

I. – *Prve sanitarne ustanove*

Po ugledu na Grčku i Italiju, kod nas se dosta rano javljaju neke sanitarne ustanove, najčešće u primorskim gradovima. Prednjačili su Dubrovnik i Kotor.

Manastirske bolnice osnivali su benediktinci u svojim glavnijim manastirima, kojih je bilo dosta u zapadnim krajevima naše zemlje, naročito duž Primorja. Manastirske bolnice osnivao je i sv. Sava, u Hilendaru i Studenici. Kralj Milutin osnovao je bolnicu „u samom gradu Carigradu" – kako kaže arhiepiskop Danilo II – „i načini mnoge divne i prekrasne palate, i postavi ksenodohije (stranoprijemnice) t. j. bolnice, i tu načini mnoštvo odara radi počivanja bolnima... i mnoge vešte lekare našavši, dade im mnogo zlato i što im je na potrebu, da neprestano nadziravaju bolesnike, lečeći ih".[27] Pri ovoj bolnici radila je u XV vijeku medicinska škola. „U toj školi – kaže dr Relja Katić – predavao je čuveni profesor Jovan Argiropul; posle pada Carigrada on je emigrirao za Italiju, gde je bio profesor na univerzitetima Firence i Rima."[28] Stevan Dečanski osnovao je leprozorijum (manastirsku bolnicu za gubavce) u blizini Dečana, „ukrašen redovima odara i snabdeven svima drugim potrebama". I tu – kako piše Grigorije Camblak – „sabra po cijeloj njegovoj oblasti (manastira) bratiju koji se nalaze (bolni) od sveštene bolesti, dovoljna množina po broju, one koji su imali izjedeno lice uzavrenjem krvi, pošto je meso otpalo, i pošto su se prsti otrgnuli od samih okolnih kostiju"...[29] Car Dušan je osnovao bolnicu u Prizrenu, pri manastiru sv. Arhanđela, svojoj zadužbini. Stevan Lazarević podigao je bolnicu u Beogradu, „stranoprijemnicu za bolne" – kako kaže Konstantin Filozof.[30]

[25] Isto, 287, 431, 927.
[26] Isto, 927, 993.
[27] *Život kralja Milutina*, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, SKZ, 1935, str. 101.
[28] Relja V. Katić, *Terapiski kodeksi srpske srednjovekovne medicine*. Iz Zbornika radova SAN, XLVIII, 1956.
[29] *Život Stefana Dečanskog*, Stare srpske biografije XV v., SKZ, 1936, 26.
[30] *Život despota Stefana Lazarevića*, Isto, 86.

U ovome radu mi se nećemo zadržavati na svima pojavama zaraznih bolesti, na zdravstvenim prilikama i zdravstvenim ustanovama u Kotoru od XIV do XVIII vijeka; navešćemo samo kada se u arhivskim spisima prvi put spominju skloništa, bolnice, nahodište, sanitet, karantin, i kad je najžešće bješnjela kuga.

Kotor je često stradao od epidemija, koje su najviše prenošene uvoznom robom iz Italije i Grčke, gdje su zarazne bolesti bile česte, usljed živih trgovačkih veza sa Istokom. Kao i u drugim primorskim gradovima razvijene trgovine, naročito je pustošila k u g a (pestis). Pavle Đakon, pisac VIII vijeka, pominje epidemiju kuge u Istri. Pop Dukljanin pominje epidemiju kuge koja je vladala u XII vijeku.[31] Ona je morila u Kotoru 1422, 1430, 1435, 1503 i 1572 godine.[32] O njenim pojavama u XIV vijeku nemamo podataka. Pri pojavi kuge stanovnici Kotora bi se razbježali po poljima, na poljska imanja i u vinograde, vjerovatno i po okolnim brdima. Porodice brodovlasnika i kapetana sklanjale su se na brodove. Poslije kuge u 1430 godini, kada je „svak bježao iz Kotora", i poslije „velike epidemije kuge" (epidemia magna pestis) 1435, u ugovorima suvlasnika brodova redovno se naglašava pravo spasavanja porodice sklanjanjem na zajednički brod u slučaju pojave kuge (et quod temporis pestis, quam Deus sua pietate advertat ab hac vivitate). Marin Trifuna Mihailova Buća primio je 1442 u suvlasništvo svoga barka kapetana Bogića Bjelanovića, s međusobnom obavezom da se u slučaju kuge njihove porodice mogu skloniti na brod (VII, 382–3). Međutim, kapetan Vukac Bjelanović, suvlasnik trećine marsilijane Mihaila i Nikole Paltašića, zapovjednik broda, nije imao to pravo po ugovoru, jer je „brod bio potreban za porodicu Paltašića" (VI, 671). Razlog tome biće brojnost porodice braće Paltašić. Trifun Lukin Bolica primio je 1444 godine za suvlasnika svoje nave, vrijednosti 450 zlatnih dukata, kapetana Nikolu Ljubova, čija je porodica u slučaju kuge imala pravo da raspolaže trećinom broda (IX, 121). I strani brodovlasnici, Italijani, Grci, Arbanasi, primali su u suvlasništvo kotorske kapetane dajući im to pravo na zajedničkom brodu bez plaćanja brodarine (VI, 756; VII, 20, 488; IX, 200). – L e p r a se spominje u Kotoru prvi put 1431 (IV, 191). Nje je tu bilo i mnogo ranije, i u XIV vijeku svakako, ali nedostaju podaci. Jedna legenda o čudesima IX vijeka u Dalmaciji pominje osam gubavaca.[33] U Dubrovniku se pominje prvi put 1320. – M a l a r i j a (epidemia de febri) pominje se u Kotoru 1685 (CXVII, 1280).

K a r a n t i n je pomenut prvi put 1431. Tada je jedna kotorska lađa koja se vraćala iz Molfete, Južne Italije, izdržavala karantin u Kotorskom Zalivu,

[31] Mirko Grmek, navedeno, 17, 19.
[32] Državni arhiv u Kotoru, Sudsko-notarske knjige: IV, 15, 17, 93, 149, 333, 435, 556, 576; V, 58, 60, 637, 680, 685, 776; XXV, 213; LXI, 1196.
[33] Grmek, 18.

ispred Đurića (IV, 387). Dr Stanojević navodi odluku Dubrovačkog vijeća iz 1377 o osnovanju karantina (kontumac).

Sanitet je postojao u Kotoru od 1434 godine. Da li je uveden ranije, ne možemo znati. U Statut Kotora ušla je 1434 odredba: da se svake godine, na Đurđevdan, prilikom izbora sudija, advokata, nastojnika kovnice novca, ljekara, apotekara, rektora škole i drugih službenika grada, biraju i tri člana saniteta (proveditore della sanità). I ova odredba uslijedila je poslije kuge u 1430 godini, bilo kao pojačana mjera za raniju ustanovu, bilo kao novina. Neosporno, ta odredba se sprovodila svake godine, ali mi je možemo pratiti tek od sredine XVI vijeka. Prvi poznati članovi saniteta (tre sopra le sanità), izabrani 1552. jesu: Marin Bizanti, Toma Paskvali i Franjo Laurencijev Buća (LII, 628).

Prvo sklonište za siromahe u Kotoru pominje se u XIV vijeku. Dr Stanojević smatra da je to jedna od prvih bolnica u našoj zemlji. Bilo ih je vjerovatno i prije toga. Benediktinci su pri manastirima osnivali škole, apoteke i bolnice. Oni su rano prodrli i u naše krajeve. Nije isključeno da je neka njihova bolnica postojala do XII vijeka i u Boki, pri manastiru sv. Petra u Kotoru, sv. Đorđa kod Perasta, sv. Mihaila na Prevlaci ili sv. Marije u Budvi. Konstantin Profirogenit (905–59) piše o „čudotvornim izlječenjima u crkvi sv. Trifuna u Kotoru" – kaže Grmek u navednom radu (18).

Hospital siromaha sv. Križa (Hospitale pauperum sancte Crucis) podignut je 1372 godine pri crkvi sv. Križa u Kotoru od strane bratovštine pri istoj crkvi. Sačuvani natpis glasi: „Anno Dni MCIIILXXII die II januarii huius ospitalis opus ad Dei laudem et honorem sancte Crucis inceptum fuit pro fraternitati scole e. sancte Crucis." Ovaj hospital pominje se u sudsko-notarskim spisima 1398 godine. Izvršioci oporuke Gima Gimanoi, svećenik Nikola Klisani i Palmica Slavi, ustupili su Hospitalu bratovštine sv. Križa (Ospitali fraternitatis sancte Crucis) zemljište i kuću kod crkve sv. Mihaila u gradu, koje je Gimanoi zavještao (II, 604). Kako sudsko-notarski spisi od 1338–94 godine i iz prve dvije decenije XV stoljeća nijesu sačuvani, to o ovom hospitalu nemamo više pomena do 1432. Tada se pominje Pirko Ostojica, magistar bratovštine sv. Križa i njenog hospitala siromaha (del ospidal de sante Croce de Cataro), koji se stara o hospitalu zajedno sa izabranim odborom, u kojemu su tada bili: svećenik Nikola Pavlov Buća, upravitelj crkve sv. Marije, Drago Lukin (Drago), Marin Druško, Luka Pautinov i Dobrin Milojice Paltašića (IV, 534.

U XIV vijeku bilo je još jedno sklonište-bolnica za siromahe. To je Hospital sv. Duha. Januara 1399 pominje se jedna kuća pokraj kuće Ivana Petra Nikolina Buće i Hospitala sv. Duha (et propre domum ospitalis sancti Spiritus), s gornje strane ulice u kojoj radi zlatar Vuško (II, 79).

Godine 1434, Marin Medojice zavještao je siromasima Hospitala sv. Duha 100 perpera, ili svake godine po perpera 20, za njihovo izdržavanje, siromasima Hospitala sv. Križa 20, a gubavcima (pauperibus leprosis) 30 perpera (V, 611).

Oba hospitala primala su i muške i ženske. Dobrin Milinov (Milojice Paltašića?) zavještao je 1435 godine po dva perpera: siromasima i siromašicama koji se nalaze u Hospitalu sv. Križa i Hospitalu sv. Duha u Kotoru, gubavcima u Kotoru i isposnicima na Trojici (omnibus illis pauperibus masculinis et feminis qui et que reperientur in hospitale sce Crucis et. Spiritus de Cataro et leprosis et heremitis sce Trinitatis... V, 657). Godinu docnije, Stojana, udova Boža Savetića, zavještala je takođe po dva perpera Hospitalu sv. Križa i gubavcima (V, 857).

Hospital sv. Duha nazivao se i hospitalom sv. Spasa. Godine 1437, dumna Domuša, udova Srdana (Seredani), prodala je kuću u Kotoru, u predjelu crkve i Hospitala sv. Spasa (in contracta s. Salvatoris, confinantem de super cum hospitali s. Salvatoris... V, 797).

Crkva sv. Križa, porušena sredinom XIX vijeka, nalazila se pokraj današnje crkve sv. Josipa, u kojoj je uzidan pomenuti natpis hospitala iz 1372 godine. Hospital je bio na mjestu današnjeg Kazneno-popravnog doma. Bratovština sv. Križa, koja je podigla hospital, organizovana je u XIII vijeku, možda i prije. Njen statut pisan je 1298. – Crkva sv. Duha, odnosno sv. Spasa, nalazila se prvo izvan grada, u blizini manastira sv. Nikole, zadužbine Nikole Buće. Pri njoj je 1350 godine organizovana istoimena bratovština, koja je takođe u XIV vijeku osnovala u gradu svoj hospital za siromahe. Godine 1449 bratovština se preselila u novu crkvu, sazidanu pokraj hospitala, koji se, kao što smo vidjeli iz navedenog dokumenta, nalazio u blizini crkve sv. Mihaila (danas Gospa od Karmena), prema crkvi Gospe od Anđela (danas Kino), a pri samoj crkvi sv. Duha, koja se održala do danas. Ovu crkvu preuzeli su franjevci 1640 i hospital pretvorili u gostionicu.[34]

U Kotoru je postojao još jedan stari hospital, osnovan u XVI vijeku. To je Hospital sv. Roka. Godine 1574 pominju se njegovi staratelji (procuratores hospitalis s. Rochi), koji kupuju neku kuću u Kotoru, vjerovatno za izdržavanje hospitala (LXI, 970). Pri crkvi sv. Roka, obnovljenoj 1501, bilo je sjedište istoimene bratovštine.[35]

Vojna bolnica u Kotoru (Ospitale militie) pominje se prvi put 1668 godine (CVI, 652). Za nju je podignuta zgrada 1769 (danas Narodno pozorište).[36] Po dr Stanojeviću, vojna bolnica u Hvaru osnovana je 1608, a u Splitu 1657.[37]

[34] I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru.*
[35] Isto.
[36] N. Luković, *Boka Kotorska*, 167.
[37] *Istorija medicine*, 1069.

Do osnivanja vojne bolnice, stari kotorski hospitali ne mogu se smatrati bolnicama u današnjem smislu. To su bila ubožišta, skloništa za siromahe. U njima su, razumije se, liječeni bolesni siromasi. Jeremić i Tadić navode po dubrovačkom hroničaru Ivanu M. Gunduliću da je 1347 „u Dubrovniku sagrađena bolnica za bolesne siromahe pod imenm 'Domus Christi'. Nazvana je 'velikim hospitalom'." Oni smatraju da je tek 1540 „ovaj veliki hospital-ubožište pretvoren u pravu bolnicu" i donose ovaj zaključak: „Svi ovi dubrovački hospitali, osim bolnice 'Domus Christi', bili su uboški domovi, a ne neka lečilišta. Bolnička odeljenja manastira služila su za potrebe samih manastira, a njihove bolesne članove lečili su državni lekari... Dubrovnik se i u tome ugledao na Zapad, naročito na Mletke, gde su hospitali skoro sve do kraja Srednjega veka bili samo skloništa za nemoćne i invalide... Sasvim je, onda, prirodno, da su se iz njih razvile i moderne bolnice."[38] Međutim, naš pisac Istorije medicine sve dubrovačke i kotorske hospitale XIV i XV vijeka naziva b o l n i c a m a (str. 1069). Mi dodajemo samo toliko: da se vojna bolnica u Kotoru od 1668 nazivala „hospitalom".

Gubavci se pominju u Kotoru tek u prvoj polovini XV vijeka. Njih je tu bilo i mnogo ranije. Leprozorijum u Dubrovniku pominje se prvi put 1320, što ne znači da ga nije bilo i prije toga. Kasnije se pominje leprozorijum u Trogiru, Zadru i Ljubljani; u Zagrebu u XV, a u Splitu krajem XVI vijeka.[39] Kotor je, sva je vjerovatnoća, imao leprozorijum kad i Dubrovnik, u vrijeme kad je Dečanski podizao bolnicu za gubavce kod Peći i Dečana.

Godine 1431, izvršioci oporuke Simika Bolice uputili su Ivana Trifunova Buću da traži naplatu nekog založenog krsta od onih kojima je imovina Bolice bila zavještana, a to je manastiru sv. Franja, crkvi sv. Agate i gubavcima (et alli leprosi... IV, 191). Godine 1435, neka Stojna Božova ostavila je gubavcima (leprosi) dva perpera (VI, 764). Trifun Drago pominje se 1440 kao staratelj gubavaca na Šuranju (procurator leprosorum de Surana), u vezi sa nekim zavještanjima (VI, 618–19). Kotorski đakon Jakov, sin zlatara Metika, zavještao je 1449 siromasima (doma) sv. Lazara (ali poveri de san Lazaro) 8 stara (480 kg) hljeba, 3 ovna-škopca i 3 kvinka (oko 65 l) vina za spas svoje duše (X, 754).

L e p r o z o r i j u m u Kotoru, dakle, postojao je 1431 na Šuranju. Prema drugim dokumentima (VI, 928) nalazio se iza manastira sv. Franja na Gurdiću, na mjestu Šipačje, po svoj prilici pri izvoru rijeke koja teče između današnje Ledare i Štamparije, gdje i danas raste gusto šiblje divljih šipaka. Docnije se pominje kao „Dom gubavaca" ili „Hospital sv. Lazara" (Domus leprosorum, Hospitale s. Lazari).

[38] Jeremić–Tadić, 137, 175, 184–5.
[39] Dr. Vlad. Stanojević, 1012, 1015.

N a h o d i š t e u Kotoru radilo je početkom XVI vijeka. U njemu su bila zbrinuta nahočad i siročad. U Dubrovniku je osnovano 1432 (Ospitale misericordiae). Ukotoru se pominje prvi put 1414. Neki Franjo Menčev zavještao je trojema djece u nahodištu dva perpera (ad uno puto in ospidal gr. 6, ad altro puto in hospital gr. 6, ad terzo puto in hospital perp. 1... XXX, 94). Docnije se pominju staratelji nahodišta (comesarii horphanorum et pupilorum).

Nikola Radosava carinika zavještao je 1516 veći dio svoje imovine za zidanje nahodišta. Otac Nikolin, Radosav, bio je carinik Ivana Crnojevića, rodom sa Luštice. Nikola je zavještao: da izvršioci njegove oporuke, Trifun Druško i Franjo Buća, prodaju sva njegova nepokretna dobra, u gradu izvan grada, i da se od dobijenog novca što prije kupi kuća ili zemljište za podizanje doma na nekom prikladnom mjestu u gradu, „u koji će se primati djeca ljubavi, nezakonito začeta i odbačena" (pro fabricando domo in aliquo loco honesto et remoto in hac civitate ubi ponantur et poni debeant pueri pietatis videlicet vulgo concepti et proiecti). Od preostalog novca zavještao je da se kupi imanje sa stalnim i naplativim prihodom za izdržavanje djece u nahodištu, svakog djeteta obavezno do četvrte godine. prijem djece mora se uvoditi u posebnu knjigu. U korist nahodišta ostavio je i sav novac koji je imao kod dužnika. Odredio je da se novac za izdržavanje nahodišta drži u skrinji mošti crkve sv. Tripuna. Docnije je zabilježeno na testamentu: da je Nikola Radosava carinika predao Trifunu (Drušku) 354 dukata u zlatu i zlatni prsten, koje ima sa svojim drugom (Franjom Bućom) upotrijebiti za podizanje nahodišta (XXII, 396–404).

Krajem XVI vijeka pominje se dom nahočadi (Hospitale puerorum expositorum). Gdje je bio, ne može se utvrditi. Jedno nahodište sagrađeno je 1631, ispred crkve i Hospitala sv. Križa. Novo je podignuto 1769, vjerovatno na istom mjestu. Radilo je donedavno.[40] Tu je danas Gradsko kupatilo. Nahodište se docnije prenijelo u Škaljare, i radilo je do Drugog svjetskog rata.

II. – *Ljekari*

XIV vijek

Iz XIV vijeka poznato nam je svega sedam kotorskih ljekara i jedan marveni ljekar (vidar, veterinar?). To su ljekari iz dva kratka perioda, 1326–37 i 1395–1400. Sudsko-notarski spisi iz ostalih osamdeset i više godina nedostaju. Kotor je već 1326 imao dva opštinska ljekara – hirurga i fizika. Prvi je bio iz Ferma, drugi iz Osima, iz dva italijanska grada zavidnih jelinsko-latinskih kulturnih naslaga, sa kojima je Kotor održavao žive kulturne veze u

[40] I. Stjepčević, *Kotorsko nahodište*, Glasnik Narodnog univerz. Boke Kotorske, decembar 1936.

Srednjem vijeku. Oba su u blizini Ankone. Nijesu mnogo udaljeni od univerzitetskih središta Perudе, Sijene, Firence i Bolonje. Iz Ferma je bio prvi poznati nastavnik kotorske gradske škole. Iz Osima je bio Filip Matejev, kotorski notar i nastavnik 1326–35, u isto vrijeme kad je njegov zavičajac bio ljekar u Kotoru. Treći poznati kotorski ljekar bio je iz Bara, a četvrti iz Rima. Hirurg i veterinar drugog perioda bili su iz Bolonje, proslavljenog središta medicinske nauke, uzora evropskih univerziteta. Iz Bolonje su bili i tadašnji apotekar i notar. Berberin-zubar bio je iz Barlete, grada jakih grčko-rimskih kulturnih tradicija, s kojim je Kotor održavao žive trgovačke i kulturne veze, kao i sa susjednim joj gradom Barijem. Barleta leži s druge strane dva stara medicinska središta, Salerna i Napulja. Svi ovi pomenuti italijanski gradovi snabdijevali su dugo vremena Kotor notarima ili nastavnicima, ljekarima ili apotekarima.

Filipo iz Ferma, hirurg i stanovnik Kotora (Philippus de Firmo, medicus plagarum, habitator Catari), zadužio se sa nekim Dragošem Vukovim, 28 augusta 1326, kod mletačkog trgovca Jakobela Belanđelo za 95 perpera (I, 16). Poslije tri mjeseca, magistar Filipo udao je svoju kćer Filipu za kamenoresca Petra iz Zadra, sina majstora Lovra, uz miraz od 140 perpera kotorskih. Iz drugog dokumenta vidi se da je svom zetu, koji je stanovao u Kotoru, ostao dužan 100 perpera od ugovorenog miraza (I, 53). Očigledno, ljekar Filipo nije bio bogat. Kćer je udao za istaknutog kamenoresca, koji je prije toga radio na katedrali sv. Martina u Dubrovniku, a docnije, po svoj prilici, na Dečanima, kao saradnik fra Vite i svoga brata Anđela Lovrova Zadranina, docnijeg protomajstora crkve sv. Vlaha u Dubrovniku.[41]

Iste godine, početkom novembra, pominje se i drugi gradski ljekar u Kotoru. To je Jakobo iz Osima, internista (Jacobo de Auximo, medicus de fisica in Cataro). Sklopio je ugovr sa Kotorankom Raduljom da mu služi godinu dana za 4 perpera i hranu. Radulja se obavezala da umiješeni hljeb nosi u pekaru, da ga donosi kući, da pere rublje, čisti kuću i radi u svako doba sve što je potrebno. Iduće godine, početkom maja, pominje se sin ljekara Jakoba iz Osima, Simeon, koji je isplatio 100 kotorskih perpera kožaru Mateju, sinu kožara Jakoba iz Frijulija, nastanjenog u Kotoru, (I, 18, 75).

Marin Baranin, hirurg, pominje se početkom novembra 1332. Kotorski građanin Ilija Zaguri iz Bara, predak poznatog našeg štampara Jeronima Zagurovića, ustupio je magistru Marinu iz Bara, kotorskom ljekaru, neku notarsku ispravu o kući Gruba Strugonje na Trgu sv. Tripuna, založenoj za dug. Poslije dvije godine, Strugonja je založio tu kuću Marinu Baraninu, kotorskom ljekaru-hirurgu (magistro Marino de Antibaro, medico cirusico in Catharo), za 110 perpera mletačkih. Za dvije godine ljekar nije imao plaćati

[41] V. naš rad *Vita Trifunov, neimar Dečana*, Kulturni život staroga Kotora, I.

stanarinu, niti Strugonja interes na novac. Kad je istekao rok, Strugonja je ponovo založio tu kuću ljekaru Marinu za šest godina (1–2, 39, 116, 369).

Smatramo da je ovo Menča Baranin (Mença Antibaranus, medicus), koji je 1330 godine liječio kćer Martola zlatara u Dubrovniku, kako navode Jeremić i Tadić. Prije dolaska u Kotor, on je možda bio privatni ili opštinski ljekar u Dubrovniku, ali i kao kotorski ljekar on je mogao liječiti kćer dubrovačkoga zlatara, s kojim je bio sklopio ugovor da će mu kćer izliječiti i da će mu platiti sve troškove ako zlatar, u otsustvu Menče (Marina), bude prinuđen da uzme drugog ljekara da mu liječi kćer. Dubrovački ljekar Bartolomeo ugovorio je bio 1313 godine sa Palmom Vasiljevićem iz Kotora da će ga izliječiti za tri mjeseca. Drugi dubrovački ljekar, Điromoni, profesor medicine, dobio je maja 1322 dozvolu da može poći u Kotor „ljekarskim poslom". Treći dubrovački ljekar, Antonio, ugovorio je 133 sa svećenikom Marcijem iz Kotora da će ga izliječiti za dvije godine, a ovaj da mu plati 15 zlatnih dukata (Jeremić–Tadić, II).

Petar Valens iz Rima, fizik (magister Petrus Valens de Urbe, fisicus), podmiren je bio 18 februara 1335 od Kotorske opštine za pola godine službe (satisfactum a comune Catharensi de tutto salario dimidi anni, quo servivi sibi in arte mea predicta secundum pactum). Kao svjedoci navode se dvojica apotekara kotorskih, Đovani Anđelov i Enrik, obojica iz Barlete (I, 304). Pored sudije, priznanicu je potvrdio auditor Mihailo Petrov Buća, brat protovestijara Nikole, docniji diplomata cara Dušana.

Nikola ljekar pominje se 1337, odnosno pominje se njegov vinograd (Nicole medicis) u Filekti, pokraj vinograda kotorskog arhiđakona Petra i vinograda Ilije (slikara) Nikole Grka (I–2, 343). Možda je Nikola bio fizik i služio u Kotoru u isto vrijeme kad i hirurg Marin Baranin. Na jednog od njih odnosi se notarska isprava od 27 septembra 1333 po kojoj je Giljermo iz Padove bio obavezan da daje Zaninu iz Udine po jedan groš (nedjeljno, dnevno?), sve dok ljekar (medicus) ne izda potvrdu da je Zanino ozdravio (I–2, 100).

Pomenuti Giljermo iz Padove navodi nas na pretpostavku da je i ljekar Nikola bio iz Padove. Možda je to magistar Nikola minor iz Padove, fizik, koji je bio ljekar u Dubrovniku 1342–9, a poslije u Mlecima. U Dubrovniku je imao godišnju platu od 8 libara (oko 250 perpera) i 20 dinara stanarine, kako navode Jeremić i Tadić.

Petar iz Bolonje, hirurg, bio je kotorski ljekar više godina. U ime njega (nomine magistri Petri medici salariati communitatis Cathari), kotorski notar Jakobo (Ugodoniko iz Bolonje) primio je u zalog 20 augusta 1396 od kotorskog vlastelina Nikole Glavati dvije zdjelice, bijelu (srebrnu) i pozlaćenu, težine dvije unče manje asagija (oko 55 gr.), za 32 perpera i 3 groša, koje

Nikola duguje ljekaru Petru. Krajem maja 1398, hirurg Petar iz Bolonje (Petrus de Bononia, ciroichus) primio je svoju platu od Kotorske opštine za dotičnu godinu, i time bio podmiren u svemu (II, 345, 539).

Magistar Petar iz Bolonje, hirurg, stigao je iz Mletaka u Dubrovnik septembra 1403. Primljen je u državnu službu za godinu dana sa platom od 250 perpera i stanarinom od 30 perpera.

Paolo iz Barlete bio je tih godina opštinski berberin, odnosno vidar rana (magister Paulus barberius de Barleta salariatus communitatis Cathari). Augusta 1396 bio je potpuno podmiren od Kotorske opštine (II, 347).

Služio je i u Dubrovniku. I tamo je uveden kao berberin iz Barlete (magister Paulus barberius de Barulo). U službu je stupio 1383. Rekli smo, 1390 godine išao je u Bosnu da liječi dubrovačke poslanike. Po Jeremiću i Tadiću, on je i poslije toga uziman u službu Dubrovačke Republike, posljednji put juna 1397, sa platom od 30 perpera godišnje. Devedesetih godina XIV vijeka u službi Dubrovnika bila su još dva berberina iz Barleta.

Laurencije iz Bolonje, veterinar, došao je u Kotor vjerovatno sa ljekarom Petrom i apotekarom Jakobom iz Bolonje, sa njima ili za njima. Magistra Laurencija (magistrum Laurentium mareschalctum de Bononia) opunomoćio je 24 marta 1397 Jovan Andrijin iz Crne Gore da ga zastupa pred sudom u Kotoru u svim njegovim poslovima, izričnо u sporu s kotorskim apotekarom Jakobom Kambijevim iz Bolonje. Zapravo, Jakob je bio iz Luke, iskraj univerzitetskog središta Pize, nedaleko od Bolonje. Marta iste godine, ser Laurencije Antonijev iz Bolonje (mareschalchus) primio je, u prisustvu notara i svjedoka, od pretstavnika Kotorske opštine 1247 perpera kotorskih za žito koje ima prodati Rajmondu iz Bavarske (de baverio?...II, 412, 422).

* * *

Kotorski izvori ne pružaju podatke o platama kotorskih ljekara XIV stoljeća. Do pada pod mletačku vlast (1420), u doba vladavine Nemanjića i Tvrtka I, Kotor je plaćao ljekare možda koliko i Dubrovnik. Prema Jeremiću i Tadiću, plata dubrovačkog fizika pela se do 400 dukata (800 perpera, odnosno 20 libara), a hirurga do 200 dukata (obično 12 libara). Početkom stoljeća, fizik Ričardo iz Salerna imao je platu 140 perpera i besplatan stan, s obavezom da ne smije naplaćivati za liječenje građana Dubrovnika, ni od imućnih ni od siromašnih, niti se ortačiti sa apotekarom; od stranaca mogao je naplaćivati liječenje prema pogodbi s bolesnikom. Međutim, fizik Pjetro iz Salerna imao je platu 400 perpera. Hirurg Marko primao je 8 libara (oko 250 perpera) i stanarinu, a hirurg Mertaka samo 30 perpera. Dvadesetih godina, fizik Đovani Anterminelis iz Luke, takođe profesor medicine, imao je 20 libara god., koliko je u to vrijeme (1323) imao i čuveni medicinski pisac Guljelmo Varinjana, primljen za dubrovačkog fizika poslije službe kod Mladena Šubića. Međutim, fizik Đovani iz Akvileje primao je samo 6 libara godišnje. Sredinom stoljeća, dva dubrovačka fizika iz Padove i jedan iz Ferma imali su platu po 300 perpera godišnje, dok su dva fizika iz Ravene imali po 300 dukata i stanarinu. Hirurg iz Ankone imao je platu 150 dukata (300 perpera), koliko i njegov perthodnik. Krajem stoljeća, fizik Pjetro iz Barlete imao je platu 300 perpera i stanarinu od 30 perpera godišnje, dočim je fizik Albertino Kamurata iz Padove imao platu 400 zlatnih dukata (tada 1000 perpera, odnosno 12.000 groša). Hirurg Gregorio iz Verone i Andreja iz Barlete imali su po 400 perpera. Dubrovački berberi, koji su valjda naplaćivali brijanje, dobijali su za svoju ljekarsku službu besplatan stan, a često i godišnju platu koja se kretala oko 30 perpera. Krajem stoljeća, berberin Marin iz Barlete imao je godišnje 40 perpera, besplatnu radnju i besplatan stan, a berberi Gojša i Jakomelo iz Barlete po 50 perpera.

Mi smatramo da su kotorski ljekari XIV vijeka, kao i dubrovački, išli u Zetu i Srbiju, na poziv vladara i visokih feudalaca, da liječe njih lično ili članove njihovih porodica. To bi pokazali zapisnici Vijeća da su sačuvani.

XV vijek

Koji su ljekari radili u toku prve dvije decenije ovog stoljeća, ne može se znati, jer kotorski spisi od 1401–18 nijesu sačuvani. Za ostalih osamdeset godina postoje podaci za deset ljekara, od kojih su trojica bili iz Mletaka, a po jedan iz Lješa, Bolonje, Padove, Verone, Trana i Martinenga (oblast Milana). Iz dubrovačkih izvora saznajemo samo toliko: da je dubrovački hirurg Samuel Ebreus, „očni ljekar", ugovorio jula 1414 da će malom Marinu Franja Buće iz Kotora „dići kataraktu iz oba oka", da će ga za 10–15 dana sasvim izliječiti da dobro vidi. Po ugovoru, ljekar je imao da dobije 20 dukata ako izliječi oba oka, 15 dukata ako izliječi jedno; ali ako operacija ne uspije, ili propadne koje oko, onda ne dobija ništa za svoj trud.

Magistar Ričardo bio je ljekar u Kotoru 1426–7 godine. To se vidi iz njegovog punomoća koje je pisao mletački notar Antonio Gambaro oktobra 1431. Marin Draga Lukina Drago, Kotoranin, kao punomoćnik bivšeg kotorskog ljekara Ričarda (magistri Riçardi olim medici salariati in Cataro), primio je, januara 1432, od kotorskog providura i kapetana Nikole Pizani 348 perpera kotorskih na ime ljekarske plate „izvrsnog magistra" Ričarda (Riçaro) za vrijeme Stefana Kvirina (1426) i Pjetra Duoda (1426–8), bivših kotorskih providura i kapetana (zapovjednika tvrđave). Taj iznos, koji je Kotorska opština ostala dužna svom gradskom ljekaru, bio je zabilježen u knjigama providura Duoda i naveden u pismu mletačkog dužda od 7 oktobra 1431 (V, 364). Koliko je Ričardo služio u Kotoru i odakle je bio, ne možemo znati.

Ugolino iz Bolonje pominje se marta 1441 kao bivši kotorski ljekar. U svom testamentu, Bazilije Marinov Bizanti, koji je bio više puta gradski sudija i zapovjednik ratne galije kotorske, zavještava mu (magistro Ugolino de Bononia, olim medico salariato in Cataro) 15 perpera za njegove ranije ljekarske vizite (XCLIX, 2). Smatramo da je ovo bilo 1430, za vrijeme velike kuge u Kotoru, jer je Ugolino mogao biti ljekar poslije Ričarda a prije Antonija iz Trana.

Antonio de Pičanjeno iz Trana, fizik i hirurg, služio je u Kotoru pet godina (1431–5). Na sjednici Velikog vijeća od 4 augusta 1431, providur i kapetan Kotora, Nikola Pizani, sudije, Malo i Veliko vijeće opunomoćili su ser Dobruška Margocijeva Paskvali (vlastelina) i ser Milojicu Paltašića (pučanina) da mogu uime Kotorske opštine, bilo obojica ili jedan od njih dvojice, sklopiti ugovor sa odličnim ljekarom magistrom Antonijem Pičanjenom iz Trana (cum egregio medico magistro Anthonio di Piçagneno de Trano), za godišnju platu od 100 dukata, koju će primati od državne komore u Kotoru, pored svih drugih prihoda, počasti i privilegija koje ima gradski ljekar u Kotoru. Ljekar se imao obavezati ugovorom: da građane i stanovnike grada i okoline liječi besplatno, kao internista i hirurg (de arte sua fisice et cirurgie), a strance po međusobnoj pogodbi (V, 229; XXI, 99). Augusta 1434, Luka Pautinov podnio je sudu testament Marina Medojičina, pisan u prisustvu Buća Buće, sudije, magistra Antonija Pičanjeno, kotorskog ljekara, Luke Pautinova i njegova brata svećenika Trifuna, upravitelja kolegijalne crkve sv. Marije (V, 613). – Grad Trani, između Barlete i Barija, često se pominje u kotorskim spomenicima; Kotor je u to vrijeme održavao s njim žive trgovačke veze.

Đovani Bartolomei iz Mletaka došao je za gradskog ljekara poslije Antonija iz Trana. Novembra 1435, neka Margita pokojnog Stanka, po odobrenju svoje tetke Milosave pok. Radosava iz Kotora, obavezala se ljekaru Đovaniju iz Mletaka (magistro Johannis de Venetiis, medico salariato in Cataro) da će ga služiti vjerno 12 godina, u kući i izvan kuće, za 6 dukata, hranu i odijelo (XIV, 470). marta 1436, brodograditelj Stojko iz Kotora unajmio je ljekaru Đovaniju lađu (barcham) za mjesec i po dana, za 40 perpera Balšinih (XIV, 550). Augusta 1436, kotorski providur Laurencije Vikturi dao je neki novac Đovaniju iz Mletaka, kotorskom ljekaru, i magistru Antoniju Beli, kotorskom apotekaru, da podmire neke njegove troškove u Mlecima. Krajem juna 1438, magistar Đovani Bartolomei, ljekar (... Bartholomei, medicus), i apotekar Beli kupili su za 65 dukata na javnoj prodaji u Kotoru jedan brod, koji je u vršenju krijumčarenja bio zaplijenjen od ljudi kneza i kapetana Skadra, Bertuka Đurano (VI, 10, 492). Kao Mlečanin, Bartolomei je mogao biti đak bliske Padove, čiji je univerzitet tada bio na velikom glasu.

Georgije Span iz Lješa, fizik i hirurg, pominje se aprila 1439. Na javnoj prodaji kupio je (magister Georgius medicus) iz zaostavštine Marina Druška ogrtač od šest lakata za 1 perper, pet stolnjaka (tabaioli) za 1 perper i 4 groša, klupu za 1 perper i tepih za 4 perpera (V, 906). Hektor Aleksandrov Pilis opunomoćio je, 30 XII 1440 (odnosno 1441, jer se tada nova godina računala od prvoga dana po Božiću), Georgija iz Lješa, ljekara u Kotoru (Georgium de Alexio, medicum in Cataro salariatum), Ivana Andrije Krstova i Ivana Tubetu da ga zastupaju u svim poslovima u Kotoru (VII, 77). Kao kotorski ljekar pominje se sredinom juna 1443, opunomoćen od Laurencija Sumaripa iz Mletaka, da ga zastupa u njegovim poslovima u Kotoru (X, 186). Sredinom novembra iste godine, Georgije iz Lješa pominje se kao bivi kotorski ljekar. Tada je izjavio pred sudom da je dužan Buću Bući, Simiku Brajanovu i Dapku Marinovu Bizanti jednu svoju mjesečnu platu, koju mogu naplatiti od Kotorske komore (X, 338). Znači, Opština nije podmirila ljekara Georgija za posljednji mjesec njegove službe, nego su to učinili pomenuti građani, koje je on opunomoćio da se namire od Komore.

Ovo je Georgije Arbanas (Albanensis) izabran 1446 godine za dubrovačkog ljekara, fizika i hirurga (pro physico et cirurgico) – kako kaže Jireček (Ist. Srba, II, 313).

Kod Jeremića i Tadića nalazimo o njemu lijepih podataka. Otuda saznajemo: da se prozivao Span, da je bio dubrovački ljekar punih deset godina, i da je umro u Kotoru. Magistar Georgije Span (Georgius Spanus, medicus) primljen je u državnu službu Dubrovnika aprila 1444 sa godišnjom platom od 500 perpera. Ugovorom je obavezan da liječi bolesnike u gradu i u cijeloj Republici, kao hirurg i kao internista. Godine 1445 išao je u Hercegovinu na poziv hercega Stevana Vukčića, da mu liječi svastiku, ženu vojvode Petra Vojisaljića, gdje je ostao tri mjeseca. Septembra 1446 opet je bio poslat hercegu Stevanu. Izgleda, 1449 godine išao je u Crnu Goru da liječi vojvodu Gojčina Crnojevića. Augusta iste goidne liječio je u Kotoru mletačkog providura, koji je „molio dubrovačku vladu da mu pošlju ljekara". Na molbu hercega Stevana, poslat je februara 1450 da liječi Ivaniša Pavlovića, gdje je ostao dva-tri mjeseca, a oktobra da liječi jednog hercegovog sina. Maja 1451 liječio je hercegovu majku, Katarinu, a aprila 1453 hercegovog sina Vladislava. Tada je njegova plata iznosila 600 perpera. Decembra 1453, Veliko vijeće je donijelo odluku da mu se plata smanji, i on je izgleda napustio Dubrovnik.

Georgije se oženio Dubrovčankom, kćerju Radoslava Utišenovića, Tomažinom. Vjerio se 31 decembra 1446 (tj. prvih dana 1447). U proljeće 1447 putovao je u Padovu. Krajem maja 1458 umro je u Kotoru, „valjda u službi kotorske opštine" – kako kažu Jeremić i Tadić. Tada su u Dubrovniku određeni staratelji njegovoj djeci, koji su 1467 godine bili „ovlašteni da potraže

70 perpera za odeću njegove dece, dva sina i dve kćeri". Novembra 1473 pominje se vjeridba njegove kćeri Margarite, a aprila 1485 njegov sin Paskval (v. Jeremić–Tadić).

Iz iste porodice, možda direktni potomak ljekara Georgija, biće Georgije Span, koji se – kako navode Jeremić i Tadić – kao dijete doselio u Dubrovnik (odnosno njegov otac sa porodicom), i koji je kao dubrovački stipendista učio medicinu u Parizu 1560 godine. Napisao je raspravu „Kako se imaju liječiti oni koji se rađaju u zemlji dubrovačkoj", koja je propala u velikom zemljotresu.

Đovani Fideli iz Mletaka, fizik i hirurg, pominje se u kotorskim spomenicima maja 1445, u jednom sudskom pozivu (VII, 854). Izgleda, u Kotor je došao po odlasku Georgija iz Lješa. Krajem novembra 1445, kotorski ljekar Fideli (magister Johannes Fidelis, medicus salariatus in Cataro) opunomoćio je kotorskog apotekara Pjetra Paulo da ga zastupa u sporu sa izvršiocima oporuke zlatara Marina Adamova u pitanju nekog srebra koje je imao da dobije od Marina (IX, 530). Januara 1446, sud je pozvao Dobruška Margocijeva Paskvali i Marina Buću-Protovestijara, zastupnike dobara Marina Adamova, da udovolje potraživanju ljekara Fideli (VII, 948). Marta 1447, kotorski ljekar Fideli pozvan je na sud da odgovori na traženje majstora Ivana bojadisara (VII, 1074). Jula 1550, Đovani Fideli iz Mletaka (de Venetiis), bivši kotorski ljekar, opunomoćio je Trifuna Zaguri, Nikolu Marinova Bizanti, Mihaila Paltašića i Ivana Baksu za sva svoja potraživanja u Kotoru (CXLIX, 550). Prema mletačkim izvorima, koje smo u početku naveli, Fideli je bio fizik i hirurg, i imao je platu 105 dukata kao gradski ljekar u Kotoru. Da li je Fideli bio u Kotoru 1449, kada je Georgije Span dolazio iz Dubrovnika da liječi kotorskog providura, ne možemo znati. Ne znamo ni ko je došao za gradskog ljekara poslije njega.

Od 1454–58 mogao je biti po drugi put ljekar u Kotoru Georgije Span iz Lješa, poslije prestanka njegove službe u Dubrovniku.

Hektor Pinedemonte iz Verone, fizik, pominje se kao kotorski ljekar sredinom maja 1467, povodom zaostavštine udove Dabišina Margocijeva Paskvali, Maruše, čiji su staratelji imovine isplatili „znamenitom mužu" magistru Hektoru, kotorskom fiziku (famoso viro domino magistro Hectori, fisicho salariato in Catharo), 17 zlatnih dukata i 3 perpera kotorska (XIII, 331). Ništa više nemamo o njemu u kotorskim izvorima.

Iz dubrovačkih izvora saznajemo o njegovom prezimenu i zavičaju (magister Hector Pindemonte de Verona, phisicus), jer je bio dubrovački ljekar deset godina. Vjerovatno je uzet u službu 1469, kad je odlučeno da se nađe fizik s platom od 100 perpera i stanarinom od 30 perpera godišnje. Ugovor s njim produžen je 1472 i 1478, ali od 1479 nije više bio u službi Dubrovačke Republike. Te godine, kaže se, poslao je čovjeka u potjeru za nekim kožarom, kojemu je pozajmio novaca i koji se nalazi na turskoj teritoriji (v. Jeremić–Tadić).

Hektor Pindemonte mogao je učiti medicinu u Veroni, na čuvenom starom univerzitetu, ali tada je bila čuvenija bolonjska i padovska medicina. Njegov zavičajac iz Verone, Đovani-Petar Varigula, doktor medicine (artium et medicine doctor), učio je hirurgiju u Bolonji i tamo doktorirao.

Andreja iz Padove pominje se u Kotoru početkom augusta 1471. Trifun Luke Jakovova Paskvali imao je da isplati Andreji iz Padove, kotorskom ljekaru (egregio domino magistro Andree de Padua, medico), punomoćniku Jakoba Merlata, 4 zlatna dukata, na osnovu notarske isprave izdate u Dubrovniku 1446 godine (XIII, 111).

Ljekar Andreja pominje se i u dubrovačkim izvorima kao medik (medicus) u latinskom, a kao „Andrija vrač" u ćirilskim spisima. Jeremić i Tadić nijesu mogli utvrditi da li je bio u državnoj službi Dubrovnika. Išao je dvaput u Tursku, 1467 i 1468, da liječi Isa-bega i Mehmeda Čelebiju, koji piše Dubrovčanima: „Ukrepite andriju megu vami i nepustite ga izmegu sebe."

Osma decenija ovoga stoljeća, kao i dvije prethodne, oskudne su podacima o ljekarima u kotorskim spomenicima. Stoga nam ne mogu biti poznati svi kotorski ljekari od 1451–1480. U dubrovačkim spomenicima pominje se hirurg Mihailo Kotoranin (magister Michael de Catharo, cyrogicus), koji juna 1483 traži da bude primljen u dubrovačku službu. „U molbi se hvali – kažu Jeremić i Tadić – kako je kirurško znanje vršio po svetu, i na suhu i na vodi." Izjavio je gotovost da liječi sve hirurške slučajeve, da liječi i njeguje bolesnike od kuge, koja je tada vladala u Dubrovniku. Oktobra 1483 određena mu je plata 250 perpera, ali je februara 1484 smanjena na 200. Sljedeće godine Vijeće je bilo odlučilo da ga zadrži i dalje u službi i da mu poveća platu na 250 perpera. Kako izgleda, on je u to vrijeme napustio Dubrovnik. U kotorskim spisima nijesmo našli pomena o ovom ljekaru Kotoraninu. To ne znači da on, prije Dubrovnika, nije radio u Kotoru.

Dr Jakobo da Ponte iz Martinenga, fizik, bio je dugo godina gradski ljekar u Kotoru, u dva maha oko 25 godina, 1487–93 (?) i 1505–23. On je najzanimljivija ličnost među svima ljekarima staroga Kotora; on najviše privlači našu pažnju. O njemu je već bilo riječi kad smo govorili o njegovom sinu Lodoviku da Ponte (Ludovicus Pontanus), znamenitom italijanskom piscu-humanisti, nastavniku kotorske škole s početka XVI stoljeća. Tamo je bilo riječi i o drugoj dvojici njegovih sinova – o dr Franćesku, ljekaru na Kipru, u Famagosti, i svećeniku Antoniju, kotorskom notaru.

Dr Jakobo da Ponte pominje se prvi put 23 februara 1487 kao ljekar Kotorske opštine. Iz toga i drugih dokumenata vidi se: da je boravio u Kotoru februara 1483; da se oženio Kotorankom, izgleda prije 1483, vlastelinkom

Nikoletom Jakova Paskvali, bliskom rođakom pjesnika Ljudevita Paskvali; da je njen brat Bernard imao velikih teškoća oko podmire ostatka njezinog miraza. Mi nijesmo pronašli njegov bračni i mirazni ugovor sa Nikoletom Paskvali, da bismo ustanovili godinu njegove ženidbe, i da li je već tada bio u službi Kotorske opštine. To bi istovremeno doprinijelo našoj tvrdnji: da je Nikoleta Paskvali bila majka ne samo triju kćeri nego i sva tri sina dr Jakoba da Ponte, tj. majka znamenitog Lodovika da Ponte, za koju neki njegovi biografi pretpostavljaju da je bila Grkinja (valjda zato što je bila sa Balkana). Nigdje se ne uvodi koliko je iznosio njen miraz; ali to se zna. Po običaju Kotora, svaka vlastelinka nosila je miraz od 500 zlatnih dukata (1500–2000 perpera) u novcu i imanju, obično kuću i vinograde, pored uobičajene vlastelinske opreme u odjeći i nakitima. Godine 1487, dr Jakobo bio je dobro pritijesnio svoga šuraka da mu plati 800 perpera, neisplaćeni dio ženinog miraza.

Franjo Ostojin iz Kotora izjavio je 23 februara 1487 pred sudom da će isplatiti dr Jakobu da Ponte iz Martinenge, ljekaru Kotorske opštine (eximio artium et medicine doctori domino magistro Jacobo da Ponte de Martinengo, medico sallariato magnifice Communitatis Catari), 300 perpera kotorskih, ostatak duga za zemlju koju mu je prodao ser Bernard pokojnog ser Jakova Paskvali, radi podmire miraza magistra Jakoba, na osnovu isprave od 15 II 1483, koju je pisao prezviter Bernard, tadašnji notar. Ovu izjavu Franjo je dao u prisustvu i sa pristankom dr Jakoba da Ponte (XVII, 329). Ako je pomenuta isprava od 15 februara 1483 notarski dokumenat o ostatku Nikoletina miraza, kojim se njezin brat obavezao da će podmiriti dr Jakoba, a ne mirazni ugovor, kao što izgleda, onda se dr Jakobo oženio prije 1483.

Početkom marta 1487, opštinski procjenitelji, Ilija Zaguri, sudija Luka Marinov Bolica i Bazilije Dabrov Bizanti, podnijeli su izvještaj sudu o procjeni 12 kvadranjola (oko 1200 čokota) vinograda Franja Ostojina u Korvešima za 300 perpera, koje Franjo duguje dr Jakobu de Ponte, gradskom ljekaru (XVII, 99). Poslije dva mjeseca pozvan je na sud Stevan Janjević da se u roku od petnaest dana izjasni je li zadovoljan što je u posjed (Franjova) vinograda ušao magistar Jakobo da Ponte, ljekar, za podmiru miraza njegove žene (XVII, 368).

Bernard Jakovov Paskvali obavezao se pred sudom, 16 novembra 1487, u prisustvu svoga zeta dr Jakoba da Ponte, gradskog ljekara, da će mu isplatiti 800 perpera, ostatak miraza svoje sestre Nikolete, žene dr Jakoba, kojemu je založio svoj vinograd (XVII, 269). Kako Bernard nije ispunio svoju obavezu, dr Jakobo je tražio procjenu založenog vinograda. Po naređenju kotorskog kneza i providura, sudija Mihailo Pelegrina, Jakov Zaguri i Bernard Buća procijenili su, 19 januara 1488, na osnovu presude od 11 novembra 1487, Bernardov posjed u Tivtu za 800 perpera, koje Bernard duguje gradskom ljekaru Jakobu da Ponte, kao ostatak miraza Nikolete, „žene pomenutog doktora medicine" (VII, 161). Tako je dr Jakobo ušao u posjed založenog imanja svoga šuraka, koje je, po ondašnjem običaju procjene, imalo mnogo veću vrijednost od duga. Svaki kreditor koji je ušao u posjed imovine svoga dužnika imao je pravo, ako ne bude podmiren do ustaljenog roka, da to imanje proda, ali po odobrenju suda, i da nadmiri svoj dug. Ako ne želi ili ne može to imanje prodati za procijenjenu vrijednost, onda ono postaje njegovom svojinom.

U isto vrijeme, dr Jakobo da Ponte imao je teškoća oko naplate duga od Jakova Grasa iz Kotora, sa kojim je trgovački poslovao. Na njegov zahtjev, određeni procjenitelji procijenili su, 3 marta 1487, Grasov vinograd u Dumidrani od 16 kvadranjola, za 85 perpera i 2 groša, koje Graso duguje magistru Jakobu da Ponte iz Martinenga, fiziku Kotorske opštine, na osnovu dvije ranije presude (XVII, 95). Sredinom juna 1487, Graso se obavezao da će podmiriti doktora medicine Jakoba de Ponte, kojemu je, poslije učinjenog obračuna svih poslovanja, ostao dužan 58 perpera (XVII, 216). Ova izjava učinjena je pred sudijom Franjom Paskvali, humanističkim pjesnikom, ocem pjesnika Ljudevita. Iz priznanice Jakova Grasa od 16 januara 1488 vidi se da je Graso ostao dužan 190 perpera dr Jakobu da Ponte, kotorskom fiziku, koji je za njega platio Kotorskoj komori 410 perpera na ime neke carine. Taj iznos naplaćen je od godišnje plate dr Jakoba, koju je on primao na blagajni Komore (XVII, 292). Poslije mjesec dana, sudijá Toma Vrakjen, Trifun Grubonja i Bernard Buća procijenili su, po naređenju providura i sudija, podrum kuće Jakova Grasa, veličine 19 lakata, za 248 perpera, koje je Graso dugovao dr Jakobu da Ponte, tadašnjem gradskom ljekaru, i za učinjene troškove (XVII, 169).

Dr Jakobo imao je u to vrijeme više dužnika u Kotoru. U martu 1488 ušao je u posjed vinograda Petra Milata za dug od 80 perpera. Vinograd se nalazi u Lepetanima, kod crkve sv. Lovrijenca (XVII, 175). Marta iste godine, Franjo Bazilijev Bizanti i Bazilije i Franjo Georgijevi Bizanti obavezali su se da će tokom četiri godine, kao dužnici Kotorske komore za mlinove, isplatili dr Jakobu da Ponte, gradskom fiziku, 16 dukata (XVII, 308). U toj godini imao je i neka potraživanja od Nikole Margelata (XVII, 666). Trećeg augusta 1494, opštinski oglasivač izvijestio je providura i sudije da je izvršio njihovo naređenje i oglasio po gradu: da se polovina kuće Antona Marinova stavlja na javnu prodaju, po zahtjevu Jakoba da Ponte, fizika, za 267 perpera, i ako niko ne kupi tu polovinu kuće ona postaje svojinom dr Jakoba (XIX, 111).

U posljednji dokumenat nije uvedeno da je dr Jakobo bio tada gradski ljekar. Kao gradski ljekar od septembra 1493 do marta 1497 pominje se Laurencije Franćeskov, fizik (phisicus salariatus in Cataro). Godine 1498, dr Jakobo da Ponte pominje se kao bivši gradski ljekar u Kotoru. Alojzije i Sevasti-

jan Merlat, zastupnici svoga brata Jakova, svećenika, prodali su 4 augusta 1498 bratovštini mesara (scolla bechariorum), koju su pretstavljali gastald Nikola Semerko i sindici Brajan Valila i Radonjica Rajković, kuću u Kotoru, kod crkve sv. Martina (danas sv. Ana), pored kuće bivšeg kotorskog ljekara (olim medici in Cataro) magistra Jakoba iz Martinenga (XXI, 99). Iduće godine, dr Jakobo da Ponte iz Martinenga opunomoćio je Nikolu Ivanova Draga (zeta Ivana Crnojevića) da ga zastupa u nekim poslovima (XXII, 35).

Šest godina poslije toga, dr Jakobo da Ponte ponovo se javlja kao gradski ljekar u Kotoru, poslije Liberala Tomazijeva i Mateja Gajardi. Od toga vremena pa do smrti, 1505–23, bio je neprekidno gradski ljekar. Koliko je ranije bio u službi Kotorske opštine, u vremenu 1483–93, i da li je bio prije 1483, ne može se znati; neosporne su samo godine 1487–8. Da li je jedno vrijeme bio i privatni ljekar u Kotoru ne može se utvrditi. Gdje je živio poslije ženidbe sa Nikoletom Paskvali do 1487 i od 1493–1505, takođe se ne može utvrditi, a vjerovatno u Milanu, gdje mu se, možda, i rodio sin Ludovikus Pontanus, kao što navode njegovi biografi.

Početkom novembra 1505, dr Jakobo da Ponte pominje se dva puta u kotorskim spisima, povodom nekih njegovih potraživanja (XXIV, 41, 106). S njima u vezi je obaveza Marije, udove Antona Marinova, od marta 1509, da plati 7 dukata dr Jakobu,y na osnovu isprave iz 1507 (XXV, 181). Kao gradski ljekar Kotora (doctor Jacobus Ponte de Martinengo, phisicus et salariatus in Catharo) opunomoćio je, 16 maja 1506, svoga sina Franćeska da izvrši neke naplate u Mlecima (XXIV, 416). Uime svoje žene, vlastelinke Nikolete, položio je sudu 13 perpera, krajem 1507, za otkup jednog kvadranjola vinograda sa kućicom u Kavču, koje je Mihailo Franjov Paskvali prodao Nikoli Marinovu Bući, jer Nikoleta je polagala preče pravo srodništva. Početkom 1508, dr Jakobo je taj komadić vinograda unajmio Trifunu pomenutog Nikole Buće, s obavezom da mu (kmet Buće) donosi svake godine jedan egzenijum (XXV, 533, 360). Za notara, dr Jakobo je „mnogo zaslužan ljekar" (Phisicus civitatis Cathari bene meritus).

Dr Jakobo da Ponte bio je suvlasnik jednog jedrenjaka, saitije, zajedno sa Trifunom Ilije Bolice i kapetanom Ivanom Zaulovićem, s kojim je bilo čestih nesporazuma. Na traženje Franja Marinova Grubonje, advokata Petra Skončića, suvlasnici su platili maja 1508 godine 31 perper, na osnovu notarske isprave od februara 1506. Mjesec dana docnije, gradski ljekar dr Jakobo imao je spor sa dvojicom suvlasnika saitije. Za arbitra su izabrali Bernarda Franjova Draga. Sredinom marta 1509, kapetan Zaulović se obavezao da plati gradskom ljekaru dr Jakobu 24 dukata, odnosno 60 perpera, na ime njegovog dijela brodarine za tri prevoza soli do Splita. Istih dana Zaulović traži da se unese u sudsko-notarske knjige usmena presuda o njegovom sporu s dr

Jakobom i Trifunom Bolicom o nekom uvezenom ulju na koje je bila neosnovano stavljena zabrana. Početkom aprila iste godine, dr Jakobo da Ponte i Trifun Bolica, kao suvlasnici 14 djelova saitije, odnosno barkozije, kojom zapovijeda Ivan Zaulović, opunomoćili su Vićentija Ivanova Paskvali, kao advokata, da od Zaulovića naplati njihov dio brodarine (XXV, 83a, 418, 322, 323, 486).

Nesporazumi su se najzad okončali. Zaulović je marta 1512 prodao dr Jakobu, gradskom fiziku, svoj dio saitije, 10 djelova, za 50 dukata. Sa trećim suvlasnikom učinili su sporazum istog mjeseca. Tokom maja, dr Jakobo je imao još posla da riješi neka pitanja suvlasništva svoje saitije (XXVI, 128, 206, 690, 695).[42]

Marta 1511, dr Jakobo da Ponte bio je svjedok za diplomu Mateja i Andrije Đurko (Chiurcho) i klerika Tome pokojnog magistra Alegreta (Radiča?) iz Kotora da mogu biti notari (XXVI, 44, 46).

Krajem decembra 1522, dr Jakobo da Ponte imao je nekih potraživanja od Marina Zaguri, na osnovu notarske isprave iz 1512 godine. Zaguri mu je bio dužan 575 perpera, od kojih mu je dao 112, a za ostatak duga uputio ga je da se podmiri ostatkom miraza njegove žene Paule, sestre Dobruška, Jakova, Vićentija i Franja Paskvali, bliskih rođaka žene dr Jakoba (XXXV, 291).

Dr Jakobo da Ponte umro je aprila 1523, kao gradski ljekar Kotorske opštine. Sahranjen je u kapeli manastira sv. Bernardina, na Mišuliću, upravo tamo gdje je otkopana pomenuta nadgrobna ploča na grčkom jeziku kotorskog ljekara iz rimskog doba. Njegova žena, Nikoleta Paskvali, umrla je prije njega. Ostavio je iza sebe tri sina i tri kćeri (o kojima je bilo riječi u prilogu *Srednja škola*). To se vidi iz njegovog testamenta, koji je pisao 1 aprila 1522 njegov sin Antonio, notar Kotorske opštine, u prisustvu sudije Nikole Ivanova Draga, Draga Ilije Bolice i Trifuna Georgijeva Bizanti, u kući doktorovoj. Bolestan, osjećajući da mu se približuje smrt, dr Jakobo da Ponte (eximius artium et medicine doctor dominus Jacobus Pontanus, phisicus salariatus magnifice Communitatis Cathari) zavještava, između ostalog: da se sahrani u kapeli sv. Marije manastira sv. Bernardina, u odijelu franjevačkog reda, da se održe četiri para gregorijanskih misa, za dušu oca, za dušu majke, dušu njegove žene Nikolete i dušu njegovu; jedan par misa da otsluže redovnici sv. Bernardina, drugi svećenik Jeronim Grubonja a ostala dva svećenik Anton Buća; siromasima 5 perpera, redovnicama sv. Marije Vitlejemske u Padovi 5 dukata; svojim kćerima Lauri, Dariji i Anđeliki, po zlatni prsten od

[42] Suvlasnika broda u to vrijeme bilo je obično trojica (tertiaria), od kojih je treći bio kapetan-zapovjednik. Brod se dijelio na 24 dijela (karata). Dr Jakobo i Bolica imali su 14, a Zaulović 10 karata.

po 2 dukata, Anđeliki miraz kao što su dobile njene sestre (500 dukata), svojoj unuci Lukreciji, kćeri Laure, 100 perpera na ime miraza, Laurinom sinu Ljudevitu prsten od vrijednosti zlatnog dukata, drugi takav prsten djetetu koje ima roditi Darija. Za nasljednike svih svojih dobara i izvršioce oporuke ostavio je svoje sinove, dr Franćeska, Antonija i Lodovika, preporučujući im svoje kćeri i unučad.

Dr Jakobo živio je još godinu dana poslije napisanog testamenta. Njegov testament otvoren je 11 aprila 1523. Mjesto gradskog notara, Antonija da Ponte, objavio ga je providurov kancelar Đovani Fabrici (XXXV, 235).

Dr Laurencije Franćeskov iz Mletaka, fizik Kotorske opštine (spectabilis artium et medicine doctor dominus Laurentius de Francisci, phisicus sallariatus in Cataro), uime svoje žene Marije prodao je krajem novembra 1493 magistru Đovaniju iz Mletaka, kamenorescu, trećinu jedrenjaka karakije, koja je pripadala Nikoli Kozaniću. Procjenu su imali izvršiti: admirato Alegreto Nigro i magistar Luka sa Hvara, brodograditelj (XIX, 8, 14). Marta 1797, Marija, žena dr Laurencija Franćeskova iz Mletaka (de Venetiis), podnijela je optužbu protiv ubicâ svoga brata Nikole Kozanića, Trifuna Lješkova sa družinom, koji su bili prognani za pet godina iz grada i okoline (XX, 232). Docnije, 1505, pominje se jedan vinograd u Kavču koji je pripadao ljekaru Laurenciju (XXIV, 635).

U ovom stoljeću ističu se tri berbera-zubara, Alegret iz Trogira, Andrija iz Šibenika i Juraš iz Kotora (?).

Magistar Alegret Trogiranin (m. Alegretus barberius de Tragurio), stanovnik Kotora, primio je novembra 1435 u službu desetogodišnjeg Raduna Bratosaljića, po odobrenju njegove braće Brajka i Ostoje. Radun se obavezao da služi majstora 8 godina, u radnji (in apotheca) i u kući, a majstor da ga uči zanatu, hrani i odijeva, a na kraju službe da mu kupi odijelo i alat svoga zanata. Iste godine, magistar Alegret se pominje kao dužnik Dobruška Milanova, zlatara (XIV, 454).

Magistar Andrija Šibeničanin (m. Andreas barberius de Sibinico), stanovnik Kotora, pominje se aprila 1445; odnosno, pominje se njegova kuća u Kotoru, kod crkve sv. Jakova, pokraj kuće ser Matije Tomkova Vrakjen. Iste godine dugovao je Marku Brajkovu 200 perpera, a godinu ranije pominje se njegova radnja kod pekare (IX, 317, 384, 216). Na drugom mjestu zapisano je 1443: da je magistar Andrija iz Trogira (X, 266).

Magistar Juraš (Jurasius barberius) primio je novembra 1445 u službu 14-godišnjeg Nikolu Gojšina, po odobrenju njegove majke Stojislave, da ga služi 7 godina, a magistar da ga nauči svome zanatu, da ga hrani i odijeva, a na kraju službe da mu da odijelo i od alata: makaze, britvu, gvožđe za... (?) i burence od pleha (IX, 384).

*
* *

Kotorski ljekari od 1420 do sredine stoljeća imali su platu po 100 dukata godišnje (300 perpera). Toliko je bila odredila mletačka vlada. Kakve su imali povlastice, ne znamo. Nigdje se ne navodi njihova stanarina. U drugoj polovini stoljeća, izgleda, njihova plata bila je veća.

Dubrovački ljekari ovog stoljeća imali su znatno veću platu, koja se fizicima pela do 1200, a hirurzima do 900 perpera. Pored toga, imali su stanarinu od 30 perpera godišnje. Tako je fizik Hektor iz Verone imao u Kotoru 300, a u Dubrovniku 1000 perpera godišnje plate. Dubrovački gradski fizici Bartol Skorzalupis i Kristiforo iz Padove imali su po 1200 perpera (po 400 dukata), Jakobo iz Padove i Tadeo iz Firence po 1000, Tomazeo Papia iz Ankone 500, Jakobo iz Ferare (koji je bio i rektor škole) 390, a Emanuelo Marula Grk 700 perpera. Od hirurga najveću platu je imao Đovani iz Rekanata (kod Ankone), 300 dukata, i Đovani iz Padove, 250; Đovani iz Ankone imao je 300 perpera, Đovani iz Feltre 613, njegov sin Petar 350, Đovani iz Napulja 600, dr Petar iz Verone 600, a Huan iz Španije 500 perpera. „Osamdesetih godina XV veka – kažu Jeremić i Tadić – Dubrovčani su počeli da snizuju platu državnim činovnicima pa i lekarima."

XVI vijek

Iz ovog stoljeća poznato nam je 17 ljekara kotorskih, bez dr Jakoba da Ponte, koji je za dvije decenije zakoračio iz XV u XVI stoljeće. Od njih je bilo 15 fizika i 2 hirurga. Jedan od hirurga nije bio, izgleda, gradski nego privatni ljekar. Osim Kotoranina Mednića, svi su bili Italijani – po jedan iz Mletaka, Bolonje, Pazara, Vićence i Feltre. Za ostale nije uvedeno odakle su bili.

Dr Liberal Tomazov iz Mletaka, fizik (artium medicine doctor Liberalis Thomasii de Venetiis, phisicus in Catharo), bio je kotorski ljekar za vrijeme kuge 1503 godine. Franjo Cek napisao je oporuku augusta te godine, jer je, po mišljenju dr Liberala, gradskog ljekara (medicus salariatus huius magnifice Communitatis Cathrine), bio zaražen kugom. Pored ostalog, ostavio je sanduk knjiga. Marta 1504, dr Liberal opunomoćio je svoga brata Mihaila da otkupi vrtove kod „Citadele", gdje se nalazi manastir sv. Marije (XXIII, 536, 307).

U to vrijeme u Kotoru je radio i hirurg Jakob Andrijin. Marija, udova Nikole Dobrilovića, opunomoćila je hirurga Jakoba (magistrum Jacobum quondam Andree cyroicum) da naplati njen miraz od imovine njenog pokojnog muža (XXIV, 255).

Ivan Mednić iz Kotora, hirurg, bio je dubrovačkog porijekla. Do 1526 radio je duže vremena u Kotoru. U kotorskim izvorima pominje se samo njegova porodica. Maja 1538, njegova udova, Paula (uxor relicta quondam magistri Joannis Mednich chyrurgici), dala je u miraz svojoj kćeri Franciskini kuću u Kotoru, u vrijednosti od 400 perpera, koja se nalazila kod crkve sv. Tripuna, pokraj kuće Franja Grubonje (XLV, 755). Poslije sedam godina, 15 maja 1545, pominje se njegov sin Mihailo, koji opunomoćava svoga rođaka Antona Rici u pogledu dobara na Mržepu, u Stolivu. Istoga dana, Anton Jakovov Rici vratio je Mihailu magistra Ivana Mednića zemlju na Mržepu, dijelom zasađenu vinogradom, dijelom neobrađenu (XLVIII, 618, 619).

Mednić je radio u Dubrovniku. Jeremić i Tadić daju o njemu ove podatke. Magistar Ivan Mednić (Johannes Mednich, medicus chyrurgicus) zatražio je pismenom molbom, 31 decembra 1526, da bude primljen u službu Dubrovačke Republike. Tada je upravo vladala u Dubrovniku strašna kuga. On se obavezuje da će sa ljubavlju i požrtvovanjem, izlažući sebe svima opasnostima, liječiti bolesnike od kuge puštanjem krvi, rezanjem žlijezda i ljekovima ispisanim na priloženom spisku. Zahtijeva da priložene recepte ocijene državni ljekari. Traži platu 200 dukata, i ako umre (od kuge), da se petorici njegovih sinova daje tri dukata mjesečno dok su živi. U molbi je naveo da živi u Kotoru, a da se njegov otac rodio u Dubrovniku, kao i njegovi preci. Poslije godinu dana napisao je na Pilama drugu molbu, kojom moli Senat da ga primi u državnu službu kao hirurga, „jer on leči ne samo od kuge, već je mnogo veštiji u kirurgiji, u kojoj se još od detinjstva vežbao u Mlecima i Kotoru". U molbi je dalje naveo: „da ume trapanati, rane vidati, kostolome i iščašenja nameštati, zagnojenja, rane i svaku drugu kiruršku bolest, pa će ne samo kirurške boljke lečiti, nego i kužne bolesnike, ako bi se kuga pojavila." Primljen je u službu sa platom od 200 perpera. Marta 1529 pominje se kao državni hirurg Dubrovnika. Obavezao se da će izliječiti od fistula Mihoča Ivanovića, za nagradu od 8 dukata.

Đovani Andrec Benivoli, iz Bolonje, fizik, pominje se 1527 godine. Kalimeri Afraškata, kotorski apotekar, ostavlja testamentom za svoga kreditora Đovanija Benivoli iz Bolonje, kotorskog gradskog ljekara (domini Joannis Andreç Benivoli Bononiensis, medici phisici salariati prefati magnifice Communitatis) tri dukata, koje mu je ostao dužan (XXVIII, 380).

Dr Antonio Kanali, fizik, radio je u Kotoru vjerovatno tridesetih godina XVI stoljeća. Maja 1538 sklopljen je zakoniti brak i mirazni ugovor između Faustine, kćeri pokojnog doktora medicine Antonija Kanali, fizika Kotorske opštine (inter Faustinam filiam quondam eximiis artium et medicine doctoris domini Antonii Canalis, medici phisici salariati a Camera phisca-

li huius Civitatis), i Trifuna Luke Bogojevića (Vukšića). Sin doktora Antonija, Rođero, obavezao se da isplati zetu miraz svoje sestre od 100 perpera, 640 u novcu, a 360 u pokretninama (XLV, 537).

Profesor medicine Đovani Mangrela, fizik Kotorske opštine (excelens artium et medicine professor dominus Joannes Baptista Mangrella, phisicus magnifice Communitatis Cathari), opunomoćio je, 15 oktobra 1545, dr Vićenca Silvija Novelo, fizika (mletačkog), otsutnog, da ga zastupa pred vlastima u Mlecima (XLIX, 305). Pored auditora Marina Buće, ovaj dokumenat je potvrdio sudija Georgije Bizanti, humanistički pjesnik, petrarkista.

Magistar Valaško, fizik, bio je u službi Kotorske opštine prije pedesetih godina. Veliko vijeće vlastele Kotora sazvano je 7 juna 1552 da izabere ljekara za dvije godine, pošto je istekao rok ugovorene službe magistru Valašku, fiziku (magistro Valascho phisico provisionato di questa magnifica civitá). U velikoj dvorani Kneževa dvora bilo je prisutno 70 članova, na čelu sa rektorom (providurom) i sudijama. Sa 57 glasova protiv 13, odlučeno je da se odrede delegati koji će naći i pogoditi ljekara. Određeni su: Trifun Buća, Nikola Dragov Drago, Ivan Drago i Marijan Bizanti (LII, 633). Ne znamo da li je Valaško ostao još koju godinu, ili je iste godine došao Buckarino.

Lodoviko Bucakarino (iz Pezara), fizik Kotorske opštine (excellens dominus Ludovicus Busacarini, medicus fisicus sallariatus Communitatis Cattari), opunomoćio je, 19 maja 1557, Petra Markova iz Kotora da naplati neki dug od 11 lira (LX, 59). U oktobru 1557 nemu je istekao rok službe. na sjednici Velikog i Malog vijeća od 11 oktobra predložen je za još jednu godinu Lodoviko Bucakarino (Lodovico Buzzacarino). Prisutna su bila 94 člana, sa rektorom i dvojicom sudija, Trifunom Vrakjen i dr Pavlom Bizanti. U Malom, odnosno Tajnom vijeću, izabran je sa 8 protiv 1 glas, dok je u Velikom vijeću glasalo 45 za, a 49 protiv. Odlučio je izbor u Malom vijeću (LV, 625). Od toga vremena, Bucakarino je, izgleda, stalno biran za gradskog ljekara sve do smrti. Na sjednici oba vijeća od 22 februara 1573, rektor je predložio da se traži drugi ljekar, pošto je mjesto gradskog ljekara ostalo upražnjeno smrću Bucakarina (per la morte quondam del eccelente m. Lodovico Buzzacarini). Određeni su izaslanici da nađu ljekara (LXI, 1172, 1183–4).

U to vrijeme u Dubrovniku je radio (1552–66) ljekar Cezar Bucakarino iz Pezara (Cesar Buzzacarino de Pisauro). Otuda naš zaključak da je kotorski ljekar istog prezimena bio iz Pezara.

Poslije kratkog vremena, na prijedlog određenih izaslanika, izabran je magistar Alesandro Gverini, fizik (eccelente m. Alessandro Guerini), sa kojim su nešto docnije sklopili ugovor Matije Paskvali i Matije Soflić uime grada Kotora. U Velikom vijeću bila su prisutna svega 32 člana. Rektor i sudije potvrdili su izbor i ugovor. Oktobra 1575 Gverini je ponovo potvrđen, u Malom vijeću sa 10 a u Velikom sa 25 glasova (LXI, 185, 186, 1197).

Na sjednici Velikog i Malog vijeća od 25 oktobra 1579 odlučeno je da se traži drugi ljekar, pošto ugovoreni rok službe ističe gradskom fiziku Francesku Licinijani (Francesco Liciniani, medico fisico in questa città), što znači da je on bio gradski ljekar već nekoliko godina ranije (LXIV, 557).

Juna 1580, na sjednici oba vijeća, izabran je, namjesto Licinijana, za gradskog ljekara Đovani Ripa, fizik (m. Zuane Rippa, medico fisico). Oktobra 1581 produžen mu je rok za dvije godine, do septembra 1583 (LXIV, 568, 579).

Pošto je istekao rok službe ljekaru Kurtiju Mondino, fiziku (Curtio Mondino, medico fisico di questa città), sudije su predložile, na sjednici Velikog vijeća od 11 novembra 1589, da se istom ljekaru produži rok službe za dvije godine, što je Veliko vijeće usvojilo svim kuglicama (LXV, 985).

Kad su istekle dvije ugovorene godine ljekaru Mondinu, za gradskog ljekara došao je dr Đovani Lukatelo iz Feltre, fizik. Na sjednici Malog i Velikog vijeća, sazvanih u svečanoj dvorani Kneževa dvora 31 jula 1591, rektor-providur i sudije predložili su da se za gradskog ljekara dobavi dr Đovani Lukatelo iz Feltre (dottor m. Zuane Lucatello de Feltre, fisico), pošto su o njegovoj sposobnosti pribavljena dobra obavještenja (havuta buona informatione de la sufficientia). Izabran je jednoglasno u oba vijeća za dvije godine, sa platom od 200 dukata godišnje, računajući dukat 6 lira i 4 groša (LXVI, 963). Ostao je samo godinu. Omaleni grad Feltre, ispod Mletačkih Alpa, duhovno vezan za Padovu, Veronu, Vićencu i Veneciju, imao je jačih kulturnih veza sa Kotorom i Dubrovnikom.

Magistar Beneto Ruota, fizik, pominje se 1592. Jeronim Paltašić pisao je testament u prisustvu sudije Marijana Buće, gradskog fizika Beneta Ruote (Benetto Ruota, fisico in questa città) i Marka Dentala (LXVII, 895). Na sjednici oba vijeća od 4 oktobra 1594 produžena mu je služba još za godinu. Poslije dvadeset dana odobrena mu je molba koju je podnio Malom vijeću da otputuje brodom kapetana Boža i da se njime vrati, ali ako se ne vrati da mu se plata ne računa za vrijeme otsustva (LXVIII, 814).

Pošto se Ruota nije vratio sa odobrenog otsustva, u Malom i Velikom vijeću je odlučeno, 7 maja 1595, da se nađe drugi ljekar sa platom od 200 dukata. Providur je predložio Karla Vašelo (eccelente signor Carlo Vascello), što je usvojeno sa 38 protiv 1 glas (LXVIII, 24).

Na sjednici oba vijeća od 11 novembra 1597 izabran je za gradskog fizika Krasto Savona (Crasto Savona) za jednu godinu, sa platom od 200 dukata. U Malom vijeću izabran je jednoglasno, a u Velikom sa 25 protiv 2 glasa (LXIX, 925). On je svakako bio potvrđen za još jednu godinu.

Na sjednici Malog i Velikog vijeća od 19 marta 1599 izabran je jednoglasno u oba vijeća za gradskog ljekara Federiko Fosa iz Vićence (eccelente signor Federigo Fossa) za pet godina, do 1605, sa platom od 300

dukata i stanarinom, računajući dukat 6 lira i 4 groša (con salario de ducati trecento da L. 6 gr. 4 per ducato et la casa), koja mu se ima isplaćivati mjesečno (LXX, 788). U svom testamentu, pisanom u Kotoru 27 jula 1603, Federiko Fosa iz Vićence, ljekar u Kotoru, zavještao je: da se sahrani u hramu dominikanskog manastira sv. Nikole, i da se njegove stvari prodaju; da njegovu imovinu naslijedi sinovac Franćesko Fosa, ljekar u Mlecima. Od svoje gotovine i prodatih stvari zavještao je 450 dukata. Kotorskim franjevcima, dominikancima, dumnama manastira sv. Pavla, sv. Križa i Gospe od Anđela, katedrali sv. Tripuna, Hospitalu siromaha sv. Križa, Hospitalu sv. Pavla i Hospitalu siromaha pokraj svoje kuće ostavio je po 3 dukata (svega 30 dukata), a svom ispovjedniku Tomi 4 talijera. Svom „kumu i prijatelju" Marinu Smakja, kotorskom apotekaru, ostavio je 70 zlatnih dukata, koje je imao da naplati od dužnika; a kćeri apotekara Smakje, Uršuli (koju je valjda krstio), ostavio je 20 dukata miraza, bilo za udaju bilo za stupanje u samostan. Mandaleni Rosi iz Vićence ostavio je, za učinjene usluge, prihod od 9 dukata godišnje od pekare u Vićenci. Svojoj kućnoj pomoćnici u Kotoru, Mandaleni Vivini iz Valdanjaga, za njenu vjernu službu, ostavio je 300 dukata, za udaju ili za stupanje u manastir. Svjedoci su mu bili: Franjo, Marina Mihailova Bolica i apotekar Marino Smakja (LXXVI, f. 737).

Od berbera pomenućemo samo dvojicu s početka ovog stoljeća, Rada i Ivana. Izgleda, oba su bili berberi-vidari. Za ostale teško je utvrditi, zato ih više nijesmo ni pratili. Jeremić i Tadić nabrajaju dubrovačke berbere uglavnom do XVI vijeka.

Berberin Rado (Rado barbire) ostavio je testament, koji mu je sredinom jula 1503, za vrijeme velike kuge, pisao vojnik Domeniko iz Verone, pošto nije mogao pozvati notara usljed kuge. Zavještao je: da njegova dobra uživa doživotno njegova žena, a zatim da pripadnu Matiju iz Bosne; da se proda kuća kod crkve sv. Ivana i da se otsluže četiri niza gregorijanskih misa. Kod sebe je imao založeni mač Matija mesara. Ostavio je crkvi sv. Tripuna 3 dukata, Antonu Stevana mornara plave bječve (calze paonaze), a svom pomoćniku Vukcu Raosavljevu (Vucaz Raosavi?) umivaonik. Svjedok mu je bio kaplar Andrija iz Ulcinja (XXIII, 573).

Magistar Ivan Petrov, berberin, pominje se januara 1504, kada je pozajmio 181 perper Bošku Petkoviću da kupi vinograd (XXIV, 255). Poslije četiri godine tužila ga je Marija, kći Stevana iz Budve, u vezi s nekim potraživanjem. Magistar Ivan (magister Joannes barberius) tužen je u to vrijeme i od svoje snahe Marije, žene njegovog sina Trifuna, berberina, u vezi s nekim potraživanjem od imovine pokojne Petruše, žene magistra Ivana, što se vidi iz Marijine tužbe protiv izvršilaca Petrušine oporuke. Možda je to ista Marija Stevana iz Budve (XXV, 121, 141, 207, 222, 229, 244).

*
* *

Vidjeli smo, kotorski ljekari ovoga stoljeća imali su platu 200 do 300 dukata godišnje. U jednom slučaju pominje se i besplatan stan koji Opština daje ljekaru; možda je to bio ustaljeni običaj, kao u Dubrovniku. Prema tome, kotorski ljekari XVI stoljeća imali su platu kao i dubrovački, ili skoro istu. U početku stoljeća, dubrovački fizik dr Andrija iz Modene, đak Bolonje, imao je platu 800 perpera, Antonio iz Bolonje i Đerolamo iz Padova po 300 dukata (oko 1000 perpera), računajući dukat po 3,25 perpera; krajem stoljeća, fizik Domeniko iz Bolonje imao je takođe 300 dukata godišnje.

XVII vijek

Iz ovoga stoljeća poznato nam je 26 gradskih ljekara, od kojih samo jedan hirurg, a svi ostali internisti. Njihova lista uglavnom je potpuna. Jedan je bio iz Dubrovnika, jedan sa Hvara, a jedan sa Brača; od ostalih po jedan iz Napulja, Verukija, Milana, Rima i Krfa, a trojica iz Mletaka. Za ostale nije navedeno odakle su; svakako, iz Mletaka je bilo više nego trojica.

Đovani Đerolimo Fjorio iz Napulja, fizik (eccelente s. Giovanni Girelimo Fiorio da Napoli, medico phisico), izabran je na Đurđevdan 1605 za gradskog ljekara za godinu dana. Na istoj sjednici, pored ostalih opštinskih službenika, izabrani su: rektor škole, apotekar, tri člana saniteta (tre proveditori alla sanita), Jeronim Paskvali, Ljudevit Buća i Franjo Marinov Bolica, birani između šest kandidata, i dva staratelja doma gubavaca (doi procuratori di s. Lazaro), Franjo Drago i Vićentije Bolica. Krajem juna 1606 Fjorio je ponovo izabran u oba vijeća za dvije godine (LXXIII, 1602, 1623). Umro je 1607. Izvršilac njegove oporuke bio je kotorski biskup Anđelo Baroni, koji opunomoćava Mihaila Junijeva Bonu, Dubrovčanina, da od tamošnjeg apotekara Eufemija Bolka naplati potraživanja pok. Fjorija (LXXIV, 483).

Benedeto Barbaro iz Verukija, fizik, gradski ljekar u Kotoru (Benedetto Barbaro da Verucchio, medico fisico di questa magnifica città), opunomoćio je, oktobra 1610, Oracija Oliveri iz Sansinjanija da naplati 100 lira od Artezija, apotekara u Verukiju. Znači, on je došao za gradskog ljekara 1608 ili 1610. Na Đurđevdan 1612 bio je ponovo izabran u Malom i Velikom vijeću. Poslije dva mjeseca, 17 juna 1612, Barbaro je tražio od Vijeća dozvolu da pođe u Bosnu za dvadeset dana, jer ga je – kaže – više puta molio Ahmet-paša da pređe sa službom tamo (che essendo stato più e più volte richiesto di volermene passare al servaggio di Bossina per servitio di Ahmat Bassa signore di quel luogo). U slučaju potrebe za to vrijeme, on je ovlastio Vijeće da se na njegov račun može pozvati ljekar iz Dubrovnika, ili poslati

čovjek po njega u Bosnu. Njegova molba usvojena je sa 29 i 13 uzdržanih glasova u Velikom vijeću (LXXVI, 99, 542, 549). Na Đurđevdan 1613 ponovo je izabran u Vijeću za jednu godinu, sa 29 protiv 19 glasova. U sanitet su izabrani: Franjo Bolica, Aleksandar Paskvali i Vićentije Bolica. Na Đurđevdan 1614 produžena mu je služba do aprila 1615, sa 40 protiv 9 glasova. U sanitet su izabrani: Trifun Vrakjen, Alojzije Buća i Jakov Paskvali (LXXVII, 293, 298). Ali, te godine Barbaro je umro.

Namjesto preminulog Benedeta Barbaro, na zasjedanju Malog i Velikog vijeća 21 oktobra 1614, izabran je za gradskog ljekara dr Ferdinando Kardozo iz Mletaka, profesor filozofije i medicine (eccelente ser Ferdinando Cardoso, commorante in Venetia). Krajem jula 1615, dr Kardozo (io dottor...) zatražio je pisanom molbom otsustvo da posvršava neke svoje poslove. Malo vijeće i sudije odobrili su mu otsustvo za septembar, ali da nađe zamjenu (LXXVIII, 465, 471). Izgleda, zamijenio ga je dubrovački ljekar David Ribero, koji se pominje u Kotoru 1616. Kardozo se nije tada vratio. Godine 1617 bio je ljekar u Kotoru Franćesko Mikijel, kojemu je istekla služba 18 decembra. Na njegovo mjesto jednoglasno je bio izabran 11 februara 1618 dr Kardozo. Pošto se ranije „izvanredno pokazao u svojoj službi", izabran je za dvije godine (LXXIX, 372). U prisustvu sudije i auditora, u biskupskom dvoru, dr Kardozo je pristao, 29 maja 1618, da Bernardu Pimi dâ 700 malih lira za račun Kotorske biskupije. Biskup, Jeronim Ruska, obavezao se da podmiri dr Kardoza od prihoda u žitu, vinu, ulju i novcu, zalažući svoju biblioteku. Prema popisu, založena biblioteka imala je 44 djela u 64 sveske. Osim Plutarha, knjige su bile crkveno-religioznog karaktera (LXXIX, 216, 217). Iste godine, on je stavio neku zabranu na novac kod Franćeska Kvirini, koju je opozvao februara 1619 (LXXX, 131). Četvrtog augusta 1620, žena Ferdinanda Kardozo, profesora filozofije i medicine, Cecilija, kći Franćeska Rodrigo (Cecilia filia... Frencisci Rodrigues à Costa, uxor illustrissimi et eccelentissimi domini Ferdinandi Cardosi, phylosophie et medicine professoris ad presens commorantis in hac civitate), izdala je punomoće svome mužu da može uime njeno vršiti sve poslove u raznim gradovima. Pisano je u kući dr Kardoza, kod crkve sv. Marije na rijeci, u prisustvu sudije Aleksandra Paskvali i auditora Ivana Bolice (LXXX, 375). Krajem septembra 1620, dr Kardozo je primio od kotorskog apotekara Bernardina de Salo 1345 lira na ime nabavljenih ljekova i apotekarske robe. Time su bili likvidirani svi računi njihovog međusobnog poslovanja. Krajem decembra 1620 nalazio se još u Kotoru. Izdao je punomoće Vićentiju Bolici-Grbičiću da može primiti novac njegovih potraživanja (LXXX, 267, 384).

Zamjenik dr Kardoza, kad je otišao na duže otsustvo 1615, bio je, izgleda, David Ribero (David Ribero, medico). On je 10 novembra 1616 opunomoćio Roka Palmu da naplati neki dug od trojice Peraštana, Andrije

Ivanova Petrovića, Ivana Durova i Stevana Palavičini (LXXIX, 152). Ne može se znati da li je biran za gradskog ljekara.

Fizik David Ribero (David Ribera, medicus phisicus) bio je primljen 1613 u službu Dubrovačke Republike, ali da se, pošto je bio Jevrej, naknadno traži odobrenje od pape da može liječiti hrišćane. Senat je donio odluku da se ima prethodno tražiti dozvola od pape. Pošto papa nije odgovorio, Ribero je vršio privatnu praksu. Godine 1615 lično se obraćao molbom papi, ali uzalud. Početkom 1617, Senat je pregovarao sa dubrovačkim nadbiskupom da se Riberu dozvoli liječenje hrišćana. Nadbiskup se, izgleda, obraćao Rimu. Ishod nije poznat. Decembra 1631, Senat je opunomoćio kneza i Malo vijeće da ponovo pregovaraju sa nadbiskupom o prijemu Ribera u državnu službu. Godine 1617, Ribero je od Senata dobio pomoć 200 dukata, što znači da nije bio u državnoj službi (Jeremić–Tadić).

Dr Francesko Antonio Mikijel, fizik, bio je dva puta gradski ljekar u Kotoru. Na sjednici Malog i Velikog vijeća od 29 januara 1617 izabran je za godinu dana, na prijedlog rektora-providura, Kamila Mikijel, i godišnjeg sudije Aleksandra Paskvali, sa 23 protiv 9 glasova. Decembra 1617 zatražio je od Vijeća da mu usvoji ostavku na službu, jer se morao vratiti u domovinu usljed starosti oca (io Frencesco Anthonio Michiel, dottor medico fisico di questa magnifica Communità). Bio je umoljen da ostane na dužnosti dok se nađe drugi ljekar (LXXIX, 365, 95). Ponovo je izabran za gradskog ljekara 10 augusta 1625, za jednu godinu, u oba vijeća jednoglasno. Umro je u službi Kotorske opštine, u proljeće 1626. Krajem marta iste godine, Malo vijeće je dobilo odriješene ruke da popuni mjesto gradskog ljekara upražnjeno smrću dr Mikijela (LXXXIII, 741, 743).

Na sjednici Malog i Velikog vijeća od 29 marta 1620 odlučeno je, sa 31 prema 5 glasova, da se za gradskog ljekara-fizika dovede Đovani Vendramino iz Mletaka (Zuane Vendramino in Venetia, medico fisicho) za godinu dana, sa platom od 300 dukata godišnje. O njemu kao ljekaru i čovjeku dobijena su bila prethodna obavještenja, vrlo povoljna. Na drugoj sjednici, 27 maja 1620, Vendramino je izabran za tri godine, valjda prema njegovom postavljenom uslovu pri sklapanju ugovora. Na istoj sjednici izabrana su i dva staratelja bolnice sv. Lazara (dell' hospidal de san Lazaro), koji su birani svake godine redovno (LXXX, 671, 676, 674).

Vendramino nije ostao tri godine u gradskoj službi Kotora. Godine 1621 bio je gradski ljekar-fizik Paskvalino Gracija. To se vidi iz zapisnika zajedničke sjednice oba vijeća od 30 januara 1622. Kako je – kaže se tamo – istekao rok službe dosadašnjem fiziku Paskvalinu Graciji (Pasqualini Gratii, medico fisico), koji ne želi da obnovi ugovor, to je namjesto njega predložen Tomo Milat.

Tomo Milat iz Hvara, fizik (Tomaso Milateo da Liesina, fisico), izabran je na zajedničkom zasjedanju oba vijeća 30 januara 1622 za godinu dana, da mu se računa služba od 1 januara i da dobije uobičajenu platu (300 dukata). U Malom vijeću izabran je jednoglasno, a u Velikom sa 25 protiv 16 glasova. On je malo ostao u Kotoru, svega nekoliko mjeseci. Početkom marta tražio je već dozvolu da može poći u svoj kraj, da posvršava neke domaće poslove, jer su mu umrla dva strica (ujaka?). Kako mu Vijeće nije odgovorilo na molbu, on je podnio ostavku na službu. Jula 1622 nije bio više u Kotoru (LXXXI, 530, 533, 538).

Po odlasku Milata, Opština se postarala da na njegovo mjesto nađe „sposobnog i čestitog ljekara koji će vršiti svoju dužnost predano u primjeni stručne spreme". Na sjednici od 18 jula 1622 predložen je i izabran za gradskog ljekara Franjo Graso iz Dubrovnika, fizik (da Raguggia signor Francesco Grasso... LXXXI, 538). Na sjednici od 23 oktobra 1623 produžen mu je jednoglasno rok službe za još jednu godinu, jer se pokazao vrlo revnostan za vrijeme epidemije koja je vladala u Kotoru i okolini. Na sjednici od 27 septembra 1624 izabran je ponovo za gradskog fizika do kraja 1625 i pohvaljena je njegova sposobnost i zauzimljivost (LXXXII, 390, 397). Poslije njega, kao što smo vidjeli, ponovo je došao dr Mikijel.

Franjo Graso, Dubrovčanin (Grasso, medicus phisicus), bio je i u službi Dubrovačke Republike. Jeremić i Tadić daju o njemu ove podatke. Kao student uživao je stipendiju Dubrovnika. Primljen je u službu marta 1616, sa platom od 200 dukata. U vezi sa noćnim napadom na Petra Hrabrog, Graso je bio zatvoren marta 1620. Oslobođen je kao nevin. U julu 1626 ponovo je potvrđen za gradskog ljekara sa istom platom. Dobio je četiri mjeseca otsustva za Mletke. 1628 bio je upleten u jednu aferu. Senat je rješavao da ga otpusti iz službe, jer je, izgleda, bio u vezi s nekom stranom državom. Februara 1631 bio je upućen na Koločep, zbog nekog novca koji je nekome oduzeo jedan zatvorenik sa kotorske fregate. Vršio je u to vrijeme dužnost hirurga. Jula 1631 povedena je protiv njega istraga u vezi s nekim cekinima donesenim iz Kotora. Bio je zatvoren i mučen pri saslušavanju. Dva senatora pregledala su sve njegove zabilješke u kući u gradu i u vrtu na Pilama. Senat ga je proglasio krivim i kaznio ga izgnanstvom iz Republike, da 20 godina provede „u gradu i predgrađu Beograda, rečenom varoš". Morao je dati jemce da će platiti Republici 3000 dukata ako prije određenog roka napusti Beograd; dok ne nađe jemce imao se zadržati u tamnici. Otišao je u Beograd 1623. Odatle je otputovao u Carigrad, gdje je umro 1642, izgleda od kuge. Po Bartolu Kašiću, jedan Dubrovčanin bio je 1635 godine vezirov ljekar u Našicama. Jeremić i Tadić pretpostavljaju da je to bio Graso. U matici umrlih crkve sv. Tripuna u Kotoru pominje se Petar Graso, hirurg vojne bolnice u Kotoru. Umro je 1673, u 50-oj godini života, a hirurg Pjer Montu,

Francuz, umro je u Kotoru januara 1677, u 60-oj godini života; sahranjen je u crkvi sv. Josipa.

Smrću dr Mikijela, u proljeće 1626, Kotor je neočekivano ostao bez gradskog ljekara. Veliko i Malo vijeće opunomoćila su 17 aprila 1626 fra Franja Lazari iz Kotora, malog brata, da nađe sposobnog ljekara i s njim sklopi ugovor na dvije godine (LXXXIII, 744). Ne znamo da li je mali brat uspio ili ne; i ako je uspio, ne znamo ko je bio gradski ljekar tokom 1626 godine. Na sjednici oba vijeća od 24 maja 1627 određeni su izaslanici za Mletke da nađu dobrog ljekara, za kojima je bila „hitna potreba u interesu opšteg zdravlja". Odluka je donesena sa 42 protiv 2 glasa (LXXXIV, 414). Došao je dr Alesandro Anđeliko, fizik (dottor Alessandro Angelico, medico fisico). Kao gradski ljekar pominje se augusta 1628, prilikom popisa i procjene ljekova i posuđa kotorske apoteke (LXXXIV, 157). Pominje se i njegov odlazak prilikom izbora drugog ljekara naredne godine.

Dr Bernardo Stapedio, fizik (dottor Bernardo Stapedio, medico fisico), izabran je na sjednici oba vijeća 20 maja 1629, neposredno po odlasku dr Anđelika, sa platom i svim prinadležnostima koje pripadaju gradskom ljekaru Kotora (300 dukata i stan). Služba mu se računala od 14 maja, kad je stigao u Kotor (LXXXV, 561).

Dr Đovani da Kurtis, fizik (dottor Giovani da Curtis, medico fisico), izabran je za gradskog ljekara 1 marta 1634, za jednu godinu, sa uobičajenom platom i drugim prinadležnostima (LXXXVII, 1591). Potvrđen je jednoglasno za još jednu godinu 17 jula 1635, pošto se pokazao „revnostan u vršenju svoje službe, sposoban i požrtvovan, sa puno saosećanja prema bolesnicima" (LXXXVIII, 457).

Alemano iz Krfa, fizik (Allemano, medico fisico, commorante hora à Corfù), koji je tada bio nastanjen u Krfu, zatrajao je da preuzme dužnost gradskog ljekara prema sklopljenom ugovoru. Kako nije došao „dugo vremena, niti se uopšte javio, niti je koristio toliko mogućnosti da dođe peraškim brodovima koji su se vraćali od tih strana", to su na sjednici oba vijeća od 30 juna 1637 ovlašćeni rektor i sudije da pismeno pozovu Alemana da odmah stupi na svoju dužnost, a najdalje tokom jula; u protivnom Kotorska opština ima odriješene ruke, bez obzira na sklopljeni ugovor, da nađe drugog ljekara. Umoljen je rektor-providur da istovremeno piše bajilu u Krfu (bailo di Corfù), kako bi Alemano bio sigurno obaviješten o ovoj odluci (LXXXIX, 626). Po svoj prilici, ljekar Alemano je ubrzo došao u Kotor, pošto nema više poziva ni pomena o traženju i izboru drugog ljekara.

Dr Pjetro Galijano, fizik (dr Pietro Galiano, medico fisico), bio je gradski ljekar 1641, ako ne i ranije. Na sjednici oba vijeća do 24 aprila 1642 rješavano je o njegovoj ponudi od 5 marta da mu se produži rok službe, koji

mu je isticao 26 maja. Kako je služio „na potpuno zadovoljstvo stanovništva", sudije su predložile da se zadrži u službi još dvije godine, sa uobičajenom platom i prinadležnostima. Prijedlog je u Malom vijeću primljen sa 5 protiv 3, a u Velikom odbačen sa 24 prema 18 glasova. Tako, nije bio izabran (XCI, 54).

Dr Đuzepe Salvo, fizik (Isseppo da Salvo, medico phisico), izabran je 28 jula 1642 za jednu godinu, do kraja maja 1643, sa uobičajenom platom i prinadležnostima. Iz pisma Đulija Gabrijela, brata kotorskog rektora-providura Anđela, saznaje se: da je dr Đuzepe namjeravao poći brodom za Levant za vojnog ljekara, i da su se Đulio, njegov otac Alvizo i neki „gospodin" Nikola zauzeli da dr Đuzepa odvrate od polaska na Levant i sklone da se primi za gradskog ljekara u Kotoru, jer je on „sposoban i iskusan ljekar i čovjek velikih vrlina". Poslije godinu dana, krajem jula 1643, navodi se da je dr Đuzepe imao ići iz Kotora, ali „u interesu grada i zdravlja stanovništva" da je odustao, i ostao i dalje u službi (XCI, 61, 62, 83). Nakon godine na sjednici od 22 novembra 1644, saopšteno je: da u maju ističe dvogodišnji rok službe gradskog ljekara dr Đuzepa Salva (dr Giuseppe Salvo), i da je za vrijeme dosadašnje službe pokazao svoju revnost i sposobnost. Kako usljed svojih krupnih interesa ne može da obnovi ugovor, to se predlaže da grad na vrijeme potraži u Italiji ili gdje drugo sposobna i iskusna ljekara. Zato Veliko vijeće, na čelu sa godišnjim sudijama, Marijanom Bizanti, Franjom Paskvali i dr Ljudevitom Pima, stavlja u dužnost Malom vijeću da pronađe i pogodi ljekara za službu grada, za uobičajenu platu i prinadležnosti i za vrijeme koje nađe za potrebno, sa stupanjem na dužnost čim istekne rok dr Salvu (XCIII, 552–3).

Dr Mihael Anđelo Salamoni sa Brača, fizik (dottor Michiel Angelo Salamoni, medico fisico), potpisao je ugovor aprila 1647 da stupa u službu Kotora sa 1 junom. Izvanredne sudije, Ivan Drago-Glavočević, Trifun Jakovov Paskvali i dr Nikola Vrakjen, namjesto redovnih sudija grada, Ivana Bolice–Kokoljića i Nikole Jakonje, sa ovlašćenjem Velikog vijeća, našli su ljekara Salamona i s njim sklopili ugovor za dvije godine, sa svim obavezama, platom i prinadležnostima gradskog ljekara, pošto su se dobro obavijestili da je sposoban i vrijedan ljekar (XCIII, 556). Dr Salamoni je vršio i notarsku dužnost u Kotoru. Na sjednici oba vijeća od 2 augusta 1648 izneseno je: da je dr Salamoni napustio unosnije mjesto na Braču i došao u Kotor; da u Kotoru služi za 300 dukata godišnje i da ima veliku porodicu. S obzirom na to, donesena je odluka da dr Salamoni, pored svoje ljekarske dužnosti, vrši i dužnost gradskog notara (kako bi imao veća primanja), ali pod uslovom da nađe pomoćnika za notarske poslove u kancelariji Opštine. Po isteku jednogodišnjeg roka, on nije želio da obnovi ugovor. Zato je na sjednici od 26 aprila 1649 odlučeno da se zamoli Rajmondo Zanforti, ljekar u Mlecima, da pronađe dobrog internistu koji će se primiti za gradskog ljekara u Kotoru za dvije godine (XCV, 486, 495).

Na zajedničkom zasjedanju oba vijeća od 27 juna 1649 saopšteno je: da se dr Salamoni zahvalio na službi, i da je mletački ljekar Zanforti, svojim pismom od 6 juna, pozitivno odgovorio Vijeću, koje mu se obratilo 4 maja. Izabran je za dvije godine dr Gregorio Gabrijeli, fizik (Gregorio Gabrielli, dottor medico fisico), kojega je našao i pogodio mletački ljekar Zanforti (XCV, 500, 501). Po isteku dvogodišnjeg roka, dr Gabrijeli se obratio Vijeću da ne želi obnoviti ugovor. Početkom januara 1651 povjereno je dvojici vijećnika da nađu ljekara za dvije godine (XCVI, 927). Ko je bio taj ljekar, ne znamo; možda je ostao dr Gabrijeli. Januara 1653, Vijeće je odredilo Franju Bolicu i Jeronima Buću da nađu sposobnog ljekara za službu grada (XCVI, 779).

Dr Kamilo Bonagićo, fizik (Camillo Bonaghicio, dottor medico), došao je za gradskog ljekara, po svoj prilici, 1653 godine. Umro je u službi Kotora. Oktobra 1657 biran je gradski ljekar, čije se mjesto upraznilo smrću dr Bonagića (XCIX, 393; C, 388).

Dr Emanuel Meseri (dottor medico fisico Emanuel Messeri) bio je gradski ljekar Kotora punih 18 godina. Izabran je 20 oktobra 1657, za jednu godinu (C, 388). Kako je bio sposoban i zauzimljiv ljekar i uživao opšte simpatije, služba mu je stalno produžavana. Usljed novčane krize koja je bila nastala plata mu nije redovno isplaćivana. Na Đurđevdan 1661, prilikom izbora gradskih službenika, raspravljalo se o tome u Vijeću. Istaknuto je da dr Meseri već više godina vrši svoju dužnost na opšte zadovoljstvo građana, da je vrlo sposoban i revnostan ljekar, i da mu se ubija volja za rad usljed „neredovnog primanja mjesečne plate, zbog oskudice novca u prometu". Zato je predloženo: da mu se plata daje od prihoda carine na vino. Predlog je primljen u Malom vijeću sa 7 protiv 1, a u Velikom sa 17 protiv 2 glasa. Isto obrazloženje dao je i providur u svojoj odluci od 2 maja, da se dr Meseri plaća od prihoda carine na vino (CII, 670, 671). Krajem 1663, dr Meseri se obratio Vijeću s molbom da mu providur Riva dozvoli odlazak u Mletke radi zauzimanja kod nadležnih da se stvori mogućnost kako bi Kotorska opština isplatila njegova potraživanja, oko 1500 dukata na ime neisplaćenih plata, i kako bi se omogućilo redovno mjesečno plaćanje gradskog ljekara. Ukazao je da njegovo prisustvo u Kotoru nije u to vrijeme neophodno. Daje obavezu da će se vratiti u proljeće (CIV, 820). Krajem aprila 1666 ponovo je izabran u Vijeću za dvije godine, sa 30 protiv 2 glasa (CV, 915). Na sjednici održanoj februara 1668 konstatovano je: da je dr Meseri proveo u službi Kotorske opštine neprekidno jedanaest godina, liječeći kako u gradu tako i u Vojnoj bolnici (come dell' Ospitale militie); da ne prima redovno svoju platu zbog novčane krize koja traje, usljed čega on namjerava da dâ ostavku na slžbu u

Kotoru čim mu isteče ugovoreni rok, 23 aprila; da bi njegovim napuštanjem pretrpio ugled Kotora u pogledu dobavljanja drugog ljekara, i da bi se bez tako sposobnog i zauzimljivog ljekara našli u teškoćama i građani i vojska. Zato je podnesen prijedlog da se dr Meseri zadrži, a njegova plata da pređe sa tereta Kotorske komore na teret državnih prihoda od poreze (sallario al medico stasso dell' extrato de dacii), za šta je potrebno odobrenje izvanrednog providura. Prijedlog je prihvaćen u Malom vijeću sa 8 protiv 1, a u Velikom sa 24 protiv 2 glasa. Iste godine, 30 septembra, Meseri je skoro jednoglasno potvrđen za još dvije godine. Na sjednici oba vijeća, u prisustvu providura Foskarina i izvanrednog providura Đakoma Loredana, naročito je istaknuta sposobnost i vrijednost doktora Meserija, i njegovo zauzimanje oko bolesnika (CVI, 652, 660). Godine 1670, 3 maja, ponovo je izabran za tri godine, jednoglasno u oba vijeća, „presvijetli, izvanredno daroviti i znatno sposobni" dr Meseri (condotta di medico del molto illustre eccelentissimo signor Emanuel Meseri, per talenti valorosi, per qualità riguardevole), sa svima beneficijama, privilegijama i platom koje je imao. Naročito je istaknuto: da je svoje sposobnosti predano stavio u službu svoga poziva i da se neumorno zauzima oko bolesnika (CVII, 1107).

Dr Pjetro Ajnezi, hirurg (Pietro Ainesii, medico et cerugico di questa città), pominje se 26 januara 1675 kao gradski ljekar u Kotoru (CX, 263). Prije toga, Vijeće je bilo odredilo sudiju Vićentija Jakonju i još jednog građanina za izaslanike u Mletke, da sklope ugovor sa Ajnezijem, doktorom hirurgije i medicine (dotor in cerugia e medicina), da ga dovedu u Kotor, pod uslovom svih beneficija, privilegija i uobičajene plate. Vijeće ga je potvrdilo 20 januara 1675 (CXI, 860). Na sjednici oba vijeća od 23 septembra 1676 odlučeno je da se traži drugi ljekar jer ističe rok službe dr Ajneziju (CXIII, 708). Uskoro poslije toga, dr Ajnezi je umro u Kotoru. Sačuvan je njegov testament, pisan 2 februara 1677 u kući apotekara Smakje, kod crkve sv. Marije na rijeci, u prisustvu sudije Matija Draga, Trifuna Palme i Jeronima Paltašića. Otvoren je nakon petnaest dana, poslije smrti doktora Ajnezija. Zavještao je da se sahrani u dominikanskom manastiru sv. Nikole. Ostavio je: svome kumu Tuliju Smakji (apotekaru) sve ogrtače, sva odijela osim rublja, sve hirurške instrumente sa kutijom za njih (tutti li ferri et ordegni attinenti alla proffesione di cirurgia con la sua busta) i srebrni instrument za zube (curadente d' argento), kao nagradu što ga je pazio u bolesti; Tulijevoj ženi Mariji 4 španske dupije (dogle spagnole), da od njih napravi par naušnica, kao nagradu što mu je kuvala dok je bio bolestan; Petru Smakji srebrnu kutiju za duvan; ljekaru Perigu 3 španske dupije što ga je liječio; Lorencu Albertisu 3 španske dupije; sinu Albertisa kristalni relikvijar i nekoliko dragulja za prsten, koji se nalaze u njegovoj kasi; peraškom opatu novac na dugu kod kapetana Ivana Hercegovića da mu otsluži zadušne mise; svećeniku Nikoli

Hercegoviću, bratu Ivanovu, pola srebrne škude kad održi misu za njegovu dušu, kako mu je rekao kad je otišao iz Perasta; Katarini, kućnoj pomoćnici, koja ga je vjerno služila, da se obuče od glave do pete odjećom koja se njoj dopada, i da napravi 4 košulje od dobroga platna; Gospi od Rozarija u Kotoru prsten sa modrim dragim kamenom koji nosi na ruci; za 50 misa u raznim crkvama, a najviše u manastiru sv. Nikole na oltaru Gospe od Rozarije. Položio je 20 dupija, 14 španskih i 6 italijanskih, kod pomenutog Lorenca Albertisa za dug od 36 škuda. Za nasljednike svih svojih dobara odredio je kotorske siromahe. Pošto se sve proda, da se polovina imovine razdijeli najpotrebnijim i stidljivim, a polovina onima koji javno prose. Siromasima ostavlja i neisplaćeni dio plate od Kotorske opštine. Za izvršioce oporuke imenovao je Lorenca Albertisa i Tulija Smakju. Na marginama testamenta ispisane su potvrde onih koji su primili zavještane predmete (CXIII, 769, 817).

Dr Mikijel Anđelo Perigo iz Milana (dottor Michiel Angelo Perigo Milanese) izabran je jednoglasno za gradskog ljekara na sjednici Vijeća 26 oktobra 1676. Istaknute su njegove sposobnosti, vrline i iskusto u službi ljekarskog poziva, što odgovara „njegovom dobrom glasu" (CXIII, 710). Umro je u Kotoru februara 1682, u 36-oj godini života, sahranjen u crkvi sv. Josipa.

Dr Kurtio Đakomo Bartoli iz Rima, fizik (dottor Curtio Jacomo Bartoli medico fisico... in Roma sua patria), izabran je 23 decembra 1677 u Malom vijeću jednoglasno a u Velikom sa 24 protiv 1 glas, namjesto doktora Periga, kojemu je istekao rok službe. Za doktora Bartolija kaže se: da je veoma sposoban, izvrstan u svojoj struci, praksiran i iskusan (insigni nella proffessione molta habilta... sufficiente prattica et esperienza). Dobio je uobičajenu platu kotorskog gradskog ljekara sa svima „beneficijama i prerogativima". Na sjednici oba vijeća od 8 novembra 1678, sazvanoj radi izbora gradskog ljekara, dr Bartoli je predložen za još jednu godinu. Kako u Malom vijeću nije dobio većinu, jer su se glasovi podijelili popola (7:7), to je predložen drugi kandidat, dr Rali, koji se nalazio u Kotoru. I on je dobio isti broj glasova u Malom vijeću; tako je izbor ostao neriješen. Ne znamo ko je od njih dvojice bio konačno izabran. Bartoli je ponovo postao gradski ljekar, vjerovatno sa prekidom. Služio je u Kotoru do 1685. Zatim je bio ljekar u Rimu (CXIII, 723, 738; CXVII, 1278).

Dr Zorzi Rali, fizik (dr Zorzi Ralli, medico fisico), bio je protivkandidat doktoru Bartoliju na sjednici Vijeća od 8 novembra 1678; ali njegov izbor ostao je tada neriješen, usljed ravnobrojne podjele glasova u Malom vijeću. On je u to vrijeme boravio ili bio nastanjen u Kotoru (CXIII, 738). Nijesmo sigurni da je bio izabran za gradskog ljekara, ali on je, svakako, bio tu privatni ljekar neko vrijeme.

Dr Đovani Venancio, fizik (dr Giovani Venantio, medico fisico), izabran je za gradskog ljekara za dvije godine 12 oktobra 1685, jednoglasno u oba vijeća, sa uobičajenom platom i prinadležnostima. Nekoliko mjeseci ranije, 25 juna, bio je izabran za gradskog ljekara dr Paskvalin Montičeli (Monticelli), fizik. Tada je bio određen Nikola Bizanti da pođe u Mletke i ubrza dolazak Montičelija da zauzme mjesto doktora Bartolija, koji se vraća u Rim, svoj zavičaj (in Roma sua patria). Bizanti je imao nalog da se uvjeri u sposobnosti Montičelija i njegovu predanost poslu, i da s njim sklopi ugovor. Međutim, Bizanti je napravio ugovor sa doktorom Venancijom, nalazeći da je on sposoban ljekar (CXVII, 1278, 1280).

Za kotorskog gradskog ljekara bio je biran i dr Lorenco Barlani iz Rima (dr Lorenzo Barlani, medico fisico Romano). Na sjednici Vijeća bilo je odlučeno, 23 oktobra 1687, da se opunomoći Bernard Drago, nastanjen u Rimu, da nađe internistu koji će se primiti za gradskog ljekara u Kotoru. Drago je pisao iz Rima da je sklonio doktora Barlanija, za kojega je dobio obavještenja od dr Kurtija Đakoma Bartolija, bivšeg kotorskog ljekara, koji služi u svom zavičaju (Rimu), da je Barlani ne samo vrlo sposoban nego i vrlo iskusan ljekar. Na osnovu toga, dr Barlani bio je, 29 februara 1688, jednoglasno izabran u oba vijeća za jednu godinu, računajući mu službu od dana dolaska, sa stalnom platom od 30 dukata mjesečno, koju će mu isplaćivati Kotorska komora, prema odluci Senata od 14 juna 1662, i sa svima drugim prinadležnostima i koristima, kao i njegovim obavezama u pogledu liječenja bolesnika. Barlani je krenuo za Kotor na dužnost, ali „tek što je prispio u Zadar morao se vratiti u Rim, usljed nenadnih i nepredviđenih događaja" (CXIX, 565, 567, 574).

Dr Bartolomeo Cukati, fizik (dr Bartolomeo Zuccati, medico fisico), izabran je jednoglasno za gradskog ljekara za godinu dana, 26 augusta 1688, pošto su o njemu dobijena obavještenja od pouzdanih ličnosti da je sposoban i iskusan ljekar. Na sjednici je konstatovano da ranije izabrani ljekar, dr Barlani, nije stigao u Kotor, nego se vratio iz Zadra u Rim. Cukati je dobio platu 30 dukata mjesečno (1200 perpera godišnje), saglasno rješenju Senata (mletačkog) od 14 juna 1662, pored ostalih prinadležnosti i beneficija (CXIX, 574). Ponovo je izabran za dvije godine 24 oktobra 1689, pošto je „zadovoljio u svakom pogledu", sa istom platom od 30 dukata mjesečno, koju će primati od državne blagajne u Kotoru. Nije dobijao redovno platu, iako je služio „na opšte zadovoljstvo građana". Zato je na sjednici od 10 jula 1690 donesena odluka: da se, na osnovu dekreta od 1535, podmiri ljekar od poreze na vino, jer u slučaju njegovog odlaska zbog neprimanja plate naškodilo bi se ugledu grada i mnogo bi izgubili i građani i vojska (CXX, 562, 567). Po isteku dvogodišnjeg roka, dr Cukati opet je izabran za dvije godine,

23 oktobra 1691, jednoglasno u oba vijeća, jer se pokazao ne samo sposoban nego i vrlo zauzimljiv u svojoj trogodišnjoj službi na opšte zadovoljstvo (CXXII, 811). Cukati je, po svoj prilici, biran još za koju godinu poslije drugog dvogodišnjeg roka, koji je isticao 1693.

Dr Mark Antonio Kardini, fizik (dr Marc Anthonio Cardini, medico fisico), bio je ponovo izabran za kotorskog gradskog ljekara 30 maja 1698, za još jednu godinu, u Malom vijeću sa 9 protiv 2, a u Velikom vijeću sa 24 protiv 5 glasova (CXXVII, 684).

Mark Antonio Kardini (Dr Marc Anthonius Cardini, medicus phisicus) radio je i u Dubrovniku. On je 1691 dobio od dubrovačke vlade 100 škuda nagrade za rad za vrijeme zarazne bolesti. Bio je privatni ljekar, i postavljalo se pitanje dozvole njegove prakse. Najzad je riješeno da može ostati u Dubrovniku, ali ljekarima u državnoj službi zabranjena je privatna praksa. Prijedlog da se 1694 primi u državnu službu nije prihvaćen.

*

Do sredine stoljeća, gradski ljekari u Kotoru imali su platu 300 dukata; docnije, po uredbi Senata od 14 juna 1662, 360 dukata godišnje. Pored toga, imali su stanarinu i neke privilegije. Za vrijeme novčane krize isplaćivani su od prihoda poreza na vino, po odluci od 1535 godine.

Istaknuti gradski ljekari u Dubrovniku, fizici, imali su veću platu nego kotorski; hirurzi najviše 200 dukata. Po Jeremiću i Tadiću, Domenko iz Padove, fizik, imao je 300 dukata (1607), dr Monteti, fizik i hirurg, 200 dukata (1620), dr Kamilo iz Mletaka, fizik, 500 dukata (1628), dr Martini iz Napulja 600 dukata (1661), dr Masora iz Padove 300 dukata (1665), Paolo iz Napulja, profesor, fizik i hirurg, 200 škuda (1679), a dr Foresti, 1699 godine, 440 škuda (oko 500 dukata).

XVIII vijek

U ovom stoljeću, do pada Mletačke Republike (1797), službovalo je u Kotoru svega 10 gradskih ljekara. Broj nije veliki, jer samo trojica služili su skoro sedamdeset godina. Prezime jednoga od njih ukazuje na njegovo grčko porijeklo. Ostali su, reklo bi se, svi Italijani. Nije isključeno da je među njima i koji naš Primorac sa italijaniziranim prezimenom. Dvojica su iz Mletaka; ostalima nije označena zavičajnost. Napominjemo, u XVIII vijeku javljaju se domaći ljekari u mnogim gradovima Primorja, Hrvatske i Slavonije, Vojvodine, Slovenačke. Međutim, u Kotoru XVIII vijeka, do pada Mletačke Republike, nije bilo domaćih stručnih ljekara u službi grada.

Ovdje će biti riječi samo o ljekarima koji su bili u državnoj službi; ljekari privatne prakse nijesu nam poznati. Hirurga je bilo više, u Kotoru i bliskim

mjestima. U upravno-političkim spisima, od 1684–1797 godine, o njima bi se našlo dosta podataka; ali, to je posao koji bi zasad zahtijevao mnogo vremena. Uostalom, mi nijesmo uzeli dva posljednja stoljeća (XVII–XVIII) u punom zahvatu. Primjera radi navodimo nekoliko slučajeva. Hirurg Marko Koradini, iz Kotora, izvršio je februara 1692 obdukciju leša svećenika Stevana Viskovića, ubijenog hladnim oružjem u Perastu (UP, XII, 10). Godine 1695 liječio je Đakoma Fantonija od rane na licu, i izvršio obdukciju leša vojnika iz kotorske tvrđave, u prisustvu člana saniteta Franja Jakonje (UP, XIV, 481, 502). Godine 1692 vodili su spor pred providurom dva hirurga, dr Đovani Danfi i Nikola Nikićević (UP, XII, 246). Hirurg Nikićević liječio je maja 1702 u svojoj kući u Risnu ranjenog Vuka Popova Koprivicu, a hirurg Mihailo Grubaš u Perast Komnena Toma Lukina iz Risna, ranjenog iz puške (UP, XX, 131, 438).

Dr Antonio Culati (dr Zulati) bio je gradski ljekar Kotora na prelomu XVII i XVIII vijeka, svega tri-četiri godine (CXXI, 711).

Dr Andreja Poci iz Mletaka (dr Andrea Pozzi commorante in Venetia, dottorato a Padova) izabran je namjesto doktora Culatija za gradskog ljekara (per medico-fisico), na Đurđevdan 1703, za dvije godine, računajući od 1 augusta (CXXIX, 771). Po isteku dvogodišnjeg roka, potvrđen je jednoglasno 12 marta 1705 za druge dvije godine i pohvaljen za požrtvovan rad za vrijeme epidemije (CXXX, 43, 851). Na sjednici od 15 maja 1707 ponovo je potvrđen za dvije godine, sa uobičajenom platom (30 dukata mjesečno), sa obavezama i dužnostima ljekara za građanstvo i vojsku. U Malom vijeću dobio je 9 prema 3, a u Velikom 15 prema 13 glasova. Poslije šest godina službe u Kotoru, dr Poci se pismom zahvalio Vijeću. Odlazeći „na drugu stranu", zahvalio se na pažnji, počastima i svemu što mu je učinjeno (CXXXI, 1037, 1046).

Antonio Luiđi Kotroni (Luiggi Cotroni) izabran je jednoglasno 31 oktobra 1708 da privremeno vrši dužnost gradskog ljekara za jednu godinu, pošto je (kao apotekar) iskusan u ljekarstvu. Zamjenjivao je doktora Lukatija, koji se nalazio u Padovi (CXXXI, 1047).

Dr Zorzi Lukati (dr Zorzi Lucati) službovao je u Kotoru 24 godine, sve do smrti. Nalazio se u Padovi kad je na sjednici Malog i Velikog vijeća izabran 1 juna 1709 za gradskog ljekara, na prijedlog trojice godišnjih sudija, Franja Jakonje, Pavla Bizantija i dr Mihaila Buće. Mjesto mu je bilo namijenjeno godinu ranije, kad je privremeno vršio dužnost apotekar Kotroni. Izabran je za dvije godine, kao „sposoban i iskusan ljekar", sa 8 prema 1 u Malom i sa 22 prema 1 u Velikom vijeću (CXXXI, 1053). Redovno je potvrđivan periodično tokom godina. Kako je vršio dužnost na opšte zadovoljstvo, to je 4 oktobra 1720 izabran jednoglasno u oba vijeća za period od pet

godina (CXXXVII, 925). Poslije 17 godina službe u Kotoru, napustivši lukrativno mjesto službe u Italiji (sono sedeci anni da che abbandonata nell Italia una lucrosa et onorifica condotta) – kako sam kaže – on je, juna 1724, zatražio avans pisanom molbom, upućenom sudijama i Malom vijeću. Odobren mu je avans od 2916 lira, koje je primio na blagajni Kotorske komore (CXXXIX, 701). Godine 1725, 24 juna, dr Lukati je izabran za daljih 10 godina, pošto je već „mnogo godina vršio svoju dužnost na opšte zadovoljstvo, zalažući neumorno sve svoje sposobnosti, dostojno svake pohvale". Od 21 člana Velikog vijeća jedan je glasao protiv (CXL, 782). Svojom pretstavkom od 22 novembra 1727, upućenom sudijama, dr Lukati traži da mu se isplati 80 cekina od plate za 1719–20 godinu. Navodi da od 1709 godine neprekidno služi kao ljekar-fizik grada i vojske (condotta di medico fisico dela Città e Militie), predano i požrtvovano, izlažući se opasnosti za vrijeme zarazne bolesit. Poziva se na dukal kojim se naređuje da se ljekari redovno isplaćuju. Početkom aprila 1728 raspravljalo se o tome u Vijeću (CXLI, 774, 776). Umro je u septembru 1732. Na Đurđevdan 1733, uobičajeni dan izbora gradskih službenika, ožaljena je smrt dr Lukatija (nel passato settembre la morte del quondam signor dottor Zorzi Lucati), koji je „mnogo godina služio u Kotoru, zalažući se predano u ordiniranju i starajući se o zdravlju svih stanovnika" (CXLIII, 473).

Dr Franćesko Antonio Foreli (Forelli) službovao je u Kotoru 15 godina. Izabran je na Đurđevdan 1733 za jednu godinu, predložen od trojice sudija, Vićentija Paskvali, dr Mihaila Buće i dr Alojzija Vrakjen, koji su o njegovoj sposobnosti i spremi prethodno dobili povoljna obavještenja (CXLIII, 473). Biran je i dalje redovno (CXLV, 559; CXLVI, 534; CXLVII, 60, 61); 1746 za tri godine, jer se pokazao revnostan u službi građana i vojske (CLI, 422). Krajem augusta 1747 otkazao je službu. Providur je naredio da dr Foreli mora ostati u službi građana i vojske dok se nađe drugi ljekar (CLII, 427). Ne zna se koliko je još ostao; možda više godina.

Dr Đorđo Kristijanopulo (dr Giorgio Cristianopulo, medico fisico) službovao je u Kotoru preko 25 godina. Izabran je jednoglasno ponovo za gradskog ljekara 20 augusta 1755, i to za tri godine, pošto je „već služio na opšte zadovoljstvo građana i vojske (CLV, 630). Poslije je redovno biran, periodično; 14 maja 1775 za dvije godine, za grad i vojnu bolnicu (e Ospital delle militie...CLVII, 359; CLXV, 594). Odlazeći iz Kotora, on je sudijama grada, koje su stajale na čelu Vijeća, uputio pismo 1780 godine, zahvaljujući na svemu što su mu pojedini članovi ili cijelo Vijeće učinili, tokom 25 godina njegovog službovanja u Kotoru. Žali što napušta Kotor i odlazi u Udine, gdje je izabran za primarijusa (protomedico), što mu nalažu interesi brojne porodice (CLXVII, 589).

Dr Lodoviko Lodi (Lodi) došao je po odlasku Kristijanopula. Umro je u januaru 1786. Na sjednici Vijeća od 28 januara te godine, predložen je drugi ljekar namjesto pokojnog Lodija, koji je bio izabran za pet godina, sa istekom roka 28 maja 1786, i služio za to vrijeme na opšte zadovoljstvo (CLXX, 313).

Dr Oracio Pineli (dr Orazzio Pinelli) izabran je 28 januara 1786 za gradskog vojnog ljekara, računajući mu službu od dana smrti doktora Lodija, jer je radio u Kotoru već pet mjeseci. Izabran je za tri godine sa platom koju je imao njegov prethodnik (CLXX, 313).

Dr Anđelo Albori (dr Angelo Albori) izabran je namjesto doktora Pinelija, koji nije više želio da ostane u Kotoru. Septembra 1789, dr Alberi je predložen kao „sposoban u svojoj struci na jedno duže vrijeme" (LXXV, 325). Poslije pola godine zahvalio se na položaju, na koji je – kako sam kaže – došao privremeno.

Dr Luiđi Renati iz Mletaka (dr Luigi Rennatti de Venezia) izabran je 2 maja 1790, na prijedlog providura i sudija, sa obrazloženjem da doktora Renatija krase sve najbolje osobine ljekara (CLXXVII, 317). Po isteku ugovorenog trogodišnjeg roka službe doktora Renatija, član saniteta dr Marin Vrakjen (pripravnik) podnio je providuru, sudijama i Vijeću pismenu pretstavku: da se ljekaru daje nagrada za svakodnevno obilaženje bolnice siromaha (...ogni giorni visitare l' ospitale dei poveri di questa città), kao i nagrada kad mora izaći na konju na lice mjesta, zajedno sa članom saniteta. Na đurđevdanskom zasjedanju Vijeća 1793, kome je prisustvovalo 17 članova, na čelu sa providurom Vicencom Dolfinom i sudijama kontem Andrijom Stanislavljevim Burovićem i kontem Trifunom Gregorinom, dr Renati je potvrđen za gradskog ljekara (za tri godine?). Za članove saniteta izabrani su: Matija Valeri, Marin Vrakjen i Jeronim Paskvali (CLXXX, 195, 201).

*
* *

Dubrovački gradski ljekari XVIII stoljeća imali su platu od 300 do 500 dukata. Tako, dr Rigoli na početku stoljeća imao je platu 260 škuda, a čuveni Dubrovčanin dr Petar Bjanki, koji je učio medicinske nauke u Napulju i Padovi, praktičnu medicinu u Bolonji, Padovi i Firenci, i koji će najzad postati lični ljekar Marije Terezije, postavljen je u Dubrovniku za gradskog ljekara 1726 sa platom od 400 dukata i 20 dukata stanarine; dr Điromela, s kraja stoljeća, imao je 500 dukata.

Kotorski gradski ljekari ovoga stoljeća imali su „uobičajenu" platu od 360 dukata godišnje; stanarinu i druge prinadležnosti, kao što je honorar za liječenje lica koja nijesu bila građani kotorski; možda su imali i neki dodatak za ljekarsku službu u vojnoj bolnici.

U našim narodnim pjesmama, koje opjevaju događaje i junake bilo starijih ili novijih vremena, često se pominju primorski ljekari: „sa mora medici", „od mora ećimi". Tu se u prvom redu misli na ljekare Kotora, Dubrovnika i Zadra.

VI.
Apotekari i apoteke (XIV–XVIII vijek)

I. Apotekari

Prve pomene o kotorskim apotekarima imamo u najstarijim sačuvanim sudsko-notarskim spisima kotorskim – iz 1326–37 godine. U tom kratkom periodu pominju se tri apotekara, po dva istovremeno. Sama ta činjenica govori da je njih bilo u Kotoru i u drugoj polovini XIII vijeka. Kad se prvi put javljaju, ne može se znati, jer nedostaju pisani spomenici. S prvom pojavom apotekara javljaju se – razumije se – i prve apoteke; u Kotoru svakako istih godina kad i u Dubrovniku i Trogiru (1271), iza kojih Kotor, kao glavna luka i najcivilizovaniji grad srednjevjekovne Srbije, nije ni u čemu izostajao, naročito ne u građevinarstvu, slikarstvu, zanatstvu, ljekarstvu i apotekarstvu. Prema tome, Kotor spada među one gradove naše otadžbine koji su prvi imali svoje apotekare i apoteke.

Prvi apotekari i apoteke za koje zna istorija medicine javljaju se u Grčkoj za vrijeme slavnog ljekara Hipokrata (460–377 prije n. e.); zatim u Rimu, za vrijeme čuvenog ljekara Galena (131–201); kod Arapa u VIII vijeku. Kod kulturnih naroda Evrope apotekarstvo se razvilo u XIII vijeku, pod uticajem medicinske škole u Salernu. Prvi sačuvani podaci o radu apotekara i apoteka nalaze se u statutu francuskog grada Arlesa iz 1170 i u ediktu rimsko-njemačkog cara Fridriha II iz 1240 godine. Pored ostalog, tamo se određuje: da apotekari ne smiju stupati u poslovne veze sa gradskim ljekarima u pogledu nabavke i prodaje ljekova. Najstarije vijesti o apoteci poantičke Evrope potiču iz 1180, a o apotekarskom esnafu iz 1225, u Firenci i Londonu. Kad su imali svoje apotekarske bratovštine, oni su imali, svakako, i svoje gradske apoteke. U Kelnu je postojala apoteka 1225, a u Mlecima 1258 godine.[1]

U našoj zemlji apotekarstvo se javlja vrlo rano, zahvaljujući starim gradovima našega Primorja, koji su održavali žive kulturne veze sa Mlecima, Firencom i drugim medicinskim središtima Italije, kolijevke evropskog apo-

[1] *Enciklopedija Leksikografskog zavoda Jugoslavije*; Dr. Vlad. Stanojević, *Istorija medicine*, Beograd 1953, str. 290.

tekarstva i ljekarstva. Prvi poznati pomeni o apoteci i apotekaru kod nas potiču iz druge polovine XIII i prve polovine XIV vijeka.

Kao u Dubrovniku i u drugim našim primorskim gradovima, apotekari u Kotoru bili su tokom vjekova skoro sve sami Italijani. Malo je bilo domaćih ljudi, osim odomaćenih potomaka italijanskih apotekara. Prvi naš apotekar za kojega danas znamo služio je u Kotoru krajem XIV vijeka. To je Ratko Ozrenić, Dubrovčanin. Od 40 i nekoliko apotekara koji su, prema našim prikupljenim arhivskim podacima, služili u Kotoru od 1326–1797, bilo je Jugoslovena svega 2 ili 3. Osim Ozrenića (1395), to su Nikola Zarić (1636) i Ljudevit Dobrinić (Bonani), Trogiranin (1681). Ostali su bili Italijani – iz Mletaka, Bolonje, Padove, Kremone, Milana, Luke, Barlete, Narda, Ferma, Maćerate, Brešije, Saloa itd. Gradske apotekare biralo je Malo i Veliko vijeće na zajedničkim sjednicama, sve do svršetka XVII vijeka. Od 1701, u zapisnicima Vijeća nema više pomena o izboru gradskog apotekara, kao što ima o izboru gradskog ljekara i upravitelja škole. Znači, postali su privatni apotekari.

Na osnovu arhivskih izvora dalo bi se zaključiti: da su u Kotoru tokom pomenutih pet vjekova radila obično po dva apotekara – do početka XVIII vijeka jedan gradski a drugi privanti, i najzad oba privatni. Od sredine XVI vijeka može se pratiti izbor gradskog apotekara u Vijeću. Prema tome, broj gradskih apotekara je potpuniji od broja privatnih.

XIV vijek

Iz ovog stoljeća poznato nam je svega 6 apotekara, i to iz dva kratka perioda: 1326–37 i 1395–1400 godine (spisi ostalih godina nijesu sačuvani). Dvojica su iz Mletaka, dvojica iz Barlete, jedan iz Luke (Bolonja) i jedan iz Dubrovnika.

Albergeto iz Mletaka, apotekar (Albergetus spitiarius de Venetiis), pominje se u najstarijoj sačuvanoj godini sudsko-notarskih spisa. Zadužio se 16 decembra 1326 kod Junija Bazilijeva (Bizanti?) 96 perpera mletačkih. Juna 1327 primio je od Nala Sergijeva Kantavela, mletačkog trgovca, 129 perpera mletačkih od Nalova duga Filipinu de Molinu iz Mletaka. Pominje se i augusta iste godine (I, 60, 87). Početkom aprila 1330, apot. Alberto zatražio je od suda procjenu vinograda Dimitrija Sajina u Dumidrani, u čiji je posjed ušao za nepodmireni dug, na osnovu propisa Kotorskog statuta. Vinograd od 6 kvadranjola, po 100 loza, bio j procijenjen zajedno sa susjednim tršćem za 200 krstatih perpera. Nalazio se pored vinograda koji je bio zaposjeo mletački trgovac Jakomelo Tomado. Za ostatak duga, Albergeto je ušao u posjed Dimitrijeva imanja u Mrčevcu, pored vinograda Paskvala Martolova (oca Dušanova protovestijara Gruba). Početkom juna iste godine, Prode

Petrov Bisage, Dubrovčanin, ostao mu je dužan 35 perpera, s obavezom da posjed koji drži Martol iz Mržepa pripadne Albergetu, ako ne bude podmiren tokom dva mjeseca (I, 131, 156). Filipino de Molino, punomoćnik mletačkog trgovca Marka Bono, primio je augusta 1332 od Nikole Buće i Srđa Matije Trifunova Jaka 100 perpera mletačkih, na osnovu dva ugovora koje su sklopili sa apotekarom Albergetom, zastupnikom pomenutog Bona (1–2, 25). Poslije nekolike godine, decembra 1336, Albergeto je punomoćnik Venede, udove Marka Bona. Bio je podmiren od Nikole Pobratova iz Kotora, koji je poslovao sa Markovim trgovačkim zastupnikom, Leonardom Bono. Istih dana bio je podmiren i od Matije Trifunova za dugove pomenutoj Venedi. Januara 1337, kao punomoćnik dvojice mletačkih trgovca, Negra i Andrila, ovlastio je kotorskog vlastelina Petra Katenu, koji je održavao veze s rudnim tržištima Srbije, da naplati od svoga brata Nikole 50 perpera, na osnovu priznanice od 110 perpera, čiju je vrijednost potvrdio zakletvom (I–2, 319, 321, 324).

Enrik Bonanini iz Barlete, apotekar (Enricus Bonanini de Barulo, spetiarius), bio je podmiren, 26 jula 1335, od Kotorske opštine u pogledu plate i svega ostalog (I–2, 269).

Đovani Anđelov iz Barlete, apotekar, došao je, izgleda, namjesto svoga zavičajca Enrika Bonanini. Istoga dana kad je apotekar Enrik podmiren od Kotorske opštine, 26 jula 1335, kći pokojnog Radoste, kamenoresca iz Perasta, Radena, obavezala se da služi šest godina kod Đovanija magistra Anđela (cum Johanne magistri Angeli de Barulo), kod njegove žene i porodice, u Kotoru ili bilo gdje drugo (I–2, 269). Da je Đovani bio apotekar vidi se iz drugog dokumenta, koji smo naveli kad je bila riječ o kotorskom gradskom ljekaru Pjetru Valensu iz Rima. U prisustvu Donata Barakija iz Trana i dvojice apotekara iz Barlete, Đovanija ser Anđela i Ernika (in presentia Donati Barachi de Trano, Johannis ser Angeli et Enrici, speciarii de Barulo), Valens je izjavio pred sudom, 18 februara 1335, da je od Kotorske opštine primio platu za pola godine (I, 304). Otac apotekara Đovanija, magistar Anđelo, bio je tada nastavnik srednje škole u Kotoru. On ga je, valjda, i doveo za gradskog apotekara.

Marko Paulo iz Mletaka pominje se 1395 godine kao apotekar kotorski; odnosno, pominje se kuća njegovog sina u Kotoru, koju je on dobio u miraz kad se kao kotorski apotekar oženio Kotorankom (II, 338). kako je pomenute godine Tomiko Markov bio svećenik, to se može zaključiti: da je njegov otac došao u Kotor i oženio se najmanje 25–30 godina prije 1395 godine. Znači, Marko Paulo bio je kotorski apotekar sedamdesetih i osamdesetih godina XIV vijeka. Da nije bilo ove kuće, danas se uopšte ne bi znalo da je Marko Paulo bio apotekar u Kotoru, i da je najstarija očuvana zgrada kotorske apoteke iz njegova vremena.

Ratko Ozrenić iz Dubrovnika bio je apotekar u Kotoru pirje 1396 godine. Antonio Roso iz Mletaka opunomoćio je, 27 augusta 1396, Nikolu Tartara, bivšeg trgovačkog poslovođu Pjetra Gnora, da u Dubrovniku naplati neki dug od Ratka Ozrenića, bivšeg gradskog apotekara u Kotoru (a Raticho Ozrenich, olim speciario et salariato Communis Cathari). Dva dana ranije, Trifun Marinov Buća ustupio je Nikši Laurencijevu pravo na polovinu duga od 36 dukata koje mu duguje Ratko Ozrenić (Osrich), bivši kotorski apotekar (II, 346, 348). Ovaj dug pominje se nekoliko godina docnije. Na osnovu notarske isprave od 1395 godine, Trifun Marinov Buća potraživao je od Ratka Ozrenića, bivšeg kotorskog apotekara, 36 dukata, računajući dukat po 30 groša kotorskih. Kako je Ozrenić imao 26 perpera i 6 groša kod Georgija Nikolina u Kotoru, to je Buća tražio ovaj novac za djelimičnu podmiru. Ovaj novac Ozrenić je u svoje vrijeme bio poslao iz Srbije (Sclavonia) svojoj majci u Dubrovnik po Mikcu Grupčevu, a ovaj ga dao Juniju Smaloti da ga preda Georgiju. Georgije je izjavio pred sudom da je novac primio od Mikca, preko Smalote. Sud je udovoljio traženju Buće (II, 73).

Jakobo Kambijev iz Luke, gradski apotekar u Kotoru (Jacobus Cambii de Bononia, speciarius salariatus Communis Catari), potvrdio je pred sudom, 13 septembra 1396, vjerodostojnost isprava kotorskog notara Jakoba Ugodonika, iz Bolonje, koje su se kod njega nalazile (II, 354). Marta 1397, Jovan Andrijin iz Crne Gore (de Montenegro) opunomoćio je kotorskog veterinara Laurencija iz Bolonje da ga zastupa pred sudom u sporu sa apotekarom Jakobom Kambijevim iz bolonje (II, 422). Kotorski hirurg Petar iz Bolonje izjavio je pred sudom (sudijom Lukom Dragom i auditorom Lamprom Bolicom), 28 maja 1398, u prisustvu Perkolina Gnani iz Zadra, Pjetra Ingenezio, konzula mletačkih trgovaca u Kotoru (consule venetorum mercatorum in Cataro), Bernarda Đordana i apotekara Jakoba, da je podmiren od Kotorske opštine u pogledu njegove godišnje plate (II, 539). Apotekar Jakobo iz Luke imao je spor sa notarom Jakobom Ugodoniko, svojim zavičajcem, u vezi sa zajedničkim poslovanjem koje se tiče apoteke. Pred kotorskim knezom Pavlom Georgijevim iz Zadra i gradskim sudijama oni su, 1 jula 1398, izabrali za arbitra Petra Ingenezio iz Mletaka (II, 11). Sredinom januara 1399 pominje se kao bivši gradski apotekar u Kotoru (ego Jacobus fillius ser Chambii de Locha de Bononia, olim speciarius Communitatis Catari). Ustupio je ser Luki Dragu i njegovom sinu Dragoju svoje pravo potraživanja na osnovu notarske isprave od 1 augusta 1397. Bernard iz Mletaka obavezao se 27 januara 1399 da izvrši neku obavezu prema Jakobu Kambijevu, bivšem kotorskom apotekaru, čim učini obračun sa Matijem Georgijevim iz Dubrovnika (II, 626, 634). Iste godine, 28 aprila, sud je odobrio jednom Kotoraninu da kod sebe zadrži stvari i računsku knjigu Jakoba Kambijeva iz Luke, bivšeg apotekara Kotorske opštine (II, 94).

Poslije službe u Kotoru, Jakob Kambijev iz Bolonje bio je apotekar u Dubrovniku. Primljen je u službu marta 1399, pored glavnog gradskog apotekara Zanina Salimbene iz Mletaka, da „drži dućan i vrši posao apotekara, a valda da će mu dati samo stan i dućan" – kako kažu Jeremić i Tadić.

Nalazeći se između Firence i Pize, nedaleko od Bolonje, Modene i Sijene, rodno mjesto Jakoba Kambijeva, Luka, koju su proslavili njeni sinovi Ugo Borgonjone i sin mu Teodorik (+1298), profesori-hirurzi na univerzitetu u Bolonji, bila je čuvena u Srednjem vijeku sa svojih školovanih ljudi. Našim primorskim gradovima dala je mnoge notare, nastavnike, ljekare i apotekare.

*
* *

Ni za jednog kotorskog apotekara XIV vijeka nemamo podataka koliko je iznosila njegova godišnja plata. Gradski apotekar u Kotoru 1420 godine imao je platu 155 perpera, veću nego apotekar Dubrovnika.

Dubrovački apotekari XIV vijeka bili su iz Mletaka, Bolonje, Ravene, Ankone i Luke. Magistar Bonaventura (1318) bio je dužan da „snabdije apoteku svima potrebama" (ljekarijama). Apotekar Paulicio, koji je služio u Dubrovniku skoro četrdeset godina (1333–71), snabdjijevao je ljekovima magistra Antonija, ljekara cara Dušana.[2] Magistar Tomazo, hirurg, bio je primljen u službu Dubrovnika 1345 godine, pod uslovom da drži apoteku. Magistar Maučarelo Bonačonta, iz Ankone, (+1363) bio je primljen za dubrovačkog građanina. Njegov sin, takođe apotekar, stupio je u dubrovačku službu (1379) sa platom od 60 perpera i besplatnim prostorijama za apoteku; docnije je radio u Ankoni. Zanino Salimbene, sin dubrovačkog apotekara Pjetra, poznat po ćirilskim pisanim spomenicima kao „Zanin spičijar", koji je poslije očeve smrti dugo vremena bio dubrovački apotekar (1372–1414), imao je godišnju platu od 100 perpera i 30 perpera stanarine (Jeremić–Tadić).

XV vijek

Za prve dvije decenije XV vijeka nedostaju sudsko-notarski spisi (1401–19). Otuda nema podataka o apotekarima toga perioda. Iz ovog stoljeća poznato nam je 9 apotekara. Petorica su bili iz raznih gradova Italije, iz Kremone, Bolonje, Narda, Mletaka i Ferma, jedan iz oblasti Marke (okolina Ankone, Ferma i Osima), a za posljednju trojicu nije uvedeno odakle su. U ovom stoljeću, kao i u prethodnom, u Kotoru su radila po dva ili tri apotekara. To treba naročito istaći.

[2] Jireček, *Istorija Srba*, II, 313–15.

Pjetro Antoniov iz Kremone pominje se 30 marta 1420 kao gradski apotekar u Kotoru, tada još slobodnom gradu. Knez Nikola Glavati i sudije, sa Malim i Velikim vijećem, dali su obavezu pomenutog dana da će platiti 155 perpera kotorskih Pjetru Antonijevu iz Kremone, apotekaru Kotorske opštine (ser Petro ser Antonii de Cremonis, spetiario salariato dicte magnifice Communitatis), za vrijeme koje je služio tokom godine i koje će služiti do kraja septembra (III, 405). Iste godine, 23 novembra, apotekar Pjetro ustupio je Baziliju Marinovu Bizanti 53 perpera kotorska koje ima primiti od Kotorske opštine kao ostatak svoje plate za vrijeme koje je služio u apoteci (III, 463). Iz ovog dokumenta proizlazi: da je bogati kotorski vlastelin Bazilije Bizanti, koji je naizmjenično pokrivao najveće položaje u službi slobodnog grada, podmirio apotekara uime Opštine. Da li je apotekar Pjetro tada napustio opštinsku službu, ili je i dalje ostao u Kotoru, ne može se znati. On se pominje aprila 1431, kad više nije bio kotorski apotekar. Junije Laurencijev Buća traži od suda da prinudi njegovog brata Trifuna i Ivana Buću da mu, poslije smrti brata Nikole, predaju dio imovine koji mu pripada prema diobi iz 1416 godine, izvršenoj na zahtjev *majke*, Danše. Tu se pominju imanja u Kavču, Tivtu, Kostanjici i Grblju, kao i kuća u Kotoru u kojoj je stanovao apotekar Pjetro (IV, 69). Izgleda, ovo se odnosi na 1416 godinu, što bi značilo da je Pjetro iz Kremone bio gradski apotekar Kotora više godina prije 1420.

Zuminijano Aleksijev iz Bolonje, apotekar (magister Zuminianus de Bononia apothecarius salariatus in Cataro), stupio je u službu grada Kotora 1429, ako ne i ranije (arhivski spisi iz nekoliko ranijih godina takođe nedostaju). Magistar Zuminijano bio je dobar trgovac. Trgovačkim poslovima tada su se bavili svi, vlastela i službenici grada. Oktobra 1430, on je kao gradski apotekar, zajedno sa Nikolom Rogom iz Ulcinja, nastanjenim u Kotoru, uzeo od Simika Brajanova 870 perpera kotorskih na trećinu dobiti. Bez dozvole Simikove, oni s tim novcem nijesu mogli trgovati izvan Kotora. Ugovor su potvrdili Nikola Marinov Buća, sudija, i Marin Protovestijar (Buća), auditor. Poslije godinu dana, 14 novembra 1431, magistar Zuminijano primio je od Simika Brajanova 350 perpera kotorskih na dobit popola, s obavezom da uloži novac na korist „udruženja" (societas), i da učine obračun poslije pola godine; u protivnom, apotekar je imao da za svakih 5 plati 6 perpera (20%) za godinu, prema odredbi Kotorskog statuta. Novac je imao vratiti Marinu Drušku. Sredinom januara 1434, Simik Brajanov je učinio pred sudom prijenos duga apotekara Zuminijana na svoga kreditora Marina Drušku (V, 98, 313). Iz drugog dokumenta se vidi da je Zuminijano prodavao neke lanene ili vunene vrećice. Decembra 1431, Miladin Milanović, Dobrilo Radonjić, Ratko Obradov i Boško Milanović, mornari, obavezali su se pred sudom da će pojedinačno ili skupa platiti magistru Zuminijanu iz Bolonje,

apotekaru, 30 perpera kotorskih, koje mu ostaju dužni za lan, odnosno za „rašu" i bisage (pro lano – rasia – sachis besaciis...V, 334). Januara 1431, Zuminijano je primio od Marina Trifunova Buće 50 perpera na račun svoje neisplaćene plate, što je zapisano u knjigama kotorskog providura Đovanija Balba (V, 14). Znači, bio je apotekar kotorski za vrijeme providura Balba (1429–30).

Kotorska opština bila je jedno vrijeme nezadovoljna magistrom Zuminijanom. Zato je pokušala da nađe drugog apotekara. Kad je, 4 augusta 1431, odredila Dobruška Margocijeva Paskvali, koji se tada nalazio u Italiji, i Milojicu Paltašića da sklope ugovor sa ljekarom Antonijem iz Trana, stavila im je u dužnost da nađu i dovedu u Kotor spremnog i stručnog apotekara (unum aromatarium seu spiciarium sufficientem in arte sua), sa godišnjom platom od 150 perpera kotorskih, koristima i privilegijama koje su imali raniji apotekari u službi Kotorske opštine, plaćani na blagajni Kotorske komore. Bili su ovlašćeni da na to mogu obavezati Državnu komoru u Kotoru, kneza (providura), sudije, Malo i Veliko vijeće. Od njih se zahtijevalo da apotekar mora dati obavezu da će svoju dužnost vršiti kako nalaže apotekarski poziv (V, 230). Iz svega proizilazi da je Zuminijano, po svoj prilici, bio zapostavio apoteku svojim trgovačkim poslovima druge vrste. Misija pomenute dvojice kotorskih građana, vlastelina i pučanina, uspjela je u pogledu ljekara, ali ne i u pogledu apotekara.

Zuminijano se i dalje pominje kao gradski apotekar, marta i novembra 1431 (V, 48, 232). Decembra 1434 stavljen je na javnu prodaju neki posjed Marina Roga (valjda sina ranijeg trgovačkog sudruga magistra Zuminijana), radi podmire apotekara Zuminijana Aleksijeva (pro satisfactione contra Zuminianum Alexii apothecarium...V, 646). Sredinom januara 1436, Zuminijano se pominje kao bivši gradski apotekar kotorski (olim aromatarius salariatus in Catharo), kao otsutni punomoćnik Nikše Ratkova iz Dubrovnika (XIV, 499). Januara 1439 pominje se sudsko-notarska isprava od 29 oktobra 1438 u kojoj se navodi da su gradski procjenitelji, po naređenju providura i sudija, procijenili vrt koji pripada magistru Zuminijanu iz Bolonje, ranijem apotekaru u Kotoru (magistro Zuminiano de Bologna, altra fiada spiciaro in Cataro), radi podmire duga od 12 dukata i 19 soldi (V, 886).

Magistar Zuminijano ponovo je bio gradski apotekar. Februara 1443 dvaput je pozivan na sud da odgovori na traženja Danila Marinova Druška. Početkom marta obavezao se pred sudom da će platiti Danilu Martinovu Drušku, Trifunu Dragu, đakonu Antoniju i Jakši Simika Brajanova, starateljima nasljednika popk. Druška Marinova Druška, 164 perpera, drugu polovinu ranijeg duga Marinu Drušku i Simiku Brajanovu. Tu se izrično navodi: da je magistar Zuminijano tada bio u službi Kotorske opštine (aromatarius salaria-

tus in Cataro...VII, 609–11). Marta 1443, Petar Trifuna Mihailova Buća izjavio je da ostaje dužan apotekaru Zuminijanu 1 perper, 4 roša i 15 folara (X, 135). Početkom augusta iste godine pominje se posljednji put, i to kao bivši apotekar grada Kotora (olim aromatairus salariatus in Cataro). Izdao je priznanicu Nikoli Magovu (Maprocijevu Paskvali) da mu ostaje dužan 18 dukata i 6 perpera kotorskih, kao ostatak najamnine za kuću za posljednje tri godine. Istovremeno je opunomoćio Mateja Balba i Nikolu Magova da na blagajni Kotorske komore prime njegovu neisplaćenu platu, da se time podmiri Nikola za stanarinu koju ostaje dužan (X, 230).

Od 1436–43 godine često se pominje, pored Zuminijana, i apotekar Antonio Beli. Jedan je radio u gradskoj, drugi u privatnoj apoteci.

Antonio Beli iz Narda (Apulija) bio je dugo vremena kotorski apotekar. Oženio se iz Kotora, i ostao tu. U jednom dokumentu pominje se kao član odbora za carinu vina, što znači da je postao i građanin kotorski.

Krajem augusta 1436, kotorski providur Laurencije Vikturi dao je Đovaniju Bartolomeu iz Mletaka, kotorskom gradskom ljekaru, i magistru Antoniju Beli, apotekaru (magistro Anthonio Belli aromatario), neki novac da podmire njegove troškove u Mlecima (VI, 10). Početkom decembra Beli je uveden kao gradski apotekar Kotora (aromatarius in Cataro salariatus). Tada je primio u službu Ivana Radašinova iz Dubrovnika, s obavezom da ga za šest godina obuči u svojoj struci, da ga hrani, odijeva i na kraju službe dâ 6 dukata. Ivan se obavezao da će ga služiti vjerno u kući i izvan kuće (VI, 289). Juna 1438, apotekar Beli i pomenuti ljekar Bartolomei kupili su na licitaciji za 65 dukata jedan budvanski jedrenjak koji je zaplijenjen u krijumčarenju (VI, 492). Maja 1441, magistar Antonio sklopio je ugovor sa Marinom Bakojevim iz Ulcinja (cum famulo suo), koji se obavezao da će ostati u službi apotekara tri godine, za hranu, odjeću i 60 perpera (VII, 183). Oktobra iste godine prodao je neku robu Alegretu Belijas za 27 perpera i 6 groša kotorskih. Istog dana Antonio i Jakša Luke Jakovova (Paskvali) ugovorili su sa Nikolom Velijas iz Kotora da im za 20 dukata unajmi svoj jedrenjak, sa kapetanom i četiri mornara, koji će otputovati za Otrant da utovari robu i prenese je do Svetog Nikole na Bojani (VII, 284, 285). Poslije mjesec dana, apotekar Beli i Andreo Santo Genezio (bivši kotorski notar) uzeli su u najam jedrenjak Nikole Velijas. Posadu broda sačinjavali su: kapetan, pet mornara i kapetanov sluga. Brod je trebalo odmah da krene; u protivnom, imao je da plaća zakupcima jedan dukat dnevno, osim opravdanog slučaja koji bi iskrcao. Morao je da plovi za Drač, gdje se nije smio zadržati više od jednog dana. Ako se, na zahtjev Antonija, zadrži više, onda kapetan nije bio više dužan da plovi dalje za Valonu. U Valoni je trebalo da se zadrži dva dana, a odatle da plovi za Otrant, gdje je imao da primi tovar. Kabina sartija imala je

da ostane slobodna za kapetana. Brod bi se zadržao u Otrantu šesnaest dana. Na zahtjev trgovaca, kapetan je bio dužan da odatle plovi za Mletke, i za to se imala računati posebna brodarina. Inače, natovareni brod je imao da plovi za Svetog Nikolu na Bojani. Tu bi se zadržao dva dana, dok trgovci vide mogu li robu prodati u Skadru. U povoljnom slučaju, brod je imao da plovi uz Bojanu do Svetoga Srđa i da tu iskrca robu za Skadar. U protivnom, brod je imao da prenese robu u Kotor. Za brodarinu od Kotora do Drača, Valone i Otranta, i natrag do Sv. Srđa i Kotora, zakupci su bili dužni da plate 20 dukata, računajući dukat po 40 groša. U slučaju da iskrca robu u Sv. Srđu na Bojani, brod je tu imao da primi tovar za Dalmaciju. Brodarinu za taj put odredila bi dva izabrana građanina (VII, 315).

Antonije Radojev Krespo pozajmio je, novembra 1441, od Antonija Beli, kotorskog apotekara, 192 perpera, s obavezom da će taj novac vratiti Mihailu Paltašiću, kojemu Beli duguje 275 perpera. Krespo nije ispunio svoju obavezu. Oko toga se vodio spor poslije njegove smrti. Beli je tražio naplatu duga. Sud je presudio, novembra 1444, da se od imovine Krespa isplati magistru Antoniju 192perpera (VII, 316, 317, 1030). Osim toga, Krespo je ostao dužan magistru Antoniju 6 perpera i 4 groša za ljekove uzete iz njegove apoteke i pozajmljeni novac (pro rebus habitis de sua statione et denariis mutuatis), što se vidi iz knjiga koje vodi apotekar. Pozivajući se na knjige apotekara, sud je donio odluku, oktobra 1446, da se magistar Antonio podmiri od Krespove imovine (VII, 1009, 1010).

Aprila 1442, magistar Antonio Beli iz Narda, stanovnik Kotora (m. Anthonius Belli de Nardo, aromatarius, habitator Catari), kupio je od Luke Trifuna Lukina Bolice i Ilije Stefanova Zaguri 822 funte lana, za 21 dukat „dobroga zlata i prave mjere" i 6 perpera kotorskih, računajući 1000 funti 26 dukata. Obavezao se da će ih podmiriti juna 1442 (VII, 410). Iz ovog dokumenta saznajemo da je apotekar Beli bio sa krajnjeg juga Italije, iz grada prema Otrantu. Početkom augusta 1443, magistar Antonio prodao je majstoru Georgiju, krznaru iz Kotora, jagnjećih koža za 35 perpera (X, 234), a krajem septembra od Luke Pautinova kupio je trubnju čohe za 17 zlatnih dukata, da ga podmiri u maju 1444 (VII, 646). Tokom oktobra 1443 pominje se kao gradski apotekar. Za 80 perpera kupio je suvih smokava od Trifuna Lukina Bolice, a za 13 dukata od Luke Pautinova (X, 279, 296). Krajem istoga mjeseca opunomoćio je Jakova Trifuna Jakovova Paskvali i Nikolu Trifunova Bolicu da ga zastupaju pred sudom (X, 318), a krajem jula 1444 pozvan je na sud sa Nikolom Trifunovim Bolicom i Lukom Pautinovim (VII, 748). Maja 1444 prodao je neku robu Pavlu i Ivanu Jukovu i Milovatu Paranoviću iz Kotora, mornarima, za 52 perpera, a u augustu unajmio je kuću Mateja Balba na Trgu sv. Tripuna, za 10 dukata godišnje (IX, 33, 110).

Apotekar Beli bio je član odbora trošarine na vino 1444 godine. Miladin Vitić i Nikola Radonjić, Peraštani, obavezali su se pred sudom, oktobra 1444, da će platiti Trifunu Lukinu Bolici, Nikoli Paltašiću i apotekaru Antoniju, carinicima vina (daciariis vini de Cataro), 60 perpera na ime trošarine na vino (IX, 140). U to vrijeme magistar Antonio dugovao je Laurenciju Nikole Vikturi iz Mletaka 11 i po dukata, po konačnom obračunu uzajamnog poslovanja, obračunavajući tu i 26 dukata koje im je dugovao Luka Pautinov (IX, 377). Tokom 1445–6 godine, magistar Antonio pozivan je pred sud nekoliko puta, u vezi s nekim sporovima sa Marinom Bućom-Protovestijarom, sa Marinom Trifuna Mihailova Bućom i sa apotekarom Pjetrom (VII, 863, 1009, 1010, 961; XI, 695). Marta 1446 kupio je od Ilije Draga čohe za 89 perpera. U vezi s tim, on je u novembru dao obavezu da će podmiriti dug Iliji (IX, 662; VII, 1028). U vezi s nekim sporom, opštinski procjenitelji otišli su, novembra 1449, u vinograd magistra Antonija, apotekara, i utvrdili da se na prostoru slabo obrađene zemlje mogu zasaditi lozom još tri kvadranjola (X, 557). Beli je vodio spor i sa Paskojem Tominim Vrakjenom. Sporili su se oko međaša vinogradâ na Prčanju, i odredili su arbitre da presude spor – Beli Nikolu Ivanova Buću-Ljiljana, a Vrakjen Luku Maruškova Bolicu (CXLIX, 596). Beli je vodio spor sa Petrom Bogićem 1450, sa berberinom Alegretom 1451, a sa Markom Paulini 1452 godine (XI, 592, 781, 940, 943). Sud je presudio, jula 1452, da Beli plati 35 perpera Marku Paulini, a marta 1453 da podmiri Marina Gabrova sa 11 perpera, prema sopstvenoj priznanici od maja 1452 (XI, 944, 1040). Dvaput je izdavao punomoće svome sinu Lodoviku za poslove u Mlecima, decembra 1450 i novembra 1451 (CXLIX, 627, 822). Juna 1451 obavezao se da plati Jakovu Marina–Grasa Vlado, zastupniku mornara Ivana Pribilovića, 28 perpera, oktobra Marinu Gabrovu 6 perpera, 9 groša i 23 folara, a novembra Simiku Brajanovu 40 perpera kotorskih (XI, 725, 777; CXLIX, 805). Godine 1451–2 bio je zastupnik Ivana Laurencijeva Buće i Marije Buće (CXLIX, 839, 841, 843), a januara 1459 Dabišina Margova Paskvali (XI, 907, 309). Oktobra 1452 pominje se kao izvršilac oporuke Jakše Simika Brajanova, zajedno sa Ljepojem Bubanićem (XI, 966).

Apotekar Beli pominje se više puta kao punomoćnik prezbitera Georgija Pelinovića, opata manastira sv. Marije Rotačke (procurator venerabilis viri domini presbiteri Georgii Pelinovich, abbatis monasterii sci Marie de Rotatio). Januara 1450, Marin Trifuna Mihailova Buća obavezao se da plati Antoniju Beli 710 perpera, koje mu je Pelinović pozajmio za povraćaj kuće koju je prodao. Prvoga juna iste godine Buća se ponovo obavezuje da isplati svoj dug opatu Pelinoviću, preko njegovog punomoćnika Antonija Beli, na osnovu priznanice koju je pisao svećenik Marin, notar barski, a potvrdio je poglavar Bara, Đovani Bembo. Ticalo se iste kuće, prodate ranije za 1000

perpera. Poslije godinu dana, Buća je, preko magistra Antonija, otplatio dio svoga duga opatu Marije Rotačke (CXLIX, 644,744, 750).

Magistar Antonio Beli bio je oženjen Kotorankom Slavušom, kćerju Mihaila Palme (Palmice) Slavi. Poslije smrti oca, ona je vodila spor sa svojim stricem Ivanom (Zunkom) oko nasljeđa. Za vođenje spora opunomoćila je svoga muža, juna 1445 (IX, 387). U vezi s tim sporom, magistar Antonio izlazio je više puta pred sud. Sud je saslušavao opširne dokaze i protivdokaze jedne i druge stranke, iznesene pismeno. Iz njih se vidi da su Mihailo i Ivan Palmica bili sinovi Palme Slavi i žene mu Nuce. Nakon dva mjeseca vođenja parnice, providur i sudije su izrekli presudu. Ivan Palmica, izvršilac oporuke svoga brata Mihaila, imao je da preda u toku 15 dana magistru Antoniju Beli, zastupniku svoje žene, 1000 zlatnih dukata i dva odijela ukrašena srebrom prema običaju kotorske vlastele, što je Mihailo zavještao kćeri Slavuši. Ivan je imao da obezbijedi Slavušina prava u pogledu prihoda sa zemlje u Grblju (VIII, 234–66). Na žalbu magistra Antonija, sud je ponovo donio presudu, 30 oktobra 1445. Ivan Palmica, kojega je zastupao advokat Dobruško Margocijev Paskvali, morao je predati magistru Antoniju, odnosno njegovoj ženi, 1000 dukata i dva skupocjena odijela, prema legatu Mihaila Palmice (VII, 918). U pisanoj parnici pominju se dionice: 53, 108, 118, 129 i 505 (karati ždrijeba), od kojih je Slavuša uživala dio prihoda. Iz Grbaljskog katastika od 1430 godine vidi se: da je Nuce, udova Palme Slavi, imala u Gornjem Grblju 8, a u Donjem Grblju 16 dionica zemlje, a Mihailo Palmica s braćom, odnosno sinovi Palmice Slavi, 9 dionica u Donjem Grblju.[3] Od šest sinova Palme i Nuce Slavi, u vrijeme vođenja spora, bio je živ samo Ivan. S njim je magistar Antonio vodio i parnicu oko prihoda sa Slavušinog dijela zemlje u Grblju. Zato su Ivan i Antonio pozivani na sud desetak puta tokom 1445–6 godine. Sud je presudio, novembra 1446, da Ivan Palmica ima da dâ magistru Antoniju vlastačke godišnje darove (egzenije), koje Slavuša nije dobila o pokladama i Uskrsu 1444, i o božićnim pokladama i Uskrsu 1445, što joj pripada sa njenih dionica zemlje (VII, 861, 880, 912, 944, 961, 1009, 1029, 1031).

Slavuša se pominje i decembra 1445. Ostao joj je dužan 6 dukata svećenik Nikola Trifuna Jakovova Paskvali (IX, 558). Sačuvan je njezin testament, pisan u stanu 1 juna 1450, u prisustvu Trifuna Margocijeva Paskvali, sudije, i svećenika Nikole (Paskvali?). Pored ostalog, ona je zavještala: sinu Mihailu skupocjeno odijelo, sinu Nikoli (svilenu) materiju u vrijednosti 50 perpera za odeždu kad postane svećenik, ili za svadbeno odijelo ako se oženi; svojoj budućoj snasi, ženi sina Ivana, svoje odijelo u vrijednosti 50 per-

[3] I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*.

pera. Za izvršioca oporuke odredila je svoga muža, magistra Antonija, i zavještala mu četvrti dio svoje mirazne imovine (X, 733).

Magistar Antonio Beli živo je učestvovao u životu Kotora punih 37 godina, kao dobar apotekar i kao dobar trgovac. Pominje se posljednji put februara i maja 1742, i to kao zastupnik Dukajna Brajana (XIII, 157, 165, 385).

Bartolomeo Mareskalko iz Mletaka javlja se kao apotekar u Kotoru 1445 godine, kad su tu bila još dva apotekara, Antonio Beli i Pjetro Paulo. Tako je, 2 oktobra 1445, ser Bartolomeo iz Mletaka i Pjetro Paulo. Tako je, 2 oktobra 1445, ser Bartolomeo iz Mletaka, stanovnik Dubrovnika, gradski apotekar u Kotoru (ser Bartholomeus de Venetiis, habitator Raguxii et aromatarius salariatus in Cataro), opunomoćio ser Pjetra Paula iz Markije, svoga druga u apoteci u Kotoru, da primi njegovu platu na blagajni Kotorske komore (IX, 475). Sudeći po tome, on je tada napustio Kotor, da se vrati poslije nekoliko godina. Svakako, bio je otsustan 1446 i početkom 1447, kada se pominje apotekar Bernardo kao njegov zastupnik u Kotoru (procurator pro Bartholi spiciarii) u sporu sa braniocima imovine pokojnog Antonija Krespa (VI, 1040, 1051).

Magistar Bartolomeo, apotekar u Kotoru, udružio se jula 1450 sa majstorom Jakovom iz Šibenika, bojadisarom u Kotoru, i to za tri godine (io Bartholomeo de Venetiis, spiciario in Cataro, fazo compagnia in l'arte dela tentoria cum m. Jacomo, tentor da Sebenicho), tako da majstor Jakov ne može ništa preduzimati u bojadisanju bez apotekara Bartolomea, koji je dužan snabdijevati radnju bojama i drugim potrebama, a majstor da radi sve što ide u korist obojice. Ugovor je potpisao sudija Marin Buća-Protovestijar i auditor Nikola Trifunov Bolica. Poslije nekoliko mjeseci, 2 decembra, bojadisar Jakov izdao je priznanicu da je dužan kotorskom apotekaru Bartolomeu 22 perpera, koje mu je pozajmio da kupi boje, 34 perpera i 6 groša koje mu je dao u gotovu, 37 dukata, 34 groša i 22 folara za četke i drugi materijal potreban za bojadisarski zanat (pro pignado et aliis rebus pro artis tingando...CXLIX, 545a, 621). Majstor Jakov, sin protomajstora Stojana Kaminarića iz Šibenika, pominje se 18 januara 1451 kao bivši majstor kotorski (mgr. Jacobus quondam magistri Stoiani Caminarich, protomagistri de Sibinico, olim tinctor in Cataro). Ispostavio je pred sudom priznanicu magistru Bartolomeu, kotorskom apotekaru, na 163 perpera kojima ga je kreditirao za nabavku potrebnog pribora za bojadisarsku radnju. Istovremeno magistar Bartolomeo opunomoćava majstora Jakova za svoje poslove u Dalmaciji, Grčkoj, Albaniji, Apuliji, Lombardiji, Mlecima i Markiji (XI, 633).

Magistar Bartolomeo Mareskalko, gradski apotekar u Kotoru (mgr. Bartholomeus de Mareschalchus de Venetiis, spiciarius salariatus in Cataro), opunomoćio je, 7 decembra 1450, Bartolomea Kilikova iz Verone i Stefana

Marčevića iz Dubrovnika da ga pravno zastupaju u Dubrovniku (CXLIX, 624). Ser Marin ser Trifuna pokojnog ser Mihaila Buće obavezao se jula 1451, pred providurom i sudijama, da će podmiriti apotekara Bartolomea sa 26 perpera i 7 groša, za koje je bio pozivan na sud novembra 1450 (XI, 582, 738).

Maja 1451, kod apotekara Bartolomea stupila je u službu Marija Andrije Pleša iz Janjine, Albanije, djevojka oko 13 godina, po odobrenju oca, i obavezala se da će kod njega i njegove porodice služiti 10 godina i raditi sve što je potrebno. Apotekar se obavezao da će je za to vrijeme hraniti i odijevati, i da će je udati i opremiti za udaju (CXLIX, 732). Jula 1451, magistar Bartolomeo tražio je od Nikole Trifunova Bolice i Damjana Druška, zastupnika Danila Druška, da mu podmire dug. Sud je presudio da mu Danilovi zastupnici plate 17 perpera, 4 groša i 14 folara za ljekove uzete iz apoteke (XI, 746, 749, 750).

Uskoro poslije toga magistar Bartolomeo je umro. Njegova udova Anastasija (relicta quondam magistri Bartholomei de Venetiis, aromatarii) opunomoćila je, 2 juna 1452, Stefana Marinova iz Dubrovnika, magistra apoteke, da je zastupa pred vlastima u Dubrovniku, cijeloj Dalmaciji, Grčkoj, Albaniji, Mlecima, Markiji, Apuliji i Siciliji (CXLIX, 887). Poslije nekoliko dana sud je presudio da Luka Lukoje iz Kotora plati Anastasiji, udovi magistra Bartolomea, 11 perpera i 5 groša kotorskih, a 10 jula 1452 da joj Nikola Urbana Marinova Bolica plati 10 perpera dubrovačkih (XI, 923, 944). Anastasija se pominje krajem jula 1452, zajedno sa nasljednicima imovine magistra Bartolomea Mareskalka, gradskog apotekara u Kotoru, u vezi sa zavještanjem njenog muža i poslovanjem izvršilaca njegove oporuke (CXLIX, 917).

Bartolomeo Mareskalki bio je gradski apotekar u Dubrovniku 1444 godine. Jeremić i Tadić navode da je kod njega učio Peroje Stojković.

Pjetro Pauli iz Markije javlja se početkom oktobra 1445 kao sudrug pomenutog gradskog apotekara Bartolomea Mareskalka u kotorskoj apoteci. Tokom 1446 pominje se više puta. U januaru je pozvan Petar Bubanić da odgovori magistru Pjetru, apotekaru (magistro Petro spiciario), na njegova potraživanja (VII, 948). Sredinom februara izjavio je pred sudom Tripuša Pintura da je dužan Pjetru Paulu, apotekaru u Kotoru, 7 zlatnih dukata i 13 groša kotorskih za slano meso koje je od njega kupio. Poslije dva mjeseca Tripuša se ponovo zadužio kod apotekara Pjetra za nešto veći iznos od prvog duga. Oko tih dugova došlo je do suđenja. Sud je dvaput donosio odluku da Tripuša podmiri svoj dug tokom 15 dana (IX, 633; VII, 1000, 1007, 1008).

Pjetro je biran za gradskog apotekara, Baskoje (Vasko) Dapkov Bizanti izjavio je pred sudom, sredinom aprila 1446, da je dužan ser Pjetru Paulu, gradskom apotekaru (aromatario salariato in Cataro), 7 i po dukata za tri tru-

bnje platna (IX, 683). I oko toga duga došlo je do suđenja (VII, 997, 1000). Sredinom marta iste godine sud je pozvao magistra Antonija Beli, apotekara, da odgovori magistru Pjetru Paulu, apotekaru, na njegova potraživanja (VII, 961). Početkom augusta bili su pozvani od suda branioci dobara pokojnog Antonija Krespa da podmire apotekara Pjetra, što ovi nijesu učinili. Poslije dva mjeseca sud im je naredio da podmire magistru Pjetru 40 perpera i 21 folar za ljekove uzete iz njegove apoteke (VII, 1004, 1008).

Po svemu izgleda, magistar Pjetro Pauli pripremio se za odlazak iz Kotora; zato se žurio da tokom 1446 naplati svoja potraživanja. Za pomenute dvije godine on je, izgleda, zamjenjivao gradskog apotekara Mareskalka. Obojica su bili nastanjeni u Dubrovniku.

Bernardo iz Ferma pominje se u Kotoru krajem novembra 1446. Tada su pozvani pred sud branioci imovine pokojnog Antonija Krespa da odgovore na potraživanja ser Bernarda apotekara, punomoćnika apotekara Bartolomea. To se ponovilo sredinom januara 1447 (VII, 1040, 1051). Biće tu u pitanju pomenuti dug Antonija Krespa za ljekove iz apoteke magistra Bartolomea, koje je potraživao njegov pomoćnik Pjetro Pauli.

Smatramo da je ovo Bernardo iz Ferma (Bernardus de Firmo, spiciarius), dubrovački apotekar, za kojega Jeremić i Tadić kažu da je od 1435 godine radio u apoteci Johana Salimbene u Dubrovniku, za hranu i 26 dukata godišnje. Prema svemu izgleda, apotekar Bernardo iz Ferma došao je bio u Kotor da zamijeni Pjetra Paula u apoteci magistra Bartolomea Mareskalka, nastanjenog u Dubrovniku.

Francesko Đentili pominje se oktobra 1458 kao dubrovački apotekar nastanjen u Kotoru (Francisco Zentili aromatario de Ragusio, habitante Catari). Jedan stanovnik Dubrovnika prenio je svoja prava potraživanja od Luke Pautinova i Mihaila Paltašića, kotorskih građana i uglednih trgovaca (XI, 145).

Jakobo Antoniov pominje se krajem novembra 1462 u kupoprodajnom ugovoru. Radilo se o jednoj kući u Kotoru koju je procijenio na 300 perpera ser Jakobo pokojnog ser Antonija, apotekar (XII, 407). Magistar Jakobo pominje se kao kotorski apotekar (aromatarius in Catharo), zajedno sa svojim zetom Ivanom Duplovićem (XVI, 880). Imao je sina Trifuna. Ivan Duplović stanovao je u svojoj kući, u predjelu crkve sv. Jeronima, pored kuće Trifuna pokojnog Jakoba apotekara. Taj pomen je iz 1497 (XX, 513).

Mateo Gajardi pominje se prvi put jula 1494. Sud je pozvao kapetana Milišu sa Luštice da odgovori apotekaru Mateju Gajardi (ser Matheo de Gaiardis aromatario...XIX, 504). Poslije toga, Tajardi je dvaput pozvan na sud, marta 1496 i jula 1503, da podmiri Nikolu Orlanda, tobdžiju kotorske tvrđave (XX, 3; XXIII, 157). Jula 1497 bio je punomoćnik Franja Blansova

(XXI, 148). Decembra 1498, Nikola Bogović se obavezao da plati magistru Mateju, apotekaru u Kotoru, 10 dukata, računajući 50 groša dukat; a juna 1499 obavezali su se Ratko Raosaljić, Milica Raosaljić, Rajič Milanković i Nikola Ratnić da magistru Mateju podmire dug od 12 perpera (XXII, 11, 46). Gajardi se pominje i u jednom sudskom pozivu 1503 godine (XXIII, 157). U jednom dokumentu, notar ga je pogrešno uveo kao ljekara. Augusta 1504, Katarina, udova magistra Trifuna, zlatara, napisala je u svojoj kući oporuku, u prisustvu Nikole Paskvali, svećenika Trifuna Druška i apotekara (u tekstu: fizika) Mateja Gajardi. Zavještala je da se sahrani u hramu manastira sv. Franja. Ostavila je sina Bernarda i kćer Magdalenu. Njena kućna pomoćnica zvala se Bjela (XXIV, 719). Ovih nekoliko podataka o Katarini dajemo zato što smatramo da je ovdje riječ o porodici poznatog zlatara Trifuna Kotoranina, koji je sedamdesetih godina XV stoljeća radio u Moskvi. Jedan njegov srebrni krst čuva se u katedrali sv. Tripuna u Kotoru.

Gajardi je bio oženjen iz Kotora. Tomazina, žena magistra Mateja Gajardi, bivšeg kotorskog apotekara (olim Catarensis aromatarii), pominje se aprila 1506. U vezi s nekim dugom od 20 perpera, ona je sudskim putem stavila zabranu na dio žita Franja Radišića. S njim je dijelila prihod sa zemlje koju je obrađivao Andrija Juković iz Lovricane.

XVI vijek

Tokom ovog stoljeća radilo je u Kotoru 9 apotekara, koliko smo mogli pronaći, takođe po dva istovremeno. Njihov broj nije veliki, jer trojica od njih radili su po 30–40 godine. Svi su bili iz Italije – trojica iz Brešije, dvojica iz Mletaka, jedan iz Padove, a za trojicu nije uvedeno odakle su. Deseti je Marin Smakja, koji pripada XVII vijeku.

U prvoj polovini XVI vijeka radio je u Dubrovniku apotekar Vićentije Kotoranin. Imao je u Dubrovniku zajedničku apoteku sa Marinom Gučetićem, koji mu je pozjamio 150 dukata da kupi apoteku preminulog Franja „spičara". Umro je 1542. Vjerovatno da je radio i u Kotoru kao apotekar. Mi ga nijesmo pronašli u kotorskim spisima.

Jakobo Pantani iz Brešije bio je apotekar u Kotoru u vrijeme apotekara Gajardi, prije 1504 godine. Tu se oženio i tu umro. U Kotoru je živio i radio oko pedeset godina. Početkom novembra 1505, u kući stanovanja ser Jakoba Pantani, kotorskog apotekara, pisao je svoj testament Petar Brajo iz Skadra, „mali" na ratnoj galiji. Od svoje imovine zavještao je apotekaru Jakobu 11 lira i 2 dukata za troškove i ljekove (ut expensis ac medicinis) dok je ležao bolestan u njegovoj kući. Apotekarevoj kućnoj pomoćnici, koja ga je njegovala u bolesti, zavještao je 2 dukata. Pored ostalog, zavještao je mač i štit Tomazu Mauru, zapovjedniku galije na kojoj je služio (XXIV,

727). Sredinom marta 1509, Bernard Kosomor iz Kotora podmirio je apotekara Jakoba sa 98 perpera, koje je bio pozajmio braniocima imovine njegove žene, kao što se vidi iz presude od januara 1504. Poslije mjesec dana, Dobruško Trifunov Bolica prodao je magistru Jakobu Pantani, apotekaru u Kotoru, kvadranjol neobrađenog zemljišta na Puču, koje graniči vinogradima Bernarda Kosomora i manastira sv. Franja (XXV, 483, 603). Novembra 1511, magistar Jakobo opunomoćio je Luku Paulina da ga zastupa u nekom poslu (XXVI, 140). Nakon godine, Luka Paulin, građanin i stanovnik Kotora, zavještao je svoju imovinu magistru Jakobu Pantani iz Brešije, apotekaru u Kotoru (magistro Jacobo de Pantanis de Brixia, aromatario in Cataro), s obavezom da ga izdržava doživotno. Ostavio mu je: vinograd na Mulu, koji pomeđaši vinogrdom crkve sv. Benedikta i vinogradom Bazilija Bizanti, sav prihod sa zemlje u Grbaljskom Polju, zvane Vučjak, koju obrađuje Radič Kiklić sa drugovima iz Lješevića, kao i svoju kuću na Trgu sv. Tripuna, u kojoj stanuje (XXVI, 432). Maja 1520, Danica, udova Marina Pribet, s pristankom svoje kćeri Marije, žene apotekara Jakoba Pantani, ustupila je Nikoleti, udovi Alegreta Nigri (porijeklom Italijana), svoj vinograd koji je kupila za njezine pare. Taj vinograd bio je kupio za 60 perpera na javnoj prodaji 1505 godine Trifun Ilije Zaguri od Trifuna Pribeta, pa ga je prepustio Danici, koja je, po Kotorskom statutu, imala preče pravo kupnje (XXIV, 246). Godinu docnije, 1521, Pantani je kupio od Franuše, udove Trifuna Jankovića, pola kvadranjola vinograda u Dumidrani, pored svoga vinograda (XXXIV, 23). Poslije osam godina, 1529, on je za 15 perpera kupio „zavazda" od Stojuše, udove Matija Milešinovića, i njenih sinova komad obrađene zemlje, zvane Spjelica, od koje se dobijao 1 perper godišnjeg najma (livela). Zemljište je međašilo imanjem Bernarda Dobruškova Bolice, zemljištem crkve sv. Marije i manastira sv. Klare. Marta 1530, Pantani je podmirio Draga Margova (Paskvali), punomoćnika maloumnog Trifuna Paskvali, sa 104 perpera, dio duga za kupljenu kuću (XLI, 21, 402).

Poslije trideset i više godina apotekarske službe u Kotoru, Pantani se pominje kao bivši kotorski apotekar. Ili nije bio više gradski apotekar usljed starosti, ili se, radi trgovanja, prestao baviti apotekarskim poslovima. Sredinom jula 1536, Bernard Kapelo prodao je magistru Jakobu Pantani, bivšem apotekaru (olim aromatario), komad neobrađene zemlje u Sabatici za 20 perpera (XLV, 566). Poslije tri mjeseca, Franjo Jakovov Gabro prodao mu je zavazda, za 60 perpera, livel od tri perpera koje mu plaća Katarina, udova Petra kožara, za zemlju u Kavču (XLV, 273, 588). I ovdje se Jakobo pominje kao bivši apotekar. Tokom januara 1537 sud je dva puta pozivao Nikolu Očinića (Ozinich) da podmiri dug magistru Jakobu Pantani; tek u decembru Nikola se obavezao pred sudom da će mu platiti 28 perpera duga (XLV, 56, 62, 174). Iste godine, Luka Franjov Paskvali prodao je magistru Jakobu Pan-

tani, bivšem apotekaru u Kotoru (olim aromatario in civitate Cathari), kao pomeđašu, tri kvadranjola neobrađene zemlje u Dumidrani, za 37 perpera. Godinu docnije, Stefan Franjov Glavati prodao mu je zavazda, za 25 perpera, livel od 18 groša, koji se plaćao za 2 kvadranjola posjeda u Stolivu. Taj posjed nalazio se pored dva komada zemlje od kojih je livel magistar Jakobo bio kupio ranije (XLV, 679, 758). Tokom januara i februara 1538, bivši kotorski apotekar Pantani triput je pozivan na sud zbog nekih potraživanja (XLV, 215, 222, 235).

Sredinom jula 1536, Jakob Pantani, apotekar, i Bernard Markov Drago, s jedne strane, i sinovi majstora Franja Braškovića, s druge strane, izabrali su arbitre, Vićentija Pelegrinu, Marka Bona i tobdžiju Jeronima Njemca (Thodescho bombarder), da presude njihov spor oko krečane i prodatog kreča iz nje, za koju su krečanu Pantani i Drago kreditirali Braškoviće (XLV, 253). Računi od ove krečane zadugo nijesu bili prečišćeni. U julu 1545, advokat Bernarda Markova Draga, Trifun Vrakjen, tražio je preko suda od Ivana Vićentijeva Bolice 115 perpera, u vezi s pomenutom krečanom, koja je bila zajednička svojina Bernarda Draga i magistra Jakoba. U taj iznos spadala su i 42 perpera koje Pantani duguje Bernardu. Punomoćnik Ivana Bolice bio je Bućo Buća, a advokat Ljudevit Paskvali (vjerovatno poznati pjesnik). Oni su tražili da Pantani naplati Bolici one troškove (oko krečane) koji su zapisani u knjigama magistra Jakoba. Krajem novembra 1546, sud je donio presudu da Pantani plati Bolici 66 perpera (XLVIII, 375, 376, 389).

Novembra 1544, Jakob Pantani, raniji apotekar u Kotoru (Jacobus Panthani Brixiensis, alias aromatarius in Catharo), opunomoćio je Kristofora Anđelova Kalunceze i svoga sina Marina da zajednički naplate njegova potraživanja u Brešiji i drugdje. Istog mjeseca, Marin Pantani, sin magistra Jakoba, „bivšeg apotekara u ovom gradu", obavezao se, uz jamčenje oca, da će platiti 19 perpera Franju Pelegrini. Godinu docnije, magistar Jakobo se obavezao da plati Petru Paltašiću, uime Marine, udove Nikole Mojsića, 110 perpera, na osnovu priznanice od 1543 godine (XLVIII, 450, 552, 586, 497).

Posljednji put pominje se magistar Jakobo Pantani 3 juna 1549. Njegov sin Marin sporio se sa ocem oko dijela nasljeđa od miraza svoje babe i još nekih drugih stvari. Za arbitra izabrali su: Stefana Segoni, Ljudevita Paskvali (pjesnika?) i Trifuna Bon (XLVIII, 538).

Magistar Jakobo Pantani imao je tri sina, Nikolu, Marina i Đorđa, i kćer Dominiku. Nikola je stupio u franjevački red u Dubrovniku i dobio ime Serafin. Kao mali brat napisao je oporuku, 25 aprila 1537, da se odriče svih svojih dobara (nasljedstva) u korist braće i sestre (XLV, 845). Dominika se udala 1544 za Franja Ptikovića iz Kotora. Od oca i brata Marina dobila je u miraz: dva vinograda u Mržepu, u vrijednosti 500 perpera, i 500 perpera u

novcu. U to 1000 perpera imalo se računati i ono što bi joj ostavio brat, „koji je stupio u redovnike" (XLVII, 228).

Devedesetih godina XVI stoljeća pominje se više puta ser Đakomo (Jakobo) Pantani. Biće to unuk apotekara Jakoba, sin Marinov ili Đorđov. Februara 1591 potvrdili su pred sudom protomajstor Nikola zidar i Andrija Duruti, staratelji Đakoma Pantani, da su Vićentije Ptiković i Jeronim zlatar podnijeli tačan popis zlata, srebra, novca i drugih stvari koje pripadaju Pantanu. Augusta iste godine Đakomo je kupio od Jeronima Bazilijeva Mekse dva kvadranjola vinograda za 72 perpera, preko svoga rođaka Vićentija Ptikovića. Biće to njegov tetkić, sin Dominike. Poslije dva mjeseca opunomoćio je Vićentija Ptikovića da naplati dugove od njegovih dužnika. Istih dana obavezao se pred sudom da će svoga rođaka (tetkića) Vićentija Ptikovića, blagajnika gradskog magazina, koji namjerava da otputuje za Konstatinopolj sa bajilom (mletačkim konzulom), zamjenjivati u dužnosti do njegovog povratka. Garantovao je svim svojim dobrima da će raditi na korist službe, da će podnijeti tačne račune od prodatog i podijeljenog ulja, kao i svega ostalog. Opštinski procjenitelji, Marin Buća, Nikola Buća i Jeronim Paskvali, „vojvoda", na traženje Đakoma Pantani, procijenili su maja 1592 imovinu pokojnog Ivana Damjanova, koji je, na osnovu priznanice iz 1582, bio dužan Pantaniju 507 talijera. Januara 1597, Franjo Bubanić ostao je dužan Đakomu Pantani 25 talijera, računajući talijer po 6 lira i 8 soldi (LXVI, 137, 306, 790, 317, 824).

Kalimerio Afraškata iz Brešije bio je gradski apotekar u Kotoru dvadesetih godina XVI vijeka. Umro je 1527 u Kotoru. Testament je napisao u svom stanu, u prisustvu Trifuna Pelegrina, sudije, Bernarda Franjova Draga i Nikole Božidareva Paltašića. Magistar Kalimerio iz Brešije (magister Calimerius Afraschata Brixiensis, aromatarius salariatus magnifice Communitatis Cathari) zavještao je da se sahrani u hramu manastira sv. Nikole na rijeci (zadužbini Nikole Buće), čijim fratrima (dominikancima) ostavlja novac za mise kao i fratrima manastira sv. Đorđa u Zalivu. Ostali su mu dužni; kotorski biskup i Trifun Nikolin Drago za šećer iz apoteke, doktor Bartolomeo Barsoni, fizik u Padovi, 22 dukata, magistar Jeronim Mihael, kastelan kotorske tvrđave, oko 5 dukata, Dominiko Griti (providur?) 6 dukata. Ostao je dužan: Iliji Franjovu Zaguri (pjesniku) 1 perper što je uzeo njegov (apotekarov) brat na Korčuli od Lodovika de Ponte, tadašnjeg notara na Korčuli. Svoga brata oslobodio je svih dugova i priznanica. Za generalne nasljednike svojih dobara odredio je: majku Klaru, sestru Mariju i braću Dominika i Mateju (XXXVIII, 380). Pominje se kao pokojni 1529, u vezi sa apotekom.

Pjetro Đovanijev bio je trgovac i apotekar u Kotoru poslije Afraškate (Petrus Joannis mercator et aromatarius in civitate Cathari). Opunomo-

ćio je, 25 maja 1530, Luku Bernardova Draga u poslovima apoteke i drugog (tam apotece quam aliarum suarum rerum et rationem.... XLI, 415).

Đorđo Kalimerijev Afraškata, izi Brešije, pominje se 1538 kao gradski apotekar u Kotoru. Njeova žena Vuša (Vusa uxor magistri Georgii aromatarii Communitatis Cathari), s odobrenjem muža, dala je zavazda pod zakup (arendu) Georgiju Brajkoviću iz Stoliva i njegovim nasljednicima svoj vinograd u Stolivu da joj plaća 6 perpera godišnjeg najma (XLV, 541). Poslije šest godina, oktobra 1544, Vuša Đorđa Kalimerijeva, bivšeg apotekara u Kotoru (donna Vusa uxor magisri Georgii Callimerii alias aromatarii in hac civitate), u saglasnosti s mužem, prodala je zavazda Paskvalu Vrakjen, Vićentiju Zaguri, Luki Dragu i Trifunu Dimitras, izvršiocima oporuke ser Nikole Radosava, carinika, za 200 perpera jedan livel od 12 perpera godišnjeg dohotka (XLVIII, 699). Iz ovog dokumenta izlazi: da je Đorđo bio sin apotekara Kalimerija Afraškate. Ipak je čudno da apotekar Kalimerio u svom testamentu ne pominje sina i ženu, već ostavlja imovinu majci, sestri i braći u Brešiji. Vjerovatno je tamo riječ o njegovoj imovini u Brešiji, a sin nasljeđuje očevu i majčinu imovinu u Kotoru.

Smatramo da je Đorđo Afraškata bio gradski apotekar i pedesetih godina. Na sjednici oba vijeća, kojoj je prisustvovalo 90 članova, izabran je 24 januara 1557 za gradskog apotekara magistar Zorzi, kome je bio istekao ugovoreni rok službe 15 januara (finita la condotta de magistro Zorzi speciaro). Dobio je 86 glasova protiv 4 (LV, 605). Koliko je ostao poslije toga u službi Kotorske opštine, ne znamo. Godine 1580 pominje se drugi apotekar.

Antonio Zuan iz Mletaka bio je gradski apotekar 1550 godine. Na sjednici Velikog vijeća, okupljenog po običaju na glas zvona, u sudskoj dvorani, gdje je bilo prisutno 42 člana, ponovo je izabran 11 oktobra 1551 za gradskog apotekara za dvije godine Antonio iz Mletaka, kojemu je bio istekao rok službe (havendo magistro Antonio da Venetia, spiciero di questa magnifica Communità, finita la sua condutta). Dobio je sve glasove (LII, 587). Po isteku dvogodišnjeg roka, septembra 1553, Antonio Zuan (Antonio Zuane Veneto) dao je ostavku na službu gradskog apotekara (LIII, 797).

Đulio Tega iz Milana izabran je za gradskog apotekara namjesto Antonija Zuanova. Na sjednici Velikog vijeća, 24 septembra 1553, uz učešće 40 članova, za novog gradskog apotekara jednoglasno je izabran Đulio Tega iz Milana, nastanjen u Mlecima (magister Julio Tega Milanese, habitator in Venetia). Poslije nekoliko dana, Malo vijeće, na čelu sa providurom i sudijama, izabralo je Marijana Bizanti (pjesnika), Jeronima Bolicu i Trifuna Buću za članove Saniteta (tre super la Sanità), namjesto ranije izabranih članova (LIII, 798).

Antonio Saltamakija izabran je prvi put za gradskog apotekara 12 juna 1580, za dvije godine, sa uobičajenom platom i obavezama, pošto su o njemu prethodno pribavljena povoljna obavještenja (bona relatione de magistro Antonio Saltamachia). Na sjednici je naglašena velika potreba za dobrim apotekarom, koji će imati dobro snabdjevenu apoteku. U Malom vijeću dobio je sve glasove, a u Velikom 52 protiv 1 (LXIV, 567).

Alberto Sperandio iz Padove radio je u Kotoru skoro 40 godina, većinom kao gradski apotekar. Izabran je oko 1587 godine. Aprila 1589, magistar Alberto (Alberto Sperandio, spicier in questa città) obavezao se da plati Franćesku Alben 16 dukata za svoga brata. Za gradskog apotekara izabran je jednoglasno 11 novembra 1589 za druge dvije godine, sa istom platom i prinadležnostima (LXV, 33, 985). Na traženje Jeronima Ljudevitova Buće, on je izjavio pred sudom juna 1591 da je svojeručno potvrdio ispravu koju je napisao Trifun Bizanti (LXVI, 225). Juna 1593 pozivan je na sud sa Todorom Renazi (LXVII, 764). Na đurđevdanskom zasjedanju Vijeća 1596, Sperandio je izabran za druge dvije godine, sa 10 protiv 3 u Malom, a sa 33 protiv 7 glasova u Velikom vijeću (LXVIII, 828). Od 1600–9 godine biran je redovno. (LXX, 801; LXXIII, 45, 1603, 1617). Sredinom augusta 1607 pozivan je na sud sa Aleksandrom Paskvali i Trifunom Palmom da odgovori na neka traženja Marija Ivana Batiste iz Dubrovnika (LXXIV, 1082). Aprila 1609 podmirio je Ivana Jakonju sa 100 lira (LXXV, 1076). Tada je bio gradski apotekar. Krajem istoga mjeseca, na njegovo mjesto izabran je Marin Smakja. Sperandio je ostao i dalje u Kotoru i držao privatnu apoteku. Aprila 1611, magistar Alberto Pjerov Sperandio iz Padove (Alberto Sperandio, fiolo quondam Pier Zuane Padovano, al presente speciale in questa città) opunomoćio je svoga sina Jakoba da naplati dugove u Padovi (LXXVI, 119). Aprila 1617 pominje se kao izvršilac oporuke Lucije, udove Franćeska de Santo iz Travize (LXXIX, 435). Krajem maja 1620 pominje se kao gradski apotekar. Opunomoćio je Gabrijela Zoni iz Mletaka, prisutnog, da ga zastupa u pogledu naplate novca i robe u Kotoru (LXXX, 361). Na đurđevdanskom zasjedanju oba vijeća 1621 izabran je ponovo za gradskog apotekara (m. Albert Sper in Dio), sa 30 protiv 18 glasova. Bila su još dva kandidata, magistar Marin Smakja (10:37) i Bernardo Antonioli (26:20). Sperandio se zahvalio na izboru, vjerovatno uvrijeđen što je dobio malu većinu. Poslije tri dana Vijeće je od dva druga kandidata izabralo Bernardina Antonioli (LXXX, 681, 685). Još jednom bio je gradski apotekar. Na đurđevdanskom sastanku 1624 izabran je sa 29 protiv 23 glasa. Protivkandidat bio je Antonioli (LXXXII, 392). Na sjednici Vijeća od 14 aprila 1625 istaknuto je: da je apotekar Sperandio služio na korist Opštine i stanovništva, i da ne želi više da bude biran za gradskog apotekara (valjda usljed starosti). Na mjesto njegovo izabran je Đakomo Antonioli (LXXXIII, 733).

Magistar Zorzi pominje se novembra 1592. Laura, kći Ljudevita Paskvali, udata prvi put za Matija Glavati, navodi da je magistru Zorzu, apotekaru (magistri Zorzi spicier), ostala dužna 3 perpera (LXVII, 420). Biće to isti apotekar Zorzi (spitier Commune) koji se pominje aprila 1616 (LXXVIII, 475).

XVII vijek

Tokom XVII vijeka u Kotoru rade dvije apoteke, i najmanje po 2 apotekara. Od njih dvojice obično se birao gradski apotekar. Ovo stoljeće je apotekarske porodice Smakja, rodom iz Maćerate, južno od Ankone, iz susjedstva Osima i Ferma, koji su dali Kotoru veći broj kulturnih radnika: notara, nastavnika, ljekara i apotekara. Porodica Smakja dala je 4 ili 5 apotekara. Marin Smakja, možda njegov sin, unuk i dva praunuka držali su apoteku u Kotoru skoro 150 godina (1592–1738). Pored četvorice ili petorice Smakja, u Kotoru su tokom stoljeća radili još 8 apotekara, osim Antonija Kotroni, koji više pripada XVIII vijeku, svega 12 ili 13 koje smo pronašli, ne računajući tu Sperandija, koji je pripao XVI vijeku. Od njih su dvojica domaći ljudi, naši Primorci, Nikola Zarić (ili Carić) i Ludevit Trogiranin. Ostali su iz Italije – trojica iz Saloa, sa Jezera Garda, a jedan iz Barlete; biće koji i iz Mletaka. Stariji Smakje su iz Maćerate, mlađi iz Kotora.

Marin Smakja radio je u Kotoru 36–38 godina. Prvi put, da znamo, pominje se kao apotekar kotorski sredinom novembra 1592 (io Marin Smachia spiciero). Dva mjeseca docnije, januara 1593, on je tražio neku podmiru duga od Margarite, žene Pjetra iz Ferma (LXVII, 428, 727). Decembra 1605 tražio je od Stefana Cigo (Žigo?) iz Perasta, kapetana broda, 65 lira koje je pozajmio njegovom sinu Tomu. Krajem januara 1606, sud je naredio Tomu Stefanovu, kapetanu saitije, da podmiri apotekara Marina (LXX, 161, 181). Od Smakje je uzimao novac na zajam Trifun Salek, sin mesara Franja. Oktobra 1607, njegov dug apotekaru iznosio je 14 talijera (LXIV, 289). Đulio Baroncéli iz Ravene, kapetan straže na tvrđavi, obavezao se pred kotroskim sudom, 2 janaura 1608, da će davati Marku Bolani, punomoćniku Marina Smakje, po 8 talijera od svoje plate, sve dok podmiri 150 talijera koje duguje apotekaru Smakji. Klemente Loćani iz San Lupidija (Lociani da San Luppidio), kapetan stradiota, nastanjen u Kotoru, pozajmio je 18 januara 1608 od apotekara Smakje 50 talijera, s obavezom da mu mjesečno otplaćuje po 8 talijera od svoje plate, koju dobija na blagajni Kotorske komore (LXXIV, 146, 149, 161). Poslije mjesec dana, kod njega se zadužio 4 talijera Vićentije Vuškov, obućar, koji je docnije bio zatvoren zbog toga duga, na traženje apotekara Marina. Ivan Speranca, kapetan sopstvene fregate, položio je talijer da se Vićentije pusti iz zatvora, i obavezao se da podmiri magistra Mari-

na čim se vrati sa pomorskog putovanja iz Mletaka (LXXIV, 315, 185). U to vrijeme kod magistra Marina zadužio se za 44 lire i obućar Niko Đurašinov, koji se obavezao da otplaćuje dug po 8 lira mjesečno, sa po 4 para cipela, računajući cipele po 2 lire (LXIV, 318).

Na sjednici Malog i Velikog vijeća od 3 augusta 1609 bio je jednoglasno izabran za gradskog apotekara magistar Marin Smakja iz Maćerate (maestro Marino Smachia de Macerata, spicier), poslije 17–19 godina njegovog apotekarskog rada u Kotoru (LXX, 1655). Kao što smo vidjeli, gradski apotekar za to vrijeme bio je Sperandio. Poslije toga, Smakja je redovno biran u Vijeću svake godine na Đurđevdan do 1620, obično sa velikom većinom glasova (LXXVI, 530, 542; LXXVII, 299; LXXVIII, 467; LXXIX, 366, 374; LXXX, 660).

Na đurđevdanskom zasjedanju Vijeća 1620, providur i sudije predložili su: da se Smakja ponovo izabere za godinu dana za gradskog apotekara, ali prijedlog nije prihvaćen u Malom vijeću. Zato je odlučeno da se bira drugi apotekar, u Malom vijeću sa svim kuglicama, a u Velikom sa 46 prema 4 (LXXX, 671). Na sljedećem zasjedanju izabran je Sperandio, koji je radio u Kotoru kao privatni apotekar. Smakja se pominje još oktobra 1611, kad potražuje od imovine pokojnog Vićentija Raškovića 52 lire, i oktobra 1615, kad je povukao jednu pretstavku podnesenu sudu 1612 (LXXVI, 74, 75, 507); oktobra 1618 pozvan je na sud da udovolji traženjima Marina Buće i Vićentija Bolice, izvršilaca oporuke Marina Mekse (LXXIX, 65).

Marin Smakja bio je oženjen Ivanom Katarine Forti iz Šibenika. Imali su dva sina, Tulija i Trifuna. Ivana Marinova (moglie de maestro Marino Cmachia da Macerata, publico speciale di questa magnifica Communità) opunomoćila je, novembra 1615 godine, sina Trifuna da može potraživati njena nepokretna dobra u Šibeniku, a novembra 1619, svoga sina Tulija da zastupa njena prava u Šibeniku i naplati njena potraživanja (LXXX, 347; LXXVIII, 438; LXXX, 348).

Tulio Marinov Smakja bavio se trgovinom i pomagao ocu u apoteci. U mnogim poslovima zastupao je svoga oca. Maja 1618 tražio je od Silvestra Ivanova iz Budve, nastanjenog u Kotoru, da mu vrati 8 lira koje mu je pozajmio njegov otac za kaparu drva u Morinju, kao i novac za hranu i ljekove. Izabrali su arbitre, Vićentija Ivanova Bolicu i Vićentija Paskvali, da presude njihov spor (LXXIX, 127). Početkom novembra 1619, Tulio Smakja, kopljanik grada (alabardier di questo illustrissimo Regimento), opunomoćio je brata Trifuna, koji odlazi na Krit, da može podići novac i kupljenu so od dvojice ljudi na Krfu, kojima je to ostavio kad je lično, po nalogu providura, išao prošlog mjeseca na Krf jednim engleskim bertonom da nabavi so za Kotor, koju tada nije mogao da preveze (LXXX, 345).

Marin Smakja kupio je na javnoj prodaji od Opštine jednu kuću za 80 dukata. Da bi došli do novaca, Tulio Marinov prodao je za 80 dukata zastupnicima redovnica manastira sv. Križa, maja 1622, jedan livel od 28 lira i 16 soldi godišnjeg prihoda, garantujući svojom kućom kod crkve sv. Petke, koju je kupio (kao punomoćnik svoga oca). Poslije nedjelju dana potvrđen je ugovor: da je Kotorska opština prodala za 80 dukata apoteku Marinu Smakji, kojega zastupa sin Trifun, kamenu kuću na sprat, u predjelu crkve sv. Petke ili sv. Martina (danas sv. Ane), pokrivenu crijepom, koju je Opština dobila za dug od braće Pelegrina (LXXXI, 180, 182).

Tulio Marinov pominje se kao pokojni decembra 1627. Staratelj njegovih maloljetnih sinova je Ivan Petreli (LXXXIV, 102). Iako je pomagao ocu u poslovima, ne može se tvrditi da je bio apotekar. Zato ga nijesmo uvrstili u red apotekara. Njegov brat Trifun nije bio apotekar, jer poslije očeve smrti nije prihvatio apoteku. Njegova kći Katarina udala se 1641 za kapetana Đorđa Petra Đorđeva iz Prčanja (CXLVII, 83).

Magistar Marin Smakja, koji je „dugo godina držao apoteku u Kotoru", pominje se kao pokojni 4 jula 1628 (quondam maestro Marin Smachia da Macerata, che per molti anni ha essercitato e tenuto bottega di spetiale in questa citta). Pominju se Tuliovi sinovi, koji polažu pravo nasljedstva na Marinovu apoteku. Poslije toga izvršen je popis posuđa i ljekova u Marinovoj apoteci. Inventar je sačuvan (LXXXIV, 50, 157).

Bernardin Antonioli iz Saloa (Bernardin de Antonioli da Salò) bio je apotekar u Kotoru za vrijeme Marina Smakje, prije nego je primljen u službu grada. On je kao kotorski apotekar (spicier in questa città), aprila 1621, opunomoćio Luku Meksu da ga zastupa u svim sporovima, pokrenutim i koji mogu biti pokrenuti (LXXX, 395). Za gradskog apotekara izabran je aprila 1623. Poslije godinu dana ugovorene službe, na Đurđevdan 1624, predložen je za još jednu godinu, ali ga je sa nekoliko glasova pobijedio drugi kandidat, Sperandio (LXXXII, 392).

Francesko Antonioli iz Saloa radio je u Kotoru kao apotekar zajedno sa bratom Bernardinom, ali nije biran za gradskog apotekara. Bernardin i Francesko, braća, apotekari u Kotoru (Bernardin et Francesco frateli Antonioli da Salò, specieri al presente in questa città), opunomoćili su, 25 juna 1622, svoga brata Antonija za poslove u Mlecima (LXXX, 367).

Đakomo Bernardinov Antonioli, iz Saloa, izabran je za gradskog apotekara 14 aprila 1625. Kako se apotekar Sperandio zahvalio na službi, Vijeće je donijelo zaključak: da osim Bernardina Antonioli iz Saloa, koji je dobro snabdio svoju apoteku, nema boljega apotekara od njegova sina Đakoma (Giacomo figliolo de Bernardin de Salò), koji je bio gradski apote-

kar. Zato je bio izabran za tri godine, do kraja marta 1628, sa 37 protiv 13 glasova u Velikom i jednoglasno u Malom vijeću (LXXXIII, 733).

Poslije sto godina, jedan kotorski apotekar Smakja poslovao je sa Antoniom Antonioli, hirurgom u Budvi, koji je novembra 1706 izdao potvrdu da je liječio Marka Kršića iz Bečića, ranjenog iz puške (UP, XXIII, 868). I danas živi u Budvi porodica Antonioli, talijanskog porijekla. Možda su to potomci apotekarske porodice iz Saloa. Dok je Bernardin Antonioli radio u Kotoru sa sinom, njegov brat Franćesko, koji se izgleda nije duže zadržao u Kotoru, otišao je možda u Budvu za apotekara. Mogao je to docnije učiniti i Bernardin i njegov sin Đakomo. Jedan ogranak te porodice doselio se iz Budve na Prčanj.

Zuane Stabile iz Barlete (Zuane Stabile da Barleta) došao je za gradskog apotekara 26 marta 1628, po isteku trogodišnjeg ugovorenog roka službe Đakoma Antonioli. Veliko vijeće prethodno se obavijestilo o sposobnostima magistra Zuana, i izabralo ga za jednu godinu, do kraja marta 1629, sa platom, prinadležnostima i povlasticama njegova prethodnika, s obavezom da drži apoteku snabdjevenu ljekovima. Poslije mjesec dana, u Vijeću je najavljen odlazak magistra Zuana. Da Kotor ne bi ostao bez apotekara, Vijeće je odredilo Trifuna Vrakjen i Franja Bolicu da nađu i dovedu u Kotor sposobnog i vrijednog apotekara za jednu godinu dana, čija će služba početi od dana dolaska (LXXXIV, 418, 420). Iz ovoga se dokumenta vidi: da je smrću apotekara Marina Smakje Kotor ostao bez drugog apotekara, odnosno da Trifun Marinov nije bio apotekar. Uskoro će grad opet imati po dva apotekara. Ne znamo da li je namjesto Zuana Stabile došao ponovo Bernardin Antonioli ili Nikola Zarić.

Nikola Zarić bio je u službi Kotorske opštine 10–12 godina. Javlja se prvi put 23 maja 1632. Tada je podnio izvještaj o popisu i procjeni inventara apoteke Bernardina Antonioli (LXXXVI, 147). Svakako, Zarić je tada bio gradski apotekar, možda godinu-dvije prije toga popisa. Izabran je i 23 aprila 1634. Na sjednici Velikog vijeća od 23 aprila 1636 rečeno je da ističe rok dvogodišnje službe Nikoli Zariću (Nicolo Zarich spicier di questa Communità). Tada je izabran za još jednu godinu, do 22 aprila 1637, sa 40 protiv 4 glasa (LXXXVIII, 481). Na đurđevdanskom zasjedanju 1641, po isteku dvogodišnjeg roka opštinske službe, Zarić je izabran za još dvije godine, do 22 aprila 1643, u Malom vijeću jednoglasno, a u Velikom sa 43 protiv 3 glasa (XC, 317).

Pjetro Smakja (Pietro Smachia), rodom iz Maćerate, bio je preko 50 godina kotorski apotekar (1643–96). Za to vrijeme bio je gradski apotekar u tri maha, smjenjujući se sa Franćeskom Sanfior, svojim sinom Tuliom i Antoniom Dorsi. On je unuk dvogodišnjeg kotorskog apotekara Marina Sma-

kje; po svoj prilici sin rano preminulog Tulija. Za gradskog apotekara izabran je 23 aprila 1643, za jednu godinu, i sa jednim glasom protiv (XCI, 72). Iduće godine bio je izabran za nastavnika (upravitelja) srednje škole, sa 29 protiv 8 glasova u Velikom vijeću, ali se nije primio. Osim njega bilo je još četiri kandidata, od kojih tri učena kotorska svećenika iz uglednih vlastelinskih porodica: Bolica, Drago i Paskvali. Primio se za gradskog apotekara. Poslije toga, on je redovno biran tokom 15 godina, za jednu ili dvije godine, jednoglasno ili sa velikom većinom glasova. Isticana je njegova revnost u službi (XCI, 93; XCVII, 765, 776; XCVIII, 825). Na đurđevdanskom zasjedanju 1657, Vijeće je odredilo da se bira drugi apotekar (XCIX, 393). Kandidovan je još 1660 i 1671, ali je oba puta bio izabran Sanfior. Na Đurđevdan 1674 izabran je s velikom većinom glasova (26:6); drugi kandidat bio je Sanfior, koji ga je pobijedio naredne godine, 1675, većinom glasova u Velikom vijeću (CVIII, 1074; CXI, 861). Kao jedini kandidat, magistra Pjetro je jednoglasno izabran za gradskog apotekara 1678 i 1679. Godine 1680 pobijedio ga je Dorsi, a 1681 Ljudevit Bonani. Apotekar Pjetro izabran je posljednji put za gradskog apotekara za jednu godinu na đurđevdanskom zasjedanju 1684, po navršenih 40 godina apotekarske službe u Kotoru, sa 23 protiv 3 glasa (CXIII, 729; CXV, 738, 750; CXVI, 928; CXVII, 1240).

Pjetro Smakja učio je medicinu. On je više puta vršio dužnost gradskog ljekara. Kad je gradski ljekar dr Bartolomeo Cukati (medico fisico della piazza de Cattaro) dobio odobrenje da može otići iz Kotora po isteku ugovorenog roka službe, onda je izvanredni providur, Nikola Erica, odredio Pjetra Smakju, 23 maja 1693, da preuzme liječenje bolesnih vojnika u bolnici, da se stara o zdravlju vojske i da čini redovnu posjetu i pregled u bolnici u određenim časovima, sve dok Kotor dobije novog ljekara, pošto je Smakji i ranije povjeravana ta dužnost. Po odlasku doktora Cukati, Smakja je dobio nalog, 5 decembra 1693, da preuzme dužnost ljekara u vojnoj bolnici, „koju je dužnost i ranije više puta vršio u otsustvu ljekara" (impiego da lui altre volte sostenuto in defficienza degli medici), za što će, uz priznanje, dobijati i nagradu za svoj rad. Po odobrenju izvanrednog providura, magistar Pjetro je bio određen da vrši dužnost gradskog ljekara (che a domino Pietro Smachia sudetto, che funge le veci di medico in questa cità), sa platom od 15 dukata mjesečno (1080 lira godišnje), koju je primao na blagajni Državne komore u Kotoru (UP, XII, 285, 355). U popisu zaostavštine Antonija Smakje iz 1738 godine nalazi se postavljenje Pjetra Smakje za privremenog ljekara (approvazione in medico per modum provisionis) od strane izvanrednog providura, a drugo od Velikog vijeća.

Smakja se najviše razumijevao u hirurgiju; to se vidi po popisu hirurških instrumenata i literature iz hirurgije navedenih u pomenutom inventaru Pje-

trova sina Antonija. Tamo se navodi da je magistar Pjetro bio postavljen za hirurga u bolnici l' investiat del quondam signor Pietro Smachia per chirurgo dell hospitale... CXLVII, 83).

Pjetro Smakja vodio je apoteku, po svoj prilici, do 1696. Tu godinu navodi u svom testamentu njegov sin Antonio kao datum svoga osamostaljenja (diobe ili vođenja apoteke). Osjećajući da mu se približuje kraj života, od starosti a ne od bolesti, magistar Pjetro je napisao testament 26 oktobra 1696, sa dodatkom od 17 marta 1698. Testament mu je pisao fra Bonaventura iz Verone, a svaku stranu potpisao Smakja svojeručno. Svoja zavještanja iznio je u 26 tačaka. Zavještao je da se sahrani u fratarskom odijelu u crkvi Gospe od Anđela, gdje su sahranjeni njegovi stari; da se za njegovu dušu otsluže mise za 100 reala (real po 40 groša), koje će se podmiriti zlatom i srebrom koje mu se nalazi u kasi, a ako nedostane da se dopuni prodajom stoke koja se drži na njegovom posjedu, ali poslije podjele sa kmetom. Svojim sinovima preporučuje da se sjete duše svoga brata Marina, a svome unuku Zuanu da se sjeti duše svoga oca, Tulija. Ostavio je: siromasima 10 dukata, bratovštini sv. Sakramenta posjed Brstin, koji drži Mato Golubov iz Crniplata, bratovštini sv. Križa 10 reala, bolnici (hospitale) siromaha pri manastiru sv. Jakova, koju drže monahinje, 12 pokrivača. Odredio je: da njegova snaha Ana, žena sina mu Antonija, kći pokojnog kneza Rada Milin (conte quondam signor Radde Milini), i njeni, odnosno Antoniovi muški potomci, budu nasljednici apoteke (nella spetaria cioè bottegha della medema), sa svim njenim prinadležnostima, u koje spadaju: vaze, kutije, avani, bakarno i bronzano posuđe i drugo, sa svim ljekovima sirovim i spravljenim (con tutti li medicinali, tanto semplici quanto composti), zajedno sa magazinom apoteke i svim stvarima koje se nalaze u njemu; isto tako da bude nasljednica imanja Jelići, vinograda i oranica, koje sa dvije strane graniči javnim putem, a s dvije vinogradom „Starina" Andrije Segona i imanjem braće Petkovića iz Bogdašića, nasljednikâ Rada Božova iz Kavča. To joj ostavlja za njenu predanost i uslužnost koju pokazuje prema njemu i njegovoj ženi u starosti. Ako sa Antoniom ne bude imala muških nasljednika, da apoteka i imanje Jelići prijeđu u nasljeđe ženskih potomaka, a ako ni njih ne bude, nasljeđe prelazi na muške potomke drugih njegovih sinova. Magistar Pjetro izjavljuje da je apoteka njegovo vlasništvo, da je dug od 250 dukata, uzetih pod interes, i 2650 lira, uzetih za ljekarije, podmirio zajednici Simoneti, i glavnicu i interes, o čemu ima pisane isprave. Dalje navodi: da je sve ostalo podijelio svojim sinovima ranije i da je njegov sin magistar Đerolamo, kad je bio na prolazu za Istok (per Levante), izjavio u prisustvu magistra Ljubotina i svoje sestre da ne traži više ništa od očevine, nego sve drugo ostaje ocu i majci za doživotno uživanje; prema tome, nema prava da što prigovori svome bratu Antoniju. Kaže da je Đerolamo, kad je otišao za Italiju, a poslije za Istok,

ponio neke stvari, čiji popis prilaže testamentu, koje po svom povratku ima da podijeli u tri dijela, između sebe, Antonija i sinovca Zuana, sina pok. Tulija. Dalje zavještava da sva tri nasljednika (dva sina i unuk) imaju otplatiti: dug od 100 reala koje je pozajmio založivši zemlju Stijepovinu u Kavču, dug za droge koje duguje Đakomu Palaci, drogijeru u Mlecima, koje je donio Antonio, dug Pjetru Petreli, svome rođaku u Mlecima, dug Rakoviću od 30 dukata, dug Gregorini od 20 dukata i dug Vicku Zmajeviću od 40 reala, za koje mu je založio zlatnu kolajnu. Zavještava da nasljednici oproste dugove svima njegovim dužnicima koji nijesu mogli i ne mogu da dug vrate, da među sobom podijele livele, koje on pri diobi sinova nije ranije razdijelio, da se zemlja na Mržepu, koju nije uključio u nasljeđe, proda za podmiru njegovih dugova i da iz kuće koju je uzeo za dug od Vićentija Violjo ne može niko istjerati Justinu, nećakinju njegove žene, kćer Franćeska Kasalijeri, nego da sa svojom kćerju uživa kuću doživotno, a u slučaju da sinovi Đerolama Kasilijeri žele da otkupe kuću, onda za taj novac da se sagradi druga kuća za Justinu i njenu kćer, koju će uživati doživotno. Izjavljuje da nema više zlata osim kolajne kod Zmajevića i lanca kod Gregorine, niti srebra osim navedenog u inventaru. Njegova žena Marija ima da uživa doživotno prihode od apoteke i imanja Jelići, i da može raspolagati sa 200 dukata (dukat po 6 lira), bilo da zavješta za svoju dušu ili što drugo. Zavještao je: da njegovi sinovi, Đerolamo i Antonije, i unuk Zuane budu nasljednici njegovog nepokretnog imanja, koje će prelaziti na muško potomstvo, a ako bi se ono prekinulo, onda na žensko potomstvo po muškoj liniji. Imanje Šantova u Kavču pripada isključivo njegovoj snasi Ani, ženi Antonija, jer ga je ona kupila od Dominka Pavaci za novac od srebrnina dobijenih u miraz i za novac koji joj je pozajmila majka, Kamila Milin, kod koje je založila svoje mirazno zlato. Za izvršioce oporuke naimenovao je svoje sinove, Đerolama i Antonija, a u otsustvu Đerolama, da namjesto njega bude arhiđakon Đurmeta (CXXVII, list 807–9).

Magistar Pjetro živio je još dvije godine. Na testamentu je dodato 17 marta 1698 da Smakja zavještava 500 dukata za otkup robova (per il riscatto de schiavi giusto de leggi). Pjetro je umro 29 marta 1698, u 85-oj godini života. Sahranjen je u crkvi Gospe od Anđela.[4]

Magistar Pjetro bio je najugledniji član apotekarske porodice Smakja. Očigledno, on je bio čovjek šire kulture. Kao apotekar vršio je dužnost gradskog ljekara i bio biran za nastavnika srednje škole. U apoteci Smakja držala se njegova slika, možda umjetnička (quadro representante quondam vecchio Pietro Smachia... CXLVII, 79).

[4] Matica umrlih crkve sv. Tripuna, I (Biskupska arhiva).

Pjetro Smakja i njegova žena, Marija, koja je napisala testament februara 1701, imali su sedam kćeri i pet sinova, Tulija (r. 1641), Marina, Kristofora, Đerolama i Antonija (rođen 1658).[5] Marin je bio svećenik. Umro je u 39-oj godini života; sahranjen je u katedrali.[6] Tulio i Antonio bili su apotekari u Kotoru. Đerolamo je, izgleda, bio takođe apotekar, jer ga otac u testamentu naziva magistrom. Možda je pomagao oca u kotorskoj apoteci. Kotor je rano napustio i otišao za Italiju, a odatle za Istok; gdje – ne znamo. Vjerovatno se vratio u Korčulu, gdje se pominje njegov sin, Đovani Franćesko, 1722, 1733 i poslije smrti strica Antonija, 1738 (CXLVI, 435; CXLVII, 83). Đerolamo je možda držao apoteku u Korčuli, možda tamo i umro, prije brata Antonija.

Tulio Pjetrov Smakja, rodom iz Maćerate, pominje se oktobra 1659 kao pomoćnik svoga oca, a aprila 1660 kao apotekar u Kotoru (Tulio Cmachia spicierio in questa città). Godine 1668, na • ur•evdan, kandidovan je u Velikom vijeću za gradskog apotekara, ali većina je bila za Franćeska Sanfior. Izabran je aprila 1677 za jednu godinu, sa 29 protiv 1 glas; a na Đurđevdan 1689 pobijedio ga je sa nekoliko glasova većine Antonio Kotroni (CI, 244, 173; CVI, 654; CXIII, 714; CXX, 558).

S Tuliom se više ne susretamo u Kotoru. Otac ga pominje kao pokojnog u svom testamentu od 1696 godine. Možda se oko 1690 godine otselio u Korčulu da otvori ili preuzme apoteku, i tamo umro; ili je umro u Kotoru, a poslije njegove smrti tamo se preselila s djecom njegova udova, koja je možda bila sa ostrva Korčule. To je bila njegova druga žena. Prva mu je umrla 1668, u 25-oj godini života. Zvala se Vićenca.[7] Brodograditelji i klesari Korčule imali su tada žive veze sa Bokom. Sinu pokojnog Tulija, koji živi u gradu Korčuli, magistar Antonio Smakja zavještava 1722 godine skupocjeni prsten. Tuliova udova, Margarita, pominje se 1738. Iste godine, u martu, Đovani Franćesko Smakja, sin Đerolama Pjetrova, koji je tada živio u Korčuli, opunomoćio je svoje „rođake" (braću od strica?), Zuana i Tulija, da ga zastupaju u Kotoru u pogledu zavještanja testamentom njihova strica Antonija. U popisu zaostavštine Antonija pominju se i pisma Tulija mlađeg iz Korčule od 1737 godine (CXLVI, 435; CXLVII, 83).

Franćesco Sanfior, (Francesco Sanfior spicier) izabran je za gradskog apotekara na Đurđevdan 1660, sa 19 protiv 4 glasa. Njegov protivkandidat bio je Pjetro Smakja. Izgleda, Sanfior je već bio apotekar u Kotoru. Do 1673, on je svake godine potvrđivan izborom u Vijeću za gradskog apotekara. Godine 1668, predložen od Ivana Bolice-Kokoljića, imao je za protivkandidata Tulija, a 1671 Pjetra Smakju (CI, 232; CII, 682; CV, 916; CVI, 654;

[5] Matica rođenih crkve sv. Tripuna, I.
[6] Matica umrlih. Ispisao kap. Đurko Radimir.
[7] Isto.

CVII, 1103, 1116). Godine 1674 pobijedio ga je većinom glasova Pjetro Smakja, a on njega naredne godine. Sanfior je bio izabran 1676 još za jednu godinu; bio je jedini kandidat (CVIII, 1058, 1074; CXI, 861, 876).

Antonio Dorsi (Dorsi) bio je gradski apotekar u Kotoru samo jednu godinu, izabran na đurđevdanskom zasjedanju 1680 sa 22 protiv 15 glasova, pobijedivši Pjetra Smakju (CXV, 750).

Ljudevit Bonani iz Trogira (Ludovico Bonani da Traù, spicier) bio je, takođe, samo jednu godinu gradski apotekar u Kotoru. Izabran je na Đurđevdan 1681, sa 22 protiv 8 glasova. Drugi kandidat bio je Pjetro Smakja, koji je dobio svega 3 glasa (CXVI, 928). Da li je Bonani bio Jugosloven (Dobrić ili Dobričić), ili Italijan nastanjen u Trogiru, ne može se saznati iz kotorskih izvora.

Antonio Pjetrov Smakja, porijeklom iz Maćerate, bio je preko 50 godina kotorski apotekar, koliko i njegov otac. Izabran je jednoglasno za gradskog apotekara za jednu godinu na Đurđevdan 1684, namjesto njegovog oca. Možda je bio potvrđen za još jednu godinu. Na Đurđevdan 1686 Smakja je bio drugi kandidat za gradskog apotekara, prvi Antonio Luiđi Kotroni. Ne može se znati koji je od njih dvojice bio izabran, jer je sasvim izblijedio tekst dokumenta (CXVII, 1254, 1289). Godine 1687 pobijedio ga je Kotroni sa nekoliko glasova, a 1688 Smakja je bio jedini kandidat, izabran je sa 22 protiv 1 glas (CXIX, 560, 568). Na đurđevdanskom zasjedanju 1692 opet ga je pobijedio Kotroni sa nekoliko glasova (CXXII, 816).

U prvo vrijeme, Antonio Smakja radio je u apoteci godinama pored svoga oca, sve do 1696; onda je sam vodio apoteku do 1738 godine. Za to vrijeme u Kotoru su radili apotekari Antonio Luiđi Kotroni i Antonio Karlis-Kotroni. Do kraja stoljeća Smakja nije više biran za gradskog apotekara. Od početka XVIII vijeka ne bira se više apotekar za grad. Tako ni magistra Antonija ne možemo više redovno pratiti iz godine u godinu.

Sačuvan je njegov testament, iz kojega saznajemo nešto više o njegovoj porodici i porodičnim prilikama. Napisao ga je bolestan svojom rukom 30 augusta 1722, u svojoj kući u Kotoru. Prebrodio je bolest i živio još 16 godina. Zavještao je da se sahrani u odjeći fratra franjevačkog reda, u crkvi Gospe od Anđela (danas Kino), u grobnici njegovih predaka. Znači, tu su sahranjeni svi kotorski apotekari iz porodice Smakja. Preporučio je da se stavi u skrinju čim umre, i da ga prenesu četiri čovjeka iz pogrebnog udruženja sv. Đorđa (quattro zorzi). Između ostalog zavještao je: svojoj ženi, Ani, sva svoja dobra da ih uživa doživotno; siromasima 10 dukata, koje će razdijeliti biskup; da se otsluži 600 misa za njegovu dušu; ako ne doživi august 1723, da se kosti njegova sina Pjetra, koji je privremeno sahranjen u katedrali u Zadru, prevezu lađom u Kotor i polože u porodičnu grobnicu u crkvi Gospe od

Anđela, a o prevozu da se postaraju njegovi nećaci (sestrići) Nikola Sipčić i Ivan Bakarin; od zemlje Santovine da pripadne njegovoj ženi 104 unče srebra (oko 3 kg) kao dio mirazne imovine; njoj pripada srebrni kondir od 55 unči težine, u vrijednosti od 713 lira; isto tako zlato i biser koje je dobila u miraz od kuće Jankovića, procijenjeno 1694 godine na 1359 lira, pošto njegova žena nije trošila za kuću od svoje mirazne imovine otkako se odijelio 1696 godine; da žena, Ana, od svoga miraza dâ ženi kapetana Trifuna Jankovića, sina njene snahe Margarite, kolajnu od zlata nizanog kao bademi i dva zlatna prstena; poslije njegove smrti da se njegova pokretna i nepokretna imovina proda na javnoj prodaji u roku od tri mjeseca i da se od toga novca stvori fond za ostvarenje njegove oporuke, koji će čuvati biskup, a ako biskup umre, da pređe u ruke jednog od tri manastira monahinja u Kotoru; da se iz toga fonda služe mise za duše njegovih, sina Pjetra, oca Pjetra, majke i žene; svome sinovcu Đovaniju Franćesku Smakji, sinu brata Đerolama, prsten od 10 dukata (dukat 6 lira); drugom sinovcu, sinu pok. Tulija, takođe prsten od 10 dukata. Kao dužnika navodi svoga nećaka Zuana (Tuliova sina), koji mu duguje 708 lira. Za izvršioca oporuke odredio je Nikolu Sipčića, kapetana luke (armiraglio), i Ivana Bakarina, svoje „rođake-nećake" (sestriće?). Ovaj testament, pisan na 17 strana, objavljen je 23 februara 1738, što znači da je Antonio Smakja umro početkom 1738 godine (CXLVI, 435–443).

U popisanim papirima porodice Smakja, poslije smrti magistra Antonija, mnogo se pominje porodica Janković iz Zadra, kao rodbina Antoniove žene, Ane. Ona je dobila miraz iz te porodice. Iz testamenta Pjetra Smakje vidi se da je Ana Antoniova kći kneza Rada Milina. Znači, njen brat je knez Vuko Milin, sin kneza Rada iz Zadra. On se 1679 godine ponudio generalnom providuru u Zadru da pod vidom trgovačkih poslova uhodi „tursku zemlju" sve do Boke Kotorske i da pohvata veze s najuticajnijim ličnostima iz tih krajeva.[8] Imao je veze sa hajdučkim harambašama iz Boke koji su boravili u Zadru, s Jovom Sikimićem i drugim.[9] Znači, knez Rade je bio Janković, ako ne, onda je Ana Antonija Smakje naslijedila miraznu imovinu svoje majke, koja je bila od Jankovića. Ana je umrla ubrzo poslije smrti svoga muža. Pominje se kao pokojna marta 1738 (quondam signora Anna, vedova... quondam signor Antonio Smachia) i maja 1441 (CXLVI, 443; CXLVII; 101).

Njihov jedini sin, Pjetro, umro je u ujčevini, u Zadru, prije 1722 godine. Bio je odrastao 1716, kad se javlja kao svjedok pred sudom (UP, XXXIII, 177). Njegovi posmrtni ostaci preneseni su iz Zadra u Kotor 1729 godine. U popisu zaostavštine njegova oca pominje se pismena dozvola monsinjora Zmajevića (zadarskog nadbiskupa Vicka, iz Perasta) od 14 jula 1729 da se

[8] Dr. Boško Desnica, *Istorija kotorskih uskoka*, I 204, SAN, 1950.
[9] Kovijanić–Stjepčević, *Hajduci u Boki*, Istoriski zapisi, 1954.

može prenijeti „leš" Pjetra Smakje; pored toga i pismo nadbiskupa Zmajevića i njegovo štampano uvjerenje (fede in stampa) o prenosu ostataka Pjetra Antoniova. Pominju se i računi učinjenih troškova oko prenosa (CXLVII, 83). Sudeći po jednom podatku o apotekarskom avanu Pjetra Antonijeva, Pjetro se i sam pripremao za apotekara, ako već nije bio apotekar u Zadru.

Knez Rade Milin umro je u Kotoru 11 januara 1680, u 60-oj godini života. Sahranjen je u crkvi sv. Luke po pravoslavnom obredu. I njegov sin, knez Vuko (conte Vuco Milin), umro je u Kotoru, 4 augusta 1684, u 29-oj godini života. Sahranjen je u crkvi sv. Luke.[10]

Poslije smrti magistra Antonija, apoteka Smakja prelazi u druge ruke. Sačuvan je inventar pokućstva i inventar apoteke. Oni prilično osvjetljavaju dom i apoteku Smakja. O inventaru apoteke biće govora u drugom dijelu ovoga rada. Ovdje ćemo reći nešto o inventaru pokućstva.

Popis pokućstva u sopstvenoj kući preminulog Antonija Smakje (in casa del quondam signor Antonio Smachia) izvršili su dva svećenika, dr Stefan Oljio, docnije biskup kotorski, i Rafailo Rajković, 18 decembra 1739, poslije smrti Antoniove udove. Obuhvata stvari koje su se nalazile u prizemlju i u prostorijama prvog i drugog sprata. Pored ostalog, tu je: pisaći sto u kojemu su se nalazili hirurški instrumenti, namijenjeni apoteci, orman za knjige, olovna mastionica, namijenjena apoteci, 4 pozlaćena svijećnjaka, peć apoteke, željezna saksija za žar, vaga, veliko i srednje ogledalo, 2 koplja-helebarde, bodež i 3 stara pištolja (antica). Tu su mnogobrojne ikone: Madona sa pozlaćenom ornamentikom, Bogorodica u grčkom stilu rađena na drvetu (un altro quadro representante la Madona alla greca in tavolo), sv. Franjo, sv. Klara, sv. Obitelj, Hristos, Tri Kralja; i mnogobrojne slike: Pravda, David i Golijat, Kleopatra, žena sa djetetom, heroj sa šlemom, Karlo III; dužd, Pjetro Smakja stariji, itd. Od rublja da pomenemo: 6 posteljnih lancuna, 5 navlaka, 10 stolnjaka, 3 ubrusa; a od kuhinjskog posuđa samo: tanjire, viljuške i noževe. U prizemlju je nađeno: kameno pilo za ulje od 37 kantâ, drugo od 25 kantâ, bačva za vodu, 4 bačve za vino, druga bačva sa vinom od 3 barila i 9 konata, sanduk sa kukuruzom od 115 funti, itd.

Na prvom spratu nalazila se i biblioteka, knjige povezane većinom u jagnjeću kožu (lignti in carta pecora). Da pomenemo samo nekolike. Tu su razne knjige iz hirurgije (diversi libri di chirurghia), među kojima jedna u dva toma, a druga (Fallopia, „La Chirurghia"), djelo poznatog italijanskog anatoma iz sredine XVI vijeka, Gabrijela Falopija, profesora univerziteta u Fekari, Pizi i Padovi; tu je po nekoliko knjiga iz retorike, poetike, filozofije, građanskog prava i istorije, kao što je „Istorija" od Davile, svakako čuveno dje-

[10] Matica umrlih crkve sv. Tripuna. Ispisao kap. Radimir.

lo „Storia delle guerre civili di Francia" italijanskog državnika i istoričara (Arrigo Caterino Davilla + 1631); tu je: Biblija, Ciceron, Bosije (Bossuet), itd. Knjiga „Maranta" biće iz oblasti botanike, o tropskoj biljci iz istoimenog plemena. Pominju se i razni rukopisi (diversi manuscriti).

Istovremeno je izvršen popis svih papira, raznih isprava: dekreta, ugovora, priznanica, računskih knjiga, pisama itd.; ima tu dukala i papskih bula. Ispisan na 32 strane, završava se rednim brojem 2253. Iz ovih papira vidi se široko i raznovrsno poslovanje apotekarske kuće Smakja, u prvom redu sto godina apotekarskog poslovanja Pjetra Smakje i njegovog sina Antonija. Popis su izvršili Oljio i Rajković, „komesari" određeni od suda ili oporukom Antoniove udove, Ane. Oba dijela ovog inventara ovjerili su docnije, 24 januara 1741, Oljio i Rajković, kao i Florio Rusi, na čije je traženje napravljen tada i prepis drugog dijela ovog inventara (popis papira).

Osim ovoga postoje još dva glavna inventara. U prvome je popisano pokućstvo u drugoj kući Antonija Smakje, jednospratnoj, koja se nalazila u predjelu crkve sv. Petke (in contrade di santa Veneranda). Biće to ona ista jednospratna kuća koju su kupili Marin Smakja i sinovi 1622 za 80 dukata. Bila je manja od prve, i sa manje namještaja. Pada u oči veliki broj ikona i slika. Drugi inventar je apoteke, koja se takođe nalazila u predjelu crkve sv. Petke, svakako u pomenutoj kući porodice Smakja. U njemu je popisano apotekarsko posuđe, preostali ljekovi i nešto namještaja. Inventarisanje je izvršio notar Alesandro, 18 maja 1441, po nalogu sudije, a na zahtjev sinovaca magistra Antonija Zuana Smakje i Đovanija Franćeska Smakje, čije se traženje zasnivalo na testamentu njihovoga djeda, Pjetra Smakje, nađenog u zaostavštini Antonija Pjetrova poslije njegove žene, Ane. Nasljednik imovine je bio Zuane (Tuliov) Smakja, sinovac Antonija. Inventarisanje je izvršeno usljed prodaje apoteke, njenog posuđa, i prodaje pokućstva. Apoteku je kupio apotekar Florio Rusi. Po svoj prilci, on je kupio i pokućstvo iz obje kuće, možda i same kuće. Otuda se on javlja kao prisutni svjedok popisa i ovjerilac pomenutih inventara (CXLVII, list: 79–82, 83–90, 122–9, 91–2, 101–2).

Pored Kotora, Korčule i Zadra, Smakjâ je bilo i u Ulcinju, valjda iz iste porodice. Možda su i tamo imali apoteku. Jedan je primio muhamedansku vjeru. Mustafa Smakja iz Ulcinja pominje se 1700 godine u kotorskim izvorima (UP, XXV, 118).

XVIII vijek

Iz ovoga stoljeća poznato nam je 5 kotorskih apotekara, Italijana, ne računajući tu Antonija Smakju (+ 1738), kojega smo, radi porodične zajednice, pridružili apotekarima XVII vijeka, premda više pripada ovom stoljeću. Ovaj broj neće biti potpun, jer ne znamo koji su bili apotekari posljednja tri

stoljeća. U Kotoru su radile dvije apoteke, apoteka porodice Smakja, koja je prešla u ruke Florija Rusi, i apoteka porodice Kotroni. Ova porodica dala je Kotoru 4 apotekara, koji su vodili apoteku oko 80 godina, a možda i koju deceniju više.

Od početka XVIII vijeka u Boki je bilo više apotekara, apotekarskih pomoćnika i apoteka nego ranije, i više ljekara, naročito hirurga. Apoteke su radile i u drugim mjestima, u Budvi, Hercegnovom, Perastu. Godine 1711 pominje se apotekar u Budvi, Andreja Đentilica (Andrea Gentilizza, spicier in Budua). Apoteka je radila tamo i ranije. Godine 1685 poslato je iz Kotora u Budvu 29 polica za apoteku, pored medikamenata (UP, I, 692). U Hercegnovom (Castel nuovo) pominje se 1723 apotekar Peci (Pezzi) i njegova apoteka, a 1730 apotekar Sebastijan Fontana (UP, XLII, 832; L, 923). U Perastu se pominje 1725 apotekar Ivan Kršanac (Chrisanaz Zuane, spitier in Perasto), a poslije njega Stefan Kršanac, hirurg i apotekar (Crisanac, chierurgo e speciale), potvrđen 1759 godine. Pored apotekara Stefana, koji je hirurg, u malom Perastu, gradiću naprednog pomorstva, radili su 1761 još i ovi ljekari: dr Anton Kršanac, fizik, doktorirao u Padovi (dottor... medico fisico, laureato a Padova) 1740 godine, dr Zuane Gvera (Guerra), potvrđen u medicini i hirurgiji na Krfu 1721, Nikola Nikićević, hirurg (chirurgo medico), i fra Ambrozije, potvrđen od svoga reda (UP, XLIII, 48, 50, 58; LXXXVII, 96).

Antonio Luiđi Kotroni bio je poznat apotekar svoga vremena. Kao i Pjetro Smakja, on je bio apotekar-ljekar, tražen i popularan. Njegov rad možemo pratiti neprekidno 30 godina, od 1686 do 1715. Koliko je radio poslije toga nijesmo mogli utvrditi. Antonio Luiđi Kotroni (Antonio Luiggi Cotroni, spicier) biran je za gradskog apotekara 23 aprila 1686 u Velikom vijeću, samo se ne može ustanoviti da li je izabran on ili Antonio Smakja, drugi kandidat. Poslije godinu dana dobio je 12 glasova protiv 16, tri glasa manje od Antonija Smakje. Na Đurđevdan 1689 izabran je sa 22 protiv 12 glasova, pobijedivši drugog kandidata, Tulija Smakju (CXVII, 1289; CXIX, 560; CXX, 558, 564). Poslije toga, Kotroni je potvrđivan za gradskog apotekara svake godine na đurđevdanskom zasjedanju do 1699, kada je jednoglasno izabran za godinu dana (CXXII, 802, 816; CXXIII, 587, 598; CXXV, 5, 13; CXXVI, 687; CXXVII, 681, 699).

To je bio posljednji izbor gradskog apotekara u Vijeću. Na đurđevdanskom zasjedanju 1700, u vezi sa isteklim jednogodišnjim rokom službe gradskog apotekara (Antonija Kotroni), Vijeće je donijelo odluku sa 23 protiv 2 glasa; da se više ne bira gradski apotekar, jer je to nepotrebno, i da se njegova plata u iznosu od 28 dukata, koju je primao na blagajni Kotorske komore, prenese na dvojicu najmlađih (malih?) sudija, kako bi mogli podmirivati troškove koje zahtijeva njihovo zvanje, naročito prilikom proslave sv. Tripuna

(CXXVII, 708). Opština je ostala dužna dotadanjem gradskom apotekaru, Antoniju Kotroni, i njegovom pomoćniku Antoniju Avanci (Antonio Aloigii Coltroni, speciale, et Antonio Avanzi, manipulante di Coltroni), i oni su tražili svoje neisplaćene plate. Izvanredni providur je naredio, 26 decembra 1701, da se apotekaru Kotroni dâ na ime neisplaćene plate 1000, a njegovom pomoćniku Avanci 2000 funti beškota iz državnih zaliha (UP, XX, 415).

Kotroni je dobijao dozvolu da može liječiti pojedine bolesnike i propisivati recepte; određivan je da vrši dužnost gradskog ljekara kad je grad ostajao bez njega, ili da ga zamjenjuje u njegovoj otsutnosti, iako je u to vrijeme postojalo naređenje da bolesnike ne smiju liječiti nestručna lica, ni apotekari. Januara 1700, odnosno 22 januara 1699 po mletačkom računanju („modo Veneto"), izvanredni providur je izdao naređenje u kojemu se kaže: da se u Kotoru rasprostrlo liječenje bolesnika od nestručnih osoba, od čega prijeti opasnost i stvara se neporedak, premda postoje strogi propisi dužda da liječenje bolesnika može biti povjereno samo stručnom ljekaru (medici fisici), a svakom drugom je zabranjeno pod prijetnjom stroge kazne. Na osnovu toga on naređuje: da se ubuduće u Kotoru i okolini niko više ne smije miješati u nadležnost ljekara, ni apotekar ni bolničar hirurg; a u slučaju da ljekar bude spriječen, niko ne smije nastaviti liječenje bez dozvole samoga ljekara (UP, XX, 571). Otuda vlastelin Vrakjen traži dozvolu, 11 marta 1705, da njegovog sina liječi Antonio Kotroni, apotekar, koji ga je i ranije uspješno liječio, kao i druge članove njegove porodice tokom 16 godina, isto tako i druge stanovnike grada i okoline. Izvanredni providur udovoljio je ovom traženju. Poslije desetak dana on je dao drugo odobrenje, da Antonio Luiđi Kotroni, apotekar „izvanrednih sposobnosti i oprobane prakse", može liječiti bolesnog sina Franja Buće i bilo kojeg člana njegove porodice u slučaju bolesti, i da može sam, bez ičije smetnje, propisivati ljekove za liječenje bolesnika. Anđa, žena Petra Petrovića, teško bolesna, zatražila je preko svojih ukućana od izvanrednog providura da je može liječiti i propisivati joj ljekove apotekar Kotroni. U svom odobrenju providur kaže za Kotronija: da „osim perfektnog znanja u apotekarskoj profesiji, koju mnogo godina vrši u Kotoru, posjeduju takođe ne manje znanja iz medicine" (che oltre la perfetta cognitione viene nella proffessione di speciale esercitato per molti anni in questa città, possiede anco non poca peritia nella medicina... UP, XXIV, 14, 17, 22).

Antonio Luiđi Kotroni bio je jednoglasno izabran u Vijeću, 31 decembra 1708, da privremeno vrši dužnost gradskog ljekara za jednu godinu, namjesto izabranog doktora Lukati, koji se nalazio u Padovi, jer je apotekar Kotroni „iskusan u ljekarstvu". Dolaskom doktora Lukati, jula 1709, prestala je privremena ljekarska dužnost Antonija Kotroni (CXXX, 1047).

Antonio Luiđi Kotroni bio je stručan, ali ne i solidan apotekar. Pohlepan za zaradom, on je pretjerano podizao cijene ljekovima. Zbog toga je imao i neprilika. Više puta je zatvaran i saslušavan. U dva sukoba na ulici, on je dvaput vadio mač iz korica da njime, poput srednjovjekovnog viteza, spere nanesene uvrede, koje izgleda nijesu padale bez osnova. Iako ne mnogo hrabar, bio je plaho borben i kočoperan.

Sredinom decembra 1714, bivši kotorski providur Franćesko Zorzi optužio je kotorskog apotekara Antonija Luiđi Kotroni zbog uvrede časti i pokušaja fizičkog napada. On je naveo u prijavi: da je za vrijeme svoje uprave nekoliko puta kažnjavao i zatvarao apotekara Kotroni zbog nekih zloupotreba; i smatra da ga je Kotroni napao zbog toga i nekih neisplaćenih računa. Izvanredni providur je naredio da se apotekar odmah zatvori, ali na oprezan način, i da se protiv njega povede krivična istraga, jer je na javnom mjestu uvrijedio i napao tako uglednu ličnost. Istog dana, organ gvardije izvijestio je izvanrednog providura da nije mogao izvršiti nalog, jer magistra Antonija nije našao kod kuće. Saslušani su svjedoci: Petar Vrakjen, Matije Spader, Jovo Spader, Matije Koradini i Petar Begović. Prema njihovim iskazima, incident se dogodio u blizini radnje Koradini, kod „Madonete". Petar Vrakjen nalazio se u društvu bivšeg providura. Kotroni je tražio „svoje". Ovaj je odgovorio da mu ne da ništa i nazvao ga je prepredenjakom (furbazzo). Kotroni je planuo. Pratilac bivšeg providura, Anastasije, latio se mača. Kotroni ga je dočekao na mač. Vrakjen je spriječio dvoboj. Antonio Luiđi Kotroni, apotekar Kotora (Antonio Alvise Cottroni, speciale in questa città), uputio se živahnim koracima ka Gurdiću, držeći u desnici isukani mač. Bivši kotorski providur Franćesko Zorzi išao je za njim na pristojnom odstojanju i vikao: „Držite lopova!". Bivši providur odustao je pred sudom od tužbe, jer svi iskazi svjedoka išli su u prilog apotekara; izvanredni providur naredio je obustavu postupka (UP, XXXIII, 742–55).

Poslije tri mjeseca, 23 marta 1715, magistar Antonio izvadio je ponovo mač na javnom mjestu i izazvao na dvoboj gradskog ljekara dr Zorzija Lukati. Ako prvi slučaj baca ružnu sjenku na ličnost bivšeg kotorskog providura Zorzi, ovaj drugi slučaj baca ne manje ružnu svjetlost na karakter kotorskog apotekara Kotroni. Incident se dogodio na obali, izvan gradskih bedema, u blizini Lazareta. Kotroni je odmah bio lišen slobode zbog pravljenja nereda na javnom mjestu. Izvanredni providur naredio je isljeđenje. Saslušani dr Lukati izjavio je: da je „drogerista" Kotroni pretjerano povisio cijene ljekovima koje je dao za liječenje jednog Turčina, ranjenog u borbi sa Crnogorcima. Kako je račun padao na teret Kotorske opštine, izvanredni providur nije odobrio isplatu. Zbog toga je uslijedila analiza i procjena ljekova, što je pokazalo nedozvoljenu zaradu. Doktor smatra da ga je apotekar napao iz tih

razloga. Traži od vlasti da spriječe zloupotrebe. Saslušani su svjedoci: Petar i Ivan Vrakjen, Nikola i Marko Paskvali, Trifun Bizanti, Stefan Buća, Zorzi Lando, Đovani Vašiliko iz Mletaka i drugi; a od strane službenih organa: oficir Franćesko de Gaspari iz Trenta, komandir straže, kaplar Antonio Bernardi iz Milana, vojnik Bartolo Djetri iz Basana i vojnik Gajetan Festoljina iz Vićence. Po njihovim iskazima, događaj se odigrao ovako. Apotekar je razgovarao sa Trifunom Bizanti; ljekar je naišao sa Stefanom Bućom i pozvao apotekara da s njim razgovara nasamo. Prekorio ga je za cijene ljekova. Nastala je prepirka. Ljekar mu je rekao: da mu je savjest pozadi (bisogna che habbiate la conscienza attacata al bus de culo). Jedan svjedok kaže da ga je nazvao i magarcem. Uvrijeđeni apotekar trgao je mač. Dva mača začas su se ukrstila za Gurdićem. „Hirurška operacija" dvojice hirurga bila je spriječena posredovanjem prisutnih prijatelja. Sa isukanim mačem u ruci, apotekar je jurnuo na gradska vrata. Stražar je viknuo da stane i namah zatvorio rešetke vrata. Apotekar je uletio u stražarnicu. Komandir straže lišio ga je slobode i poveo na galiju.

Kotroni je saslušan u Hercegnovom početkom aprila. Izjavio je: da se zove Antonio Alvize Kotroni, sin pokojnog Pjetra iz Kotora, apotekar i podljekar (Antonio Alvise Cottroni quondam Pietro da Cattaro, la mia proffessione e di fàr l' aromomatario e di vice medico). Početkom maja, dva sestrića Antonija Kotroni, Pjetro i Antonio Karlis (per la nota facenda Antonio Aloigi Cotroni zio di noi Pietro e Antonio frattelli Carlis), podnijeli su molbu izvanrednom providuru da im ujaka pusti na slobodu, što je u javnom interesu, radi nabavke i spravljanja ljekova za građanstvo i Vojnu bolnicu. Najzad je i sam Kotroni, 13 juna, podnio sudu svoju izjavu: da je bez stvarnog razloga, pohlepan na zaradu, uvrijedio doktora Lukati, koji je ispravan, čestit i sposoban čovjek. Ovu izjavu podnio je njegov sestrić Antonio Karlis (Antonio Carlis, nipote d' Antonio Alouiggi Cottroni). Kao punomoćnik svoga ujaka, Antonio Karlis je dao poslije toga izjavu da se Kotroni, radi bržeg okončanja istrage, odriče korišćenja zakonskih povlašćenja. Izvanredni providur je tražio takvu izjavu od Kotronija. Poslije tri mjeseca pritvora, Kotroni je pušten na slobodu.

Dokad je Antonio Luiđi Kotroni vodio apoteku u Kotoru ne znamo. Naslijedio ga je njegov sestrić Antonio Karlis. Italijansko „zio" znači i stric i ujak, a „nipote": sinovac i sestrić. Mi smatramo da je Antonio Kotroni bio ujak, a ne stric, Antoniju Karlis, a ovaj njemu sestrić, a ne sinovac. To se vidi iz navedenih dokumenata, gdje se Antonio Karlis nigdje ne pominje kao Kotroni. Očigledno, to su dva prezimena. S pravom pretpostalvjamo da je Antonio Kotroni, pošto nije imao djece, usvojio svoga sestrića, koji će docnije ponijeti oba prezimena Karlis-Kotroni. Otuda se, vidjećemo, na jednom mjestu kaže: Antonio Karlis, zvani Kotroni.

Dajući sudu podatke o sebi, Antonio Kotroni kaže da je sin pok. Pjetra iz Kotora. Neosporno, to je Pjetro Kotroni, prvi kapetan jedne čete u Kotoru, koji se pominje 1656, kad je umrlo više vojnika iz njegove čete, zavedenih u matici umrlih crkve sv. Tripuna. Iz matice rođenih saznajemo da se kapetanu Pjetru Kotroni i njegovoj ženi Konstanci rodio sin Alvize (Luiđi) Antonio 11 oktobra 1654. Bez sumnje, to je Antonio Luiđi, apotekar.

Antonio Pjetrov Karlis-Kotroni bio je apotekar u Kotoru najmanje 20–30 godina. Njegovo ime bilo je poznato u Kotoru i prije ovog rada. Sačuvan je njegov veliki apotekarski avan, izliven u Mlecima 1735. Na njemu stoji napisano: „Antonius de Carlis Cotroni, pharmacopola Catharensis". Više se o njemu nije ništa znalo. U Kotorskim spomenicima pominje se 8 aprila 1730. Na jednoj priznanici Stefana Borovića, zvanog Špadirović, pravoslavnog sveštenika crkve sv. Luke u Kotoru (Steffano Borovich detto Spadirovich, capellano di s. Luca dal rito greco), i njegovog brata Marka, koju je pisao notar Pjetro Bataja, potpisao se kao drugi svjedok Antonio Karlis (Antonio Carlis). Pop Stefan i Marko pozajmili su 80 dukata, računajući dukat po 50 groša, a groš po 4 solda, pod kamatom 6%; u zalog su dali svoju kuću na Krepisu (uzbrdni dio Kotora). Na istom listu pop Stefan je napisao na maternjem jeziku, ćirilicom, još dvije obaveze, jednu augusta 1745, drugu marta 1746, potpisujući se: „Ja pop Stefan Borović, parok ot zakona grčkoga i svetoga Luke" (CLI, 251, 252).

Antonio Karlis-Kotorni umro je od plućne bolesti 17 aprila 1749 u Kotoru, u 56-oj godini života. Sahranjen je u kolegijalnoj crkvi sv. Marije. U matici umrlih pri katedrali sv. Tripuna ovako je ubilježen: „Antonio Carlis quondam Pietro d' anni 56, sepolto in s. Maria del fiume Colleggiata" (BA, II, 133).[11] Godine 1761, svećenik Andrijan Radovani izdao je uvjerenje, ispis iz matice umrlih, o datumu smrti i sahrani Antonija Karlis, koji je umro u svojoj kući u Kotoru, a javni hirurg Marko Koradini ljekarsko uvjerenje o njegovoj bolesti i liječenju, u kojemu kaže: da je tri godine liječio od smrtne bolesti Antonija Karlis, bivšeg apotekara u Kotoru (quondam Antonio Carlis, fù speciale in questa città), koji je umro 17 aprila 1749 od bolesti na plućima (ristagnio di petto). Ova uvjerenja nalaze se u upravno-političkim spisima Kotorskog arhiva (UP, LXXXVII, 235, 237).

Antonio Pjetrov Karlis, zvani Kotroni (oko 1693–1749), ostavio je iza sebe dva sina, Alviza i Đakoma, apotekare.

Alvizo Karlis-Kotroni, sin apotekara Antonija Karlis-Kotroni, preuzeo je apoteku po svoj prilici 1746, kad je obolio njegov otac. Ne pomi-

[11] Ovaj podatak ispisao je iz Biskupske arhive kap. Đurko Radimir i ustupio nam ga. Isto tako i sljedeći podatak iz sudskih spisa od 1844 o Srećku Kotroni.

nje se kao apotekar, ali njegov brat izrično navodi da je Alvizo bio obučen u apotekarskoj struci. Iz uvjerenja o njegovoj smrti koje je izdao svećenik Radovani, na osnovu matice umrlih, istog dana kad je izdao uvjerenje o smrti Alvizova oca, vidi se: da je Alvizo Karlis, zvani Kotroni (Alvise Carlis detto Cotroni), umro 13 februara 1758, u 30-oj godini života, u svojoj kući u Kotoru, i bio sahranjen u kolegijalnoj crkvi sv. Marije. Iz navedenog ljekarskog uvjerenja hirurga Koradini od 25 aprila 1761 doznajemo: da je Koradini liječio „u smrtnoj bolesti" i Alviza Antonijeva Karlis (Alvise figliolo del sucitato), koji je morao podleći bolesti („dal' astensione galica"...UP, LXXXVII, 232, 235, 236).

Đakomo Karlis-Kotroni (Giacomo Carlis Cotroni, speziale), drugi sin apotekara Antonija Karlis-Kotroni, pominje se kao kotorski apotekar 6 augusta 1760 u jednom raspisu izvarednog providura o izdavanju ljekova iz apoteke u Kotoru.

Više nam je poznat po jednoj njegovoj žalbi iz 1761, koja odiše punim životom mjesta i vremena. Kao potvrđeni apotekar u Kotoru (io Giacomo Carlis, speziale approvato in questa città), on se žalio Magistratu saniteta u Mlecima na dr Georgija Kristijanopulo, Grka, gradskog ljekara u Kotoru (dottor Zorzi Cristianopolo, oriondo Greco e medico in detta città), u kojoj se poziva na apotekarsku tradiciju svojih predaka-apotekarâ u Kotoru i optužuje ljekara, što se utvrdilo kao kleveta. Stvari se tiču apoteke i ljekova. Ovdje iznosimo samo ovo. Apotekar Đakomo iznosi u svojoj žalbi: da je od Magistrata saniteta zatražio odobrenje za vođenje apoteke u Kotoru, „poslije masakra koji su izvršili Crnogorci nad njegovim ocem i bratom, upućenim u apotekarsko zanimanje" (dopo il mazzelo fatto da Monti Negrini di mio padre e frattello iniziati gia in tal proffessione). Magistrat saniteta tražio je od izvanrednog providura da izvidi stvar, po svim tačkama tužbe apotekara Đakoma. Poslije svestranog isljeđivanja, izvanredni providur je odgovorio 24 aprila 1761; da su svi navodi apotekara Đakoma Karlis Kotroni netačni i izmišljeni, prema tome i oni o masakriranju njegovog oca i brata, koji su umrli prirodnom smrću, na bolesničkoj postelji, liječeni od ljekara; u prilog toga priložio je uvjerenja svećenika i ljekara, koja smo naveli (LXXXVII, 230–239).

Dokad je Đakomo Karlis-Kotroni, ili neki njegov nasljednik, držao apoteku u Kotoru, nijesmo to utvrdili. Potrebno bi bilo dugotrajno traganje za podatkom; istraživač bi se izgubio u moru još nepročitanih i neproučenih spisa. Može se utvrditi to: da se porodica Karlis-Kotroni sasvim ostanila u Kotoru, i da bi se mogla pratiti i tokom XIX vijeka. U sudskim spisima iz 1844 u Arhivu pominje se Srećko Kotroni (Felice Cotroni), sudski vijećnik u Kotoru. Godine 1793, Malo vijeće izvještava dr Franćeska Karlis-Kotroni (Carlis Cotroni), kotorskog vikara, da su izabrana dva pretstavnika dvije religiozne bratovštine (CLXXX, 210).

Florio Rusi (Florio Russi) kupio je i preuzeo – kao što smo vidjeli – apoteku Smakja 1741, ili godinu dana ranije. Vodio je punih 20 godina; pratili smo ga do 1761, ali ne i dalje. Pominje se kao kotorski apotekar u raspisu izvanrednog providura od 6 augusta 1760 upućenom apotekarima u Kotoru. Isto tako i u odgovoru izvanrednog providura od 24 aprila 1761 upućenom Magistratu saniteta u Mlecima, o pitanju pomenute tužbe apotekara Đakoma Karlis-Kotroni (LXXXVII, 95, 234, 238).

II. *Apoteke*

Prve apoteke u našoj zemlji pominju se u pisanim spomenicima druge polovine XIII vijeka, u Trogiru, Dubrovniku i Zadru. Apoteku u Trogiru, pred kojom su često održavane javne notarske rasprave, prodao je apotekar Mucije apotekaru Rolandiju 1271 godine. U Statut grada Dubrovnika ušla je 1272 godine odredba o radu apoteka i mjerenju ljekova. U toj odredbi apoteka se naziva „statio", apotekar „speciarus", a ljekovi „speciariae".[12] Prema tome, apoteke u Trogiru i Dubrovniku postojale su i ranije. Apoteka u Zadru pominje se 1289 godine. Prve pomene o apotekaru u Dubrovniku imamo 1301, u Zadru 1303, u Splitu 1312, u Zagrebu 1335, u Šibeniku 1440 godine,[13] što znači da su apoteke tamo radile u to vrijeme. Prvi pomen o apoteci grada Raba nijesu dosad koristili naši medicinski pisci. Pominje se u mletačkim izvorima 1334 godine (statione spiciarie).[14]

Našoj istoriji poznata je prva uređena apoteka u Dubrovniku, apoteka male braće iz 1318, a druga gradska iz 1411 godine.[15] Naš istoričar ističe: da „ove dve apoteke spadaju u red prvih u Evropi".[16]

Kotorska apoteka, svakako, nije mlađa od trogirske, dubrovačke i zadarske. Prema tome, i ona spada u red najstarijih apoteka u Evropi. To je važna činjenica za našu kulturnu istoriju.

---

12 Hrvoje Tartalja, Predgovor djelu američkog prof. Georga Urdanga *Uloga farmacije u društvu*, Zagreb, 1954, str. 8.

13 Hrvoje Tartalja, *Apotekarstvo, Enciklopedija Jugoslavije*; Dr Čremošnik, *Kanc. i notarski spisi*, Istor. spom. Dubrovačkog arhiva, III–1, Zbornik SAN, Š. Ljubić, *Listine*, I, 204–5.

14 Ljubić Listine V, 245.

15 Nar. enciklopedija St. Stanojevića, pod *Dubrovnik*.

16 *Istorija naroda Jugoslavije*, I (1953), 600.

Rad gradske apoteke u Kotoru može se neprekidno pratiti od privh decenija XIV vijeka sve do svršetka XVII vijeka. U XVIII vijeku radile su dvije apoteke, obje privatne. U XV–XVII vijeku, pored gradske radila je i po jedna privatna, iako ne stalno. Izvjesne činjenice govore: da je i tokom XIV vijeka, pored redovne gradske, radila povremeno i privatna apoteka.

Ovdje će biti govora: 1) o nazivu apoteke tokom vremena; 2) gdje je apoteka radila, na kojem mjestu u gradu; 3) o nabavkama, spravljanju i prodaji ljekova; 4) o apotekarskom posuđu.

1. *Naziv*. U pisanim spomenicima kotorskim apotekari se pominju u najstarijim sačuvanim sudsko-notarskim spisima (1326–37) a apoteka u spisima iz 1398 godine (ocaxione speciarie... II, 11). Godine 1420, uoči ulaska mletačke vlasti u Kotor, pominje se služba magistra Pjetra iz Kremone u kotorskoj apoteci (servivit ad offictum spetiarie... III, 463). Poslije četvrt vijeka pominje se apoteka u Kotorskom statutu (apotheca speciarie pro medicinis). „Za nju je 1443 god. izuzetno dozvoljeno da i nedjeljom bude otvorena" – kaže dr Ilija Sindik.[17] Dvije godine docnije, 1445, pominju se u sudsko-notarskim spisima dva apotekara u apoteci kotorskoj (in statione apothecarie in Cataro... IX, 475). Godine 1446 pominje se apoteka Antonija Beli (de sua statione... VII, 1010). Naziv apoteka nalazimo prvi put 1446 godine, za apotekara Paula, kojemu je ostao dužan Antonije Krespo za ljekove uzete iz njegove apoteke (de sua apothecha... VII, 1008). Ali tako se nazivaju često i druge radnje (dućani). U pravom današnjem smislu naziv apoteka nalazimo u dokumentu iz 1529, za vrijeme gradskog apotekara Afraškate (bonis apothece et masariciis de apotheca... XLI, 340). U XVI i XVII stoljeću naziva se speciaria ili spiciaria (LII, 587; LIV, 567; LXXXIII, 733; CXXVII, f. 807).

2. *Mjesto apoteke*. Najstarija kotorska apoteka privlači na sebe naročitu pažnju. Nalazi se neposredno iza kolegijalne crkve sv. Marije na rijeci, podignute u romansko-vizantiskom stilu za vladavine Stefana Prvovjenčanog Nemanjića (1221), pri Sjevernim vratima grada. Od crkve je razdvaja ulica, koja kroz Sjeverna vrata vodi preko mosta na rijeci Škurdi ka Crnogorskom Pazaru. Zgrada je danas trospratna. Na njenom pročelju uzidan je amblem apoteke (bareljef) – mrtvačka glava sa dvije zmije, koje se provlače kroz očne i ušne duplje, jedna s glavom naviše, druga naniže; ispod lubanje prelomljena ljudska kost butine, a iznad lubanje kornjača; s jedne strane lubanje pacov s glavom naniže, s druge strane gušter s glavom naviše. Građevina je raspuknuta, nagnuta, sklona padu. Ona bi se davno srušila da nije srasla sa susjednom kućom, da nije poduprta pilastrom na slobodnom uličnom uglu i oslonjena sa dva zidana luka na susjednu kuću sa sjevera, iznad

[17] *Komunalno uređenje Kotora*, 68.

uzane uličice koja vodi uz brdo ka tvrđavi na Svetom Ivanu. Na prednjem luku urezano je 1760 godine: „Regia munitae rupis via". Uporedo sa ovom uličicom penje se druga uzana uličica iza kuće srasle sa apotekom.

Ovo je najstarija zgrada u kojoj je radila apoteka, jedna od najstarijih u našoj zemlji. Za ovu apoteku znalo se da je stara, ali se dosad nije znalo iz kojega je vremena. Obično se mislilo da je tu radila apoteka u XVI vijeku, jer je kuća dograđivana, kao i trospratna kuća srasla s njom. Kotorski arhivski izvori, međutim, govore da je tu bila apoteka krajem XIV vijeka, za vladavine cara Uroša i Tvrtka I. Zidovi prizemlja su izgleda iz XIV vijeka, a možda i prvi sprat. Kuća je 1395 godine pripadala sinu kotorskog apotekara Marka Paula (Pola) iz Mletaka. Nju je apotekar Marko dobio u miraz sa ženom Kotorankom. To je moglo biti najmanje 25–30 godina prije 1395, jer je te godine njegov sin bio već svećenik. To znači, ova kuća postala je svojina apotekara Marka Paula u doba vladavine cara Uroša.

Ova kuća pominje se prvi put 10 januara 1396, kad je trećinu nje imao Vučeta Naplat, obućar iz Kotora. Tu trećinu kuće Vučeta je prodavao za 15 zlatnih dukata, na osnovu isprave koju je pisao kotorski notar Jakobo Ugodoniko septembra 1395. Tu se navodi: da je kuća sa spoljnim kamenim stepenicama, da se nalazi kod crkve sv. Marije na rijeci, iznad javnog puta (ulice), uz kuću Nika Pena, da je ranije pripadala Milmanu, a sada Tomiku Marka apotekara (uno caxale cum la scala de piedra ela di de fuora posta in la contrada de sancta Maria de fiume aprexo la caxale de don Nicho de Pena et sovra la via publica el qual fo de Milmano e mo de Tomicho figlo de Marcho speciale... II, 275). Iz dokumenta od 15 januara 1396 vidi se otkuda je trećina ove kuće pripala obućaru Vučeti. Sin apotekara Marka Paula, svećenik Toma, oštetio je bio obućara Vučetu za 30 perpera, i za naplatu oštete procijenjena je na 60 perpera trećina njegove kuće (de tertia parte unius caxal cum scala la pietra eiusdem Tomicho...), kao što se vidi iz javne isprave o procjeni, koju je pisao 25 maja 1395 Jakobo Ugodoniko iz Bolonje. Tu se takođe iznosi: da je kuća sa kamenim stepenicama, da se nalazi kod crkve sv. Marije na rijeci, sa gornje strane ulice, spojena sa kućom Nikše Pena. Pored ove isprave, obućar Vučeta, zvani Naplat, podnio je sudu i odluku kotorskog biskupa Bartolomeja, koji osuđuje svećenika Tomu, bivšeg kotorskog kanonika, sina Marka Pola iz Mletaka (contra presbiterum Tomichum filium Marci Pollo de Venetiis, olim canonichum Catarenssem), da plati obućaru Vučeti, građaninu i stanovniku Kotora, 30 perpera za učinjenu štetu. Vučeta traži da se presuda izvrši, i da se dio pomenute kuće stavi na javnu prodaju, prema propisima Kotorskog statuta. Po naređenju suda, oglasivač Sisoje objavio je na trgovima grada javnu prodaju. Docnije, pošto se niko nije javio da kupi trećinu kuće za 60 perpera, sud je dosudio obućaru Vučeti (II, 276).

Poslije pola godine, 30 jula 1396, obućar Vučeta poklonio je svoju trećinu kuće kćeri Georgija i Dije, Miloslavi, dadilji (?) u porodici Dragoja Markova Draga. I tu je označen položaj kuće kao u pomenutim dokumentima: da je spojena sa kućom Nika Pena, da ima spoljne kamene stepenice i da je ranije pripadala Milmanu (valjda ocu žene apotekara Marka), a docnije Marku Paulu, apotekaru, kojemu je donijela u miraz njegova žena, majka dužnika Tomika Paula (Et datum fuit Marcho Paulo speciario in dote cum matre Tomichi fillii dicti Marci Pauli, speciarii). Da bi dokazao svoje pravo na taj dio kuće, Vučeta je podnio sudu notarsku ispravu iz koje se vidi: da su trećinu kuće, svojinu Tomika Paula, sina apotekara Marka, procijenili zvanični procjenitelji grada, Tomo Salve i Lampro Bolica. Procjena je izvršena po nalogu suda, na zahtjev obućara Vučete Naplata i đakona Junija Gimanoi, a na osnovu odluke biskupa, koju je pisao njegov kancelar Mihailo Baksa, kanonik. Za 30 perpera duga, trećina kuće je procijenjena na 60 perpera (II, 338). Po Statutu, uzimala se dupla vrijednost duga. Iz ovoga izlazi da je vrijednost kuće iznosila oko 180 perpera.

Ima podataka i o ostalom dijelu ove kuće. Tutori crkve sv. Tripuna, Marin Premuti i Marko (ili Margo) Trifunov Paskvali, unajmili su 21 novembra 1398 Ivanu (Živiku) Georgijevu, zvanom Ribica (jedan Ribica bio je u službi Dušanova protovestijara Gruba), dva dijela kuće Tomika Marka apotekara, koja se nalazi kod crkve sv. Marije na rijeci, a čija su dva dijela spojena sa ostatkom (trećim dijelom) iste kuće (duas partes caxalis olim Thomici Marci speciari positi in Catharo in contrata sancte Marie de fiumine coniuncti cum residuo dicti caxalis). Jedan dio te kuće – navodi se u dokumentu – bio je dodijeljen sudskom presudom obućaru Naplati, a dva dijela crkvi sv. Tripuna. Ta dva dijela unajmljena su zavazda Ivanu Georgijevu (bratu pomenute Miloslave) i njegovim nasljednicima, za godišnju najamninu od 26 groša kotorskih (2 perpera i 2 groša), koje imaju plaćati crkvi sv. Tripuna svake godine o Maloj Gospođi. Dokumenat je ozvaničio sudija Luka Drago i auditor Matije Palma (II, 581). – Iz ovih dokumenata može se zaključiti: da je u ovoj kući, u svom domu, stanovao Marko Paulo, apotekar, i u njoj, sva je vjerovatnoća, držao apoteku.

Krajem dvadesetih godina XV stoljeća, po ulasku mletačke vlasti, kod crkve sv. Marije na rijeci stanovao je apotekar Zuminijano iz Bolonje. Ne može se utvrditi da li je stanovao u istoj kući koja je krajem XIV stoljeća pripadala apotekaru Marku Paulu, odnosno njegovom sinu nasljedniku mirazne imovine svoje majke, ili je stanovao u susjednoj kući. Kotorski providur Đovani Balbo (1429–30) dao je magistru Zuminijanu u vazdašnji zakup jedan vrt iznad njegovog stana. Početkom marta 1431, kotorski providur i kapetan tvrđave, Nikola Pizani, dao je Zuminijanu za 2 groša godišnjeg najma, koje će plaćati Kotorskoj komori, dio brda na Krepisu (podnožju Svetoga Ivana)

od magistrova vrta, koji mu je dao u najam Đovani Balbo, do gradskih bedema, ispod Parila (porçula) a iznad javnog puta koji vodi na Tvrđavu, tako da put bude slobodan (V, 48).

Početkom augusta 1431 zavedeno je punomoće Ratke Stojaka Dubrovčanina, udove trgovca bisera, kojim opunomoćava kotorskog apotekara Zuminijana da je zastupa u Kotoru. Punomoć je pisao 9 novembra 1730 dubrovački notar Lorenco Nikolin iz Kremone (V, 232). Providur Pizani i sudije, Pavle Buća, Ivan Marinov Biste i Bazilije Marinov Bizanti, odobrili su 4 novembra 1431 magistru Zuminijanu iz Bolonje, zastupniku Ratke pok. Stojaka iz Dubrovnika, da može prodati njezinu kuću u Kotoru. Kuća se nalazi kod crkve sv. Marije na rijeci, a u njoj stanuje gradski apotekar Zuminijano; graniči sa tri strane javnim putem (ulicom), a sa četvrte kućom Pirka Ostojice (unam domum dicte done Rathice positam in Cataro in contracta sancte Marie fluminis, in qua ad presens habitat dictus magister Zuminianus, apothecarius salariatus in Cataro, que confinat a tribus partibus cum via publica et ab alia parte scilicet posteriori cum domo ser Pirchi de Ostoiça). Kuća nije opterećena nikakvim dugom i obavezama, osim što se svake godine za nju mora plaćati crkvi sv. Mairje na rijeci 2 perpera i 6 groša kotorskih, kao što je davao i njen bivši vlasnik Alegret (Radič) Miosat, što se vidi iz isprave koju je pisao kotorski notar Franćesko Indrigo 18 septembra 1424, kad je kuća prešla u vlasništvo Stojana Dubrovčanina, muža Ratke. Iz dokumenta se vidi: da je udova Miosata, Jeluša, polagala pravo na dio kuće za 250 perpera, koje je donijela u miraz, što se vidi iz javne isprave od 13 januara 1416, koju je pisao kotorski notar Antonio Sankto Genezio. Zato su providur i sudije donijeli odluku: da se pravo Jeluše pok. Miosata na 250 perpera donesenih u miraz ima obezbijediti prilikom prodaje kuće (V, 410). Iz dokumenta od 29 maja 1432, koji je pisao kotorski notar Đovani Luksa, vidi se da je ovu kuću kupio Druško Marinov Druško za visoku cijenu od 600 perpera (V, 411). Iz dokumenta od 12 juna iste godine vidi se da je notar Luksa bio punomoćnik Jeluše Miosatove u pogledu zaštite njenog miraznog prava. Kupac kuće predaoje Luksi 250 perpera za podmiru Jelušina miraza (V, 411).

Januara 1439 pominje se sudsko-notarska isprava od 29 oktobra 1438, u kojoj se navodi: da su gradski procjenitelji, Trifun Drago i Trifun Margocijev (Paskvali), po naređenju providura i sudija, procijenili vrt magistra Zuminijana iz Bolonje, koji se nalazi pored puta za Tvrđavu, pod suhomeđom do koje dopiru kuće, za 12 zlatnih dukata i 19 soldi, radi podmire njegovog duga (V, 886). Izgleda, Zuminijano tada nije stanovao gdje i ranije, nego u kući Nikole Margocijeva Paskvali, kojemu će 1443 godine ostati dužan 18 dukata trogodišnje najamnine za kuću (X, 230).

Svi navodi pomenutih dokumenata govore: da je apotekar Zuminijano iz Bolonje stanovao u kući koja je ranije pripadala apotekaru Marku Paulu, i koja je tokom 30 godine (od 1395) prešla u ruke drugih vlasnika, ili u susjednoj kući sa sjeverne strane, na koju je ova oduprta sa pomenuta dva luka preko uličice koja vodi ka Tvrđavi, koji su sagrađeni najkasnije 1760 godine. I ova druga kuća ima tri lica, glavno na ulici koja je odvaja od crkve sv. Marije, južno na uličici koja vodi ka Tvrđavi, sjeverno na uličici koja vodi ka Porčuli, odnosno ka izvoru Parilu, i odvaja je od trospratne kuće pri Sjevernim vratima grada. Može se pretpostavljati da je magistar Zuminijano držao apoteku u kući stanovanja, tu pri Crnogorskom Pazaru, gdje su bile koncentrisane mnoge zanatliske radnje. Možda je apoteka bila na istom mjestu gdje i krajem XIV vijeka, bez obzira da li je apotekar stanovao u istoj ili susjednoj kući.

Druga apoteka bila je na Trgu sv. Tripuna. Apotekar Pjetro iz Bolonje stanovao je 1416 godine u kući Laurencija Buće, koja se nalazila između Biskupskog dvora i kuće Lampra Bolice, a to je iza kuće vlastelina Draga, koja sa Biskupskim dvorom i katedralom sv. Tripuna čini sjeveroistočni luk Trga sv. Tripuna. Apotekar Pjetro imao je na raspolaganju cijelu kuću sa svima njenim pripadnostima (cum omnibus iuribus suis et confinibus et pertinentiis...IV, 69). Znači, u prizemlju ove kuće bila je smještena apoteka.

Tridesetih godina XV stoljeća radile su u Kotoru dvije apoteke, sudeći po dvojici apotekara, Zuminijanu iz Bolonje i Antoniju Beli iz Narda, koji su naizmjenično birani za gradskog apotekara. Dragoje i Nikola, sinovi Marka (Draga), primili su 17 novembra 1435 od Antonija Beli, kotorskog apotekara, 105 perpera kotorskih. Založili su mu jedan dućan (prizemne prostorije) svoje kuće koja se nalazi sa gornje strane Trga sv. Tripuna (unam suam stationem pisitam super platheam sancti Triphonis sub eorum domo), pod uslovom da se za jednu godinu ne plaća interes na novac ni najamnina za dućan (XIV, 454). Znači, apoteka je, bez sumnje, jedno vrijeme radila i u prizemlju poznate palate porodice Drago na Trgu sv. Tripuna. Kuća je docnije, svakako, prepravljana i dograđivana.

Desetak godina docnije, augusta 1444, Mateo Đovanijev Balbi, mletački trgovac nastanjen u Kotoru, unajmio je za 10 zlatnih dukata godišnje Antoniju Beli, kotorskom gradskom apotekaru, kuću kod crkve sv. Tripuna, koja je ranije bila unajmljena Sandalju Bacanu iz Bara, a u kojoj magistar Antonio drži apoteku (in quam dictus magister Anthonius tenet spiciariam... IX, 110).

Apotekar Kalimerio Afraškata je stanovao 1527 godine u kući Bernarda Draga. U svom testamentu navodi da mu ostaje dužan 7 dukata, jednogodiš-

nju najamninu za istu kuću (pro affictu ipsisus domus... XXXVIII, 380). Ne može se znati da li je ovdje riječ o istoj kući porodice Drago na Trgu sv. Tripuna čije su prizemne prostorije bile založene apotekaru Antoniju Beli 1435 g.

U XVII vijeku radile su u Kotoru dvije apoteke, kao i ranije. Jedna je bila na Trgu sv. Tripuna, u kući vlastelina Ivana Jakonje, kojemu se apotekar Sperandio obavezuje, aprila 1609, da će mu platiti najamninu za svoj „dućan" koji drži u njegovoj kući na Trgu sv. Tripuna (a saldo dell' affiti scorsi della sua bothega... posta in piaza de s. Triphon...LXXV, 1076). – Druga apoteka, porodice Smakja, bila je u blizini crkve sv. Petke, danas sv. Ane (spiciaria Smachia posta in contrada di sancta Veneranda in questa città), negdje poviše palate Gregorina, u kojoj je dans Pomorski muzej. Biće to ona ista jednospratna kuća, pokrivena ciglom, koju je apotekar Marin Smakja kupio 1622 godine za 80 dukata. Pripadala je vlastelinskoj porodici Pelegrina, a nalazila se između kuće Nikole Buće, kuće Georgija Skure i kuće majstora Ivana Radičeva (LXXXI, 180, 182). Kad se u ovu kuću uselila apoteka ne može se znati. Utvrdili smo da je tu radila krajem XVII i tokom XVIII stoljeća. Punih 50 godina (do 1738) vodio je Antonio Pjetrov Smakja, a poslije njega 20–30 godina Florio Rusi, koji je od Smakje kupio kuću i apoteku (CXLVII, f. 93, 101). Prije toga, možda, radila je u većoj kući porodice Smakja, u kojoj je živio apotekar Pjetro, otac Antonija, unuk magistra Marina. U toj njegovoj kući, koja se nalazila u predjelu crkve sv. Marije na rijeci, napisao je 1677 godine svoj testament dr Pjetro Ajnezi, kotorski hirurg (CXIII, 769). Da li je to kuća u kojoj je i ranije bila apoteka, prije dolaska apotekara Smakje, ne možemo znati. Možda je iz nje Antonio Smakja prenio apoteku u svoju manju kuću kod crkve sv. Petke, gdje će raditi tokom XVIII stoljeća.

3. *Ljekovi*. Gradski apotekar bio je dužan snabdijevati apoteku potrebnim ljekovima. Ljekove i cijene ljekova kontrolisao je gradski apotekar. Otuda je često dolazilo do omraza, zavade, a neki put i do oštrih sukoba između apotekara i ljekara. Ljekarima se zabranjivalo zajedničko poslovanje sa apotekarima u pogledu nabavljanja i trgovanja ljekovima. Po odluci Vijeća i naređenju gradske uprave, kneza i sudija, ljekar je sa članovima saniteta vršio pregled apoteke i ljekova jedanput ili više puta godišnje. U ugovoru Dubrovačke Republike sa gradskim apotekarom iz 1396 godine unesene su i ove obaveze za apotekara, koje iznose Jeremić i Tadić u pomenutoj knjizi:

1) da je dužan držati apoteku snabdjevenu „svima stvarima potrebnim za spičariju i medicinu";

2) sve što je pokvareno i što nije dobro za medicinu bacaće se, a svake godine ljekar će voditi nadzor nad time;

3) ljekari će „proceniti sve lekove koji su na prodaju, i moraju na svakom receptu i leku, koji budu propisivali, pod zakletvom, a po svojoj savesti naznačiti cenu koja se ima isplatiti, i to kako se njima bude činilo da je pravo".

Tako se, ili tome slično, običavalo i u Kotoru. U kotorskim izvorima XIV vijeka nemamo ovakvih odredaba, ali imamo u docnijim. U ugovorima sa pojedinim apotekarima često se naglašava da je apotekar dužan držati apoteku snabdjevenu potrebnim ljekovima. Sačuvani su i neki izvještaji o pregledu apoteke. Često se pominju nabavke, spravljanja, potrošnja i pošiljke ljekova. Podatke o tome nijesmo mogli sasvim iscrpsti i upotpuniti.

Naročito su važna tri sačuvana spiska ljekova, poručenih ili onih koji su se prilikom pregleda ili inventarisanja nalazili u kotorskoj apoteci. Prvi je iz 1556 godine, kojega fotokopiju donosimo u prilogu; drugi je iz 1628, koji smo objavili u beogradskom časopisu „Narodno zdravlje" za 1954 (sv. 7–8); treći je iz 1632 godine, koji je sličan prethodnom, ali mnogo obimniji. U njima su određene cijene pojedinim ljekovima.

Godine 1444, jedan kotorski građanin ostao je dužan apotekaru Antoniju Beli 6 perpera i 4 groša za ljekove uzete iz njegove apoteke i za pozajmljeni novac (pro rebus habitis de sua statione et denariis mutuatis...VII, 1009, 1010). Nasljednici dobara Antonija Krespa platili su 1446 godine magistru Pjetru Pauli oveći iznos, preko 40 perpera, za ljekove koje je Krespo uzimao iz apoteke (de sua apothecha...VII, 1008). Danilo Marinov Druško ostao je dužan apotekaru Mareskalku 17 perpera, 6 groša i 14 folara za ljekove iz njegove apoteke (pro rebus habitis de sua statione... XI, 750).

U kući Jakoba Pantani, kotorskog apotekara, liječio se 1505 godine Skadranin Petar Brajo, mornar na ratnoj galiji. Zavještao je apotekaru 11 lira i 2 dukata za učinjene troškove i ljekove (pro expensis ac medicinis... XXIV, 727). Antonio Alvizov Beli, nastanjen u Mlecima, dao je 1506 godine na javnu prodaju svoju kuću kod crkve sv. Luke u Kotoru, navodeći da je dužan svom bratu Đovaniju 35 perpera za ljekove i ljekara koji je liječio njihovog oca i za podmiru Stane koja je služila u njihovoj kući 50 godina (XXV, 511). Izgleda, ovo su bili potomci kotorskog apotekara Antonija Beli.

U svom testamentu, od 1527 godine, kotorski apotekar Kalimerio Afraškata navodi, u vezi s nekim dugovanjem kotorskog biskupa i kotorskog vlastelina Trifuna Nikolina Draga, neki fini šećer i druge stvari apoteke (pro zucharis fini et alliis rebus apoteci (XXXVIII, 380). Poslije njegove smrti došao je u Kotor Filipino Afraškata, kao zastupnik nasljednika imovine apotekara Kalimerija, sa javnom ispravom koju mu je pisao juna 1528 Đovani Mario Koraduti, notar Padove. Na osnovu te isprave, kotorski sud mu je odobrio, 26 juna 1529, da pregleda račune apoteke i izvrši obračune. Tom prilikom, Pjetro Sabinov iz Mletaka, nastanjen u Kotoru, izdao je Afraškati

priznanicu na 218 lira i 10 soldi, koje duguje za ljekove i druge stvari uzete iz apoteke magistra Kalimerija (pro rebus medicinalibus et alliis quibusque bonis apothece et masariciis de apotheca...XLI, 340, 342).

Na sjednici Vijeća, održanoj 11 oktobra 1551 u svečanoj dvorani providurove palate, kojoj su prisustvovala 42 člana, računajući tu providura i godišnje sudije, jednoglasno je odlučeno: da se služba gradskog apotekara Antonija iz Mletaka produži za dvije godine, da gradski ljekar svaki četvrti mjesec pregleda apoteku magistra Antonija, i da, pod zakletvom, ispita ljekove koje drži u apoteci, da vidi služe li za dobro i korist cijele zemlje (grada i okoline); ako ne nađe sve u redu, i ako apotekar ne bude držao sve potrebne ljekove, onda će grad tražiti drugog apotekara (habbi carico ogni quatro mesi far la cerca nella bothega di esso spicier et essaminar le cose che si trovano in quella pro ben et utile di tuta la terra, il quale poi deponendo sotto sagramento che detta spiciaria non si trovasse in ordine della cose neccessarie... LII, 587).

Najstariji spisak ljekova potiče iz 1556 godine. Pisao ga je kotorski ljekar (tada je bio u službi Lodoviko Bucakarino), kome je – kako sam kaže – bilo naređeno da napravi spisak ljekova koje mora u svako doba obavezno imati i nabaviti apoteka, „obzirom na one bolesti, u prvom redu, koje se javljaju u ovom gradu". Ljekar navodi da je ovaj spisak (od 178) ljekova sastavio po svom iskustvu, služeći u Kotoru (LV, 591).

Na zajedničkom zasjedanju Velikog i Malog vijeća 12 juna 1580, kojoj su prisustvovala 53 člana, odlučeno je da se za gradskog apotekara bira samo onaj magistar, dobar i iskusan, koji će apoteku držati u redu i snabdjevenu svima potrebnim ljekovima (tenir la sua bothega in ordine et fornita d' ogni cosa medicinale neccessaria). Pod tom obavezom, izabran je (sa 52 glasa) za dvije godine magistar Antonio Saltamakija (LXIV, 576).

Magistar Marin Smakja držao je apoteku snabdjevenu i davao ljekove na veresiju. Antonio Rico ostao mu je 1611 godine dužan za ljekove uzete iz apoteke (per robbe levate dalla sua bothega per uso e nella malatia...LXXVI, 75). Dva kotorska vlastelina bili su, maja 1618, arbitri u sporu apotekara Smakje sa Silvestrom Ivanovim iz Budve, nastanjenim u Kotoru, koji se kod Smakje zadužio za hranu i ljekove (di spese di bocca et di medicine...LXXIX, 127).

O apotekaru Bernardinu Antonioli i njegovom sinu Đakomu ima više podataka koji svjedoče da su svoju apoteku dobro snabdijevali ljekovima. Gradski ljekar Kardozo izjavio je septembra 1620 da je od kotorskog apotekara Bernardina iz Saloa primio 1345 lire na ime nabavljenih ljekova i apotekarskog materijala (LXXX, 267). Na sjednici Vijeća u aprilu 1625 naročito je istaknuto: da magistar Bernardino Antonioli drži apoteku uvijek dobro snab-

djevenu potrebnim ljekovima (la speciaria ben fornita da neccessarii medicamenti). Tada je za gradskog apotekara izabran njegov sin Đakomo, s obavezom da apoteku drži snabdjevenu svim ljekovima potrebnim za zdravlje građana (...di tutte quelle robbe, medicamenti e medicine, che sono neccessarie per la conservatione della Commun salute). Snabdijevanje je imao vršiti prema spisku koji će mu dvaput godišnje davati gradski ljekar (LXXXIII, 733). Ova obaveza važila je i za Đakomova nasljednika, magistra Zuana Stabile, koji je jednoglasno izabran u oba Vijeća marta 1628. Vijeće mu je odredilo da ljekove prodaje po određenim cijenama apotekâ u Mlecima. Gradski ljekar bio je dužan da dvaput godišnje pregleda ljekove u apoteci i da podnosi izvještaj gradskim sudijama i članovima Saniteta, izabranim u Vijeću (LXXXIV, 418–19).

Poslije smrti apotekara Marina Smakje, gradski ljekar dr Alesandro Anđeliko izvršio je, 3 augusta 1628, popis i procjenu ljekova i posuđa u apoteci Smakje (stimar le robbe della speziaria de quondam maestro Marino Smachia, cosi de medicamenti, come de vasani, vetri, legnami et altro contenuto nell' inventario fatto...). U popisu i procjeni učestvovali su i neki građani, svakako i pretstavnik Saniteta (LXXXIV, 157). Inventar ljekova i posuđa ima 173 redna broja, od kojih skoro 150 ljekova. Procijenjena vrijednost cjelokupnog inventara iznosi 631 liru i 16 soldi, od kojih veća polovina spada na ljekove.

Iz tih godina sačuvan je još jedan inventar kotorske apoteke. On je dvaput opsežniji i pet puta skuplji od prvog. Ima 338 rednih brojeva. Procijenjena vrijednost iznosi preko 3.000 lira, u to vrijeme preko 600 zlatnih dukata. To je inventar apoteke Bernardina Antonioli, sastavljen 23 maja 1632. Podnio ga je gradskim vlastima određeni procjenitelj, apotekar Nikola Zarić (Inventario della spiciaria del signor Bernardin... presentato per signor Nicolo Zarich spicier). Zarić je naglasio da je procjenu izvršio po svojoj savjesti i u većem iznosu od vrijednosti koju je prikazao apotekar Antonioli u svom inventaru (LXXXVI, 147–52).

U svom testamentu, magistar Pjetro Smakja, kao što je već rečeno, navodi da je davno podmirio dug od 2650 lira (530 dukata) koje je utrošio za nabavku ljekova za svoju apoteku u Kotoru. Pominje i svoj dug Đakomu Polaci, apotekaru („drogeristi") u Mlecima, za droge koje je kupio od njega, a koje je primio i donio u Kotor Pjetrov sin magistar Antonio. On je odredio da njegova snaha bude nasljednik-vlasnik njegove apoteke (nella spetiaria cioè botthega della medema) sa skladištem apoteke i stvarima u njemu, kao i svih prirodnih i spravljenih ljekova (con tutti li medicinali tanto semplici quanto composti).

Kotorska apoteka snabdijevala je ljekovima Vojnu bolnicu u Kotoru. Tako je 26 oktobra 1691 bilo naređeno apotekaru Antoniju Smakji da pošlje ljekove za liječenje bolesnih vojnika u Cetinju, pošto je dužan da snabdijeva ljekovima Vojnu bolnicu u Kotoru (UP, XII, 312). O tome se nalaze podaci u popisu papira apotekara Pjetra Smakje, odnosno njegovih sinova Tulija i Antonija, sastavljenom 1739 godine. Pominju se takođe dva naloga Antoniji Smakji da pošalje ljekove za vojnike u Cetinju (i medicinali alli soldati di Cetigne). Isto tako i neki računi serdara Vukosava Staniše Popova sa Njeguša, i jedna javna isprava protiv serdara Vukosava i njegovog brata Jova. Možda je i tu bilo kakvih zaduženja za ljekove. Uveden je i račun Vuka Popova iz 1718, i presuda iz 1716 po kojoj udova kapetana Vuka Lubiše iz Paštrovića, Stana, mora da plati dug apoteci za uzete ljekove, kao i račun popa Vuka Nikolića iz Paštrovića. Pominju se razni računi za isporučene ljekove Vojnoj bolnici (per li medicamenti somministrait alle Milizie), i računi za ljekove isproučene javnoj bolnici (mogla je biti jedna) i ubožištima – ljećilištima (carte diverse di medicinali somministrati alli publici Ospitali e conti... Copia del diversi medicinali somministrati all' Hospitale dalli quondam Pietro e Tulio). Uveden je jedan recept ljekova protiv melanholije (riceta contro la melancolia), kao i računi za isporučene ljekove raznim osobama. Još se pominje: inventar i izmijenjana pisma sa kućom Perigo u pogledu ljekova koje je nabavljao magistar Tulio Pjetrov, potsjetnik o nabavci droga i drugog iz Mletaka (vachetta memoriali delle droge et altro che si ordinò a Venezia per uso spiciaria.. CXLVII, f. 83–129); itd.

Apotekar Antonio Kotroni imao je 1715 godine sukob na ulici sa gradskim ljekarom, koji ga je ukorio što ljekove prodaje pretjerano skupo, nesavjesno. Bila je izvršena analiza i procjena ljekova koje je Kotroni isporučio Kotorskoj opštini za liječenje ranjenog „Turčina", i utvrđena nedozvoljena zarada. Takve zloupotrebe on je pravio i ranije, zbog čega je bio više puta zatvaran. Neki njegovi računi sa pretjeranim cijenama ljekova bili su zadržavani i ostajali neisplaćeni. To je dalo povoda da apotekar dolazi u sukob na javnom mjestu sa gradskim ljekarom. Jedanput je zbog toga odležao tri mjeseca u zatvoru. Njego sestrić-nasljednik u apoteci tražio je da se njegov ujak pusti na slobodu radi opšteg interesa, kako bi mogao nabavljati i spravljati ljekove za građane i vojsku (UP, XXXIII, 742–55).

Posljednji spisak ljekova koji smo pronašli u Kotorskom arhivu potiče iz 1741 godine. Poslije smrti udove magistra Antonija Smakje, kotorski notar Alesandro izvršio je popis ljekova i posuđa apoteke Smakja (CXLVII, f. 101–2). Popis ispunjava svega četiri strane, jer to je bio samo ostatak onoga što se tamo još zateklo. Iako je nepotpun, ovaj spisak ljekova, mlađi za jed-

no stoljeće od dva potpuna iz prve polovine XVII, a dva stoljeća od onog iz sredine XVI stoljeća, ipak je od interesa za našu medicinsku nauku.

Augusta 1760. obje kotorske apoteke dobile su naređenje od kotorskog providura: da apotekari, ni po svom nahođenju ni po čijem nalogu, ne smiju izdavati ljekove koji nijesu odobreni od profesorâ medicine određenih od Sanitetskog magistrata, niti izdati ma kakvi recept koj nije potpisao gradski ljekar ili neko od stručnih i priznatih profesora potvrđenih od Opštine. U protivnom, apotekar će imati da plati kaznu od 200 dukata (UP, LXXXVII, 95).

Pregledi apoteke od strane gradskog ljekara dovodili su do netrpeljivosti i do oštrih sukoba između apotekara i ljekara, bilo zbog nepropisanih cijena, bilo zbog nepropisanih ili pokvarenih ljekova koje je apotekar držao u svojoj apoteci. Ovdje iznosimo jedan takav slučaj iz 1761 godine, sa kojom smo završili naše istraživanje za ovu priliku.

Kotorski apotekar Đakomo Karlis–Kotroni optužio je kod Sanitetskog magistrata u Mlecima kotorskog gradskog ljekara, dr Georgija Kristijanopula, Grka, koji mu je prilikom godišnjeg pregleda apoteke odbacio neke ljekove kao neupotrebljive. Optužio je ljekara da nezakonito otvara treću apoteku u Kotoru, i da je za apotekara doveo nekog Špira, koji je nestručan, sve u namjeri da ga ošteti i ubije dobar ugled njegovoj staroj apoteci, koja nabavlja ljekove od najboljih apoteka u Mletačkoj Republici. Na osnovu svestranog isljeđenja, koje je kotorski providur Ferigo Balbi sproveo po nalogu izvanrednog providura Pjetra Anđela Manjo, utvrdilo se: da je ljekar savjesno izvršio svoju dužnost, i da je optužba apotekara, koji je „više puta zapostavio život bolesnika svome vlastitom interesu", obična kleveta, a njegovi navodi o otvaranju treće apoteke izmišljeni. U svom izvještaju, providur ističe da je svakome poznato da u Kotoru postoje samo dvije apoteke, Đakoma Karlis–Kotroni i Florija Rusi. Isljednim spisima priloženo je i uvjerenje Saniteta grada Kotora, koje su potpisala sva tri člana (proveditori attuali alla Sanità nella città di Cattaro), Ivan Drago, Jakov Paskvali i Josip Gregorina. U uvjerenju se kaže: da se u Kotoru nalaze samo dvije apoteke (spiciarie), jedna Đakoma Karlis–Kotroni, koju su držali njegovi preci, i druga Florija Rusi, koju je kupio prije 22 godine, poslije smrti apotekara Smakje (UP, LXXXVII, 230–8).

4. *Apotekarsko posuđe*. Sačuvana su tri spiska apotekarskog posuđa kotorskih apoteka (zajedno sa popisom ljekova); jedan je apoteke Antonioli iz 1632; dva druga su apoteke Smakja iz 1628 i 1741 godine. Pomenućemo samo ono što je najglavnije, u prvom redu brojne i skupocjene vaze majolike i bronzane avane (mužare).

U inventaru apoteke Bernardina Antonioli nabraja se apotekarsko posuđe procijenjeno u lirama, računajući 5 lira za 1 zlatni dukat. Tu se nalaze: *vaze*

majolike, velike i male, 184 komada (vasi de magiolichia sortadi fra grandi et picoli No 184), vrijednosti 225 lira; *avani bronzani*, 3 velika i 3 mala, sa dva mala bronzana tučka (mortari de bronzo 3 grandi et 3 picoli, doi macette de bronzo picole), ukupne težine 165 funti (oko 75 kg), vrijednosti 425 lira; *avani olovni* (mortari di piombo), 2 komada, težine 91 funta, vrijednosti 25 lira; *tučak željezni* za avane (mazze de ferro degli mortari) od 24 funte (libre), vrijednosti 12 lira; *vaze staklene* za krv (vasi deasangue de vetro), vrijednosti 10 lira; itd. (LXXXVI, 147).

Istaknuta i imućna apotekarska porodica Smakja, dosad nepoznata, imala je mogućnosti da tokom 150 godina snabdije svoju apoteku u Kotoru. Popis posuđa apoteke Marina Smakje (iz 1628) objavili smo u „Narodnom zdravlju" za 1954. U taj inventar su uvedeni: *avani bronzani*, 3 komada, težine 19 funti, vrijednosti 25 lira i 10 soldi; *avan bronzani*, veliki, težak 28 funti, vrijednosti 37 lira i 10 soldi; *avani kameni*, dva komada (doi mortari di pietra), vrijednosti 7 lira; *kabao bakarni* (un secchio di rame), od 4 funte, vrijednosti 5 lira; *vaze zemljane*, dobrih 3, orubanih 165 (vasi di terra, tra buoni et cattivi 165), vrijednosti 54 lire; *vaze staklene* (vasi di vetro), 57 komada, vrijednosti 12 lira; *vaza staklena*, velika, vrijednosti 10 lira i 10 soldi; *čaše kristalne* (gotti di kristalo), 5 komada, vrijednosti 5 lira; *kutije* (scatolle), dobrih i dugačkih 3, orubanih 104 vrijednosti 30 lira; itd. (LXXXIV, 157). – Kao što se vidi, posuđe apoteke Marina Smakje iz Maćerate, osnivača apoteke Smakja u Kotoru, bilo je mnogo skromnije od posuđa apoteke Bernardina Antonioli iz Saloa i njegovoga brata magistra Franćeska. U apoteci Smakja još nije bilo majolike; u upotrebi su bile vaze zemljane, stare, u lošem stanju.

Bogatije je bilo apotekarsko posuđe magistra Pjetra Smakje, apotekara-ljekara, i njegovog sina magistra Antonija, koji su dražli apoteku punih sto godina. Njihovo apotekarsko posuđe odgovara njihovom bogatom namještaju apoteke i namještaju dvije sopstvene kuće u Kotoru. U svojoj oporuci iz 1696, magistar Pjetro pominje: vaze, kutije, avane, bronzu i bakar svoje apoteke (CXXVII, f. 807). U pomenutom spisku ljekova i apotekarskog posuđa iz 1741, popisanog treće godine poslije smrti magistra Antonija, posljednjeg apotekara porodice Smakja u Kotoru, pominju se vaze majolike, velike, 4 komada; vaza *majolike*, teška 1 i po funtu; vaze *majolike* naročite, 12 komada; *vaza istočnjačka sa rubinima* (un vasetto di rubini orientali); vaza sa *smaragdima* (smeralti); *vaza istočnjačka sa topazima* (topassi orientali); *vaze staklene*, 62 komada; *apotekarski sud srebrni* (un sculier d' argento da spicier) od 459 karata; *kutije velike i stare*, 74 komada; *kutije male*, 71 komad; *kazan bakarni* (un lambico di rame) težine 24 funte i 5 unči; *avan stakleni*, mali (un mortaretto di vetro); *avani zemljani*, 3 komada (tre mortari di terra); *avani bronzani*, mali, 3 komada, sa svojim tučcima, jednim od bronze

(on suoi pestarioli); *avan bronzani veliki* (un mortaro grande di bronzo), težine 72 funte, sa željeznim tučkom (con suo pestariol di ferro); i tako dalje. Pominje se pored posuđa: drveno postolje za bronzani avan, žrvanj stari (un torchio vecchio), dva para apotekarskih vaga (due para di balanzette) sa tegovima (CXLVII, 101).

Iz pomenutog popisa papira apoteke Antonija Smakje, izvršenog poslije njegove smrti, 1739 godine, može se vidjeti ko je nabavljao pojedine bronzane avane. Pominju se dva avana pokojnog magistra Pjetra Smakje, jedan nabavljen 1694 (spese fatte nel mortario del quondam Pietro Smachia 31 III 1694); avan pokojnog Antonija Smakje, nabavljen 26 II 1738 godine. Odatle saznajemo od koga je nabavljen bakarni kazan koji se pominje u popisu apotekarskog posuđa iz 1741. Taj kazan pripadao je ranije Staniši Popovu sa Njeguša, ocu pomenutog serdara Vukosava (deliberazione del lambico di rame di Stanissa Popov da da Ggniegussi... CXLVII, 83).

Od mnogobrojnog i skupocjenog apotekarskog posuđa starih kotorskih apoteka, majolike i bronze, sačuvan je (u bivšoj apoteci Viskovića) jedan jedini sud. To je veliki bronzani avan apotekara Antonija Karlis–Kotroni, koji je izrađen u Mlecima 1735 godine, po svoj prilici u istoj livnici, iste kuće, u kojoj je oko 1520 godine izliven dubrovački avan apoteke male braće, najstariji u našoj zemlji (izlio ga Nicolo de Polo). Kotorski apotekarski avan istog je zvonastog oblika kao i dubrovački, sa istovjetnim ručicama; nema ukrasne ženske figure kao dubrovački, ali ima isto ukrasno lišće ljekovite biljke. Četiri lista opijumskog maka (papaver somniferum) uzdižu se pored ručica s jedne i druge strane. Težak je 30 kg, visok 30, a dubok 25 cm; prečnik otvora iznosi 31, a prečnik dna 20 cm; dužina ručica po 8 cm. Njegov tučak je od željeza; težak je 20 kg, dug 1 m i 18 cm. Na jednoj strani avana, između vrhova dva ukrasna lista, napisano je u tri reda: OPUS PAULI DE POLIS VENETI. Iznad ivice dna napisana je godina livenja MDCCXXXV. Ispod gornje ivice, unaokolo, izliveno je ime kotorskog magistra koji je dao da se avan izlije: ANTONIUS DE CARLIS COTRONI PHARMACOPOLA CATHARENSIS.

Izdavač se najtoplije zahvaljuje gosp. Anđelku Stjepčeviću, Zlatku Markoviću i Zoranu Nikoliću na svesrdnoj pomoći da bi ova knjiga ugledala svijetlo dana.